

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадший, ижтимоий-публицистик журнал

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УОШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 11 (198)

2013 йил, ноябрь

МУНДАРИЖА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ
“Қилди жавр изҳор дўст” (Қ.Эргашев)..2

НАСР
Л.ТОЛСТОЙ. **Сергий ота.** Қисса. (Рус
тилидан Ҳаким Сатторий тарж.).....7

Г. СЕНКЕВИЧ. **Фаришта. Муסיқачи
Янко.** Ҳикоялар. (Рус тилидан Амир
Файзулла тарж.).....41

Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ. **Иблислар.** Роман.
(Рус тилидан Иброҳим Фафуров тарж.)..57

Ч.АЙТМАТОВ. **Юзма-юз.** Қисса. (Рус
тилидан Асил Рашидов тарж.).....99

М.А.АСТУРИАС. **Сеньор Президент.**
Роман. (Рус тилидан Ортиқбой Абдуллаев
тарж.).....120

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ
Поляк мумтоз шеъриятидан. **Шеърлар.**
(Рус тилидан Ҳ.Шарипов, О.Суюндиқова
тарж.).....37

Замонавий поляк шеъриятидан.
Шеърлар. (Рус тилидан Р.Мусурмон,
Гўзалбегим тарж.).....51

УСТОЗ ТАРЖИМОНЛАР БИСОТИДАН
ЧУЛПОН.....91

ДРАМА
Альбер КАМЮ. **Калигула.** (Рус тилидан
Наби Жалолiddин тарж.).....160

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА
Мухаммаджон ХОЛБЕКОВ.
Экзистенциализм: Альбер Камю.183

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ВА САНЪАТИ
Унутилмас сиймолар191
Муқовамизда204
Тақвим.....205

“ҚИЛДИ ЖАВР ИЗҲОР ДҮСТ”

*Қилди душман раҳм, баским қилди жавр изҳор дўст,
Эй кўнгул, душман топ эмди, тутмагил зинҳор дўст.*

*Ҳар замон душманларим озурдадур, эй дўстлар,
Баски, ҳар дам еткурур мен зорга озор дўст.*

*Душман ар жонимни афгор айласа, қилдим биҳил,
Жавр тигидин чу кўнглум айламиш афгор дўст.*

*Кеча душманларгаким, ноламдин уйқу келмади,
Ранжамен мундин дагиким, бўлмади бедор дўст.*

*Мен ўлар ҳолатда, душманлар кўрунуб дўстваиш,
Невчун ўлмайким, келур бошимга душманвор дўст.*

*Кулса душман айб эмаским, кўрмадим оз ҳам вафо,
Гарчи қозгандим қилиб жоним фидо бисёр дўст.*

*Чархнинг меҳрига магрур ўлмагилким, гадри бор,
Ҳаргиз ўлмас кимсага ул душмани гаддор дўст.*

*Соқийё, қил дўстлуқ, тут бодаким йўқтур гами,
Бўлса олам душмани ҳар кимга сендек бор дўст.*

*Итларинг гавго қилур гўё Навоий ўлдиким,
Боши узра жамъ ўлуб афгон қилурлар ёр-дўст.*

* * *

*Враг пожалеет иногда, но не разделит горе друг,
Едва надвинется беда – тебя покинет вскоре друг.*

*О сердце! Дружбы не ищи. С врагами сладить я могу,
Но лишь страдание несет на жизненном просторе друг.*

*Когда мне душу ранил враг, случилось, я его прощал,
И я прощал, когда терзал кинжальной болью в ссоре друг.*

*Когда ночами я не спал, будил мой стон, подчас, врага,
Но в безмятежном, сладком сне встречал со мною зори друг.*

*Когда я, мучась, умираю – казался дружелюбным враг,
А друг? Враждебности не скрыл в своем холодном взоре друг.*

*Пусть хулят меня враги – от них иного я не жду.
Но тот, кому я отдал жизнь, – он тоже в этом хоре – друг.*

*Коварен рок: ты счастлив был, но вот уже идешь ко дну.
К тебе на помощь не плывать в житейском бурном море друг.*

*Эй, виночерпий! Другом будь – налей вина! Врагов не счесть,
Но есть у всех такой, как ты, в кабацком разговоре друг!*

*Уже завывли псы кругом, как будто умер Навои,
Друзей-приятелей моих я вижу в этой своре, друг.*

* * *

Хаёт ўта мураккаб, инсон хилқати, унинг ички дунёси, ташқи дунёга муносабати янада мураккаброк. Чинакам адабиёт буларнинг барчасини ўзида акс эттира олиши зарур. Алишер Навоий шеърятда, шу жумладан ғазалиётда биз ана шу хусусиятни кўрамиз. Бу жиҳатдан шоирнинг “Наводир уш-шабоб” девони таркибига кирган “дўст” радибли ғазали характерлидир. Унда инсоний муносабатлар ва лирик қаҳрамоннинг улар билан боғлиқ кечинмалари чуқур ва ишонарли тарзда тасвирланган. Магълабда душманидан раҳм, дўстидан эса жавр кўрган лирик қаҳрамоннинг ҳолати, кўнглидан кечган фикрлари унинг ўз сўзлари билан, кўнглига мурожаат қилиб “энди зинҳор ҳеч ким билан дўстлашма, аксинча, душман топ” дея қилган хитоби орқали очиб берилади:

*Қилди душман раҳм, баским қилди жавр изҳор дўст,
Эй кўнгул, душман топ энди, тутмагил зинҳор дўст.*

Дўстнинг дўстга ҳар дамда етказаётган озори шу қадарки, ҳатто душманлар ҳам бундан таъсирланадилар, уларнинг ҳам кўнгли озор чекади:

*Ҳар замон душманларим озурдадур, эй дўстлар,
Баски, ҳар дам еткурур мен зорга озор дўст.*

Дўст дўстнинг кўнглини афғор қилаётган экан, унда душмандан нимани кутиш мумкин? Уни айбламаса ҳам, ундан хафа бўлмаса ҳам бўлади.

Шу сабабли лирик қаҳрамон унинг кўнглини афғор қилган душманни авф этади:

*Душман ар жонимни афгор айласа, қилдим бихил,
Жавр тигидин чу кўнглум айламиш афгор дўст.*

У тун бўйи нола қилди. Бундан душманлар ҳеч ухлай олмадилар, аммо дўст бедор бўлмади:

*Кеча душманларгаким, ноламдин уйқу келмади,
Ранжамен мундин дагиким, бўлмади бедор дўст.*

Ўлим тўшагида ётган лирик қахрамон кўзига душманлар ҳам дўстдек бўлиб кўриндилар, лекин унинг бошига келган дўстнинг кўриниши душманвор эди:

*Мен ўлар ҳолатда, душманлар кўрунуб дўстваш,
Невчун ўлмайким, келур бошимга душманвор дўст.*

Ғазалнинг навбатдаги байти қуйидагича:

*Кулса душман айб эмаским, кўрмадим оз ҳам вафо,
Гарчи қозгандим қилиб жоним фидо бисёр дўст.*

Мазмуни: Душман устимдан кулса айб эмас, чунки мен жонимни фидо қилиб кўп дўстлар орттирдиму улардан озгина ҳам вафо кўрмадим.

Шеърнинг еттинчи байти ўз мазмунига кўра ажралиб туради. Унда дўстан шикоят мотиви ўрнини чархдан шикоят мотиви эгаллайди, олдинги байтларда дўстнинг душманлиги, у етказган озор ҳақида сўз кетган бўлса, бунда чархнинг душманлиги, ғаддорлиги, ҳеч кимга дўст бўлмаслиги ҳақидаги фикрлар ўз ифодасини топган:

*Чархнинг меҳрига мағрур ўлмагилким, гадри бор,
Харгиз ўлмас кимсага ул душмани гаддор дўст.*

Кейинги байтда шоир соқийга мурожаат қилади:

*Соқий, қил дўстлуқ, тут бодаким йўқтур ғами,
Бўлса олам душмани ҳар кимга сендек бор дўст.*

Мазмуни: эй соқий, менга дўстлик қил, бода тут, зеро бутун олам душман бўлса ҳам, сендек дўсти бор кишининг ғами йўқ.

Ғазал мактаъси нашрда қуйидагича хато берилган:

*Итларинг гавго қилур гўё Навоий ўлдиким,
Боши узра жамъ ўлуб афгон қилурлар ёру дўст.*

Кўришиб турибдики, бунда қофия бузилган. Тўғриси шундай бўлиши лозим:

*Итларинг гавго қилур гўё Навоий ўлдиким,
Боши узра жамъ ўлуб афгон қилурлар ёр-дўст.*

Мазмуни: Итларинг ғавғо қияпти, гўё Навоий ўлгану ёр-дўстлар унинг бошида йиғламоқда.

Навоийнинг мазкур ғазали Н.Панова томонидан рус тилига таржима қилинган (*Алишер Навои. Сочинения в 10 томах. Т., I. стр. - 229*).

Биринчи байт таржимасида таржимоннинг байтнинг бадииятини таъминловчи асосий воситани илғаб ололмагани кўринади. Аслиятда душманнинг раҳми ва дўстнинг жаври бир-бирига қарама-қарши қўйилади ва шундан келиб чиқиб, энди дўст эмас, душман топиш кераклиги ҳақидаги фикр ифода этилади. Таржимада бу акс этмаган, унда умуман дўст жаври ҳақида сўз йўқ, унинг ўрнини дўстнинг ҳамдард бўлмаслиги, (не разделит горе друг) бошга кулфат тушганда ташлаб кетишидан шикоят эгаллаган:

*Враг пожалеет иногда, но не разделит горе друг,
Едва надвинется беда – тебя покинет вскорее друг.*

Иккинчи байт таржимаси аслиятдан анча узоқ. Навоий байтининг асосий маъноси, яъни дўстининг лирик қахрамонга етказган озори душманларни ҳам озурда қилгани унда ўз ифодасини топмаган:

*О сердце! Дружбы не ищи. С врагами сладить я могу,
Но лишь страдание несет на жизненном просторе друг.*

Учинчи байт қуйидагича ўгирилган:

*Когда мне душу ранил враг, случилось, я его прощал,
И я прощал, когда терзал кинжальной болью в ссоре друг.*

Кўриб турганимиздек, биринчи мисрада лирик қахрамоннинг ўз душманини кечиргани, иккинчи мисрада дўстини кечиргани ҳақида сўз бормоқда. Аслиятда эса бундай эмас. Навоийнинг мазкур байтида қандай маъно-мазмун ифодалангани ҳақида биз юқорида тўхталиб ўтдик.

Кейинги икки байт таржимаси, ҳар қалай, олдинги байтлар таржималаридаги сингари хато ва камчиликлардан бир қадар холи эканлиги билан ажралиб туради:

*Когда ночами я не спал, будил мой стон, подчас, врага,
Но в безмятежном, сладком сне встречал со мною зори друг.*

*Когда я, мучась, умираю – казался дружелюбным враг,
А друг? Враждебности не скрыл в своем холодном взоре друг.*

Лекин, афсуски, навбатдаги байт таржимаси ҳақида бундай деб бўлмади. Байтнинг биринчи мисрасидаги “кулса душман” таржимада “душманлар мени ёмонласа ёмонлайверсин” (Пускай хулят меня враги) га, иккинчи мисрадаги кўп дўстлар битта дўстга айланиб қолган:

*Пускай хулят меня враги – от них иного я не жду.
Но тот, кому я отдал жизнь, – он тоже в этом хоре – друг.*

Бунинг оқибатида таржимада байтнинг бадииятига путур етган, унинг таъсир кучи камайган, зеро бирон кишининг устидан кулиш унга уни

ёмонлашдан кўра кучлироқ таъсир кўрсатади, кўп дўстларнинг вафосизлик қилгани туфайли кўнгилга етадиган алам билан битта дўстнинг қилмиши туфайли етадиган алам баробар эмас.

Энди еттинчи байт таржимасига назар соламиз:

*Коварен рок: ты счастлив был, но вот уже идешь ко дну,
К тебе на помощь не плывет в житейском бурном море друг.*

Байт таржимасида гарчи қисмат (рок) тилга олинган бўлса-да, лекин, асосан, ҳаётдаги дўстдан унинг вафосизлиги, оғир дамда ёрдамга келмаслигидан шикоят қилинади. Ҳолбуки, аслиятда юқорида айтиб ўтилганидек, мазкур байтга келиб мотив ўзгарган, дўстдан шикоят мотиви ўрнини чархдан шикоят мотиви эгаллаган, чархнинг ғаддорлиги, унинг ҳеч кимга дўст бўлмаслиги ҳақидаги фикр ўз бадий ифодасини топган, бинобарин, бу ўринда таржима аслиятга мос эмас.

Соқийга қилинган мурожаатдан иборат бўлган навбатдаги байт рус тилида шундай янграйди:

*Эй, виночертий! Другом будь – налей вина! Врагов не счесть,
Но есть у всех такой, как ты, в кабацком разговоре друг!*

Мазмуни: Эй, соқий! Дўстлик қил – шароб қуй! Душманларнинг сон-санови йўқ. Бироқ барчанинг майхонадаги суҳбатда сен каби дўсти бор.

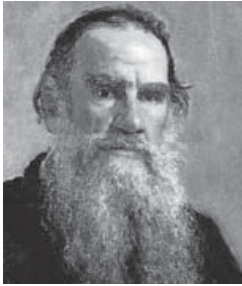
Бу ўринда Навоий байтининг бадий мазмуни унча тўғри ва тўлиқ етказиб берилмагани аён бўлади, зеро аслиятда лирик қаҳрамон соқийдан унга дўстлик қилиш – май тутишни сўрар экан, унга қарата “кимнинг сен каби дўсти бўлса, бутун олам душман бўлганда ҳам ғам емайди” дейди.

Таржимон ғазални қисқартирмаган, унинг охиригга тўққизинчи байти таржимасида эътирозга сабаб бўлувчи камчилик ёки қўпол хато кўзга ташланмайди.

*Уже завыли псы кругом, как будто умер Навои,
Друзей-приятелей моих я вижу в этой своре, друг.*

Ҳаётни, инсонни, унинг кечинмаларини бутун мураккаблиги билан тасвирлаган бундай шеърлар Навоий лирик меросида кўпчиликни ташкил этади. Уларнинг ғоявий-бадий мазмунини чуқур ва атрофлича таҳлил ва тадқиқ этиш, бу мазмуннинг таржималарда қай даражада акс эттирилганини кузатиш улуғ шоир ижодини ўрганишда муҳим аҳамиятга моликдир.

*Қодиржон ЭРГАШЕВ,
филология фанлари номзоди*

Лев ТОЛСТОЙ

АДАБИЁТ МАМЛАКАТИ

Жаҳон адабиётининг даҳоларидан бири Лев Толстой туғилган кунга 185 йил тўлди. Унинг байрам саналари ҳамisha мухлислари ва, умуман, жамоатчилик томонидан тантаналар билан муносиб нишонланган, янги тадқиқотлар, таржималар, кашфиётлар эълон қилинган. Ҳар кун, ҳатто ҳар соатда ер юзининг қайсидир пучмоғида кимдир унинг асарларини мутолаа қилади, асарлари асос бўлган фильмларни кўради ёки шунчаки хаёлида унинг сиймосини жонлантиради. Лев Толстой юксак бадиий салоҳият билан тараннум этган умуминсоний ғоялари орқали башариятнинг ардоқли фарзандига айланиб қолган. Агар адабиёт одамзотнинг мангу макони бўлмиш Ер курраси билан қиёсланадиган бўлса, сўз мулкининг ҳам тоғлари, дарёлари, чўққилари, жилғалари — ўз табиат қиёфаси бор. Лев Толстой эса олам ичида алоҳида оламни ташкил этувчи, ўз табиий қиёфасига эга бир қитъадир. Қайсидир бир рассом ҳазил сурат чизган экан. Унда Лев Толстой ёнбошлаб ётибди, унинг азамат гавдасида — елкасида, кўкрагида, соқоли орасида, бурнининг устида, қўл-оёғида дунёнинг бошқа шоир-ёзувчилари худди чуқолидек ғимирлаб юришибди. Уни ана шундай маҳобатли тасаввур этадилар ва у шунга лойиқ.

Лев Николаевич Толстой 18 ёшли талабалик пайтидан таассуротларини қоғозга тушира бошлади ва кундалик ёзишни доимий машғулотига айлантириб, уни сўнгги нафасигача давом эттирди. Бу машғулоти унинг ёзувчилигига туртки бўлди, деб айтиш мумкин. Орадан тўрт йил ўтиб, “Современник” журналида эълон қилинган ва унинг катта Адабиётда тан олинishiни таъминлаган “Болалик” қиссаси ҳам соф автобиографик шамойилга эга эди. Шундай қилиб, Толстой қалами 60 йил давомида қоғоз узра сайрини тўхтатмади ва жуда улкан кўлам касб этиб, дунёда санокли сўз усталаригина эриша оладиган натижага эришди. Кейинчалик унинг ватанида адабиёт билимдонлари мавзу жиҳатдан бепойн, мазмунига кўра беқиёс ижод намуналарини ўттиз йил давомида сатрма-сатр тўпладилар. 1958 йилда поёнига етган бу юмуш туфайли Лев Толстойнинг 90 жилдлик Тўла асарлар тўплами юзага келди. Бу бошқа бир рус сўз санъаткори фахр ила васф этган “Александр қуббасидан ҳам баланд” олтин минора эди. Ун минг нусхада чоп этилган Тўла асарлар тўплами қарийб 3 минг босма тобоқдан иборат бўлиб, унинг 2,5 минги Толстой кўли билан ёзилган матнлар, 500 тобоғи эса изоҳлардан иборатдир. Мутахассислар бу нодир хазинани мухлисларга тўла ҳолда етиб боришини кўзлаб, чуқур ҳурмат ва ифтихор билан Толстой битикларига шарҳлар ёзганлар, асарларининг, ундаги исмлар, жой номларининг алифбо тартибидан тузиб чиқиб, зарурат даражасида эскартишлар ҳавола қилганлар. Ўз ватандошларининг ижодини ардоқлаб, уни етарлича адабий-илмий изоҳлар билан бойитганлар. Кейинчалик ҳам Лев Толстойнинг Танланган асарлари қайта-қайта нашр этилган. Бу беназир ижод маҳсули ҳозиргача дунёнинг юздан ортиқ тилига таржима бўлиб, умумий адади қарийб 250 миллион нусхадан ошиб кетган.

Толстой ижоди бадиий жанрларга кўра ранг-баранг – романлар, қиссалар, ҳикоялар, пьесалар, санъат ҳақидаги рисоалар, кўплаб публицистик ва адабий-танқидий мақолалар, минглаб хатлар, жилдлаб кундаликлари...

“Сергий ота” қиссаси ана шу нодир хазинанинг бир намунаси. Далилларнинг гувоҳлик беришича, ёзувчида асарни яратиш фикри 1889-1890 йиллар атрофида пайдо бўлган. Маълумки, бу даврда Лев Толстой ижодининг чўққиси

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ҳисобланган “Уруш ва тинчлик” эпопеяси, “Анна Каренина” романи сингари шоҳ асарлари эълон қилиниб, улар ёзувчига шон-шухрат олиб келганди. XIX асрнинг 90-йилларида Россиянинг энг таниқли шахсларидан бирига айланган Толстой бадиий ижод қаторида кўплаб жамоатчилик юмушлари билан ҳам банд эди. Шунданми ёки ижодий мувозанат талаби биланми, “Сергий ота” борасидаги ишлар анча чўзилган. Дастлаб ҳаммаси жадал кетган: ўзининг яқин дўсти ва ношири Владимир Чертковга ёзган хатларида (қиссани ҳам унга бағишламоқчи эди), кундалигидаги қайдларида Сергий отани бот-бот эслаб турган. 1990 йилнинг 6 июнида Кундалигида “Сергий ота” ни бошладим, унинг ифодаси ҳақида чуқур ўйлаб олдим, барча эътибор — у кечирадиган руҳий ҳолатлар тадрижида” деган қайд учраса, сентябрда Чертковга ёзган хатида ижодий иш, хусусан, сюжет ривожини унга ёқаётганлиги, барча ўйлаганларини тўла акс эттиришга уринаётганлигини билдирган. Шунингдек, зиммасида хайрия ишлари билан боғлиқ бир расмий ҳужжатни тезда тайёрлаш кўндалане турганини маълум қилган. Кутилмаганда, 1891 йил 16 февралдаги хатида эса ўзига қадрли бўлган бу мавзу ҳақида бош қотириш малол келаётганини, ундаги бош ғоя сифатида шахвоний ҳирсга ёки такаббурликка қарши курашни талқин этишида ўйлаиб қолганини айтган. Хуллас, қисса устидаги ишни шу йил ёзгача давом эттирган ва кейин бутунлай ташлаб қўйган. Тўғри, кундалигида (1895 йил 18 мартдаги ёзув) “Сергий ота”ни бир оз ёздим, лекин яхши чиқмади” деган қайд учрайди, лекин барибир, асарни 1898 йил ёзида узил-кесил қоғозга туширади. Кейинчалик, 1900 йил 8 октябрда Ясная Полянага ташриф буюрган М. Горькийга асар мазмунини сўзлаб берганда, суҳбатдоши ундан жуда таъсирланганини, ифодаси содда ва гўзал, бироқ ғояси доводиратиб қўядиган даражадаги ҳикоя тинглаганини эътироф этган.

“Сергий ота” ёзувчининг вафотидан кейин — 1911 йилда В. Чертков томонидан нашр этилган.

Лев Толстой қиссасида, бошқа кўплаб асарларида бўлгани каби, идеал танлашдаги хатоликнинг касрини жуда ишончли очиб берган. Бош қаҳрамон қисмати орқали ўз ички майлларини енага олмаслик, имкониятларига ортиқча баҳо бериш, ҳаёт зарбаларига қасдма-қасд унга қарши зарба беришга уриниш одамни қандай кўйга солиши ўз бадиий ифодасини топган. Шунингдек, воқеалар интиҳосида “Инсонни ўлдириш мумкин, бироқ уни енгиб бўлмади” (Э. Хемингуэй) деган фикрнинг тасдиғи ҳам бор.

Буюк ёзувчининг асарларида олмос қирраларидек жилва кўзга ташланади. Уларнинг ҳаммаси эзгуликка хизмат қилади.

Таржимон

СЕРГИЙ ОТА

1

Петербургда қирқинчи йилларда кишини лол қолдирадиган бир воқеа рўй берганди: келишган барно йигит — князь, ҳамма император Николай I ҳузурида флигель-адъютантликка ва юқори мансабга эришишини башорат қилган, зирхпўш аскарлар — яъни кирасирлар полкининг командири, ҳуснда тенгсиз паричеҳра қиз билан никоҳ тўйига бир ой қолганда истеъфога чиқди, қайлиғи билан муносабатларини узди, чоғроқ мулкани синглисига қолдирди ва роҳиб бўлиш ниятида монастирга йўл олди. Воқеа унинг ички сабабларини билмаганлар учун кутилмаган ва мавҳум бўлиб қолди; бовужуд князь Степан Касатскийнинг ўзи учун бу бошқача йўл тутиб бўлмайдиган охири қарор сифатида табиий равишда амалга оширилди.

Степан Касатскийнинг отаси, истеъфодаги гвардия полковниги оламдан ўтганда ўғли ўн икки яшар ўсмир эди. Онаси ўғлини бағридан қўйиб юбориш қанчалик қийин бўлмасин, ўзи вафот этган тақдирда фарзандини уйда ушлаб турмай, ҳарбий корпусга топшириш ҳақидаги марҳум эрининг васиятига қарши бора олмади ва уни корпусга топширди. Бева она кизи Варвара

билан ўгли қаерда бўлса, ўша ерда яшаш ва ойим кунлари уни ўзи билан олиб кетиш учун Петербургга кўчиб келди.

Боланинг афт-андомидан зўр қобилиятлилиги ва анча мағрурлиги шундоқ кўришиб турарди. Оқибатда, фанлардан ўзлаштириш, хусусан, ўзи айрича қизиқадиган математика, ҳарб машғулотилари ҳамда отда чопиш бўйича биринчи деб тан олинди. Қомати дур-дароз бўлишига қарамай, келишган ва чакқон эди. Бундан ташқари агар жиззакилиги бўлмаганда, намунали кадет даражасига эришиши ҳам мумкин эди. У ичмас, қинғир йўлларга юрмасди ва ҳаддан ташқари ҳақиқатгўй эди. Бироқ унинг тўқис бўлишига бир нарса халақит берарди: ботинидаги ғазаб алангаси юзага чиққанда ўзини бошқара олмай қолар, буткул ёвузлашиб кетарди. Бир марта унинг маъданлардан тайёрлаган тўплами устидан кула бошлаган кадетни деразадан ирғитиб юборишига оз қолган. Бошқа сафар бир кишини сал бўлмаса ўлдириб қўяёзган: котлет тўла лаганни иқтисодчига қараб ирғитган; сўзидан тонган, ҳамманинг юз-қўзича ёлғон гапирган зобитга ташланган ва, айтишларича, унга мушт туширган. Агар корпус директори ҳаммасини бости-бости қилмаганда, иқтисодчини ҳайдаб чиқармаганда, унинг даражаси пасайтирилиб, оддий аскарлар сафига кўшиб қўйилган бўларди.

У ўн саккиз ёшида киборлар гвардия полкига зобит қилиб юборилди. Император Николай Павлович уни корпусдалик пайтидан билар, унга алоҳида эътибор берганди, шунинг учун кейинроқ унинг полкда флигель-адъютантлик даражасига кўтарилишини башорат қилишганди. Касатский иззатталаблик учунгина эмас, асосийси, корпусдалик пайтиданоқ Николай Павловични қалбдан, айнан қалбдан яхши кўрганлиги учун ҳам шундай бўлишини жондилдан хоҳларди. Николай Павловичнинг корпусга ҳар бир ташрифи давомида – у тез-тез қадам ранжида қилиб турарди – баланд бўйли, ўмровдор, чиройли мўйловлию қирғий бурунли, текис қузалган чакка соқоли ўзига ярашган ҳарбий либосдаги бу зот, яъни Степан Касатский, шахдам қадамларда чиқиб келиб, кадетлар билан йўғон овозда саломлашар экан, худди кейинчалик муҳаббат илоҳасига дуч келганда бўлганидек, Касатский севимли кишисига ошиқлик шавқини ҳис этди. Аммо Николай Павловичга нисбатан муҳаббат ҳаяжони ундан-да кучлироқ эди. Ўзининг чексиз садоқатини намойиш этишни, ўзидаги ниманидир унга қурбон қилишни хоҳларди. Николай Павлович ҳам ундаги бу оташин садоқатни билар, уни атайлаб алангалагар эди. У баъзан болаларга соддалик, баъзан дўстона, баъзан кибру ҳаво билан муомалада бўлиб, кадетлар билан чакчаклашар, уларни атрофига тўпларди. Касатскийнинг зобитлар билан охирги ғалвасидан кейин Николай Павлович Касатскийга ҳеч нарса демаган, у яқин борганида эса ўзини намойишкорона олиб кочган, хўмрайиб, бармоғи билан дўк қилган ва кета туриб:

– Билиб кўйгин, ҳаммаси менга маълум, бироқ баъзи нарсаларни билишни хоҳламайман. Аммо улар мана бу ерда, – деган.

У шу гапни айта туриб, юрагини кўрсатган.

Ўқишни тугатган кадетлар унинг ҳузурда бўлганларида у булар ҳақида эслатишни эп кўрмаган, фақат одатлиб қолганларидек менинг ўзимга муружаат этаверинлар, менга ва ватанга виждонан хизмат қилсаларинг бўлди, мен сизларнинг эски дўстингиз бўлиб қолавераман, деб айтган. Ҳамма ҳар доимдагидек тўлқинланиб кетган, Касатский эса бўлиб ўтган гап-сўзларни эслаб, кўзига ёш олган ва севимли шоҳга сидқидилдан хизмат қиламан, деб ўз-ўзига сўз берган.

Касатский полкка кўтарилгач, онаси ва синглиси аввал Москвага, ундан кейин қишлоққа кўчиб ўтди. Касатский ярим мулкини синглисига берди. Қолган ярми эса ҳозир хизмат қилаётган дабдабали полкда кун кўриши учун унга етарли эди.

Зоҳиран Касатский олға интилувчи чинакам гвардиячига ўхшаб кўринса-да, бироқ унинг ботинида мураккаб ва шиддатли туйғулар ниш урарди. Бу туйғулар унга болалиқдан ҳамроҳ эди, улар хилма-хил бўлса-да, бироқ моҳияти

бир хил эди, яъни умр йўлидаги барча ишларни шу қадар пишиқ-пухта адо этиб, гўзал ютуқларга эришсинки, одамлар ҳайратдан ёка ушлаб қолсин. У бир соҳа ёки фанни танларди-да, шунинг устида тер тўка бошларди, то уни мактаб, бошқаларга ўртак қилиб кўрсатишмагунча бир зум тиним билмасди. Бир муваффақиятга эришгач, у бошқасининг пайдан тушарди. Шундай қилиб, фанларни ўзлаштиришда корпусда биринчи ўринга кўтарилди, бирданига французда сўзлаши яхши эмаслигини сезиб қолгач, бу тилни она тили даражасида эгалламагунча тинчимани ва бунга ҳам эришди; шундай қилиб, кейин шатранж билан шуғуллана бошлади ва корпусдалиқ вақтидаёқ аъло даражада ўйнайдиган бўлди.

Ҳаётидаги шоҳга ва ватанга хизмат қилиш бурчидан ташқари унинг олдида яна бошқа бир мақсадлар қўндаланг турарди, бу мақсадлар қай даражада кичик бўлмасин, то уларни рўёбга чиқармагунча ўшалар билан яшарди. Бирга эришгач, тезда унинг ҳаёлида бошқаси пайдо бўлар ва олдингисининг ўрнини эгаллар эди. Бу олдида қўйилган мақсадга эришишдаги саъй-ҳаракатлар унинг ҳаётини тўлдирар эди. Бинобарин, зобитлик даражасига етгач, хизмат малакасини оширишга жон-жаҳди билан киришди ва тез орада, гарчи ўзини тута олмайдиган жиззакилиги хизматда панд бериб, ютуқларига соя ташлаб турса-да, намунали зобит деган номга сазовор бўлди. Кейин давра суҳбатларида дунёвий билимларининг чалалигини сезиб қолгач, китоблар оламига шўнғиди ва бунда ҳам кўзлаган мақсадига эришди. Сўнг у киборлар даврасида порлаш фикрига тушиб қолди, бирданига маҳорат билан рақс тушишни ўрганди ҳамда тезда шунга эришдики, уни олий даражали киборларнинг баллари ва айрим тантаналарига таклиф қиладиган бўлишди. Касатский бу билан ҳам қаноатланиб қололмасди. У биринчи ўринда туришни хоҳларди, бундай насабага эришиш унга қийин эмасди.

Уша пайтларда олий табақа, менинг ўйлашимча, ҳар доим ва ҳамма ерда одамларнинг тўрт тоифасидан иборат эди: 1) бойлар ва сарой аъёнлари; 2) унча бой эмас, бироқ саройда туғилган ва ўсган одамлар; 3) сарой аъёнларига таклид қилувчи бой одамлар; 4) унча бой эмас ва сарой аъёнларидан бўлмаган, бироқ биринчи ва иккинчи тоифаларга таклид қилувчи одамлар. Касатский биринчи тоифага мансуб эмасди. Касатскийни кейинги икки тоифага жон-жон деб кўшишарди. У оқсуяклар даврасидан жой олар экан, ўз олдида ҳатто кибор аёллар билан алоқа ўрнатиш мақсадини қўйди ва қутилмаганда бунга тезда эришди ҳам. Бироқ ҳаял ўтмай кўриб улгурдики, у айланаётган давралар даражаси қуйи давралар экан, юқори давралар эса, яъни бойлар ва сарой аъёнлари давраси, гарчи уни таклиф қилиб туришса-да, у уларга бегона экан; улар йўлига назокат-ла муомала қилсалар-да, лекин барча муносабатлар шуни кўрсатардики, уларнинг ўз давралари бор, у эса уларники эмас. Касатский ўзининг уларники бўлишини хоҳларди. Бунинг учун эса ё флигель-адъютант бўлиш қерак – у ҳозирча шу даражани кутяпти ёки шу даврдан уйланиш лозим. Йигит бир тўхтамага келди: уйланади, вассалом. У гўзал, яна сарой аъёнларидан шундай бир кизни танладик, нафақат у интилган давранинг кишиси, балки ундан юқорида турувчи барча табақа вакиллари ҳам шу қизга интиларди. Бу графиня Короткова эди. Касатский фақат амал илинжида унга хушомад қилмаётган эди, Короткова ҳаддан ташқари жозибадор эди ва у кизни тезда севиб қолди. Бошда қиз унга совуқ муомалада бўлди, кейин бирдан бари ўзгарди, илтифот кўрсата бошлади. Ойиси эса йигитни хонадонларига сидқидилдан таклиф қилар эди.

Касатский қизнинг қўлини сўради ва бу ижобат бўлди. У бундай бахтнинг осон қўлга кирганидан, онанинг ва қизининг ўзгача ва қизгин муносабатидан ҳайрон эса-да, бутун вужуди билан ҳеч нарсани кўрмайдиган ва эшитмайдиган даражада ошиқ бўлиб қолдики, натижада, севгилиси бир йил олдин Николай Павловичнинг маъшуқаси бўлганини ва буни бутун шаҳар билишини ҳам сезмади.

Белгиланган тўй кунидан икки ҳафта олдин Касатский қаллиғининг Царское Селодаги боғчасига ташриф буюрди. Майнинг илиқ куни эди. Куёв ва қаллиқ боғни айланишди, соядор жўкалар хиёбонидаги кичкина курсида кўним топишди. Мэри оқ ҳарир куйлақда ўзгача латофатли кўринарди. У ўзини ифбат ва севги оғушида сармастдек тутарди. Бошини қуйи солиб ўтирар, баъзан қаршисидаги ўзига эҳтиёткорлик ва назокат билан муомалада бўлаётган, бирор ҳаракати ё сўзи билан келиннинг фаришталардек софлиги ногаҳон дахл қилишдан ҳадиксираёган хушсурат паҳлавонга кўз қирини ташлаб кўярди. Касатский ҳозир учрамайдиган, қирқинчи йиллар кишиларига мансуб эди, улар қизларнинг жинсий ишратдан нопок бўлишлари мумкинлигини хаёлларига ҳам келтирмас эдилар, улар аёлдан илоҳий, самовий покликни талаб этганлар, бу самовий покликни ҳар бир қизнинг ўз давраси ҳам тан олган ва унга ҳам шунга яраша муносабат кўрсатишган бўларди. Бундай муносабатда эркаклар ўзларини кўйиб юборган ахлоқсизлик ҳолатларида кўплаб ишончсизлик ва хатар юзага келарди, бироқ ҳар бир қизда ўзига шунчаки эрмак изловчини кўрган ҳозирги йигитларнинг қаршидан фарқли ўларок, бундай қараш, ўйлашимча, аёлларга нисбатан ижобий эди. Қизлар ҳам ўзларидан илоҳа яратувчи бундай муносабатларга жавобан иложи борича илоҳалардек бўлишга интилардилар. Касатский аёлларга шунақа назар билан ёндашар ва ўзининг қаллиғига ҳам шундай нигоҳ билан қараётганди. Бу дамда у бениҳоя ошиқ эди ва маъшукасига тирноқча ҳам ғайирликни ҳис қилмай, етиб бўлмас юлдузга қўл чўзгандек бутун вужуди билан унга талпинарди.

У барваста қоматини намоийш этиб ўрнидан кўзгалди ва иккала қўли билан қиличига таянганча қизнинг қаршисида ғоз турди.

– Мен айнаи дамда инсонга насиб этиши мумкин бўлган бахтни ҳис қиляпман. Буни сиз, ҳа, сиз... – деди у журъатсизгина жилмайиб, – ҳада этдингиз.

У бу пайтда “сен”лаб гапиришга одатланмаган эди, бироқ қизга ахлоқан пастдан туриб қараганда, “сен”сираб мурожаат қилиш мазкур фариштага нисбатан кўрқинчли туюларди.

– Мен ўзимни... – қутилмаганда йигит дадиллашди, – сен туфайли англадим, англадимки, мен ўзимни билганимдан афзалроқ эканман.

– Мен буни аллақачон биламан. Айнан шулар учун сизни севдим.

Шу атрофда булбул чаҳ-чаҳлаб сайрай бошлади, туйкус эсган шабада ҳарир япроқни титратиб ўтди.

У қизнинг қўлини олди ва уни ўпди, кўзларига ёш қалқди. Қиз тушундики, севишини тан олиб айтган сўзи учун йигит миннатдорчилик билдирмоқда. Йигит нарироқ кетди, жим бўлди, кейин қайтиб келди ва ўтирди.

– Биласизми, биласанми, ҳа, ҳаммаси барибир. Мен сенга беғараз яқинлашдим, мен юқори давралар билан муносабат ўрнатмоқчийдим, кейинчалик... Сени билгач, бу ҳол сен билан тенглаштирганда ҳеч нарса бўлиб қолди. Бунинг учун мендан хафа бўлмайсанми?

Қиз жавоб бермади, фақат унинг қўлини ушлади.

Йигит тушундики, бу билан “Йўк, хафа бўлмайман” демоқчи.

– Ҳа, мана, сен айтдинг... – йигит сўзини йўқотиб қўйди, бу ўзига анча ноқулай туюлди, – сен мени севишингни айтдинг, лекин мени маъзур тут, мен ишонаман, бироқ бундан ташқари нимадир сени безовта қиляпти ва ҳалақит беряпти. У нима?

“Ҳа, ҳозир ёки ҳеч қачон, – ўйлади қиз. – Барибир у билади. Энди эса у кета олмайди. Эҳ, агар у кетиб қолса, бу даҳшат бўлади!”

Қиз севгига тўла нигоҳлари билан ошиқнинг кўркам, бақувват қоматига назар ташлади. Айнаи дамда уни Николайдан қаттиқроқ севиб кетди, агар императорлиги бўлмаганда уни бунга алмаштирмасди.

– Биласизми, мен ёлғон гапира олмайман. Мен ҳаммасини айтишим лозим.

Сиз, у нима деб сўраяпсиз. Бу шуки, мен бировни севар эдим.
 У ялинчоқ ҳаракат билан йигитнинг қўлига қўлини қўйди.
 Йигит жим эди.
 – Кимни севганимни билишни истайсизми? Ҳа, уни, шоҳни.
 – Ҳаммамиз уни севамиз, мен тасаввур қиламанки, сизлар институтда....
 – Йўқ, кейин. Бу шунчаки ҳавас эди, сўнгра ўтиб кетди. Мен шуни айтиб қўйишим керак эди.
 – Ҳўш, нима қилибди шундай бўлса?
 – Йўқ, бу шунчаки эмас.
 Қиз қўллари билан юзини ёпди.
 – Нима, сиз унга таслим бўлганмисиз?
 Қиздан сас-садо чикмади.
 – Маъшуқасимисиз?
 Қиз ҳамон жим.
 Йигит ирғиб ўрнидан турди, мурдадек оқариб кетган, ёноқлари пир-пир учар, қизнинг қаршисида тош қотган эди. Николай Павлович уни Невскийда учратиб қолганида, эркалатиб табриклагани ёдига тушди.
 – Эй Худойим, нима қилиб қўйдим, Стива!
 – Тегманг, тегманг менга. Оҳ, қандай азоб!
 Йигит қайрилди-да, уйига томон кетди. Уйда онасига дуч келди.
 – Нима бўлди, князь? Мен... – она ўғлининг башарасини кўриб, мум тишлаб қолди.
 – Сиз билгансиз буни ва мендан яширмоқчи бўлгансиз. Агар аёл бўлмаганингизда, – босиқ кичкириб деди у онасининг боши узра тўқмоқдек муштини кўтариб, сўнг шарт бурилди-да, югуриб чиқиб кетди.
 Агар унинг қаллиғини бошқа мардум бир киши йўлдан урганида, уни ўлдирган бўларди, бу эса кимсан – олампадох.
 Эртаси кун касаллигини баҳона қилиб, таътилга чикди, бутунлай истеъфо берди ва ҳеч кимни кўрмаслик учун қишлоққа кетди.
 Ёзни ўз ишлари билан машғул бўлиб қишлоқда ўтказди. Ёз тугагач, Петербургга қайтмади, балки монастирга борди ва роҳибликни қабул қилди.
 Онаси унинг бу қатъий қароридан қайтаришга уриниб, хатлар ёзди. У жавоб бердики, Худонинг иродаси ҳамма нарсадан юқоридир, у шуни ҳис қиляпти. Фақат акаси сингари мағрур ва иззатталаб синглисигина уни тўғри тушунди.
 Сингилнинг тушунгани шуки, ўзларининг юқорилигини кўрсатиб қўймоқчи бўлганларга акаси ўзининг улардан қанчалик баланд эканини кўрсатиш учун роҳибликни танлаган. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлган эди. Роҳибликни қабул қилиб, вақтида бошқалар учун жуда муҳим бўлган нарсалардан нафратланишини исботлади, эндиликда шундай юқори даражага кўтарилдики, у ердан туриб, бир пайтлар ҳавас қилган одамларига бемалол қараши мумкин бўлди. Синглиси Варенка ўйлаганидек, акаси фақат битта туйғунинг асири бўлиб қолмаганди. Унда яна бошқа бир асрор, ҳақиқий диний туйғу бор эдики, буни Варенка била олмасди, бу диний туйғу фахр ҳисси ва биринчилик хоҳиши билан чагишиб кетиб, унинг онгу шуурига ҳукмронлик қиларди. Унинг фаришта деб тасаввур қилгани – Мэри (келин) га нисбатан ғазаб ва таҳқир туйғуси шунчалик кучли эдики, уни умидсизлик гирдобига ғарқ этди, умидсизлик қаерга олиб борарди? – Худонинг хузурига, бузилмаган вужудида ҳамон бокиралигини йўқотмай сақлаб келаётган маъсум болалилигига олиб келди.

3

Касатский биринчи қор муносабати билан ибодат куни монастирга қадам қўйди.

Монастир бошлиғи (игумен) дворян, олим, ёзувчи, сайлаб қўйилган раҳбар ва устозга сўзсиз бўйсунадиган, Валахиядан чиққан роҳиблар авло-

дидан бўлган қария эди. Игумен таниқли қария Амвросийнинг шогирди эди, Амвросий Макарийнинг шогирди эди, Макарий қария Леониднинг, Леонид Паисий Величковскийнинг. Касатский ана шу игуменга ўз қария устозига бўйсунгандек бўйсунар эди.

Касатский монастыр юмушларини бажаришдагина эмас, тафаккурда ҳам ўзининг бошқалардан юксаклигини сизди. Ҳам ботиний, ҳам зоҳирий баркамолликка эришганлик севинчи монастырда ҳам унга ёр бўлди. Полкда нафақат бекаму-кўст зобит бўлганди, балки талаб этилганидан кўпроқ нарсага эришиб, мукамаллик кўламини кенгайтирганди, монахликда ҳам шунга интилди: ҳаммавақт меҳнатчан, тамизли, мурасасоз, ювош, фақат ишда эмас, тафаккурда ҳам тоза ва бўйсунувчан. Айниқса, сўнгги фазилати, аниқроғи, мукамаллик унинг ҳаётини енгиллаштирди. Монастирнинг пойтахт ёки гавжум шаҳар ҳаётига ўхшаб кетадиган талаблари инжиқлиги билан васвасага солиб, унга ёқмай қолган вақтларда буларнинг ҳаммасини мўмин-қобиллик билан енгди: муҳокама қилиш менинг вазифамга кирмайди, балки итоат этишни ўринлатишдир, жаноза пайтида тобут ёнида туриш бўладими, ибодатга келганлар қаторида қироат қилиш ёки мусофирхонада ҳисоб-китоб олиб бориш бўладими, фарқи йўқ. Устозининг у ёки бу нарсадан озми-кўпми шубҳаланишини шу мўминлиги билан бартараф этиб борди. Мутелик бўлмаганида черков хизматининг узлуксизлиги ва бир хиллиги, мухлисларнинг ҳовлиқмалиги, биродарларнинг аҳмоқона қилиқлари остида эзилиб кетган бўларди; энди эса буларнинг ҳаммаси қувончи туюлмоқда, хатто ҳаётига мамнунлик ва куч-қувват бахш этмоқда эди. “Ҳар кунни бир оятни қайта-қайта эшитиш нима учун кераклигини билмайман-у, бироқ шу нарса кераклигини биламан. Кераклигини билгач эса ундан қониқиш ҳис этаман”. Қария унга моддий ҳаётни тутиб туриш учун моддий озуқа қанчалик лозим бўлса, рухий ҳаётни ушлаб туриш учун рухий озуқа – черков ибодати шунчалик лозимлигини уқтирганди. У бунга ишонди, ҳақиқатан, черков амалиёти, баъзан эрталаб туришга қийналса ҳам, унга фароғат ва қувонч бахш этарди. Қария тавсия этган амаллар сабр-ҳаловати ва қатъийлиги билан шодлик бағишларди. Ҳаётга қизиқиш ўз иродасини яна ва яна намойиш этиш, доимий сабр-бардошдагина эмас, балки дастлабки вақтларда жуда жўн, осонгина эгаллаш мумкиндек туюлган жами насронийча эзуликлар, қадриятларда ҳам намоеън бўлар экан. У бутун борлигини монастырда топширди ва бундан ранжимади, унда заррача ялқовлик йўқ эди. Ибтидоий нарсаларга тоқат қилиш қийин бўлмади, аксинча, қувонч ҳадя этди. Ҳатто шахватдек туғённи енгил хасислик ёки бузукчиликдан қутулиш каби осон кечди. Қария уни бу балодан алоҳида огоҳлантирганди, бироқ Касатский ундан тез халос бўлганига шодланди.

Уни фақат қайлиги ҳақидаги хотиралар қийнар эди. Фақат хотиралар эмас, рўй бериб қолиши мумкин бўлган жонли тасаввур – бехос дуч келиб қолиш уни хавотирга соларди. Беихтиёр уни шохнинг ҳамма танийдиган жазманларидан бири, кейинчалик бошқа эрга теккан ва қойилмақом хотин бўлиб, оиланинг онахонига айланган аёл тарзида тасаввур қилди. Эр яхши мансабда, ҳокимият, ҳурматга мушарраф, яна куллуқ қилиб турадиган хотин бор.

Хуш дақиқаларда Касатскийни бу фикрлар хижолатга солмасди. Шодон дамларда буларни эсласа, ўша васвасалардан қутулгани учун шукур қиларди. Гоҳо шундай ҳам бўлардики, яшаган кунлари қаршисида кўндаланг келса, шу дамларни бошдан кечирганига ишонгиси келмас, бироқ ишонгиси келмаган нарсаларни кўриб турарди, хотиралар ва — сўз юритиш ҳам даҳшат — пуншаймонлик унинг бутун борлигини қамраб оларди.

Бундай ҳолатдан қутулишнинг йўли итоат этмоқ бўларди — иш ва кун бўйи ибодат билан машғуллик. У, одатдагидек, ибодат амалларини бажарар, тавба-тазарру қилар, хатто керагидан ортиқча чўқинарди, бироқ бу амалларда фақат вужуди иштирок этар, қалб эса четда эди. Шуни сезиб қолса, қаттиқ қийналарди. Бу бир кун, баъзан икки кун давом этар ва сўнг ўзи ўтиб кетарди.

Лекин ўша бир ё икки кун даҳшат бўлади. Касатский сездики, у на ўзининг, на Худонинг амрида, балки бошқа бир кучнинг ихтиёрида. Шу кунларда нима айтилган бўлса, ҳаммасини бажарди, баъзида қария тошдек қотишни, ҳеч тадбир қўлламай, фақат қутиш лозимлигини маслаҳат бериб турди. Умуман, шу вақт мобайнида ўзининг хоҳиши билан яшамади, балки қариянинг иродасига бўйсунди, билъакс, шу мутеликда алоҳида хотиржамлик бор эди.

Шу тариқа Касатский биринчи қадам қўйган монастирида етти йил яшади. Учинчи йилнинг охирида поп мартабасидаги роҳиб хузурида Сергей номи билан соч кузаш бўлди. Соч кузаш Сергей учун муҳим ботиний воқеага айланди. У олдин таранганда ёқимли ҳаловат ва руҳий кўтаринкиликни ҳис этарди; энди ибодат қилувчиларга бош бўлиб, амалларни бажарар экан, бу унга улугворлик, раҳмдиллик ва дилбарлик ҳиссини бахш этди. Аммо биринчи марта кечирган бундай кўтаринки кайфияту амаллар тақрорланавергач, яна ва яна ўтмаслашиб борди ва сездики, бу ҳам ўткинчи экан. Ҳақиқатан, ҳиссиётлар заифлашиб борди, бироқ кўникма сақланиб қолди.

Умуман, Сергейнинг монастирдаги еттинчи йилги ҳаёти зерикарли кечди. Нимани ўрганиш лозим бўлса, нимага эришиш шарт бўлса, ҳаммасига улгурди, қиладиган бошқа иши қолмаганга ўхшарди.

Лекин барибир вазиятга тобеланиш, боғланиш ҳолати кучайди. Шу йилларда онасининг вафоти ва Мэрининг турмушга чиққанлиги ҳақидаги хабарларни эшитди. Иккала янгиликни ҳам лоқайд қабул қилди. Унинг ҳамма эътибори, жаъми қизиқишлари ўзининг ички оламига бўйсундирилганди.

Роҳиблигининг тўртинчи йилида архиерей алоҳида илтифот кўрсатди, қария айтдики, агар уни юқори вазифага тайинламоқчи бўлсалар, рад этмагайсан. Шунда роҳибларга хос шухратпарастлик бош кўтарди – бу нарса уларда даҳшатли тарзда мавжуд эди. Уни пойтахтга яқин жойдаги монастирга тайинладилар. У рад этмоқчи бўлди, аммо қария таклифни қабул қилишни сўради. У таклифни қабул қилди, қария билан хайрлашди ва янги монастирга ўтди.

Пойтахтдаги монастирга ўтиши Сергейнинг ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Бу жойда турли ташвишлар кўп эди, Сергей бор кучини шу фаолиятга йўналтирди.

Олдинги монастирда аёлларнинг йўлдан оздирадиган қилиқлари Сергейни кам қийнаганди, бу жойда эса бундай инжиқликлар даҳшатли кучга айланди ва шунгача етиб бордики, у билан ҳазиллашиб бўлмасди. Ўзининг номақбул қилиқлари билан танилган бир бой хотин бўларди, ўша Сергейга хушомад қила бошлади. Аёл у билан гаплашди ва хонадонига ташриф буюришини сўради. Сергей буни қатъий рад этди-ю, бироқ хоҳишларининг рўёга чиқаётганидан, бош кўтараётганидан ваҳимага тушди. У шунчалик кўрқдики, уятни ҳам енгиб, ўз заифлигини тан олди, бу ҳақда қарияга хат ёзиб, жойини қисқартиришини, ўзининг ёш муридани инсофга чақиришини ҳамда тоат-ибодат ва сомеъликдан бошқа юмуш билан шуғулланмаслигини кузатиб боришини сўради.

Бундан ташқари, энг катта ташвиш шундан иборат бўлдики, ушбу монастирнинг игумени димоғдорлик касб этган оқсуяк, олғир руҳоний бўлиб, Сергейга бутунлай хайрихоҳ эмасди. Сергей ўзи билан қанча курашмасин, бу совуқ муносабатни енга олмади. У мураса қилди, бироқ қалбининг тўрида норозилик бор эди. Охир ўша аҳмокона туйғу жунбишга келди.

Бу янги монастирга келганининг иккинчи йилида рўй берди. Воқеа шундай содир бўлди. Биринчи қор ибодати катта черковда бўлиб ўтди. Четдан келганлар ҳам кўп эди. Маросимни игуменнинг ўзи бошқарди. Сергей ота одатдаги жойида турар ва сажда қилар, ўзи хизматда бўлмаган ва хусусан катта черковдаги ибодатлар пайтидаги курашчан ҳолатда эди. Кураш шундан иборат эдики, ташриф буюрганлар, мансабдорлар, айниқса, хонимлар унинг жаҳлини чиқаришарди. У ҳеч кимга назар солишни, уларнинг ярамас қилиқларини: аскар одамларни туртиб, қандай тартиб ўрнатапти, аёллар роҳибларни,

инчунун, яхши таниш бўлиб қолган хушрўй роҳибни бир-бирларига қандай кўрсатишяпти, билишни хоҳламасди. У ўзини бўғаетган хаёлларидан қочиб, шамларнинг шуъласидан, иконалар ва хизматчилардан бошқа нарсаларни кўрмасликка; куйлаётганлар овозини-ю, ибодат сўзларидан бошқа нарсени эшитмасликка; аллақачон қалбининг эҳтиёжига айланган ибодат оятларини қайта-қайта эшитавериш ва ботинида такрорлайвериш пайдо бўлган ўз-ўзини унутиш туйғусидан бошқа ҳисни кечирмасликка интиларди.

У шу ҳолда турди, рукуга борди, қаер лозим бўлса, ўша жойга чўқинди, фикр ва ҳиссиётларни тошдек қотирадиган тарзда мулоҳаза юритиб, ботинида курашди. Шу чоқ либосбардор Никодим ота, – у ҳам Сергийга тақдирнинг катта синови бўлди, Никодим беихтиёр игуменга содиқ ва тарафдорлигини сездириб қўйганди, – яқинлашди-да, икки карра чуқур таъзим этиб, уни меҳробда игумен чақираётганини маълум қилди. Сергий ота ридосининг этагидан тортиб тўғрилади, кепчигини кийди ва издиҳом орасидан одимлаб кетди.

– Lisa, regardez a droit, c'est lui¹ /₂ аёлнинг французча гапиргани эшитилди.

– Ou, ou? Il n'est tellement beau – жавоб бўлди.

Билдики, бу сўзлар ўзи ҳақида айтилаяпти. У эшитди ва бир дақиқа шуурида залолат ғулу қилди, сўнг дарҳол истиғфор келтирди: “Бизни залолатдан Ўзинг халос эт, Тангрим!”, – бошини эгиб ва нигоҳини ердан олмай, минбар ёнидан юриб ўтди, бу пайтда иконостас га яқинлашиб қолган гўянда маддоҳларни айланиб ўтиб, шимолий эшикка кирди. Меҳробга қадам қўйгач, тартиб бўйича, икона қаршида икки бор букилиб руку қилди, кейин бошини кўтарди ва игумен тарафга назар солди, турганлар қаторида ялтираб порлаган қоматга тикилмай, кўз қирини ташлади, холос.

Игумен ибодат кийимида деворга қапишиб, калта, думбоқ қўлларини семиз гавдасига осилган тўнидан чиқариб ва қорни устига чалкаштирганча, тўнининг уқасини силаб, оғзи қулоғида, вензиль² ва акселбантлари осилиб турган генерал либосидаги кибор ҳарбий билан гаплашиб турарди, уни Сергий одатдаги ҳарбийча назар билан тез кўздан ўтказди. Генерал улар полкининг собиқ қўмондони эди. Шубҳасиз, у айни пайтда яхшигина мавқега эга эди, чамаси, Сергий ота буни тезда пайқади, тақир бошли игумен ҳам буни биларди чоғи, мамнун кип-қизил бўғриққан юзи ялтирарди. Бу Сергий отанинг иззат-нафисга тегиб, бу кераксиз кайфият бўлса-да, жахлини чиқарди, генерал уни эслаб қолганида, унинг кўнгли таскини учун ўзининг собиқ ходимини айнан унга кўрсатиш мақсадида чақирганини игумендан эшитиб, багтар фиғони ошди ва буни яшириб ўтирмади.

– Сизни фаришта тимсолида кўрганимдан жуда мамнунман, – деди генерал кўлини узатар экан, – умид қиламанки, сиз кадрдон хизматдошингизни эсдан чиқармагансиз.

Игуменнинг генералнинг лутфини тасдиқлаётгандек туюлувчи оқ толалар куршовидаги қизил ва қулиб турган рухсори, генералнинг димоғдор табас-сум балқиб турган чехраси, оғзидан анкиб турган вино ва чакка соқолидан уфураётган сигара хиди – буларнинг ҳаммаси Сергий отанинг зардасини қайнатиб юборди. У игуменга яна бир таъзим қилиб, деди:

– Сизнинг хоҳишингиз мени чорлашга изн бердими? – У бутун юз-андоми ва туриш-турмуши билан бир сўроқни такрорлаб қотиб турарди: нега?

Игумен деди:

– Шунчаки, генерал билан юз кўришиш.

– Ўйиборингиз учун, мен ўзимни ташвишлардан озод этиш илинжида дунёдан юз ўгирганман, – деди у лаблари титраб, ранги оқарганча. – Нега мени

¹ Лиза, унга қара, бу ўша (франц).

² Қани, қани? У унчалар хушрўй эмас-ку. (франц).

³ Иконостас – меҳробни ажратиш турадиган, иконалар қўйилган енгил девор. (Тарж.).

⁴ Вензиль – исм шариф бош ҳарфлари бир-бирига чирмаштириб тузилган безак, туғро. (Тарж.).

⁵ Акселбант – елкага тақиладиган зарбоф чилвир. (Тарж.).

улар билан рўбарў қиласиз? Худонинг даргоҳида, ибодат маҳалида тағин.

– Кет, кет, – деди игумен ғижиниб ва ковоқ солиб.

Эргасига Сергий ота ўзининг дағаллиги учун игумен ва биродарлардан узр сўради, шунинг баробарида, бир тунни ибодат билан ўтказгач, қарор қилдики, бу монастирни тарк этиши ва бу ҳақда қарияга хат ёзиб, яна ўзининг монастирига қайтаришини илтимос қилиши керак. Бир ўзи ташвишларга қарши курашишда қариянинг ёрдамисиз ожизлик қилаётганини, бу юмуш қўлидан келмаётганини очиқ ёзди. Мағрурлигидан орттирган ташвишидан пушаймонлигини билдирди. Кейинги почта билан жавоб келди ва унда қария ҳаммасига сабаб кибр эканини айтганди. Қария ундаги ғазабнинг ўт олиши руҳоний кадрятларга Худони таниш учун эмас, балки ўзининг “Афсуски, мен шундайман – ҳеч нарсага зарураг сезмайман” қабилидаги мағрурлиги учун бўйсунганини ва бундай ибодатнинг ҳеч қандай нафи бўлмаслигини баён этганди. Шу туфайли у игуменнинг ҳаракатларига чидай олмаган. “Мен ҳаммадан Раббини излайман, менга эса ҳайвонни дуч қилади”. “Агар сен шуҳрат учун Раббингга сажда қилган бўлсанг, такаббур экансан. Сенда ҳамон дунёвий ғурур ўлмаган. Сен ҳақингда ўйладим, бўтам Сергий, сени дуо қилдим ва Яратган менга сен ҳақингда, мана қандай хабар берди: “Бурунгидек яша ва иқтидо айла”. Айни пайтда маълум бўлдики, овлоқ жойдаги кичкина монастирда зоҳид Илларион омонатини топширибди. У ўша жойда ўн саккиз йил яшади. Тамбин игумени мендан ўша жойда яшашни хоҳлайдиган биродарлардан борми, деб сўради. Шу пайтда сенинг хатинг келиб қолди. Сен Тамбин монастиридаги Пансий ота хузурига бор, мен ҳам унга хат ёзаман, сен Илларион хужрасини эгаллашни сўра. Билмадим, Илларион ўрнини боса оласанми, йўқми, бироқ сенга ғурурингни жиловлаш учун ёлғизлик лозим. Сени Худо қўлласин”.

Сергий қариянинг фикрларига қўшилди, хатни игуменга кўрсатди ва унинг розилиги билан ўз хужрасини ва монастирга тегишли бошқа ашёларини топшириб, Тамбин биёбонида йўл олди.

Тамбин биёбонида савдогарлардан чиққан бинойидек хўжайин – нозир Сергийни жўнгина ва осойишта кутиб олди ва Илларионнинг хужрасига жойлаштирди, бошида маҳрам бериб, кейин эса ўзининг хоҳишига кўра уни ёлғиз қолдирди. Хужра тоғдан қавланган ғорда эди. Унда Илларион яшаган ва шу жойда дафн этилганди. Ғорнинг орқа бўлмасида Илларион кўмилиги, юзадаги хонада эса сомон тикилган тўшак ташалган тахта, курси, иконалар таҳланган жавон ва китоблар қўйилган эди. Жавон ташқи эшикка тақалиб турарди; тоқчага роҳиб ҳар куни бир марта монастирдан келтирган овқатни қўйиб кетарди.

Шундай қилиб, Сергий ота зоҳидга айланди.

4

Сергий тарки дунё қилганининг олтинчи йили масленица кунларидан бирида қўшни шаҳарда ўзига тўқ бой оилалардан эркак ва аёллар жам бўлиб, қуймоқ ва винодан сўнг тройкаларда сайрга чиқишди. Тўда икки оқловчи, бир бой заминдор, зобит ва тўрт аёлдан иборат эди. Аёлларнинг бири зобитнинг хотини, бошқаси – заминдорники, учинчиси заминдорнинг қиз синглиси, тўртинчиси эса эридан ажралган, сулув, бой ва шаҳарни ўзининг антиқа қилиқлари билан лол қолдириб юрувчи сатанг.

Ҳаво ёқимли, йўл худди тахтадек текис. Шаҳардан ўн чақиримлар чиқишгач тўхтадилар ва қайси томонга юриш ҳақида маслаҳат бошладилар: орқагами ёки олдингами?

– Бу йўл қаерга олиб боради? – сўради сулув бева аёл Маковкина.

– Тамбинога, бу ердан ўн икки чақирим, – деди унга илакишиб қолган оқловчи.

– Хўш, ундан кейин-чи?

– Ундан кейин монастир орқали Л. га.
 – Сергей ота яшаётган жойгами?
 – Ҳа.
 – Касатскийми? Ўша биёбон барноси-да?
 – Ҳа.
 – Хонимлар! Жаноблар! Касатскийни кўрамиз. Тамбинода дам оламиз, овқатланамиз.

– Лекин биз тунаш учун уйга қайтишга улгурмаймиз.
 – Ҳечкиси йўқ. Касатскийнинг меҳмони бўламиз.
 – Э, ҳа, у ерда монастирға қарашли жуда яхши меҳмонхона бор. Мен Махинани ҳимоя қилгани келганимда у ерда бўлганман.
 – Йўқ, мен Касатскийникида тунаб қоламан.
 – Бу осмон узилиб тушса ҳам мумкин эмас.
 – Мумкин эмас? Гаров бойлашаман.
 – Бўлади. Агар сиз тунаб қолсангиз, мен нима хоҳласангиз, бажараман.
 – A discretion.
 – Сиз ҳамми?
 – Ҳа-да. Кетдик.

Аравакашларга шаробларни кўтартирдилар. Ўзлари бўғирсоқ, қандолат кутилари олдилар. Аёллар оқ мўйнали пўстинларига ўранишди. Аравакашлар ким биринчи юриши устида бир оз тортишиб турдилар, ёшроғи елкаси оша чапани йигитларча қараб, узун қамчин дастасини силкитди-да, кийкириб юборди, – ва кўнғирокчалар жиринглаб, филдираклар гижирлаганча тўда йўлга тушди.

Шатакчи отлар қуюшқон иплари билан сағринлари оша боғланган, калтираб, чайқалиб турган араваларни роҳатбахш бир тарзда текис ва равон тортиб кетдилар. Эрта баҳор, лой излар тез ортда қоларди. Аравакаш тизгинни силкитар, оқловчи ва зобит юзма-юз танда кўйиб, кўшнилари Маковкина билан нималарнидир вайсашар, лекин аёлнинг ўзи пўстинига маҳкам ўранганча қимирламай ўтирар ва ўйларди: “Ҳаммаси бир гўр буларнинг, ҳаммаси ярамас: вино ва тамаки ҳиди уриб қолган қизил, йилтиллаган башаралар, ўша сўзлар, ўша хаёллар, бари ўзларининг ярамаслиги атрофида айланиб юришади. Уларнинг барчаси мамнун, шундай бўлиши кераклигига ва ўлгунча шундай яшашларига ишончлари комил. Мен бундай бўла олмаман. Менга бунинг қизиғи йўқ. Мен шундай нарсани хоҳлайманки, буларнинг ҳаммаси остин-устун, тескари бўлиб кетсин. Ҳа, ҳеч бўлмаганда Саратовдагидек, борган эканмиз-у, қотган эканмиз-да. Хўш, бизникилар нималар қилишмаганди? Ўзларини қандай тутишганди? Ҳа, эҳтимол, уятлидир. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора эди. Ҳа, мен ҳам ўзимни ёмон тутгандим. Мен, ҳар нечук, яхшиман. Буни улар ҳам билишади-ку. Ҳа, анов роҳиб-чи? Наҳотки, у буни ҳалиям тушунмаса? Бўлмаган гап. Бу нарсаларни улар яхши тушуняшади. Худди кузда ҳалиги кадет билан. У қанчалар аҳмоқ бўлганди...”

– Иван Николаевич! – деди у.
 – Буюрсинлар?
 – Унинг ёши нечада?
 – Кимнинг?
 – Касатскийнинг.
 – Қирқдан ошиб қолди-ёв.
 – Нима бўлади, у ҳаммани қабул қиладими?
 – Ҳаммани, бироқ ҳамма вақт эмас.
 – Оёғимни ёпиб қўйинг. Бундай эмас, қанақа укувсизсиз! Ҳа, яна, яна, ана шундай. Менинг оёқларимни босиш мумкин эмас.

Шундай хангомалар билан улар хужра жойлашган ўрмонга етдилар. Маковкина пастга тушди ва уларнинг кетишини хоҳлади. Қолганлар уни кўндирмоқчи бўлишди, лекин Маковкинанинг жаҳли чиқиб, оёқ тираб олди.

¹ Шароитга қараб (франц.)..

Шундан сўнг аравалар қайтди, у эса оқ пўстинини ёпинганича сўқмоқ бўйлаб юриб кетди. Оқловчи ерга тушиб, уни кузатганича қолди.

5

Сергий отанинг узлатда яшаётганига олти йил бўлди. Унинг ёши қирк тўққизда эди. Ҳаёти машаққатли кечарди. Бу машаққат ибодат ва дуохонликдан эмасди, буларни машаққат ҳам деб бўлмасди, бу машаққат у ҳеч қачон кутмаган ички курашда эди. Курашнинг манбаси иккита эди: шубҳа ва шахвоний ҳирс. Баъзан икки ёв бирдан бош кўтарарди. Унингча, бу бир вақтлар ягона душман бўлган турли-турли икки ёв эди. Қачонки шубҳани ўлдирса, хирсни ҳам енгарди. У, улар икки хил шайтон ва уларга қарши турлича курашилади, деб ўйларди.

“Худойим! Худойим! – мушоҳада қиларди у. – Нима учун мени эътиқоддан қисасан? Ҳа, ҳирс, у билан авлиё Антоний ва бошқалар курашди, эътиқод-чи? Уларда бу бор эди, менда дақиқалар, соатлар, кунлар ўтаяпти ҳамки, ҳамон ундан дарак йўқ. Агар у залолат бўлса, нега жумла олам, жумла назокат унгадир ва ундан нега кутулмоқ лозим? Нега бу васвасани яратдинг? Васваса? Менинг дунё қувончларидан воз кечганим, нимагадир ҳозирланаётганим, балки у жойда ҳеч нарса йўқдир, шу васваса эмасми? – ўзича гапириб туриб, бирдан ваҳимага тушди, ўзини лаънатлади. – Ярамас. Лаънати. Авлиё бўлишни хоҳлайсан” – ўзини қарғай бошлади. Ва ибодатга берилди. У ибодатни бошлар экан, монастырда қандай бўлгани шундок кўз олдида қелди-қўйди: чепчикда, ридода, улуғвор кўринишда. Бошини ирғаб қўйди. “Йўқ. Бундай эмас. Бу алдов. Лекин ўзимни эмас, Худони эмас, бошқаларни алдаяпман. Мен иззатли одам эмасман, майда, кулгили шахсман”. У ридоси барларини икки томонга очиб, иштони почасидан чиқиб турган ўзининг акашак оёқларига қаради. Ва қулиб юборди.

Кейин барларини қўйиб юбориб, ибодат қилишга, чўқинишга ва дуо ўқишга тутинди. “Наҳот шу тўшак менга тобут бўлади?” – кироат қилди у. Шайтон унга бир нарсани шипшигандек бўлди: “Якка тўшак, бу – тобут. Ёлғон”. У тасавурида таниш беванинг елкасини кўргандек бўлди. Бир сесканиб тушди-да, ўқишда давом этди. Қоидани ўқиб бўлиб, Инжилни кўлига олди, тез-тез замзама қиладиган ва ёддан биладиган жойини очди: “Ишонаман, Раббим, мени имонсизликдан қутқар”. У фикрига қутку солган барча шубҳаларни олиб ташлади. Худди қимирлаб турган тарози палласини тўғрилагандек, ўз эътиқодини тебратаётган пояни маҳкамлади-да, унга яна тегинмаслик, қимирлатиб юбормаслик учун аста узоклашди. Шубҳалар тарқалди ва у тинчланди. Узининг болаликдаги дуоларини такрорлади: “Яратган, ўзинг қўлла, қўлла мени” ва бундан нафақат енгиллашди, балки дили фарах ва қарамга тўлди. Чўқинди ва бошининг тагига ёзги узун чопонини қўйиб, энсиз тахтадаги пўстакка узанди. Қасатский тезда уйкуга кетди. Қуш уйкуси ичида тушига қўнғироқчалар кириб, уларнинг овозини эшитгандек бўлибди. Бироқ булар ҳушидами, тушидами бўлаётганини билмасди. Бирдан эшик тақиллаб, чўчиб уйғониб кетди. Ўзига ишонмай, бошини кўтарди. Эшик яна тақиллади. Ҳа, энг яқиндаги эшик тақиллар ва аёл овози эшитилмоқда эди.

“Худойим! Наҳотки эртақларда ўқиганимдек, шайтон аёл қиёфасида намоеън бўлса... Ҳа, бу аёлнинг овози. Ёқимли, латиф ва майин овоз! – У кўксига туфлади. – Йўқ, менга шунақа туюлаяпти, шекилли”, – изтироб билан деди-да, қаршидаги шамдон турган бурчак томон кетди. У одатдагидек хотиржам одим ташлади. Тиз чўқди, сочлари юзини қоплади ва аллақачон тақир бўлиб қолган пешонасини нам, совуқ товага босди. Ердан ғир-ғир шабада эсарди.

Бузрук Пимен ота айтган шайтон васвасасидан қутулишга ёрдам берувчи оятни ўқиди. У ўзининг озгин, енгил гавдасини сертомир оёқлари устига тиклади ва яна ўқишни давом эттирмоқчи бўлди, аммо ўқимади, овозни эшитиш учун беихтиёр унга қулоқ тутди. У эшитишни хоҳларди. Ҳамма ёқ сув

қуйгандай жимжит эди. Томдан бурчакка күйилган идишга чаккилар тушарди. Ҳовлидаги қор кўринмас, ҳаммаёқни туман қоплаганди. Бирдан дераза олди китирлади ва баралла овоз янгради – ўша майин, ишвали овоз, бундай овоз фақат кўзга яқин аёлларда бўлиши мумкин. Нотаниш аёл ялинарди:

– Исо ҳақи, ичкарига кўйиб юборинг...

Жами қон юракка қуйилиб, тўхтаб қолгандек бўлди. Унинг нафаси чиқмасди. “Яратганнинг ўзи асрасин ва балони даф қилсин...”

– Мен шайтон эмасман... – чамаси қулиб сўз қотди ташқаридаги аёл. – Мен шайтон эмасман, фақат гуноҳга ботган аёлман, йўлдан оздим – алдамаяпман, тўғриси айтаяпман (у қуларди), совуқда қотиб қолдим, бошпана беринг...

Касатский юзини ойнага кўйди. Жинчирокдан таралган нур бутун ойнани ёритиб турарди. У қафтлари билан юзининг икки тарафидан қисди ва зехн солди. Туман, ғубор, дарахт, мана ўнг тараф. Аёл. Ҳа, аёл, эгнига жунлари узун пўстин, бошига телпак кийган, нозикдан нозик, самимий, чеҳраси ҳадикли, ўша жойда, унинг юзидан икки қаричча нарида, унга мўлтайиб қараб турибди. Уларнинг кўзлари тўқнашди ва бир-бирини танишди. Улар бир-бирларини кўрганга ўхшамас эдилар: улар ҳеч қачон бир-бирларини кўрмаганлар, бироқ уларнинг тўқнашган нигоҳларидан улар (айниқса эркак) сездиларки, улар бир-бирларини танийдилар, бир-бирларини тушунадилар. Бу нигоҳлардан кейин оддий, самимий, назокатли бу аёлни шайтон деб гумон қилиш мумкин эмасди.

– Кимсиз? Сизга нима керак? – сўради Касатский.

– Очсангиз-чи, – қарашма билан деди аёл. – Музлаб қолдим. Сизга айтаяпман, йўлни йўқотиб қўйдим.

– Тушунсангиз-чи, мен роҳибман, художўй одамман.

– Нима бўлибди, очинг. Ибодатингизни тугатгунингизча мен дераза тагида туриб музлайми? Сизга шу керакми?

– Сизни тушуниб бўлмайди...

– Сизни еб қўймайман. Худо ҳақи, эшикни очинг. Жаҳлимни чиқармасангиз-чи!

Аёл қалтираб борарди. У бу сўзларни деярли йиғлагудек бўлиб айтди.

Роҳиб деразадан нари кетди, тоғолча гулчамбари билан ўралган Исо сиймосига юзланди. “Яратган, менга ёрдам бер, яратган, менга ёрдам бер”, – чўқиниб ва сажда қилиб, ўзича гапириб, эшикка яқинлашди, уни даҳлиз томон итарди. Даҳлизда пайпаслаб лўкидонни топди ва уни суришга уринди. Нариги томондан қадам товушлари эшитилди. Аёл дераза олдидан эшик томонга ўтди. Бирдан “Вой!” деб қичқирди у. Билдики, аёл остона яқинидаги қўлмакка дуч келган. Сергийнинг қўллари қалтирар, лўкидонни ҳадеганда суролмаётган эди.

– Қанақа одамсиз? Рухсат этинг. Мен бутунлай шалаббومان. Музлаб қолдим. Сиз тоат-ибодатингиз билан оворасиз, мен эса музлаб бўлдим.

У эшикни ўзига тортиб, лўкидонни сурди ҳамда таваққалига эшикни ташқарига итарди ва беихтиёр аёлни туртиб юборди.

– Ие, кечирасиз! – деди у ногоҳ аллақачон унутилган, хонимларга одатдаги мурожаат қилиш оҳангига ўтиб.

Аёл “кечирасиз” сўзини эшитиб, ёйилиб қулди ва ўйлади: “Ҳа, у ҳали унчалик қўрқинчли эмас”.

– Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ. Сиз мени маъзур тутинг, – деди аёл қиялаб ўтар экан. – Мен ҳеч ўйламагандим. Бироқ эсда қоладиган ажойиб тасодиф.

– Марҳабо, – деди мезбон унга йўл берар экан. Бутунлай эсидан чиққан ўткир атирнинг настарин ҳиди уни доводиратди. Аёл даҳлиздан меҳмонхонага ўтди. У лўкидонни жойига сурмай, ташқи эшикни ёпди-да, меҳмонхонага кирди.

“Ҳазрати Исо Масих, мени гуноҳдан сақла, Яратган, мени гуноҳдан сақла”, – фақат ботинида эмас, балки зоҳирида ҳам лаблари кимирлаб, тўхтамасдан ибодат қиларди.

– Мархабо, – деди у.

Аёл хонанинг ўртасида турар, кийимидан полга сув тушар ва буни жим кузатарди. Унинг кўзлари куларди.

– Мени маъзур тутинг, сизни безовта қилиб қўйдим. Кўряпсиз-ку, қандай ҳолатдаман. Шундай бўлдики, биз шаҳардан сайрга чиқдик, бир ўзим Воробьёвқадан шаҳаргача етиб бора оламан, деб гаров ўйнадим, аммо йўлни йўқотиб қўйдим. Яхшиямки, сизнинг хужрангизга етиб олдим, бўлмаса.... – ёлғон гапиришни бошлади аёл. Бирок эркакнинг чехрасига кўзи тушиб, ундан уялиб кетди ва шундан кейин гапини бу тарзда давом эттира олмаслигини билиб, жим бўлди. Уни бу ҳолда кўраман, деб ўйламаганди. Ўйлаганидай хушрўй эмасди-ю, бироқ кўзига ёқимли кўриниб кетди. Оқ оралай бошлаган сочлари ва соқоли, тўғри, ингичка бурни, тик қараб турувчи чакноқ кўзлари аёлни мафтун этди.

Эркак меҳмоннинг ёлғонлаганини кўриб-билиб турарди.

– Ҳа, шундай, – деди у аёл томонга қараб ва нигоҳини ерга тикиб. – Мен бу ёққа ўтаман, сиз эса бемалол дам олаверинг.

Шундай деб жинчиروқни ўчирди, шамни ёқди ва унга таъзим қилиб, тўсин ортидаги кулбага чиқди, аёл эса у ёқда роҳиб ниманидир кўзгагиб, ўрнидан сураётганини эшитди. “Эҳтимол, мендан ўзини тўсиб олмоқчидир”, ўйлади қулиб ва оқ ротондасини ташлаб, телпагини ва унинг тагидаги сочларини ўраб турган тўқима рўмолини ечди. Унга ҳеч қандай нам тегмаганди, фақат ичкарига кириш учун шунини ўйлаб чиқарганди. Бирок эшик олдида ҳақиқатан чуқурчага тушиб кетганди, чап оёғи тўпиғигача нам, ботинкаси ва кўнжли калиши сувга тўла эди. У гиламча билан ёпилган Сергийнинг каравотида ўлтирар, оёқ кийимларини еча бошлаганди. Хужрача унга маъқул тушди. Торгина, эни уч, бўйи тўрт аршинли хона, ҳамма ёғи ёғ тушса ялагудек тоза эди. Хужрада фақат у ўтирган каравот бор эди, ундан юқорида китоблар тўла жавон. Бурчакда минбарча. Эшик ёнидаги қозикларга пўстин ва узун чопон илиғлик. Минбарча тепасида тоғолча гулчамбарда Исо тимсоли ва шамчиноқ. Мой, тер ва тупроқнинг ўткир ҳиди анқирди. Буларнинг ҳаммаси унга ёқди. Ҳатто хид ҳам.

Нам оёқлари, айниқса, биттаси уни безовта қилаётганди, шошиб, оғзининг таноби қочганча пойабзалини еча бошлади, унинг қувончи фақат мақсадга эришганидангина эмасди, балки уни кўрганидан, шундай жозибадор, ажойиб, ғалати, мафтункор эркакни васвасага солиб қўйганидан эди. “Ҳа, жавоб бермади, бу қандай кўргулик”, ўзига ўзи гапирди аёл.

– Сергий ота! Сергий ота! Сизни шундай аташ лозимми?

– Сизга нима керак? – жавоб берди сокин овоз.

– Илтмос, узлатдаги оромингизни бузганим учун мени маъзур тутинг. Бирок, тўғриси, бундан бошқа йўл тута олмасдим. Шамоллаб қолишим мумкин эди. Ҳозир эса билмайман. Бутунлай шалаббо бўлганман, оёқларим музга ўхшайди.

– Мени маъзур тутинг, – жавоб берди сокин овоз, – мен ҳеч қандай ёрдам бера олмайман.

– Мен бунинг учун сизни безовта қилмадим. Тонггача чидасам бўлди.

Эркак жавоб бермади. Аёл унинг нималарнидир шивирлаётганини эшитди, – ҳар қалай ибодат қилаётган бўлса керак.

– Сиз бу томонга кириб қолмайсизми? – сўради ишва билан, – Кийимларимни қуришти учун ечинишим керак-да.

Роҳиб жавоб бермади, бир маромда дуолар ўқишни давом эттирди.

“Ҳа, бу одам” – ўйлади аёл сирпанчик оёқ кийимини ечишга уриниб. У шунча тортса ҳам ботиғи тушмагур қани ечилса, бу кулгили эди, албатта. У сал эшитарли қилиб кулди, буни эркак эшитишини ва унга ўзи кутгандек таъсир қилишини хоҳларди, сўнг ундан баландроқ кулганди, бу қувноқ, табиий ва самимий кулги эркакка энди у орзу қилгандек таъсир этди.

¹ Ротонда – аёлларнинг ёпинчиқ кўринишидаги енгсиз қишлоқ кийими. (Тарж.)

“Ҳа, бундай одамни севса арзийди. Кўзларини айтмайсизми?! Ибодат вақтида ҳар қанча қимтинмасин, содда ва олийжаноб чеҳрасидан нур ёғилиб туради, – ўйлади у. – Биз, аёлларни алдаб бўлмайди. У юзини ойнага олиб келганда мени кўрди-ю, ҳаммасини тушунди, ҳаммасини билди. Ҳиссиётлари кўзларида шуъла бериб, акс этди. У мени севган, соғинган. Ҳа, соғинган.” Охири ботигини оёғидан чиқариб олди-да, сўнг пайпоғига тутинди. Бу ласдан тикилган узун пайпоқларни ечиш учун юбкасини кўтариши шарт эди. Бундан уялди шекилли, овозини чиқариб:

– Кирманг, – деди.

Лекин дераза ортидан ҳеч қанақа жавоб бўлмади. Бир маромдаги қироат ва аллақандай ҳаракат овозлари келиб турарди. “Шубҳасиз, сажда қиляпти, – ўйлади аёл. – Барибир у эшлай олмайди, – ҳукм чиқарди. – Аниқ, мен ҳақимда ўйляпти. Худди мен у ҳақида ўйлаганимдек. Оёқларим ҳақида эса ўша таниш туйғу билан хаёл сурапти”. Аёл ҳўл пайпоқларини ечиб, яланг оёқлари билан тўшакни ғижимлаганча у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Сўнг ўтирди-да, тиззаларини кучоқлаб, ўйга чўмди, бу узокқа чўзилмади. “Ҳа, бу биёбон, бу осудалик. Ҳеч ким ҳеч қачон билмаган бўларди...”

У ўрнидан турди, пайпоғини печка яқинига олиб борди-да, мўрига осиб қўйди. Мўри қандайдир ўзига хос эди, уни айлантирди ва кейин яланг оёқ билан енгил кадам ташлаб, каравотга қайтди ва яна оёқларини йиғиб, ўтириб олди. Девор ортига бутунлай жимлик чўкди. Аёл бўйнига осилган жажжи соатга қаради. Икки бўлибди. “Бизникилар учга яқин келиши керак”. Бир соатдан камроқ вақт қолибди.

“Нима бу, бир ўзим бу жойда ўтиравераманми? Бу қанақа ноз бўлди? Ўргилдим нозидан. Ҳозир уни чақираман”.

– Сергий ота! Сергий ота! Сергей Дмитрич. Князь Касатский!

Эшик ортида жимлик.

– Билиб қўйинг, бу шафқатсизлик. Агар менга керак бўлмаганингизда мен сизни чақирмас эдим. Мен бетобман. Билмайман, менга нима бўляпти. – Изтиробли овозда нолиди аёл. Сўнг войвойлаганча ўзини каравотга ташлади. Дахшатли ҳолат, аёл ростдан ҳам ўзини шундай сеза бошлаганди – холдан тойди, бадани зирқираяпти, ҳамма жойи оғрияпти, қаеридадир калтироқ турган, безгак тутяпти.

– Эшитаяпсизми, менга ёрдам беринг. Менга нима бўляпти, билмайман. Вой! Вой! – У тугмаларини ечиб, сийнасини очди, яланғоч билақларини ҳар томонга ташлаб, яна войвойлай кетди.

Бу вақт давомида эркак ўз қазноғида туриб, ибодат қиларди. Барча кечки оятларни хатм қилиб, энди кўзларини бурнининг учига қадаганча қимирламай ўтирар ва кўнглига келган дуоларни такрорлаб, замзама қиларди: “Ҳазрати Исо Масих, Парвардигор, ўзинг мадад бер”.

Ўзи зикрда бўлса ҳам ҳаммаси кулоғига кириб турарди. Аёлнинг эгнидаги шоҳи либосининг сирпаниши, куйлагини ечиб, яланг оёқлари билан ерга тушгани, қўли билан оёқларини артгани – барчасини эшитиб турарди. У ўзининг заифлигини ҳис этар, исталган дақиқада шарманда бўлишини билиб, ибодатдан тўхтамасди. У эртак қаҳрамони кўз солмай, ҳаммасини ҳис қилиши ва тусмоллаб юриши лозим бўлган ҳолатга ўхшаш туйғуни кечирмоқда эди. Шундай қилиб, Сергий хавф, яъни махв бўлиш хавфи шу ерда, шу атрофда эканлигини эшитди, туйди, фақат ундан қутулиш учун аёлга бир дақиқа ҳам назар солмаслик шарт. Бирданига аёлга бир қараш истаги пайдо бўлди. Шу дақиқада аёл сўз қотди:

– Менга каранг, бу қандай инсофсизлик?! Ахир мен ўлиб қолишим мумкин.

“Хўп, мен бораман, худди ўша ота бир қўлини фоҳишага қўйиб, иккинчисини манқалга тоблагани каби. Бирок манқал йўк”. У бурилди. Жинчиноқ. У бармоғини аланга устига қўйди ва қовоғини солиб олди, анча вақтгача ҳеч нарса сезилмаётгандек туюлди унга. Ҳали бир тўхтамга келмаганди, қанчалар оғрикли бўлишини билиб улгурмади ҳамки, бирдан афти буришди ва қўлини силтаб, тортиб олди. “Йўк, мен бундай қила олмайман”.

– Худо ҳақи! Вой, олдимга келинг! Мен ўламан, дод!

“Ростдан ҳам мен ўламанми? Йўқ, бу мумкин эмас” .

– Ҳозир бораман олдингизга, – ғудраниб деди у ва эшигини очди, аёлга қарамасдан ёнидан дахлизга ўтди, у ерда ўтин ёрар эдилар, у ўтин ёриладиган ғўла ва деворга суяб қўйилган болтани пайпаслаб топди.

– Ҳозир, – деди у ва болтани ўнг кўлига олиб, чап кўлининг кўрсатгич бармоғини ғўла устига қўйди, сўнг болтани қулочкашлаб, бармоғининг иккинчи бўғинидан пастга қаттиқ зарб туширди. Бармоқ шундай йўғонликдаги ўтиндан ҳам осон қирқилди, аввал ғўланинг четига, кейин бир айланиб ерга тушди.

У оғрикни сезишдан олдин “дўп” этган овозни эшитди. Бироқ рўй берган воқеадан, оғрик йўқлигидан ҳайрати тугамай, у зиркироқли ўткир оғрикни ва оқаётган иссиқ қонни сезишга улгурди. У қирқилган бармоғини чопонининг этагига яширди ва оёқлари орасига кишиб, орқа эшикдан кирди, аёлнинг қаршисига келиб тўхтади-да, кўзини ерга қадаганча аста сўради:

– Сизга нима бўлди?

Аёл чап қовоғи пир-пир учиб, рангида ранг қолмаган башарани кўриб, хижолат тортди. Шарт ўрнидан туриб, пўстинини олди-да, елкасига солиб, унга ўранди.

– Ҳа, оғриққа чидолмадим... шамоллаб қолганман... мен... Сергий ота... мен...

У аёлнинг осуда оромбахш ёлқин порлаб турган кўзига қаради ва деди:

– Жоним синглим, нима учун ўзингнинг боқий қалбингни қурбон қилишга жазм этдинг? Васвасалар дохил бўлиши лозим, бироқ фожеа шундаки, васвасалар ким орқали дохил бўлади... Илтижо қиламанки, Яратган бизни мағфират қилсин.

Аёл унинг сўзларини тинглаб экан, рақибга назар солди. Шу топ аллақандай суюкликнинг чак-чак томаётган овози эшитилди. Қараса, чопон ёқасидаги қўлдан қон сизиб оқмоқда эди.

– Кўлингизни нима қилдингиз? – У қулоғига чалинган сасни эслаб қолди, жинчирокни тутамлаб, дахлизга югурди ва ерда қонга бўялган бармоқ бўлагини кўрди-ю, ранги ўчиб қайтиб келди, кўрганини роҳибга айтмоқчи бўлди; роҳиб эса жимгина қазноққа ўтиб кетди ва эшикни маҳкам ёпиб олди.

– Мени маъзур тутинг, – деди аёл. – Гуноҳимни нима билан ювай?

– Кет.

– Ярангизни боғлаб қўйишга изн беринг.

– Бу ердан йўқол.

Аёл чурқ этмай шошиб кийинди. Пўстинга ўраниб, жим кутиб ўтирди. Ҳовлидан жингилдоқлар овози эшитилди.

– Сергий ота. Мени кечиринг.

– Кет. Худо кечиримли.

– Сергий ота. Мен ҳаётимни ўзгартирмаман. Мени ёлғиз қолдирманг.

– Кет.

– Кечиринг ва мени дуо қилинг.

– Ота ва ўғилнинг муқаддас руҳи номи билан такрорлайман, – деган сўзлар эшитилди тўсин ортидан, – кет.

Аёл уввос тортиб юборди ва хужрадан чиқди. Унга оқловчи пешвоз келарди.

– Ҳа, ютқаздим, начора. Қарда ўтирасиз?

– Фарқи йўқ.

У аравага чиқди ва уйга етгунча бир оғиз ҳам гапирмади.

* * *

Бир йилдан кейин аёл роҳибаликка қабул қилишнинг кичик маросимида сочини калта қилиб кестирди ва бир пайтлар ўзига аҳён-аҳёнда хатлар ёзиб турган зоҳид Арсений раҳбарлигида монастирда узлатнишин ҳаёт тарзини қабул қилди.

Таркидунёчиликда Сергий ота яна етти йил яшади. Бошида у ўзига келтирилган кўп нарсани оларди: чой, қанд, оқ нон, сут, кийимлар, ўтин-чўп. Вақт ўтган сайин ўз ҳаётига қатъий талабларни ўрнатиб бориб, барча ортиқча нарсаларни рад этди ва шунгача бордики, фақат ҳафтада бир марта қора нондан бошқа ҳеч нарсани олмайдиган бўлди. Ўзига ҳада қилинган нарсаларни хузурига келган хожатмандларга улашишни одат қилди.

Бутун вақтини хужрасида ибодат билан ўтказар ёки тобора кўпайиб бораётган зиёратчилар билан суҳбатлашарди. Сергий ота йилда уч марта зарурат бўлиб қолганда сув ёки ўтин учун черковдан ташқарига чиқарди.

Ана шундай ҳаёт тарзининг бешинчи йилида рўй берган Маковкина билан боғлиқ шов-шувли воқеа – унинг тундаги ташрифи, шундан кейин содир бўлган ўзгаришлар, аёлнинг монастирға борганлиги ҳақидаги гап-сўзлар ҳамма ёққа тарқалиб кетганди. Ўшандан бери Сергий отанинг обрўси ошгандан-ошиди. Мурид ва мухлисалар кўпайиб борди. Унинг хужраси яқинида эса роҳиблар черков ва меҳмонхона барпо этдилар. Ҳар доим бўлганидек, Сергий отанинг жасорати қўшиб-чатишлар билан бўрттирилиб, узоқ-узоқларга ёйилди. Энди одамлар ўлканинг нариги четидан ҳам келадиған, унинг қудратига сажда қилиб, дардларига шифо топадиған бўлишди.

Бемор билан дастлабки юзлашув зоҳидликдаги ҳаётининг саккизинчи йили рўй берди. Бу шундай муолажа бўлгандики, бир она ўн тўрт яшар бола-сини олиб келиб, Сергий отадан ўғлига малҳам бўлувчи дуо ёзиб беришини сўради. Сергий ота касалларни даволашни ўйлаётгани ҳам йўқ эди. У буни ўз шаънига катта гуноҳ деб ҳисобларди; бироқ боласини келтирган она тинмай ялинар, оёқларини қучоқлаб, илтижо қиларди, Исо ҳаққи-ҳурматини ўртага солар, барчага тенг қаранг, деб уни ҳол-жонига қўймасди. Сергий отанинг фақат Худо шифо бериши мумкинлиги ҳақидаги гапига жавобан атига бир марта қўлини теккизишни ва дуо қилишни сўрарди. Барибир Сергий ота кўнмай, хужрасига кириб кетди. Аммо бошқа бир куни (аллақачон кузда эди, кечалари совук бўлиб қолган) у сув келтириш учун хужрадан ташқарига чиққанида яна онани кўрди ва ўша илтижони эшитди. Дарҳақиқат, ўғлининг мазаси баттар қочиб, озиб-тўзиб кетганди. Сергий ота кўлида етарли асоси бўлмай, рад этадиған адолатсиз қози ҳақидаги ривоятни эслади ва рад этишида шубҳа сизди, шубҳалангач, дуо қилишни бошлади ва токи кўнглида бир қарор уйғонмагунча ибодатини тўхтатмади. Қарор шу эдики, онанинг истагини бажо этиш билан унинг эътиқоди ўғлини қутқариши мумкинлигига ишонтириш эди; бундай вазиятда Сергий ота ўзини шунчаки восита эмас, балки Худо томонидан ато этилган арзимаған қурол сифатида кўрди.

Бинобарин, онанинг хузурига бориб, Сергий ота унинг хоҳишини адо этишга киришди, қўлини боланинг бошига қўйди ва дуо ўқий бошлади.

Она ўғлини олиб кетди ва бир ойдан кейин бола тузалди, вилоятда эса бузрук Сергийнинг, энди уни шундай атай бошлашганди, илоҳий шифобахш кучи ҳақидаги мақтовлар тарқалгандан-тарқалди. Шундан сўнг ҳафта ўтмаёқ, Сергий отанинг қабулига касаллар селдай бостириб кела бошлади. Ҳамма нарса бир бошлангунча экан, биттасини қайтармагач, бошқасини ҳам рад этмас, кўпларга қўлини қўйиб дуо ўқир, шифо тилар ва шу билан Сергий отанинг шуҳрати узоқ-узоқларга ёйиларди.

Монастирдаги тўққиз йил, узлатдаги ҳаётининг ўн учинчи йили шундай ўтди. Сергий отага кексалик нуқси урди: соқоли киндигига тушиб, оқ оралади, аммо сийрак сочлари қора ва жингалак эди.

Сергий ота бир неча ҳафта зилдай бир фикр билан яшади: у фақат ўзининг ихтиёри билан эмас, архимандрит ва игумен яратган вазиятга бўйсуниб, тўғри

¹ Архимандрит – ибодатхона бошлиғи. (Тарж.)

қилаяптими? Ҳаммаси ўша ўн тўрт яшар боланинг соғайиб кетишидан бошланди, муттасил муолажалардан сўнг ҳар ой, ҳар ҳафта, ҳар кун сайин Сергей ота ички оламининг таровати вайрон бўлиб бораётганини, ботиний нафосат оҳанраболи ташқи дунё билан алмашганини сезмоқда эди. Унинг аврасини астарга айлантириб қўйишгани аниқ.

Сергий ўзи монастирға мухлис ва ҳомийларни жалб этиш учун жонли қурол бўлиб қолганини кўриб турар, монастир раҳбарлари унга яна ҳам фойдалироқ бўлиш шартини тақашди. Масалан, унга меҳнат қилиш имкониятини чеклаб қўйишди. Нима лозим бўлса, ҳаммасини муҳайё қилишди-ю, фақат ҳузурига келувчилардан ўз марҳаматини аямасликни талаб этишди. Одамларни қабул қиладиган жойда барча шароитни яратиб беришди. Эркакларға ва ҳузурига ташриф буюрадиган аёлларға бошқалар топтаб ташламаслиги учун панжара билан тўсиб, келувчиларни дуо қиладиган қабулхона тайёрлашди. Дедиларки, Исонинг муҳаббат ҳақидаги қонуларини ижро этиш йўлида у одамларға лозим экан, одамларни уларнинг хоҳишига кўра кўришни рад этиши мумкин эмас, улардан узоқлашиш шафқатсизлик, у бунга йўл қўя олмайди, бироқ бундай ҳаётга сингиб кетар экан, ботинидаги қувват юзага урганини, оби ҳаёт манбаи куриб бораётганини, нима қилаётган бўлса, ҳаммаси Худо йўлида эмас, балки одамлар учун эканлигини сезиб турарди.

У одамларға панд-насихат ўқир, шунчаки дуо қилар, касалларға шифо тилар, мардумларға тўғри йўл-йўриқ кўрсатар, дардига шифо бўлиб ёки маслаҳатлари билан ёрдам берган кишилардан миннатдорчилик сўзларини қабул қилар экан, унинг шодланмаслиги, ўз фаолиятининг самарасидан таскин олмаслиги, унинг Тангрининг бандаларига таъсиридан хурсанд бўлмаслиги мумкин эмасди. У ўзини ёнаётган шам деб ўйлар, бинобарин, буни қанчалик тўла ҳис этиб борган сари ўзида мужассам илоҳий ҳақиқат нурининг заифлашиб, сўниб бораётганини ҳам ҳис қиларди. “Мен қилаётган амаллар қанчалик Тангри йўлида ва қанчалик одамлар учун?” – мана уни фақат жавоб қайтаришда эмас, ҳисоб беришда ҳам қийнаётган савол. Иблис қалбининг тўрида унинг Худо йўлидаги фаолиятини одамлар хизматига буриб юборганини ҳис қиларди, буни шундан ҳам ҳис этардики, уни ёлғизликдан маҳрум айлаганларидан сўнг унинг ўзига ёлғиз қолиш қийин кечадиган бўлиб қолди. У ташриф буюрувчилар томон интиларди, улардан толиқарди, бироқ, не ажабки, ўзини қуршаб олган ўша издиҳомдан, ҳамду саною олқишлардан ич-ичидан хурсанд бўларди.

Ҳатто қочиб кетишни, яширинишни мўлжаллаган пайтлари ҳам бўлди. У ҳатто буларнинг ҳаммасини қандай амалға оширишни ҳаёлида пухталаб ҳам олди. Ўзига эркаклар қўйлаги, бошмоқ, чакмон ва телпак ҳозирлади. Қизикқанларға бу ашёлар сўраб келганларға асқотишини маълум қилди. У бу либосларни қандай кийиши, сочини олдириши ва чиқиб кетишини ҳаёлидан ўтказганча ўзида сақлади. Дастлаб поездда кетади, уч юз верст йўл юргач, тушиб қолади ва қишлоқлар оралаб сангийди. Кекса аскардан қаерларда юриш мумкин, қандай садақа қилишади, бошпана беришади, – сўраб олди. Аскар қаерда ва қандай яхши садақа қилишларини, бошпана беришларини айтиб берди ва Сергей ота шундай йўл тутишини тушунтирди. Бир кечаси ҳатто либосларни кийиб, кетмоқчи бўлди ҳам, бироқ нима қилса яхши бўлишини: қолишми ёки қочишми эканини аниқ билмади. Дастлаб аросатда қолди, кейин аросат ўтиб кетди, у иблисга муте бўлди ва бош эгди, эркаклар либоси унга шайтоннинг фикри ва туғени бўлиб туюлди.

Кундан-кун одамлар унинг ҳузурига кўплаб келар, унга эса руҳий покланиш ва ибодат қилишга кам вақт қоларди. Баъзан, нурафшон дақиқаларда, бир кур ҳаёл қиларди: у шундай жойни ихтиёр этдики, олдин бу жойда чашма бўлганди. “Мендан ҳаёт оқаётган, мен орқали оқаётган сокин сувнинг заифгина чашмаси бор эди. Ўша чинакам тунда “аёл” (у ўша кечани ва аёлни – энди у Агния она ҳаяжон билан эсларди) уни туғенга келтирди. У ана шу тоза сувға таъм

¹ Верст – 1 верст 1,06 км.га тенг масофа.

қўшди. Шундан бери ташна одамлар келади, бир-бирини туртиб-суртиб унга интилади. Булоқ эса тўлишга улгурмайди, улар ҳаммасини сўриб олишди, фақат балчиқ қолди”. У камдан-кам бўладиган ёник тафаккур лахзаларида шу хилда хаёл қиларди; унинг доимий аҳволи эса толиқиш ва шу толиқиш қаршисида ўзини ғамга чоғлаш эди.

* * *

Фасли баҳор, пасха¹ ва троица² ўртасидаги байрам арафаси эди. Сергий ота ўзининг ғордаги черковида тун бўйи ибодатини адо этди. Сомелар йигирма чоғли, қанча сиғса, шунча одам эди. Сатта жаноблар ва савдогар-бойлар. Унга берилган роҳиб, ҳар куни монастирдан унинг чилла жойига юборилар сараланганларга рухсат этарди. Саксон нафар маконсизлар, асосан, аёллардан иборат тўда Сергий отанинг чиқиси ва ибодат қилишини кутиб, ташқарига интилдилар. Сергий ота ибодат қилди, у ўзининг ўтмишдоши (Илларион)нинг марқадига оят ўқиб чиқди-да, қутилмаганда тойиб кетди ва агар орқасида турган савдогар, ундан кейин дьякон ўрнида турган хизматдаги роҳиб ушлаб қолмаганда, йиқилиб тушарди.

– Сизга нима бўлди? Отагинам! Сергий ота! Азизим! Жаноблар! – Аёлларнинг саросимали овози янгради. – Дастрўмолга ўхшаб қолибсиз-а.

Сергий ота тездан ўзини ўнглади, ранги қум ўчган бўлса ҳам ўзидан савдогар ва роҳибни узоқлаштирди ҳамда кироатда давом этди. Серапион ота, дьякон ва кироатдошлари, бой хотин Софья Ивановна ундан ибодатни тўхтатишни сўрадилар.

– Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, – мийиғида табассум қилиб деди Сергий ота, – ибодатни узиб қўйманглар.

“Ҳа, авлиёлар шундай қилади”, – ўйлади у.

– Илоҳ! Худонинг фариштаси! – орқадан Софья Ивановна ва уни тутиб қолган савдогарнинг овози эшитилди. У гапларга эътибор бермади ва ибодатни давом эттирди. Яна баттар қисилиб, ҳамма кичик черков ортидаги йўлакка ўтишди, бу ерда бир оз қисқартириб бўлса-да, Сергий ота тун бўйи ибодатини тамом қилди.

Хизматдан кейин Сергий ота ҳозир бўлганларни дуо қилди ва ғор оғзида ўсган қайрағоч тагидаги айвонга чиқди. У дам олиш, тоза ҳавода нафас ростлаш лозимлигини сезди, бироқ чиқиси билан одамлар дуо қилишини, маслаҳат беришини сўраб, кўчкидек ўраб олдилар. Улар орасида муқаддас жойларни қадам-бақадан кезиб юрувчи, бузруклардан бузрукларга ўтиб турувчи ва ҳамма вақт ҳар хил бузрукворлар-у бузруклар қаршисида сажда қилувчи нотавон аёллар бор эди. Сергий ота бу одатдаги, ғайридин, совуқ, хира пашшадек қавмни билар эди: улар дайдилар, катта қисми ёши ўтган, ўтроқ ҳаётдан воз кечган аскарлар; қашшоқ, кўпчилиги ичкиликка мубтало бўлган, корин тўйдириш учун монастирдан монастирга санғиб юрувчи қариялар; ўзларининг дардига даво бўлиш ёки энг шубҳали амалий ишлар: кизини узатиш, дўконни ижарага бериш, ер сотиб олиш ёки ўзидан воз кечган ёки ўтиб кетган боласининг гуноҳини кечириш сингари худбинона талабларини пеш қилиб юрган сийқа дехқонлар ва дехқон аёллар эди. Буларнинг ҳаммаси Сергий отага аллақачон таниш ва қизиқ эмас. У бу куйфалардан бирор янгилик англамасди, бу юзлар унда тарикча диний ҳиссиёт уйғотмасди, бироқ унинг дуолари, унинг сўзлари зарур ва қимматли эканини билган тўда сифатида уларни кўришни севарди, шунинг учун бу тўдага интиларди ва бу унга ёқар эди. Сергий ота чарчаганлигини ваз қилиб Серапион ота уларни қувалай бошлаганди. У Инжилдаги шу сўзларни эслади: “Улар (болалар)га менинг ҳузуримга келишига халақит берманг” ва шу билан ўзида шафқат уйғотувчи хотираларни тиклаб, талабгорларга рухсат беришларини сўради.

У ростланди, одамлар тўпланиб турган панжара яқинига борди ва товушлар-

¹ Пасха – Насронийлар рўзаси ва шунга бағишланган байрам.

² Троица – ота худо, ўғил худо ва муқаддас руҳдан иборат ягона худо; шунга аталган байрам.

га ҳазинлик сингиган заиф овоз билан уларни дуо қилиш, саволларига жавоб қайтаришни бошлади. Бирок уларнинг барча истакларини мустажоб қилиш нияти қанча кучли бўлмасин, эплай олмади: яна кўз олди қоронғулашиб кетди, қалтироқ турди ва панжарани ушлаб қолди. Яна у боши айланганини сизди, аввал ранги оқарди, кейин эса тўсатдан жаҳли чиқди.

– Ҳа, кўриниб турибди, эртагача. Энди бўлмайди, – шундай деб, ҳаммани дуо қилди ва курси тарафга йўл олди. Савдогар яна уни ушлаб олди ва билагидан тутиб, ўтиргизиб қўйди.

– Ота! – тўда шовқин солди, – Ота! Отагинам! Сен бизни тарк этма! Биз сенсиз яшолмаймиз!

Савдогар Сергий отани қайрағоч остидаги курсига ўтиргизиб, ўзига миршаб хизматини олди ва одамларни қувишга жиддий киришиб кетди. Тўғри, у Сергий ота эшитмайдиган паст овозда гапирарди, аммо қатъий ва жаҳл билан буюрди:

– Йиғиштиринг, йиғиштиринг! Дуо қилди, хўп, яна сизларга нима керак? Жўна. Бўлмаса, рости, бўйнингни қайираман. Ҳа, ҳа! Сен, хола, қора пайтава, бўшат, бўшат. Сен қаерга чикмоқчисан? Айтилди, бўлди. Эртага Худо пошшо, бугун эса ҳамманг кет.

– Отагинам, тирқишдан унинг юзгинасини бир кўрай, – деди бир қари кампир.

– Мен кўрсатаман, қаерга бурнингни суқаяпсан?

Сергий ота сездики, савдогар кўполлик қилаяпти. Заиф овозда маҳрамга одамларни қувмасликни тайинлади. Сергий ота барибир қувиб юборишини билди, бир ўзи қолишни ҳамда дам олишни истади, маҳрамни шунчаки ёмон таассурот қолдирмаслик учун узр сўрашга жўнатди.

– Яхши, яхши. Мен қувмаяпман, маслаҳатлашяпман, – жавоб берди савдогар, – қаранг, улар одамни еб қўяди. Уларда инсоф йўқ, улар фақат ўзини ўйлайди. Мумкин эмас, айтилди. Бор. Эртага.

Савдогар ҳаммани қувиб юборди.

Савдогарнинг жаҳли чиққани рост, чунки у тартибни, одамларни ҳайдаб солишни, уларни хўрлашни яхши кўрарди, асосийси – Сергий ота унга керак эди. Хотинидан жудо бўлган савдогарнинг касалманд, ҳали турмушга чикмаган ягона қизи бўлиб, бир минг тўрт юз верст наридан Сергий отадан шифо истаб, унинг хузурига олиб келганди. Қизининг дардини икки йил давомида турли жойларда даволатди. Дастлаб губерния университетининг шаҳардаги клиникасида – ҳеч нафи бўлмади; кейин Самара губерниясидаги табибга олиб борди – бир оз енгил ошди; кейин Москвадаги докторга қатнади, кўп пул сарфлади – ҳеч қандай ёрдам бермади. Унга Сергий отанинг даволашини айтиб қолишди, мана, унинг хузурига келиб ўтирибди. Шундай қилиб, савдогар ҳамма одамни қувиб юборгач, Сергий отага яқинлашди, бирданига эшилиб қуллуқ қилганча, баланд овозда деди:

– Авлиё ота, менинг нотавон қизимни дуо қил, дардларидан фориғ бўлишига қўмак бер. Сенинг марҳаматли даргоҳинг тупроғини ўпаман. – Шундай деб кафтини унинг қўлига қўйди. У гўё аниқ ва қатъий ўрнатилган тартиб талабларига бўйсунгандек, нима қилган ва айтган бўлса, асло бундан бошқача эмас, худди шундай тартибда нажот сўраш лозимдек ўзини тутди. У шундай ишонч билан ҳаракат қилдики, ҳатто Сергий отага ҳам буларнинг ҳаммаси худди шундай бўлиши, шундай айтилиши ва бажарилиши лозимдек туюлди. Нима бўлганда ҳам у меҳмоннинг ўрнидан туришини ва гап нимада эканлигини сўзлашини сўради. Савдогар гапириб бердики, номаҳрамнинг назари тушмаган йигирма икки яшар қизи икки йил олдин онасининг бевақт ўлимидан кейин дардга чалинди ва гумгурс йиқилди – у шундай деди. Шундан бери ҳаловат йўқ. Умид билан қизини бир минг тўрт юз верст наридан олиб келди, бемор ҳозир меҳмонхонада Сергий отанинг таклифини кутиб турибди. Кундуз кунлари уйдан чиқмайди, ёруғликдан кўркади чоғи, фақат куёш ботгандан сўнг ташқарига чиқади.

– Нима бўлган, у жуда заифми? – сўради Сергий ота.

– Йўқ, у ўзида заифликни сезмайди, тўлагина, фақат доктор асаби зўрикқан, – деб айтган. Агар ҳозир Сергий ота олиб келишни буюрса, мен учиб бориб, олиб келардим. Авлиё ота, ғариб банданинг юрагига таскин бер, унинг зурриёдини кутқар – ўзингнинг дуоларинг билан бемор жигарпорасига нажот бер.

Савдогар яна қулочини кенг ёзиб, тиз чўкди, бир ёнга қийшайган, бошини иккала кўлининг ҳовучи устига қўйганча тош қотди. Сергий ота яна уни туришга ундади ва ўз машғулотининг қанчалик оғир эканини, шунга қарамасдан садоқат билан эплаб келаётганини ўйлаб, оғир нафас олди, бир неча дақиқа жим бўлгач, деди:

– Яхши, уни кечкурун олиб келинг. Дуо қиламан, ҳозир эса чарчадим. – Шундай деб кўзини юмди. – Ўзим хабар жўнатаман.

Савдогар кум йўлақда салобат билан юрганидан этигининг ғижери баралла эшитилиб, узоқлашди ва Сергий ота ёлғиз қолди.

Сергий отанинг бутун умри зиёратчиларга хизматда ўтди, аммо бугун ҳаммасидан оғир кун бўлди. Эрталаб ташриф буюрган мартабали амалдор билан узоқ суҳбатлашди; ундан кейин бой хотин ўғли билан келди. Ўғил – ёш профессор, дахрий; она эса Сергий отага ўта ихлос қўйган, ўғлини гаплашиб кўриш учун ҳузурига олиб келган. Суҳбат жуда оғир кечди. Кўриниб турибди, ёш йигит роҳиб билан баҳслашишни хоҳламади, худди заиф одамга раҳм қилгандек ҳамма нарсани маъқуллади, бироқ Сергий ота гувоҳ бўлдики, у илохий нарсаларга ишонмайдиган дахрий бўлса ҳам унинг учун ҳаммаси яхши, осон ва шундан хотиржам эди. Сергий ота ҳозир шу суҳбатни ғижиниб эслади.

– Тамадди қиласизми, отагинам? – сўради маҳрам.

– Ҳа, бирор нарса келтиринг.

Маҳрам ғор оғзидан ўн кадамча нарида қурилган маҳрамхонага кетди, Сергий ота бир ўзи қолди.

Сергий отанинг танҳо яшаган, ўзи учун ҳаммасини ўзи бажарган, фақат ибодат қилгани ва нон билан кун кўрган дамлари қачонлардир ўтиб кетди. Мана, аллақачон уни ўз соғлиги ҳақида қайғуриш ҳуқуқига эгаллигига ишонтиришган, шундан бошлаб зоҳидона, аммо тўйимли овқатлар билан сийлашарди. Таомларни кам, бироқ олдингидан кўп, ғижиниб, гуноҳ-азобини ҳис қилиб эмас, чуқур мамнуният билан тез-тез истеъмол қиларди. Ҳозир ҳам худди шундай бўлди. Бўтқани паққос туширди, бир пиёла чой ичди ва оқ ноннинг ярмини еди.

Маҳрам кетди, у яна қайрағоч остидаги курсида ёлғиз қолди.

Ажойиб май окшоми, қайинлар, тоғтерак, тоғолча, қайрағоч, шумур ва эманлар энди барг ёзмақда. Қайрағоч ортидаги шумур шохлари бутунлай гул билан қопланган, улар ҳали тўкилишга улгурмаган. Булбуллар, бири жуда яқинда, икки ёки учтаси пастда дарё бўйидаги буталарда шохдан-шохга сакраб, чаҳ-чаҳ урмақда. Дарё томондан даладан қайтаётган ишчиларнинг куйлаган кўшиғи элас-элас қулоққа чалинади; куёш ўрмон ортига ўтиб, олатарок нуллари билан майсалар бошини силайди. Чор тараф оқ-яшил рангда, тароватли, қайрағоч атрофи эса қорамтир, сирли. Қўнғизлар учади, гўнғиллайди, шохларга урилади.

Кечки овқатдан кейин Сергий ота маърифий ибодатга киришди: “Ҳазрат Исо Масих, бизни асра”, – кейин оятлар ўқишга тугинди, иттифоқо, оятнинг ўртасида, қаердан пайдо бўлди, бир чумчуқ шохдан учиб туриб ерга кўнди, чирқ-чирқ қилганча ва диккилаганча у томонга сакради, нимадандир хурқиб, учиб кетди. У бандасининг дунёдан воз кечгани ҳақида сўзловчи оятларни ўқирди ва уни тезроқ тугатишга ошиқди; савдогарнинг бемор қизи уни қизиқтириб қўйган эди, унга одам жўнатишни мўлжаллади. Қиз уни шуниси билан қизиқтириб қолган эдики, бу бир овуниш эди, янги қиёфа, боз устига унинг отаси ва ўзи уни дуоси ижобат бўладиган халоскор сифатида билишаётган эди. Халоскорлигига шубҳаланди, бироқ ич-ичидан ўзини шундай ҳисоблади.

У бир нарсага тез-тез ҳайратланарди, унга, Степан Касатскийга қандай қилиб ғайритабиий башоратчилик ва чинакам мўъжизакорлик насиб этди, у ҳозир шундай эди ва бундан бошқача эмасди, бунга заррача шубҳа йўқ: ўша нимжон боладан тортиб унинг дуосидан сўнг кўзи очилган охириги кампиргача

рўй берган, ўзи гувоҳи бўлган мўъжизаларга ишонмаслик мумкин эмасди.

Қанчалик ажабланарли бўлмасин, бу ҳол ҳақиқат эди. Шундай қилиб, савдогарнинг қизи янги одам бўлганлиги, унга ишонганлиги билан қизиқтириб қолди, боз устига у орқали ўзининг шифокорлик маҳоратини қайта намойиш этиши, шу билан шуҳратини ошириш имконияти тўғри келиб қолганди. “Минглаб чақирим йўл босиб келишади, газеталарда ёзишади, подшо хабар топади, Европада, даҳрий Европада билишади,” – ўйлади у. Бирдан унинг шуҳратпарастлиги кўзиб қолди ва бундан ташвишга тушиб, яна Худога сажда қила бошлади. “Яратган, осмондаги ҳукмдор, тинчлантирувчи, қалб ҳақиқати, кел ва макон тут, кўнглимизни ҳар хил қутқулардан халос эт, қалбимизни қутқар, роҳат-фароғат бағишла. Мени хароб қилувчи одам зотига хос нафс балосидан паноҳ бер”, – тақрорлади у ва эсга олдики, бу мазмунда қанча ибодат қилмасин, унинг илтижолари ҳозиргача беҳуда бўлиб қолаётганди: унинг дуолари бошқаларда мўъжиза яратар, ўзи учун эса гирдобига тушиб қолган майда ҳислардан озод қилишини Худодан сўраб, нажот ололмасди.

У зоҳидликдаги дастлабки пайтларда ўзига поклик, ором ва муҳаббат тилаб қилган ибодатларини эслади, унга шундай туюлган эдики, Худо унинг илтижоларини эшитади, у пок эди ва шу ҳис таъйиқида ўзининг бармоғини қирқиб, хашаклар орасидан қийқимланиб, чандикланиб кетган ҳолда уни топган ва олиб, қониқиш билан лабига босган эди; яна ўшанда у итоатда эди, гуноҳларидан қаттиқ изтироб чекарди, яна ўша пайтлар қалбида муҳаббат бор эди, бир сафар ҳузурига пул сўраб келган маст аскарни ва ...аёлни қандай меҳр билан кутиб олганини эслади. Ҳозир-чи? У ўзидан сўради: кимнидир севадимми, Софья Ивановнани, Серапион отани севадимми, ҳузурдаги шу одамларнинг ҳаммасига, ўша эринмасдан суҳбатлашган, ўзининг ақли тўлиқлигини ва маълумотли эканини кўрсатишга астойдил тиришган олим йигитга муҳаббат ҳиссини сезганми? Зотан, улардан меҳр қабул қилиш, бироқ уларга муҳаббатини сездирмаслик унинг учун ёқимли эди. Энди унда муҳаббат ҳам, итоат ҳам, поклик ҳам қолмади.

Унга савдогарнинг қизи йигирма икки ёшда эканлигини эшитиш хуш ёққанди, унинг ҳусни қандай эканини билишни хоҳларди. Унинг заифлиги ҳақида сўраганда, у айнан кизнинг аёлларча малоҳати бор-йўқлигини кўришга қизиққанди.

“Наҳот мен шу даражада паст кетдим? – ўйлади у. – Раббим, менга ёрдам бер, яратган илоҳим мени ўзимга қайтар”. У қўлларини букди ва ибодат қилишни бошлади. Булбуллар чаҳ-чаҳ урарди. Кўнғиз унга томон учди ва гарданига қўнди. Уни олиб ташлади. “У бормикан? Хўш, мен ташқаридан бекитилган уйни тақиллатаман... Эшикда қулф бор, мен уни кўра олишим лозим. Қулф, бу – булбуллар, кўнғизлар, табиат. Йигит ҳақдир, балки”. У бошини бу хаёллардан қутқазмагунча, ўзини яна осойишта ва бардам ҳис қилмагунча узоқ вақт овоз чиқариб ибодат қилди. Сўнг кўнғирокни жиринглатди ва кириб келган маҳрамга қизи билан савдогар ҳозир қелиши мумкинлигини билдирди.

Савдогар қизини қўлидан тутиб келди, уни ҳужрага жойлаштирди-да, шу заҳоти изига қайтиб кетди.

Қиз оқ бадан, ҳаддан зиёд оппоқ, қонсиз, тўла, бақалоқ, юзига болаларча ҳадик сингиб қолган, бироқ қомагида аёллик аломати жуда бўртиб турар, сийналари бўлиққина эди. Сергей ота пойгоҳдаги айвонда қолди. Қиз кириб келар ва яқинидан ўтар экан, дуо қилди-ю, унинг қомагига тушган назаридан даҳшатга тушди. Қиз ўтиб кетди, лекин у ўзини биров чимчилаб олгандек ҳис қилди. Юз киёфасидан билдики, қиз ҳиссиётли ва бир оз овсарроқ. У жойидан жилди ва ҳужрага йўл олди. Қиз уни кутиб, курсида ўтирарди.

У қайтиб кириб келди. Қиз ўрнидан турди.

– Мен отамга боришни хоҳлайман, – деди қиз.

– Қўрқма, – деди у, – Нима, бирор жойинг оғрияптими?

– Менинг ҳамма жойим оғрийди, – деди қиз ва бирдан юзини кулгиси ёритиб юборди.

– Сен соғайиб кетасан, – деди у. – Ибодат қил.
– Қанақа ибодат, мен ибодат қилганман, ҳеч фойда бермайди. – Қиз яна ёйилиб кулди. – Сиз қўлингизни менга қўйиб ибодат қилинг. Мен сизни тушимда кўрганман.

– Қандай кўргансан?

– Кўрганман, сиз мана бундай қилиб, қўлингизни кўкрагимга қўйгансиз.
– Сергий ота унга ўнг қўлини тутказди. Қиз унинг қўлини олди ва ўзининг кўксига босди. – Мана бу ерга.

– Сенинг исминг нима? – бутун гавдаси билан қалтираганча сўради роҳиб. Сездик, у енгилди, хирс туғёнга келди, шахват бутунлай ихтиёридан чиқиб кетди.

– Марья. Нимаиди?

Қиз унинг қўлини олди ва ўпди, кейин эса бир қўли билан Сергий отанинг белидан кучоклаб, маҳкам бағрига босди.

– Сенга нима бўлди? – деди у. – Марья. Сен шайтонсан.

– Ҳа, бу шунчаки ўйин холос.

Қиз уни кучоклаганча ўриндикда вобаста турарди.

* * *

Тонгда роҳиб зинапояга чикди.

“Наҳотки шундай бўлди? Отаси келади. Ҳаммасини айтиб беради. У – шайтон. Нима қилиб қўйдим? Мана у, ўша бармоғимни чопган болта”. – У болтани қўлига олди ва хужра томон кетди.

Унга маҳрам дуч келиб қолди.

– Ўтин ёришни буюрадиларми? Болтани узатинг.

Роҳибга болтани берди. Хужрага кирди. Қиз ухлаб ётарди. Унга даҳшат билан қаради. Хужрадан ўтди, эракча қўйлакни топди, уни кийди, қайчини олиб, сочини кирқди ва тоғ пастидаги сўкмоқдан дарё томон кетди. Бу жойларга тўрт йилдан бери қадам босмаганди.

Дарё бўйидан йўл узанганди; у шу йўлнинг бошини тутди ва тушгача юрди. Туш пайти бир ўтлокқа кирди ва унда чўзилди. Кечга яқин дарё бўйидаги кишлокқа юзланди. Қишлоққа кирмай, дарё томон, жар қаърига қараб кетди.

Қуёш чиқишига ярим соат қолган. Субҳи содиқ вақти эди. Ҳамма нарса нам ва ғамгин, шу чоқ ғарбдан тонгги муздек шабада эсди. “Ҳа, ҳаммасини тугатиш шарт. Худо йўқ. Қандай тугатай, ўзимни сувга ташлайми? Сузишни биламан, чўкмайман. Ўзимни осайми? Ҳа, мана шохга осилишга камар”. Булар аниқ ва яқиндек туюлди ва у даҳшатга тушиб кетди. Ҳаяжонли шу дақиқаларда ибодат қилишни хоҳлади. Бироқ сиғинадиган зот топилмасди. Худо йўқ эди. У бир қўлини тагига босиб, ёнбоши билан ётарди. Шу пайт ухлагиси келиб кетди, бошини бошқа чангаллаб тура олмади, қўлини бўшатиб, боши остига қўйди-ю, шу чоқ уйқуга кетди. Аммо бу уйқу бир лаҳза давом этарди; у бирдан уйғониб кетар, туш кўраётганини ҳам, хотираларни эслаётганини ҳам билмасди.

Мана, онасининг кишлокдаги уйи, у қарийб ўзини бола сифатида кўрди. Унга арава яқинлашади ва ундан ёйилган, кетмондай қора соқолли Николай Сергеевич тоға, у билан қисик кўзлари аянч ила боқувчи юзи озғин қиз Пашенька тушади. Мана, ўртоқлари Пашенькани бошлаб келишади. У билан ўйнаш керак, бўлмаса зерикиб қолади. Қиз калтафаҳмроқ. Машварат шу билан тугайдики, унинг сузишни билишини кўрсатишга қисташади, қиз эса ерга ётиб олганча “сузади”, бу хамманинг кулгисини қистатади. Ҳамма қаҳқаҳа отади, уни масхара қилишади. У буларни кўриб туради ва юзининг доғларигача кизариб кетади, ночор, шундай ночор ҳолга тушадики, виждонан айтганда, унинг қийшайган, самимий, итоаткорона кулгисини унутиш мумкин эмас. Сергий уни шундан кейин қачон кўрганини эслади. Уни анча кейин, роҳибликни қабул қилишидан олдин кўрганди. У бутун буд-шудини беҳуда со-

вурган ва аёвсиз дўппослайдиган қандайдир заминдорга эрга чикқанди, унинг икки нафар фарзанди бор эди: ўғил ва қиз. Ўғли гўдаклигида ўлиб кетганди.

Сергий у бахти қарони қандай учратганини ёдга олди. Кейин уни монастирда бева ҳолда кўрди. Ушанда ҳам олдингидек эди – овсар эмас-у, лекин кўримсиз, бечора ва аянчли. У қизи ва куёви билан келганди. Уларнинг қашшоклиги кўриниб турарди. Кейин эшитдики, улар бир уезд шаҳарчасида жуда ночор яшашар экан. “Мен нима учун у ҳақида ўйлаяпман? – ўзидан сўради Касатский. Бироқ ўйлашдан тийила олмади. – У қаерда? Нималарни бошидан кечирди? Ҳозир ҳам ўшандай – ерда ётиб сузишни кўрсатгандагидай ночормикан? У ҳақда ўйлаш менга зарил келибдими? Менга нима? Тугатиш керак”.

Унга яна аҳволи кўрқинчли туюлди, яна бундай хаёллардан фориг бўлиш учун Пашенька ҳақида ўйлай бошлади.

У гоҳ ўзининг муқаррар қисмати, гоҳ Пашенька ҳақида ўйлаб, узоқ ётди. Пашенька унга нажот манзилидек туюлди. Охири у ухлаб қолди. У тушида бир фариштани кўрди, фаришта унга яқин келиб деди: “Пашеньканинг ҳузурига бор ва бундан кейин нима қилишинг, гуноҳинг нимада, нажот қайда эканлиги ҳақида ундан билиб ол”.

У уйғониб, бу Раббининг илоҳий пайғоми эканини билди ва тушда кўрганини амалга оширишга аҳд қилди. У аёл яшаётган шаҳарни биларди, – бу ердан уч юз верст нарида, – ўша ёққа қараб йўл олди.

8

Пашенька қачонлардан бери у Пашенька бўлмай, қари, қоқ суяк, ажинларга ўранган, омадсиз, ичувчи амалдор Маврикийевнинг қайнонаси Прасковья Михайловнага айланган эди. У куёви охири келиб қолган уезд шаҳарчасида яшар, оиласини: қизи, рухий васвасага чалинган касал куёви, беш набирасини бир амаллаб боқарди. Тирикчилик манбаи амаллаб соатига ўн беш рубль тўланадиган, савдогарнинг қизига ўқитиладиган мусиқа дарслари эди. Кунига баъзан тўрт, баъзан беш соат дарс берар, даромади ҳам шунга яраша бўлар эди. Бу жойда ўз бошпаналарини кутиб, омонат туришарди. Бошпана сўраб, Прасковья Михайловна ҳамма яқинларига, жумладан, Сергийга ҳам хат ёзганди. Бироқ бу хат унга келиб етмаган.

Шанба эди ва Прасковья Михайловнанинг ўзи ёғ, сут солиб тайёрланган нонни узум билан аралаштирарди, бунинг отасининг қарол ошпази жуда яхши тайёрлайди. Прасковья Михайловна эртанги байрамда набираларини сийлаш ниятида эди.

Қизи Маша кичкинтойларга қараб турар, қатта набиралар – бола ва қиз мактабда эди. Куёв туни билан ухламаган, ҳозир уйкуда эди. Прасковья Михайловна кечаси билан қизининг эрига бўлган ғазабини юмшатаман, деб узоқ вақт ухлай олмаганди.

Кўриб турардики, куёви – заиф махлук, бошқача гапириши ҳам, яшаши ҳам мумкин эмас, хотинининг дийдиёси наф бермайди, шунинг учун қайнона бутун кучини жанжал чикмаслиги, ёмонлик бўлмаслиги учун уларнинг мурасасига сарфларди. Аёл амалда одамлар орасидаги нохуш ҳолатларни жисмонан кўтара олмади. Унга бу воситачилигидан бирор яхшилик чикмаслиги, аксинча, аҳвол баттар бўлиши аниқ эди. Бу ҳақда ўйламади, фақат ёвузликдан бадбўй ҳид, қаттиқ шовқин ёки баданни жароҳатлашдан кўрққандек кўрқарди.

У Лукерьяга ошган хамирни қандай аралаштиришни ҳафсала билан ўргатиб турганда ошхонага пешбанд такқан, қийшиқ пойабзал, йиртиқ пайпоқда олти яшар набираси Миша ваҳима билан югуриб кирди.

– Буви, сизни бир кўрқинчли чол излаб юрибди.

Лукерья эгилиб қаради:

– Шундай, қандайдир тиланчи чол.

Прасковья Михайловна озгин тирсақларини бир-бирига ишқаб, қўлини пешбандига артиб тозалади-да, уйга кириб, ҳамёндан беш тийин олишни мўлжаллади, кейин бирдан майда чақа йўклиги эсига тушиб қолди, нон садақа

килишни ўйлаб, жавонга қайтди, ўзича хижолат бўлди, нонни қизғанди, Лукерьяга бир бўлак кесишни тайинлаб, ўзи яна чақа учун юқорига йўл олди. “Мана сенга, – деди ўзича, – хасислигининг жазоси”.

Садақани узатар экан, ҳар доим бўлганидек, қайси тиланчи бўлмасин, ўзининг саховатидан ғурурлана олмасди, аксинча, жуда оз инъом этаётганидан уяларди. Тиланчининг кўриниши анча салобатли эди.

Христово мулкига етгунча уч юз верст йўл босиб, ҳориган, озган, қорайганлигидан қатъи назар, сочи қирқилган, пўрим телпаги, худди шундай этиги унниқиб қолган, ғамбода ҳолда букчайиб туришига қарамасдан Сергей отадан ўзига ярашиқлик салобат уфуриб турарди. Аммо Прасковья Михайловна уни қарийб ўттиз йилдан бери кўрмаган эди, танимади.

– Тортинманг, отахон. Балки тамадди қилишни хоҳларсиз?

У нон ва пулни олди. Прасковья Михайловна ҳайрон бўлди, чол кимирламас, унга тикилиб турарди.

– Пашенька. Мен сеникига келдим. Мени қабул қил.

Унинг қора кўзлари синчковлик ва ўтинч билан тикилиб, қўйилиб келган ёшлардан йилтираб турарди. Оқара бошлаган мўйловлари остидан лаби аянчли титрарди.

Прасковья Михайловна қоқ суяк кўксини чангаллаб, анграйганча лол қотган маҳзун нигоҳлари билан тиланчига боққан алпозда беҳуш бўлиб қолди.

– Наҳотки? Бўлиши мумкин эмас! Степа! Сергей! Сергей ота!

– Ҳа, мен ўзим, – аста сўзлади Сергей. – Фақат Сергей эмас, Сергей ота эмас, шармандали гуноҳқор Степан Касатский, маҳв бўлган лаънати гуноҳқор. Қабул қил, менга кўмак бер.

– Наҳотки, бўлиши мумкин эмас, сиз қандай қилиб бу кўйга тушдингиз? Юринг, ичкарига кириг.

Аёл кўлини узатди; роҳиб унинг кўлидан ушламади, аёлнинг орқасидан эргашди.

Бироқ қаерга олиб боради? Хона жуда тор. Унга бошида худди қазноқдек кичкина хонани ажратишди, кейин ана шу омборчани қизига берди. Мана, ҳозир Маша шу ерда ўтириб, гўдагини эмизаяпти.

– Мана бу ерга ўтиринг, ҳозир, – деди Сергейга ошхонадаги курсини кўрсатиб.

Сергий шу заҳоти ўтирди ва одати бўйича олдин бир елкасидаги, кейин иккинчи елкасидаги халталарини шахт билан ечди.

– Вой, худойим сизни ўзи етказди, отагинам! Қандай яхши, яна бирданига...

– Маша, биласанми, бу ким?

Прасковья Михайловна қизига пичирлаб, Сергийнинг кимлигини тушунтирди, улар иккаласи қазноқдаги тўшак беланчакни бўшатиб, Сергей учун олиб чиқишди.

Прасковья Михайловна Сергийни хужрачага бошлаб кирди.

– Мана шу ерда дам оласиз. Хижолат бўлманг. Мен эса кетишим керак.

– Қаерга?

– Менинг дарсим бор, виждонан айтсам, мусиқа ўқитаман.

– Мусиқа, бу – яхши-ку. Фақат бир нарсаси, Прасковья Михайловна, мен сизникига иш билан келганман. Сиз билан қачон гаплашсам бўлади?

– Бажонудил розиман. Балки оқшомдадир?

– Бўлади, фақат яна бир илтимос: келганим ҳақида, мен ҳақимда ҳеч кимга айтманг. Мен фақат сизга сиримни очдим. Менинг қаерга кетганимни ҳеч ким билмайди. Шундай бўлсин.

– Эҳ, қизимга айтиб қўйибман.

– Уф, ундан илтимос қилинг, ҳеч кимга оғиз очмасин.

Сергий этигини ечди ва шу зумда бедор кеча, қирқ верст пиёда юришдан кейинги чарчоқ билан донг қотиб ухлаб қолди.

* * *

Прасковья Михайловна қайтганда Сергий ота кириб олган хужрачасида ўтирар ва уни кутарди. Меҳмон тушликка чикмади, фақат Лукерья келтирган ёвғон ва бўтқа билан тамадди қилди.

– Нега айтган вақтингдан анча олдин келдинг? – деди Сергий. – Энди гап-лашса бўладими?

– Қандай бахтлиман, меникига ким ташриф буюрди? Мен дарсни ўтмадим. Кейин... Мен ҳузурингизга боришни орзу қилганман, сизга хат ёзганман ва бирданига мана бунақа омадни қаранг.

– Пашенька, марҳамат қил, ҳозир мен нима гапирсам, уларни худди васият-дек, жон бериш олдидан Раббининг қаршисида айтиладиган иқрордек қабул қилгин. Пашенька, мен авлиё эмасман, ҳатто оддий, кўп қатори фақир одам ҳам эмасман: мен гуноҳкор, ифлос, қабих, йўлдан озган, такаббур, мунофиқ, билмадим, булардан ҳам ёмонманми, бироқ энг ёмондан ҳам ёмонман.

Пашенька дастлаб кўзини чакчайтириб қаради; у ишонди. Кейин, қачонки у тўла ишонгач, кўлини унинг кўлига қўйиб, изтироб билан жилмайганча деди:

– Стива, балки сен бир оз ошириб юбораётгандирсан?

– Йўқ, Пашенька. Мен дайди, бузуқи, қотил, Худодан қайтган ва алдамчиман.

– Вой Худойим! Бу қанақаси бўлди? – овози титраб деди Прасковья Михайловна.

– Аммо яшаш керак. Мен ҳамма нарсани биламан, деб ўйлардим, ҳаммага қандай яшашни ўргатардим, афсуски, ҳеч нарсани билмас эканман, сен менга ўргат – сендан ўтиниб сўрайман.

– Сенга нима бўлди, Стива? Сен куляпсан. Нима учун ҳамма менинг устимдан кулади?

– Хўп, майли, мен куляпман; фақат менга айт, қандай яшаяпсан, ҳаётинг қандай ўтди?

– Менми? Мен энг қабих, беҳаловат ҳаёт кечирдим, энди Худо мени қилмишимга яраша шундай жазолаяптики, шунақа аҳмоқона яшаяпман, шунақа аҳмоқона...

– Қандай эрга тегдинг? Эринг билан қандай яшадинг?

– Ҳаммаси аҳмоқона бўлган. Тегдим – қаттиқ севиб қолдим. Отам буни хоҳламаганди. Мен ҳеч нарса билан ҳисоблашмадим, тегдим. Турмушга чиққаним – эримга ёрдамлашмоқчи эдим, кейин эса рашк билан уни кўп қийнадим, ўзимни бундан тия олмадим.

– У ичар экан, буни эшитган эдим.

– Ҳа, мен уни ҳеч жиловлай олмадим. Унга тазйиқ қилдим. Ичкиликбозлик касаллик-ку. У ўзини ушлай олмасди, ҳозир эсимга тушиб қолди, унга қандай кун бермаганим... Ҳаётимизда даҳшатли воқеалар кўп бўлган.

Аёл тийрақ, хотиралардан маҳзун тортган кўзлари билан Касатскийга термулди.

Касатский Пашеньканинг эри қандай дўппослагани ҳақида эшитганларини эслади. Ҳозир унинг озгин, қулоқлари ортидаги чуқур ажинлар қоплаган, тирришган бўйнини ва сийраклашиб қолган, оқ оралаган малларанг сочларининг хурпайиб туришини кўриб, ўша жанжаллар қандай кечганини тушунгандек бўлди.

– Кейин мен икки болам билан ҳеч вақосиз қолиб кетдим.

– Менимча, сизларнинг мулкингиз бор эди...

– Буларнинг ҳаммасини Вася билан сотиб, охиригача... еб бўлгандик. Яшаш керак эди, менинг эса барча бой хотинлар каби қўлимдан ҳеч вақо келмасди. Ҳаммадан ҳам мен ночор, мададсиз эдим. Иложсиз шундай яшадик, болаларимни ўқитдим – ўзим ҳам озрок сабоқ олдим. Митя тўртинчи синфда касалга чалинди, уни Худо кўп кўрди. Манечка поччаси Ваняни севиб қолди. Нима дейман, Ваня яхши одам, фақат бахтсиз. У касал.

– Ойижон, – қизи унинг сўзини бўлди. – Мишани олиб туринг, ундан аж-рала олмаяпман.

Прасковья Михайловна чўчиб тушди, ўрнидан турди-да, титилиб кетган

бошмоғини оёғига илиб, шошиб ташқарига чиқди ва тезда қўлида икки яшар набирасини тутиб кириб келди, бола ўзини орқага ташлар, қўллари билан кампирнинг сочидан ушлашга уринарди.

– Шундай, нимада тўхтаган эдим? Ҳа, мана, унинг ўша жойдаги вазифаси яхши эди – меҳрибон раҳбар, бироқ Ваня чидай олмади, истеъфога чиқди.

– У қанақа касал эди?

– Неврастения, бу даҳшатли касаллик. Биз маслаҳатлашдик, бироқ кетиш керак эди, маблағ бўлса йўқ. Барибир умид қиламан, бу ўтиб кетар. Унда қаттиқ оғриқ йўқ, аммо...

– Лукерья! – заиф, лекин зардали овоз эшитилди. – Қачон керак бўлса, бирор ёққа кетган бўлади. Онаси...

– Ҳозир, – яна гапини бўлди Прасковья Михайловна. – У ҳали тушлик қилмади. Биз билан ўтира олмайди.

Аёл чиқиб кетди, ниманидир жойлаштириб, қорайган, озғин қўлларини артганча кириб келди.

– Мана шундай яшаяпман. Ҳамма нарсдан шикоят қиламиз, ҳамма норози, лекин, худога шукур, набиралар ёқимтой, соғлом, демак, ҳали яшаса бўлади. Ўзим ҳақимда бошқа нима дейишим мумкин?

– Ҳа, ниманинг ҳисобидан кун кўраяпсизлар?

– Менинг бир оз даромадим бор. Бир вақтлар мусикадан безор бўлгандим, бугун у кунимга яраб турибди.

Аёл кичкина қўлини ўтирган сандалнинг устига қўйди-да, худди машқ қилгандек озғин бармоқлари билан сандални тикирлатиб қўйди.

– Дарсингиз учун қанча тўлашади?

– Бир рубль ҳам тўлашади, эллик тийин ҳам, баъзан ўттиз тийин ҳам. Улар, барибир сахий одамлар.

– Нима десам экан, ютуқлар борми? – кўзлари билан кулиб сўради Касатский.

Прасковья Михайловна дабдурустдан саволнинг нақадар жиддийлигига ишонмади ва унинг кўзларига савол назари билан тикилди.

– Ютуқлар ҳам топилди. Битта донғи чиққан қиз бор, қассобнинг қизи. Оқила, яхши қиз. Мана, агар мен удабурон аёл бўлганимда эди, табиий, отамнинг марвекидан келиб чиқиб, ўзимга қойим жойдан куёв топардим. Мен эса ҳеч нарса қила олмадим ва шу кунларга гирифтор бўлдим.

– Тўғри, тўғри, – деди Касатский бошини эгиб. – Хўш, қандайсан, Пашенька, черков ҳаётида иштирок этасанми? – сўради Касатский.

– Э, қўйсангиз-чи. Шундай аҳмоқона, шунчаки... ташлаб қўйганман. Болаларим билан рўза тутаман ва черковда бўламан, баъзан ойлаб бўлмайман. Болаларни юбораман.

– Нима учун ўзинг бўлмайсан?

– Агар ростини айтсам, – кизариб кетди аёл, – виждонан айтганда, қизим, набираларим қуршовидан узилиб кетишим кийин, бироқ янгилик ҳам йўқ. Шунчаки эринаман.

– Хўш, уйда ибодат қиласанми?

– Чўқинаман, ибодат ҳам эл қатори. Биламан, бунақаси кетмайди, чинакам ихлос йўқ, фақат ўзингнинг барча ярамасликларингни билиб турасан, холос...

– Ҳа, ҳа, шундай, шундай, – худди тасдиқлагандай қувватлади Касатский.

– Ҳозир, ҳозир, – аёл куёвининг чакириғига жавоб берди ва бошидаги рўмолини тўғрилаганча хонадан чиқди.

Бу сафар узок вақт қолиб кетди. У қайтганда Касатский олдингидек қўллари билан тиззасига таяниб, бошини қуйи эгганича ўтирарди. Бироқ халталари елкасига илинганди.

Аёл гардишсиз, темир чироқ кўтариб кириб келар экан, у чиройли, хорғин кўзлари билан тикилиб қолди ва чуқур, янада чуқур нафас олди.

– Мен унга сизнинг кимлигингизни айтмадим, – деб дадил гап бошлади у, – фақат мен биладиган дуохон тиланчилардан дедим. Ошхонага кетдик, чой ичамиз.

– Йўк...

– Хўп, мен шу ерга олиб келаман.

– Йўк, ҳеч нарса керак эмас. Пашенька, сени Худо паноҳида асрасин. Мен кетдим. Агар заррача раҳминг келса, мени кўрганингни ҳеч кимга айтма. Раб-бим номи билан илтижо қиламан: ҳеч кимга айтма. Сенга раҳмат. Мен оёғингга йиқилиб, қуллук қилишим мумкин, бироқ бу, биламан, сени хижолатга қўяди. Раҳмат, Исо Масих ҳурмати, маъзур тут.

– Дуо қилиб тулинг.

– Худо ёрлақасин. Исо Масих ҳурмати, маъзур тут.

У кетмоқчи бўлди, аёл уни чиққани қўймади ва нон, тешик кулча ҳамда ёғ олиб келди. Касатский ҳаммасини олди ва ташқарига чиқди.

Коронғи тушиб қолган эди, икки уйдан ўтгач, аёл унинг қорасини илғамай қолди, фақат итларнинг бир-бирига басма-бас вовуллашидангина унинг кетиб бораётганини биларди.

* * *

“Тушимнинг таъбири мана шу эди. Пашенька мен бўлишим керак бўлган, бироқ бўла олмаган одам. Мен Худо номи билан одамлар учун яшадим, у эса одамлар учун яшаётгандек бўлиб, Худо учун яшаяпти. Ҳа, битта хайрли иш, ҳеч мукофот талаб қилмай, миннатсиз узатилган бир пиёла сув менинг одамларга ўқиган панд-насихатимдан афзал. Бироқ Худога хизмат қиламан деган заррача холис хошиш бўлганмиди?” – сўради ўзидан ва жавоб қайтарди: “Ҳа, бироқ бу хошишларнинг ҳаммаси инсон қавмига хос шуҳрат истаги билан ёнди, улғайди. Ким мен сингари шуҳратталаб бўлиб яшаса, унинг учун Худо йўк. Мен энди Уни излайман”.

У худди Пашеньканикига келгандек қишлоқдан-қишлоққа ўтиб, эркак-аёл тиланчиларга дуч келиб, улардан йироқлашиб, Исо Масих ҳурмати учун нон ва бошпана сўраб, изғиб юрди. Баъзида уни баджаҳл хонимлар, ичиб олган мардумлар қувиб соларди, асосан, кўпчилик еб-ичираб, боқар, ҳатто йўл хар-жи ҳам берарди. Унинг салобатли қиёфаси кўп жойда қўл келарди. Айримлар ҳатто бойлар ҳам қашшоқлашибди, деб ўйлаб хурсанд бўларди. Барибир унинг ювошлиги ҳаммасидан устун келарди.

У уйлардан Инжил топиб олиб ўқир, одамлар эса бир вақтнинг ўзида янги ҳамда аллақачон таниш ҳикматларни ундан эшитиб, ҳар қачон ва ҳамма жойда ҳам қуллук қилишар, ҳам ҳайрон бўлишарди.

Агар одамларга маслаҳати ёки саводи асқотиб қолса ёки жанжаллашганларни яраштириб қўйса, бундан мағрурланиб кетмас, тамаъ қилмас, чунки бундай ҳислардан узоқлашганди. Шундай қилиб, Худо унда ўзини оз-оздан намоён қила бошлаганди.

Бир марта икки қари кампир ва аскар билан кетар эди. Йўртоқ от қўшилган аравага ўрнашиб олган бой ва бойвучча, от миниб бораётган эркаклар тўдаси уларни тўхтатди. Бойвуччанинг эри қизи билан отда боришар, одатдагидек, бойвучча ва сайёҳ-француз якка от қўшилган икки ғилдиракли енгил арава – шарабанда эдилар.

Улар меҳмонга рус халқи учун хурофот бўлган, ишлаш ўрнига у жойдан-бу жойга сангига юрадиган *les pelerins* кўрсатиш мақсадида дайдиларни тўхтатишган экан.

Улар французчалаб гаплашишар, буларни тушунмайди, деб ўйлашарди.

– *Demandez leur*, – деди француз *Sils sont bien surs de ce que leur pelerinage est agreable a dieu*². Улардан сўрашди. Кампирлар жавоб беришди:

– Худонинг иродаси. Кимники қабул бўлади: оёқ билан кезганникими, қалби билан берилганникими?

Солдатдан сўрашди. У ёлғизлигини, бундан бошқа овунчи йўқлигини билдирди. Касатскийнинг кимлигига қизиқишди.

¹ Тиланчиларни (*франц.*)

² Сўранг-чи, уларнинг ибодати Худо даргоҳида ижобат бўлишига ўзлари ишонишадими?

– Худонинг қулиман.

– Qu'est ee qu'il dit? Il ne repond pas. Il dit qu'il est un serviteur de dieu. – Cela dit etre un fils de pretre. Il a de la race. Avezvous de la petite monnaie?

Французга майда топиб беришди. У ҳаммага йигирма тийиндан тарқатиб чиқди.

– Mais dites leur que ce n'est pas pour des cierges que je leur donne, mais pour qu'ils se regalent de the; чой, чой – деди у кулиб, – pour vous, mon vieux², – сўз котди қўлқопли бармоқлари билан Касатскийнинг елкасидан туртиб.

– Худо ёрлақасин, – деди Касатский телпагини киймай, тақир бошини пастга эгиб.

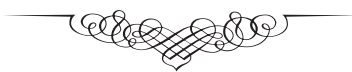
Касатский учун бу учрашув жуда қувончли бўлди, негаки, одамларнинг муносабатидан жирканиб, шунга жавобан беҳуда, жўн бир иш қилди – йигирма тийинни олди-да, уни киприк қокмай ҳамроҳига, кўр гадойга берди. Унга одамларнинг марҳамати қанчалик аҳамиятсиз туюлса, у Худони шунчалар қучли хис қила бошлади.

* * *

Касатский саккиз ой сарсон-саргардонликда кезинди, тўққизинчи ойда губерня шаҳарчасида уни тиланчилар билан тунаб ётган жойида ушладилар ва паспортсизлар қаторида қисмга олиб кетдилар. У хужжатинг қаерда, кимсан, деган сўроқларга хужжатим йўқ, ўзим Худонинг қулиман, деб жавоб берди. Уни саёқлар сафига қўшдилар ва суд қилиб, Сибирга жўнатдилар.

Сибирда бир бой одам ижарага олган ховлига ўрнашди ва ҳозир шу ерда яшаяпти. У хўжайиннинг полизида ишлайди, болаларни ўқитади, касалларни даволайди.

*Рус тилидан
Ҳаким САТТОРИЙ таржумаси*

¹ У нима деди? У жавоб бермаяпти.

– У, мен Худонинг қулиман, деяпти.

– Бу диндорнинг ўғли бўлса керак, битишидан кўриниб турибди, олий насаб. Сизда майда борми?

² Айтиб қўйинг, мен уларга шам учун бераётганим йўқ, балки чой ичиб ҳузурлансинлар... мана сизга, бобой (франц.).

МИЛЛАТИГА ЖОНФИДО АДИБЛАР

XIX аср охири ва XX асрдаги Поляк адабиёти тарихига назар соладиган бўлсак, ажиб ҳолатнинг гувоҳи бўламиз: шу икки аср мобайнида тўрт нафар поляк ёзувчиси Нобель мукофотиغا сазовор бўлган – 1905 йилда Генрик Сенкевич, 1924 йилда Владислав Реймонт, 1980 йилда Чеслав Милош ва 1996 йилда Вислава Шимборская. Бу бежиз эмас, албатта. Польша жугрофий жиҳатдан қулай ҳудудда жойлашган бўлиб, қадимдан Европанинг маданий, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий марказларидан бири бўлиб келган. Шунинг учун бу заминдан жаҳон тамаддуни ривожига беқиёс ҳисса қўшган кўплаб улуг инсонлар етишиб чиққан. Айниқса, Коперник каби “қуёшни тўхташиб, ерни айлантирган” буюк олимлар зумрасининг жаҳон илму фанига қўшган ҳиссалари асрлар оша ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Польша адабиётида азалдан халқчиллик масаласи долзарб бўлган. XIX аср бошларида бу адабиётга германизм гоёларининг зўрлаб сингдирилиши поляк ижодкорларини қаттиқ таъшишга солган эди. 1897 йилда оламдан ўтган лирик шоир Адам Асник ва у билан елкадош бўлган шоира Мария Конопницкая ижоди ҳали-ҳануз поляк адиблари учун ибрат намунаси бўлиб келмоқда. Ҳар иккала адибнинг асарларида мазлум ва бахтиқароларга ҳамдардлик ҳисси жўшиб туради. Поляк адабиётида сатира ва юмор катта урин тутгани ҳеч кимга сир эмас. Бу жанр усталаридан Фредро, Наржимский, Близинский, Любовский кабилар ўзларининг бадиий жиҳатдан пухта асарлари орқали мамлакатнинг ўзида ҳам, ундан ташқарида ҳам машҳурдирлар. Мазкур давр поляк адабиётининг илгор вакиллари Владислав Реймонт, Вацлав Сорошевский-Сирко ва бошқалар мамлакат аҳолиси қуши қатламининг аянчли тақдирини маҳорат ила тасвирлар экан, сатира ва юмордан ҳам усталик билан фойдаланадилар. Шунингдек, Генрик Сенкевич, Болеслав Прус ва Элиза Ожешко сингари истеъдодли романнавислар асарлари ҳам жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида севиб ўқилмоқда.

Қишлоқ ҳаётини жонли бўёқларда ифода этишда Адольф Дигасинский ижоди алоҳида эътиборга лойиқ. Ҳолбуки, у яшаган даврда ёзувчиларнинг катта қисмида француз натурализи томон огиш рўй берган ва бу ҳодиса поляк адабиётининг миллийлигига сезиларли салбий таъсир кўрсатган эди. Маълум бир даврда индивидуализм ва кайфиятчилик адабиёти ёш авлод шууридан чуқур ўрин олди. Бу йўналишнинг таниқли вакилларида бири сифатида поляк ва немис тилларида ижод этувчи Станислав Пишибишевскийни тилга олиш мумкин.

Пушкиннинг замондоши, мумтоз шоир Адам Мицкевич (1798-1855)нинг шундай сатрлари бор:

Полякнинг шароби – болимиз,
Эмасмиз ёт тиллар ошиги.
Туташар дилларга дилимиз,
Янграса она халқ қўшиги.

Чиндана, адабиёт дилларни дилларга туташтирадиган, элларни бир-бирига яқинлаштирадиган воситадир. Муҳтарам журналхонлар! Журнализмнинг ушбу сони айнан Польша адабиётига багишлангани боис шу мамлакатнинг турли даврларга мансуб шоир ва ёзувчилари ижодидан намуналар ҳавола этмоқдамиз. Хусусан, Адам Мицкевич, Циприан Норвид, Вислава Шимборская, Анджей Бурса, Эдвард Стахура, Анна Свиршинская, Тадуеш Ружевич, Мирон Бялошевский сингари шоир ва шоиралар назм ипига тизган инжа ҳислар ўқувчилар қалбига алоҳида илиқлик, яқинлик бахш этиши тайин.

Журнализмнинг ушбу сонидан ўрин олган Нобель мукофоти лауреати Генрик Сенкевич ижодига мансуб икки ҳикояда яқин ўтмишдаги поляк қишлоқ аҳолисининг ҳаётдан ачинарли лавҳалар тасвирланган. Улар рус тилидан таржима қилинганига қарамай, ўқувчи поляк ижодкорлари қалбидаги кечинмалар билан яқиндан танишадилар ва олисдаги дўстларга хайрихоҳ бўлиб қоладилар, деган умиддамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ПОЛЯК МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДАН

Адам МИЦКЕВИЧ

(1798-1855)

Адам Мицкевич буюк поляк шоири, миллий озоодлик ҳаракати арбоби, поляк романтизми асосчиси. Поляк ёшларининг “Филоматлар” (“Фан дўстлари”), “Филаретлар” (“Яхшиларнинг дўстлари”) ташкилотларида фаол иштирок этган. Унинг асарлари миллий мустақиллик учун кураш руҳи билан суғорилган, “Пан Тадеуш” достони эса поляк турмушининг қомуси, миллий эпопеяси ҳисобланади.

ФИЛАРЕТЛАР ҚАСИДАСИ

Тинмасин ҳаёт ҳеч, гупирсин!
Дунёга келганмиз бир марта:
Қалбимиз сингари кўпирсин
Биллурий қадаҳлар қўлларда.

Дилбарин табаррук тилидан
Табаррук сўз татиб кимёгар,
Ушанда миннатдор элидан
Ташаккур тинглагай донолар.

Даврада чарх урган ол шароб –
Ёшликка эгизак илҳомчи!
Юксалсин, ҳар қадаҳ – бир офтоб,
Қолмасин тубида бир томчи!

Архимед – юлдуз-ла муттасил
Сирлашиб яшаган зўр одам.
Лекин у ўз таянч нуқтасин
Тополмай кўз юмди дунёдан.

Полякнинг шароби болимиз,
Эмасмиз ёт тиллар ошиги.
Туташир дилларга дилимиз,
Янграса она халқ қушиги.

Ньютон қўли ҳам қисқарган,
Қисқадир жаҳонни қучмоққа,
У ёрлиқ сўрасин бизлардан,
Аҳд этса янги йўл очмоққа.

Китобий гапларни суймаймиз,
Аждодлар сабоғи бебаҳо:
Қувнасақ юнондай қувнаймиз,
Жанг қилсак – римликлар раҳнамо.

Қалби муз сайёра эмасмиз,
Самовий харита не даркор? –
Кучаниб овора этмасмиз,
Куч эмас, ишончда ҳикмат бор.

Келди қонунпазлар! Эй, мезбон,
Кўявер қадаҳни ўртага:
Ҳақ эрур бугунча зўравон,
Ҳақиқат зўр келур эртага.

Қалбимиз қўрини ўлчаган
Қўлларни босажак қалтироқ:
Бир – заиф иккига нисбатан,
Икки-чи? Бирликдан заифроқ!

Хуррият дардини тортганлар
Бугунча нафасин ютади.
Аҳиллик тузини тотганлар
Дил ёзмоқ дамани кутади!

Онлар ҳам, ҳаёт ҳам гупирсин!
Дунёга келганмиз бир марта:
Қалбимиз сингари кўпирсин
Биллурий қадаҳлар қўлларда.

Пўлатни буколган кишилар
Замонни ҳам охир бўлажак:
– Офарин сизларга, яхшилар, –
Деб Бахус ол шароб тутажак!

Вужудда қонимиз тўнғмасин
Бўш ўтиб умрнинг бир они
Ва Фелли нигоҳи сўнмасин,
Деб куйлар Филарет ўғлони.

КЕМАЧИ

О, ҳаёт уммони даҳшатсан, даҳшат!
Сўлим сийнанг узра чиққандим йўлга,
Ҳайқира бошладинг таратиб ваҳшат!
Юриб бўлмас экан на орт, на олдга,
Қўлларга итоат этмагач мурват!

Ўзин бахтли сезар кемачи – маллоҳ,
Гўзаллик ва Меҳр кўрсатганда йўл:
Борлиқни зимистон қучганда ногоҳ,
Шу икки фаришта чўзиб унга қўл,
Орзу шароби-ла этаркан огоҳ.

Меҳр қадаҳини кўтарсанг агар,
Шухрат чўққисига етмогинг осон,
Бу бода кайфидан тугилгай зафар;
Маллоҳ-чи, Гўзаллик жилмайган замон,
Эзилиб кетса-да, йўлини топар.

Афсуски, Гўзаллик юз кўрсатиб сал,
Ғойиб бўлиши ҳам мумкин дир тезда.
Умидинг иплари бўлару чигал,
Етимдай сезасан ўзни шу кезде
Ва алам қалбингга солади чангал.

Самовий Гўзаллик тарк айлаган чоғ
Зулматда бўрон-ла олишмоқ азоб:
Қўл излаб, харсангга йўлиқасан гоҳ,
Ё муз қучоғида бўласан хуноб,
Қандай чидар бунга тирик жон, эвоҳ!

Мен-ку, зулмат қучиб, ўқирса ҳаёт,
Қутулишим мумкин бир имо қилиб...
Лекин ўзгалар-чи? Тўлқинда ҳайҳот,
На ўлар, на қолар: борар осилиб,
Наҳот шу яшаш деб аталур, наҳот?!

Менга дейдиларки, ҳаёт – ўтқинчи,
Мен эса ишончдан оламан мадад.
Чалғитиб турса-да ўлжа илинжи,
Нури тарайверар абадул-абад, –
Руҳият юлдузин бузилмас тинчи.

Соҳилдан келдими бу бақир-чақир?
Хаҳ, дўстлар йўқлабди қояда туриб.
Тавба қучса ҳамки туман-тошбағир,
Ўпқон-ла олишиб ётганим кўриб,
Оғриб кетмадимми кўзингиз ахир?!

Ҳозир бўла қолсам тўлқинга таслим,
Тушунмасангиз ҳам нелигин бўрон,
Гарчи йўқ ҳеч кимдан ҳеч қандай қарзим,
Тилингиз захрига бўлардим нишон
Ва таъна тошидан қутулолмасдим.

Азоблар рўйхати бўлмасди тамом:
Кемамнинг ҳамроҳи – ёмғир, дўл, чақмоқ.
Менга томошабин айтмасин аҳком,
Ҳакам қалбимдадир, ҳакамим – илоҳ,
– Сиз қайтинг, мен йўлда этаман давом.

Рус тилидан
Ҳусниддин ШАРИПОВ,
таржималари

Циприан НОРВИД

(1821- 1883)

Циприан Камил Норвид ўз ижоди билан поляк адабиёти тарихида ёрқин из қолдирган сиймо ҳисобланади. Ута мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган Норвид ижодий меросининг катта қисми йўқолиб кетган. Шоирнинг асарлари Варшава, Петербург, Париж, Лондонда нашр этилган тўпламларда сақланиб қолган.

БЎРОН

(парча)

Илдамроқ, ёш дўстим! Яқиндир жарлик,
Осмон гумбурлайди – янги гулдирак.
Гулхандан чиқасан, юлдузлар, борлиқ,
Сени нурлантирар олмос чамбарак.

Селлардан кечасан, гарчанд юк таишлар
Улкан харсангтошлар оқса-да, асло
Сени босиб қолмас лаънати тоишлар,
Фингшиётган, уйсиз ит каби, илло.

Офатларда ёлғиз кураишда бедор,
Товушинг эшитмас ҳеч ким, эҳтимол.
Кўз ёишлар бесамар, илтижо бекор,
Бундаин бўронда топгуси завол.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

38

Сехргар туморлар куч қўшар, тутар, Бир қултум ичсанг гар юрагиндан то
 Қўлингдан тушмаса бас эшикакларинг. Денгизга қадарлик – илоҳий ҳайрат.
 Чўкмайсан уммонга, чирпирак этар Мўъжиза жилвагар булутлар аро
 Тўлқин ёлларини ёш мушакларинг. Сен уларни ушлаб қоласан албат.

Энг узун йўлга туш жўшқин ва мағрур,
 Бўрон шон-шухратга берса-да халал.
 Сафдошларинг – суянч, ўйларингда нур,
 Дунёга келади муаззам ҳайкал!

УЧ БАНД

Менга азоб бердинг, дея алдама,
 Йўл солдинг минг йиллик айрилик сари.
 Уммон тубларига кўзинг қадама,
 Кўмдим кўз ёшларим – марваридларим!

Ўйлама, қувончли лаҳзалар фақат
 Бахтиёр мухлислар тақдири – бекор.
 Борлиқ бўм-бўи, рангсиз демагил, ҳаёт
 Бир бора берилар дилбар, бетакрор!

Олис хаёл сурма, мабодо мен ҳам
 Гуллата олмасам орзуларингни.
 Омадсиз юлдузлар остида бу дам
 Қабул эт узримни, туйғуларимни.

СЎРАМА...

Шоирдан сўрама жўн қўшиқ,
 Товуш қотди – сира келмайди.
 Сукутдаман, оқмадим жўшиб,
 Гулдан бугдой ясаб бўлмайди.

Биродарим, кенгликлар аро
 Кезар руҳим олган каби ўт.
 Оғриқлари соғинчнинг – дарё...
 Кел, яхшиси сақлаймиз сукут.

Мен дунёнинг ёлғиз гариби,
 Юрагимда галаён, сеҳр.
 Муҳаббатим – мендай гарибим,
 Бир ён – нафрат, бир ёни меҳр.

Калава ип йигирар тинмай
 Юрагингда чархчи бешафқат.
 Тангри сени қўллайди, синмай,
 Сабрли бўл, сабрли фақат.

ЛИРИКА ВА МАТБУОТ

1

“Муҳаббат бобида шеърлар тўқидим...”
 Дедингми мунофиқ, фириб бергувчи:
 Нега бармоқларинг титрамайди, жим,
 Сен шоир эмассан – ҳарф терувчи!

2

3

Лилага қарайсан беписанд, унут, Сенга нечун лира – мавзу турганда,
 Қўлингга олсангу, чалсангу қўйсанг!... Рухлар эса доим руҳларга жоиз.
 Қўшиқ – қанотлари ярқироқ бургут, Ўйлар ўйларингга селдай урганда
 Қонинг бор, жонинг бор, оҳ, қани тўйсанг!... Ҳеч нарса кўрмассан, билмассан, эссиз...

Фойдахўр санайди ҳар бир чақани,
 Беарво дунёнинг каму кўстига.
 Раво кўрмас сенга ҳатто тақани,
 Дуч келма ҳеч қачон бундай нодўстга.

ҲАЙКАЛТАРОШ

Ҳайкалтарош – моҳият ва сир,
 Шулар билан тирик кўз солсанг.
 Аксланади руҳингда парқу
 Илоҳийлик ўзинг-ла қолсанг...

Юксаласан, ўсасан бардам,
 Қўлларингни очсанг – чексизлик.
 Тасаввурга сизмайди олам,
 Учиб чиқсанг қанотларинг тик!

Суврат чизар одамлар зарҳал,
 Тебратади бешикларни жим.
 Рақсга тушар, яратар ҳайкал,
 Бу – мусаввир, бу-чи, – нусхачим.

Тупроқ каби ташнадир барча
 Ёмғир иси, товушларига.
 Руҳингизни этмасин парча:
 – Кўнманг оҳанг совушларига!

Рус тилидан
 Ойгул СҮҮҲДИҚОВА
 таржимаси

Генрик СЕНКЕВИЧ

Генрик Иосифович Сенкевич (тўлиқ исми шарифи Генрик Адам Александр Пиус Сенкевич) 1846 йил 5 майда Польшанинг Воля-Окшейск шаҳрида туғилди. 1916 йил 15 ноябрда Швейцариянинг Веве шаҳрида дунёдан ўтган. 1905 йилда Нобель мукофотиغا сазовор бўлди. Ёзувчининг “Олов ва қилич”, “Тошқин”, “Пан Володиёвский” номли роман-трилогияси унинг довуғини дунёга таратди. Бундан ташқари, турли йилларда кўплаб роман, қисса ва танқидий асарлар ёзди. Россиянинг Санкт-Петербург фанлар академиясининг мухбир аъзоси ва фахрий академиги (1914) ўлароқ, рус ва поляк тилшунослиги бўйича катта ишлар қилди. Журналхонларимиз ўзига хос ёзиш услубига эга бу муаллифнинг ижоди билан илк бор танишиш шарафига муяссар бўлмоқдалар.

ФАРИШТА

(Қишлоқ ҳаётидан бир лавҳа)

Каликстовани кўмиб бўлгач, Деришкурово шаҳарчасида жаноза маросими бўлди, жаноза маросимидан кейин эса оятларни ниҳоясига етказиб кўйиш учун яна бир нечта кампир костёлда¹ қолди. Кун қиёмга келган, соат тўртлар чамаси эди, аммо кишда бу пайтда шом қоронғуси тушиб қоларди ва костёл ичи ҳам зим-зиё эди. Ҳаддан ташқари катта меҳроб зулмат қаърига фарқ бўлган; Биби Марям суврати ёнида ҳамон икки шам милтиллаб ёниб турарди ва уларнинг заиф алангаси олтин эшикчаларни ҳамда эшикчалар устидаги йўғон-йўғон миҳлар билан чормиҳ қилинган хочдаги Халоскорнинг оёқларини ғира-шира ёритарди. Бу миҳларнинг қалпоқчалари меҳробда дум-думалоқ ялтироқ нуқтадай кўзга ташланарди. Қолган шамлар яқинда ўчирилганди ва улар устида тутуннинг ингичка торлари эшилиб, ҳавони ибодатхонага хос мум хиди билан тўлдирган эди.

Меҳроб пойида бир чол билан бола ивирсир эди. Бири ер супулар, иккинчиси гиламни зинапоядан йиғиштириб оларди. Кампирлар қироатдан тўхтаганда чолнинг болақайни жаҳл билан пичирлаб сўкаётгани ва қор ўтириб қолган деразаларга чумчуқлар қелиб урилаётгани кулоқка чалинарди, жониворлар совук ва очлик азобидан ўзларини қаерга уришни билмаётганди, чоғи.

Аёллар китобчалари билан эшик олдидаги ўриндикда ўтиришарди. Бир нечта мойчироқни ҳисобга олмаганда, у ер ҳам яна-да қоронғироқ эди, ўқишга осон бўлсин деб мойчироқларни ёқиб кўйишганди. Бир мойчироқнинг алангаси гунохкорлар, дўзах ўти ва шайтонлар тасвири туширилган, олдинда турган ўриндикка маҳкамлаб кўйилган туғни анча дуруст ёритиб турарди. Бошқа туғларда эса бирор нарсани на ўқиб, на англаб бўларди.

Ўриндикларда ўтирган хотинларни ўқияпти эмас, уйқули товушлар билан оятларни минғирлаб такрорлашяпти деса бўларди, улар биргина байтни зам-зама қилар эдилар:

*Қелганида ўшал охират куни
Ўзинг қўлла, Тангрим, биздайин қўлни...*

¹ Костёл – поляк католиклари ибодатхонаси. (Тарж.)

Костёлда хукм сурган нимқоронгилик, скамейкалар узра осилиб турган туғлар, кампирларнинг малла юзлари, шамларнинг ўчай-ўчай деган алангалари – булар бари кўнгилини ғуссага тўлдириб, ҳатто ваҳимага соларди. Мунг ила хомуш ўқиладиган дуолар теварак-атрофга жуда-жуда мос тушган эди.

Аҳён-аҳёнда аёллар кироатдан тўхташарди; улардан бири скамейкадан туради-да, титрок овозда дерди: “Биби Марьям, боқирам, қувна”. Қолганлар унинг изидан жўр бўларди: “Тангри сенга ёр бўлсин...” Ўша куни Каликстовани дафн этганлари боис улар “Биби Марьям”дан кейин қўшимча қилар эди: “Фалаклар Раббисан ва мангулик маскан эгасисан, илоҳо, мархума қулингдан мангулик марҳаматингни дариг тутмагайсан”.

Каликстованинг қизалоғи Марися кампирлардан бири ёнида скамейкада ўтирарди. Бу вақтда онасининг қабри устига енгил қор зарралари келиб кўнмоқда, бироқ қизалоқ энди ўнга кирган бўлиб, у афтидан, на бошига тушган мусибатни, на бундай пайтдаги алам-изтиробларни ақлига сиғдира оларди. Унинг лўппи юзи ва катта-катта мовий кўзлари болаларча беғам боқар, ҳатто бироз қувноқ ҳам эди. Бу кўзларда одатдаги қизиқишдан бошқа ҳеч нарса пайқалмасди. Оғзини очганча у дўзах оловида куяётган гуноҳкорлар тасвири ишланган туғга диққат билан қараб турарди, кейин нигоҳини костёл тўрига олди, кейин чумчуқлар келиб уриладиган деразага қаради.

Унинг кўзлари ўша-ўша бефарқ боқарди. Бу орада кампирлар уйқули товушларда ўнинчи бор мингирлашга тушишган эди:

Келганида ўшал охирад куни...

Қизалоқ орқасидан иккита сичқон думидек қилиб ўрилган малла соч толаларини бармоғига айлантириб ўйнади. У, ҳойнаҳой, зерикаётган эди. Бир пайт унинг эътиборини ер супуриб юрган чол тортди. Чол костёл ўртасига чиқди-да, шифтдан осилиб турган тугунли арқонни силкий бошлади. У мархума Каликстова хурматига кўнгирик чаларди, аммо буни у мутлақо ўзича, эҳтимолки, бошқа бир нарсани ўйлаб қилаётганди.

Ушбу кўнгирик овози яна кечки ибодат тугаганини билдирарди. Тангридан ўзларига осон ўлим юборишини тилаб айтилган муножотларни сўнгги марта такрорлаб, кампирлар костёлдан чиқиб, бозорга йўл олишди. Улардан бири Марисянинг қўлидан ушлаб олди.

– Куликова, – сўради ундан бошқа аёл, – қизалоқни нима қилмоқчисиз энди?
– Нима қилардим? Почтага юборишган Войтек Маргула Лещинецга қайтиб кетаяпти, ўша олиб кетади-да. Бошқа уни қаяққа юборай?

– Лещинецда қиз нима қилади?

– Э-эй, дугона! Бу ерда нима қилса, шуни қилади-да. Қардан келган бўлса, ўша ерга боради. Кўриб турибсан-ку, кўрғонда ҳам етимларга бошпана беришяпти, одамлар уйларида тунагани қўйишяпти.

Шу тариха суҳбатлашганча улар бозор майдонидан юриб ўтиб, қовоқхонага боришди. Атрофга қоронгилик чўкмоқда эди. Сокин қиш об-ҳавоси хукм сурарди; осмонни булут қоплаган, ҳаво нам, димоққа эриган қор ҳиди уриларди. Томлардан чак-чак томчи томади, майдонни ифлос қор шилтаси ва похол қоплаган. Уйчалари чўкиб, тўкилиб тушгудек бўлиб ётган шаҳарча ҳам худди костёлдагидек бефайз, мунгли эди. Яккам-дуккам деразаларда чироқ милтиллайди; кундузги чопачоплар тинган, фақат қовоқхонада шарманка тинимсиз ингранди.

Шарманка мехмонларни чақириб ингранарди. Қовоқхонада жон асари кўринмасди. Кампирлар қовоқхонага киришди, арақ ичишди. Куликова ва Марисяга ярим қадахдан манзират қилишди:

– Ма, ютиб ол. Энди етимчасан, энди бошингни силагувчи ҳеч киминг йўқ.

“Етимча” сўзи дугоналарга Каликстованинг ўлимини эслатиб юборди.

– Сизнинг соғлигингиз учун, Куликова! Қолдирмай ичинг! – деди Капустинская. – Э-эй, қоқиндиқлар-а! Шундоқ оғзини очди-ю, жон берди-кўйди, осонгина кетди. Ксендз истиғфор айтгани келди, у бўлса аллақачон қотиб бўлибди.

Куликова унга жавобан деди:

– Мен анча олдин айтгандим-а, хириллаб нафас олаяпти, деб. Тунов куни якшанбада олдимга келганди, ўшанда унга айтдим: “Ҳой Каликстова, бепарво бўлманг, Марисяни кўрғонга бериб юборсангизлар, яхши бўларди”, деб. У эса: “Дунёда шундан бошқа ҳеч кимим йўқ, уни ҳеч кимга бермайман”, – деди. Шундай деяпти-да, кўзларидан дувиллаб ёш тўкиляпти, адои тамом бўлгани шундоқ кўриниб турибди. Кейин идорага, аминнинг олдига борибди, қоғозларини тўғрилагани. Тўрт злотий ва олти грошга тушибди бу қоғозлар унга. “Қизим учун кетса-кетибди”, – дейди. Э-эй қоқиндиқлар! Ўшанда ўзи кўзларининг пахтаси чиқиб кетаётувди, ўлганидан кейин бутунлай юмилмай қолди. Уларни юмюкчи бўлиб роса уриндик, қани энди юмилса. Одамлар, ўлганида ҳам қизидан кўзини узолмади, дейишди.

– Келинлар, шунинг қайғусига бир стакандан ичайлик!

Шарманка ҳамон ғийқиллагани-ғийқиллаган эди. Кекса дугоналар ширакайф бўлиб қолишганди. Куликова нукул шикоят оҳангида: “Шўрлик қизим, шўрлик киз”, – деб такрорларди. Капустинская эса ўзининг марҳум эрини эслаб кетди:

– Жон бериши қийин бўлди, эргинамнинг, хирр-хирр қилиб, хирр-хирр қилиб, хирр-хирр қилиб... – битта гапни қайтарарди у сўзларни чўзиб-чўзиб, сўнг эса шу сўзларни беихтиёр шарманка оҳангига солиб айта кетди, салдан кейин икки кўлини белига қўйиб, қўшиқ қилиб қуйлай бошлади:

*Хирр-хирр қилиб, хирр-хирр қилиб,
Хирр-хирр қилиб ўлди бегим!*

Бир вақт Капустинская ҳўнграб йиғлаб юборди, шарманкага олти грошни итқитди ва яна арақ ичди. Куликованинг ҳам кўнгли бузилиб кетди, аммо у қайғусини Марисяга тўқди:

– Онангни гўрга тиқишаётганда пан ксендз¹ айтган гапларни эсингдан чиқарма, етимча: сени пиришта сақлайди... – Шу жойда у бирдан жимиб қолди ва атрофга ҳайратли қараб қўйиб, қутилмаганда катъий оҳангда кўшиб қўйди: – Пиришта дедимми, демак, пиришта!

Ҳеч ким уни масхара қилмади. Мўлтайган, нодон кўзчаларини пирпиратиб Марися ночор Куликовага тикди, кампир эса вайсаб кетди:

– Сен етимчасан, инс-жинслар сенга яқин йўламайди. Етимни пиришта сақлайди. Пиришта меҳрибон. Мана сенга ўн грош. Яёв бўлса ҳам Лещинецга бор, барибир адашиб қолмайсан: у сени олиб бориб қўяди.

Капустинская қуйлай кетди:

*Қанотлари остида асрагай абад,
Келтирма шак унинг меҳрига минбаъд.*

– Жим! – кичқирди Куликова ва яна Марисяга юзланди: – Айт-чи, нодон қиз, ким сақлайди сени?

– Пиришта, – ингичка овозда жавоб берди қизалоқ.

– Етимчагинам, етти кулчагинам, мусичаи безаволгинам! Пиришта қанотлари билан сақлайди сени, – бутунлай кўнгли эриб кетиб, ғудранди Куликова ва қайфли, аммо самимий эҳтирос билан қизалоқни кўкрагига босди.

Қизалоқ йиғлаб юборди. Шу аснода унинг унча фаҳмли бўлмаган мияси ва мурғак кўнглида, эҳтимол, қандайдир фаросат учқунлари йилтиллаб бошлаганди.

Қовоқхона эгаси пештахта ортида донг қотиб ухларди, шамлар эса эрийвериб, замбуруғларга ўйшаб қолганди, шарманкачи чалишдан тўхтаганди: кўз олдида рўй берган манзарага махлиё бўлиб қолганди.

Қовоқхонага жимлик чўқди, аммо шу пайт эшик ортидан туёқларнинг лойга урилган овози чалинди ва кимдир:

– Дррр! – деди кичкириб.

Қўлида ёниқ фонус тутган Войтек Маргула кириб келди. У фонусни полга

¹ Пан ксендз – поляк руҳонийси. (Тарж.)

кўйиб, исиниб олиш учун қўллари билан чапак чала бошлади, кейин эса қовоқхона эгасига қараб қичқирди:

– Бир стакан қуй!

– Маргула, худо хайрингни берсин, – деди Куликова, – қизчани Лещинецга олиб кет!

– Бир оғиз сўзингиз, хонимча, – жавоб берди Маргула ва хотинларга тикилиб қараб, сўз котди: – Оббо, улфатчилик зўр бўлганга ўхшайди-ку, а?

– Мен боғдан келсам, сен тоғдан келасан, – уришиб берди уни Куликова. – Қизчани сақлаб қол дедимми сенга, демак, сақлаб қол. Етим қолди у. Уни ким сақлашни биласанми ўзи, пайтавакулоқ?!

Бироқ Войтек жавоб беришни ўзига эп билмади: бу нарсалар уни қизиқтирмаслиги шундоқ ҳам маълум эди, унинг дарди-марги бошқа ёқда, яъни бир стакан арақда эди.

– Сизларга... – деб гап бошлаган эди-ю, аммо гапини тугатолмади, чунки шу паллада арақни оғзига отиб улгурган эди, афти бужмайди, тупурди ва стаканни кўйиб, норози оҳангда деди: – Бу арақ эмас, сув-ку. Бошқа шишадан қуй-чи!

Қовоқхона эгаси бошқа шишадан қуйди. Войтек уни ҳам сипқорди ва афти баттар бужмайди:

– Ўткирроғидан топсанг-чи, барака топгур!

Маргула ҳам кампирларнинг ҳолига тушиши аниқ бўла бошлаганди. Бироқ шу ўринда бир нарсани эътибордан четда қолдирмаслик керак: худди шу кунларда Деришкурово боёни бир журнал учун “Заминдорнинг мусалласни насияга улгуржи сотиб олиш ҳуқуқи – ижтимоий тузум негизи” деган мавзуда муфассал ва мукамал рисола ёзмоқда эди. Шундай қилиб, ўзи билмаган ҳолда Войтек ижтимоий усткурмаларнинг мустаҳкамланишига ҳамкорлик қилмоқда эди, боз устига бу майхона гарчи шаҳарда яшаса-да, боёнга қарар эди.

Қаторасига беш марта ўз ҳиссасини кўшиб, Войтек, ўз-ўзидан равшанки, пилиги ўчиб қолган фонусни унутди, аммо Марисяни унутмади. Уйқусираган қизалокни қўлидан ушлаб, у деди:

– Қани, чиллашир, кетдик!

Кампирлар бурчақда пинакка кетган бўлиб, ҳеч ким Марися билан хайрлашмади. Начора, дунёнинг ишлари шунақа экан-да: она Деришкуроводаги қабристонда ётиб қолаверди, қизи эса қайдасан Лещинец деб жўнаворди.

Улар ташқарига чиқиб, чанага жойлашишди; Маргула: “Чў-ў-!” – деб қичқирди ва отлар қўзгалди. Аввалига чананинг қўча лойларида юриши қийин бўлди, бироқ кўп ўтмаёқ отлар уларни кенг ва оппоқ далаларга олиб чикди. Чана қордан энгил сирпаниб борар, сирғалган чана оёқларидан эшитилар-эшитилмас ғичирлаган овоз қулоққа чалинарди. Фақат ўқтин-ўқтин от пишқириб қўяр ҳамда аллақоер олисларда ит хураар эди.

Улар шу тахлит анча йўл босишди. Войтек минғиллаганча хиргойи қилар эди: “Не ваъда қилгандинг, хой, бекорхўжа...” Бироқ салдан кейин у жимиб қолди ва мудрай бошлади. Чана гоҳ ўнг, гоҳ сўл томонга чайқаларди. Войтек туш кўрди: гўё Лещинецда хатлар солинган сумкани йўқотиб қўйгани учун боплаб бўйнига туширишганмиш, уйқу аралаш у дам-бадам: “Сизларними, ҳали!...” деб ғудраниб кўярди. Марися ухламади, у совқотган эди. Кўзларини катта-катта очганча дам-бадам Маргуланинг қоп-қора гавдаси тўсиб қолаётган оппоқ далаларни томоша қиларди. Томоша қиларди-да, “Ойижоним ўлиб қолди”, – деб ўйларди. Шунда унинг хаёлида кўзлари олайиб кетган онасининг оппоқ озғин чехраси намоён бўларди. У жонидан яхши кўрган ойижониси энди Лещинецда йўқлигини ва бошқа ҳеч қачон у ерда бўлмаслигини ғира-шира англай бошлаганди. Ахир уни ерга қандай кўмишганини ўз кўзи билан кўрган эди. Булар барчасини эслаб, Марися қайғудан йиғлаб юборар ҳам эди, аммо унинг оёқлари музлаб кетганди ва у совқатганидан йиғлаб юборди. Нафсиламарини айтганда, ҳаво у қадар совуқ эмасди, аммо намгарчилик кучли эди – ўзи эрувгарчилик бошланганда доим шунақа бўлади.

Войтек, ҳеч бўлмаганда, қовоқхонада ўзи учун иссиқни яхшигина ғамлаб олганди. Деришкуроволик боён жуда топиб айтганди: “қишда арақ иситади, у эркаклар

ичимлиги бўлгани учун эса – ягона овунчоқ, бинобарин, йирик заминдорларнинг бу эрмакни халқ ичига олиб кириш ҳуқуқидан батамом маҳрум қилиб, уларни ичкиликка таъсир кўрсатиш имконидан ҳам жудо этадилар”. Бу гал Войтекнинг ковоқхонада шунақанги “бити тўкилди”ки, дунёни сув босса тўпигига чиқмайди.

Ўрмонга етгач, бу ернинг йўли бошқа жойлардагидан анча яхши бўлишига қарамай, оллар қоқилиб кетганида, кейин эса чанани йўл чеккасидаги ариққа ағдариб юборганида ҳам Войтекнинг парвосига келмади. Тўғри, у уйғонди, аммо нима бўлганини фаҳмлай олмади.

Марися уни турткилай бошлади:

– Амаки!

– Нимага чийиллайсан?

– Ағдарилиб кетдик.

Бироқ Войтек тўнғиллаб: “Стаканда арақ бор дейсанми?” – деди-да, яна қаттиқ уйкуга кетди.

Ғужанак бўлиб олган қизалоқ чана ёнига келиб чўнқайди. Бироқ кўп ўтмай унинг юзи бутунлай музлаб қолди ва у яна ухлаётган кишини турткилади:

– Амаки!

Жавоб бўлмади.

– Амаки, уйга боргим келаяпти! – деди Марися ва бирпас туриб, қўшиб қўйди:

– Амаки, мен яёв кетаман!

Шундай деди-да, қизалоқ йўлга тушди. Унга Лещинецгача жуда яқин қолгандек туюлганди. Йўл таниш эди, у хар якшанбада онаси билан костёлга шу йўлдан юриб борар эди. Лекин бугун у ёлғиз бормоқда эди. Эрувгарчилик бўлишига қарамай, ўрмонда қор қалин эди. Лекин тун сутдай ёруғ эди. Қор йилтиллаб, сукунатда булутлар оқариб кўринарди, шу ёғдулар туфайли йўл худди кундуздагидек эди. Нигоҳини қоп-қоронғи ўрмон ичига қадаб, Марися узоқдаги дарахтларнинг ҳаракатсиз таналарини аниқ-таниқ фарқлар, оппоқ қорда улар айниқса кўзга яққолроқ ташланарди. Ердан то дарахт учигача ёпишган қорларни ҳам кўрар эди. Ўрмонни қандайдир сирли осудалик чулғаб олганди, шу нарса қизалоққа далда бўлмоқда эди. Қалин муз қатлами боғлаган бутоклардан томчилар томар, шох ва шохчаларга урилиб, охишта шитирлаганча майдаланиб кетарди. Бу заиф шитирлашни ҳисобга олмаса, ўрмон сув қуйгандек жимжит эди. Гунглик, овлоқлик, сукунат ва қор, чор-атроф қор.

Шамол тинган. Қор қўнган шохлар қилт этмайди. Ҳамма нарса қиш уйқуси қўйнида. Гўё ер юзига ёзилган оппоқ дастурхон, хомуш, қор сепилган ўрмон ва осмондаги оқиш булутлар – барча-барчаси бир яхлит ўлик окликка қоришиб кетган. Эрувгарчиликда ўзи шунақа бўлади. Худди кичкинагина нуқтадай, мана шу гунг пахлавонлар орасида ҳаракат қилаётган ягона тирик мавжудот Марися эди. Ёқимли, меҳрибон ўрмон! Томаётган мана бу сув эмас, балки етимча устига тўкилаётган кўз ёшларидир? Осмон баравар дарахтлар, аммо миттигина қизалоқни қандай авайлаяпти. Ғариб, заиф қизалоқ тунда ёп-ёлғиз қор қоплаган ўрмондан юриб бормоқда, ўзига ишонгани шунчаликки, ҳеч нарсани писанд қилмаяпти! Сутдай оппоқ тун гўё уни кўриқлаётгандай. Бунда қандайдир инсон ақли бовар қилмайдиган бир сеҳрли нарса бордирки, увокдеккина ҳимоясиз хилқат бу қадар қудратли кучга инонаётир. Шундайин, бутун борлик ўзини яратганнинг иродасига топширади. Қизалоқ узоқ юрди ва охири бутунлай ҳолдан тойди. Катта-катта оғир этикларининг юришига ҳалақит бермоқда эди, этиклар дам сайин жажжи оёқчаларидан ечилиб кетмоқда эди. Бу кўпол этикларни қор орасидан суғуриб олишнинг ўзи бўладими. Бунинг устига унинг қўллари ҳам банд: олдинга тик узатилган бирида у Куликова ҳадя қилган тангачани маҳкам қисиб ушлаб олганди. Қизалоқ уни қорга тушириб юборишдан кўркаётганди. Баъзан қизалоқ овозини баралла қўйиб йиғлашга тушарди, аммо йиғлаганимни биров эшитиб қолмадимикан, дегандек ўша заҳоти жим бўларди. Бўлмаса-чи, унинг йиғлаганини ўрмон эшитиб турарди. Томчи қандайдир бир хил оҳангда ва шикоятмуз шилдирарди. Балки қизалоқнинг овозини яна кимдир эшитиб қолгандир? Марися юришини тобора секинлаштира бошлади. Тагин адашиб қолмадимикан у? Нега адашади? Йўл энди оқ тасмадай

узокқа ингичкалашиб борар, қоп-қора дарахтларнинг икки девори оралиғида чувалиб ётарди. Қизалокни уйқу боса бошлади.

У йўлдан четга чиқди-да, бир дарахт тагига бориб ўтирди. Кўзлари юмилиб кетмоқда эди. Шунда бир мўъжиза рўй берди, гўё ойижониси қабрдан чиқиб, оппоқ текисликдан унга томон югуриб келаётганмиш. Бироқ атрофда зоғ учмасди. Қизалок кимнингдир албатта келишидан умидвор эди. Ким келади? Фаришта. Ахир кекса Куликова уни “пиришта” асрайди деб айтмаганмиди? Марися хатто унинг қанақалигини биларди. Уларнинг уйида қанотлари бор ва қўлида гул тутган фаришта чизилган бир суврат бўлгучи эди. Ўша, албатта, келади. Томчилар кучлироқ чакиллаб тома бошлади. Бу, хойнаҳой, фаришта қанотлари билан шохларга тегиб кетганидан бўлса керак. Жим! Кимдир бу ёққа келаяпти, ғовак қор қандай шитирлагани эшитилаяпти, қадамлар эҳтиёткорлик билан, аммо бетоқат яқинлашиб келарди. Марися ишонч билан уйқули кўзларини очади.

Бу нима?

Кулранг, қулоқлари диккайган, понасимон бош қизалокқа тикилиб турарди... кўрқинчли, жирканч бир махлук боши...

ЯНКО МУСИҚАЧИ

У ёруғ оламга заиф ва нимжон бўлиб келганди. Кўзи ёриган аёл ётган скамейка ёнида ҳамдардлик ила тўпланган дугоналар мана шу она ва мана шу бола узра бош чайқар эдилар. Улар ичида энг ақлли бўлмиш темирчининг хотини Шиманиха тасалли сўзлари билан бемор хотинга мурожат қилади.

– Келинг, – дейди у, – бошингизга шам ёкиб қўяй. Сизнинг энди, – дейди, – тўрингиздан гўрингиз яқин, охират сафарига тайёргарлик кўрсангиз, Тангри таолодан гуноҳларингизни мағфират этишини сўрасангиз яхши бўларди.

– Ҳа! – дейди бошқаси – Чақалокни ҳозир чўқинтирган маъқул: ксендзни кутиб ўтираверсак, бояқиш кокилсиз қолиб кетиши ҳеч гап эмас.

Шу гаплардан кейин аёл шамни ёқди, кейин болани қўлига олиб, унга сув сачратди, болакай афтини буриштиради, аёл эса муножот қила бошлади:

– Ота ва ўғил ҳаққига, авлиё ҳаққига сени чўқинтираман ва сенга Ян исмини бераман, энди эса, насроний болажоним, қаёқдан келган бўлсанг, ўша ёққа боравер. Омин!

Аммо насроний болажон “қаёқдан келган бўлса, ўша ёққа боришни” зинҳор-базинҳор истамасди ва умуман муштдеккина жисми ташлаб кетишни ўйламаётган ҳам эди, балки шу жисмдаги килтириқ оёқчалари билан тепиниб паст овозда, ачинарли оҳангда инграниб йиғлай бошлади, хотинлар бир-бирига қараб айтди: “Одам бўлиб одаммас, мушук бўлиб мушукмас, бу қанақа махлук бўлди экан-а?”

Ксендзга одам юборилди, Ксендз келди, ўзининг ишини қилди, кейин кетди; бемор хотин сал ўзига келди. Бир ҳафтадан кейин ишга ҳам чиқиб кетди. Бола базўр жон сақлаб юрибди, лекин ўлмай қолди, тўртинчи йил деганда танаси ердан узилиб, оёққа турди, сирқовланиб юра-юра, қокила-сукила ўн ёшга ҳам етиб олди.

У аввалгидек килтириқ эди-ю, лекин зуваласи пишиққина эди, юзлари ичига тортиб кетган-у, қорни хўппоз. Сочлари оппоқ, каноппнинг ўзгинаси, пешонасидан осилиб тушиб, қақчайган кўзларини яшириб турарди, катта-катта очилган бу кўзлар қачон қарасанг олис-олисларга, номаълум ёқларга тикилган бўларди. Қишда болакай печка ортида ўтирарди, совуқдан тинмай шилқ-шилқ бурнини тортади, баъзида онаси ҳеч нима қолмаганидан қозонни сувга ташлаб қўйганида, бу ҳам танама тақдир қўйиб оч-наҳор ўтираверарди. Ёзда битта қўйлақда юрарди, бошига титиғи чиқиб кетган похол шляпани қўндириб оларди, шляпанинг тагидан у бошини юқорига кўтариб қараб турган қушчанинг ўзи бўларди-қўярди. Мунглуқ она бўлса ёт уяга тушиб қолган қалдирғочдай Худонинг бермиш куни елка қисиб юрарди, ҳа, у ўғлини ёмон кўрарди дейиш инсофдан эмас, минг қилса ҳам ичидан чиққан чаён-да. Аммо уни тез-тез уриб турарди ва кўпинча уни “адашиб келиб қолган” деб айтарди. Саккизга кирганида кичкина Ян подачилик қилиб, мол

бокқани чиқар ёки уйда егулик ҳеч нарса қолмаганида ўрмонга бориб, замбуруғ териб келарди. У ерда нечук бўриларга ем бўлиб кетмади – бу ёғи бир Худога маълум!

Меровликда унинг олдига тушадигани йўқ эди, одатдаги қишлоқ болаларига ўхшаб, бировлар билан гаплашаётганида у кўрсатгич бармоғини оғзига тикиб оларди. Унинг “одам” бўлишига ҳеч кимнинг кўзи етмасди, қийин-қийин – онага қийин, ахир ёруғ дунёда суянадиган шундан бошқа кими бор? Чунки “бола – бошидан” деганларидай, бунинг бирон-бир касб-ҳунарга ҳавас-рағбати сезилмас эди! Аммо бир нарсага суяги йўқ эди – ўйин деса ўзини томдан ташларди. Ҳар ёқдан унга қанақадир товушлар эшитиларди, эсини танибдики, аҳвол шу: хаёли ёт товушларда – шундан бошқа ҳеч нарсани ўйламасди ҳам. Ўрмонга сигир ўтлатгани ёки тенгқурлари билан замбуруғ тергани борганда ҳам икки кўлини бурнига тикиб қайтарди, бу ҳам етмагандай тили чучукланиб нима дерди денг:

– Ойи, ойи, биёв ўймонда нукул куй чолоди. Бий эшитмайсизми бойиб?

Онаси унга бобиллаб беради:

– Куйингни чалдириб кўяман сенинг, шошмай тур!

Гоҳо онаси бошига чўмич билан солиб қоларди. Болакай чийиллаб, “Бошқа ундай қилмайман, бошқа ундай қилмайман!” деб ваъда берарди-ю, хаёлида фақат бир нарса бўларди: “Ўймонда биёв нукул куй чолоди!”. Оқшомлари қоронғи тушса ҳам тиниб-тинчимаган қишлоқ одамларининг гапларини жон қулоғи билан тингларди, унга одамлар гўё гаплашяпти эмас, концерт қўйиб бераётгандай туюларди. Ҳатто ишда ҳам, далага гўнг сочар экан, у шамолнинг ёғоч паншаха тишларига урилиб чиқарган овозини берилиб тингларди.

Бир қуни ишбоши унинг шамолда сочлари тўзиб, тик турганча жон қулоғи билан паншаха тишларидан чиқаётган овозни тинглаётганини кўриб қолди. Кўрди-ю, дарҳол белидаги камарини ечиб, болани обдон савалади – яхши куйдан олган завқига “мукофот”. Аммо қаёқда дейсиз! Шу-шу, одамлар уни “мусикачи Янко!” деб чакирадиган бўлишди. Баҳор келиши билан у тол пўстлоғидан най ясагани анҳор бўйига чопарди, кечкурун эса қўлдаги бақалар барчаси жўрликда тантанали кўшиқларини бошлаб юборганида, ўтлар орасида тартар қуш сайраганда, йирик кўнғизлар гўнғиллаётганида, девор устига жойлашиб олган хўрозлар қишлоқнинг ҳар жойидан бонг ура бошлаганда мусикачи Янкoning кўзларидан уйку қочарди, бу шовқин-суронда у қанақа мусика тинглаётганини бир унинг ўзию Худо биларди... Онаси уни қостёлга олиб бормай қўйганди, борган вақтларида эса арғанун нола қилиши ёки кишилар жўрликда ширин овоз билан илоҳий кўшиқни куйлай бошлаши билан боланинг кўз олдини туман қопларди. Худди оламни энди кўриб тургандай, атрофга олазарақ жавдирарди. Тунги кўрикчиликда қишлоқ айланиб юрган ва уйқусини ҳайдаш учун юлдуз санаган ёки итлар билан суҳбатлашган қоровул оқ куйлакли мусикачининг ҳеч кимга билдирмай қовоқхона томонга ўтганини бир эмас, бир неча бор пайқади. Бироқ бола қовоқхонага кирмасди, албатта, – у фақат девор олдига эмаклаб борарди-да, ёнбошлаб ва нафасини ичига ютиб, тингларди. Ичкарида қувнок куй янграрди, ора-сира ўсмир йигит “Бўш келма!” – деб қичқириб кўярди, кетидан пошналар ишга тушиб кетар, қизлар бараварига жавоб қайтарар эдилар. Скрипкалар паст овозда майингина қилиб, “Бу дунёда еб-ичиб қолинг, қувнанг, яйранг, кўнғилни олинг”, – деб шўх-шан кўшиқ айтса, контрабас ўзининг йўғон овозида сиполик билан: “Худо хоҳласа! Худо хоҳласа!” – деб кўшимча қиларди. Деразадан ёзги тун қўйнига чарақлаган чиरोқ нурлари тошиб чиқар ва қовоқхона полининг барча тахталари титрар, эгилар ва ғичирлаб кўшиқ айтарди... Мусикачи Янко эса тинглагани сайин тинглагиси келарди!..

“Бу дунёда еб-ичиб қолинг, қувнанг, яйранг, кўнғил олинг!” – дея майин овозда куйлаётган мана шу скрипка учун, мана шу жаранглаб куйловчи тахталалар учун Янко нима сўрасалар беришга тайёр эди. Ҳа, чинакам мўъжиза – бу тахталаларни қаердан олишаркин ва бу скрипкаларни қаерда ясашаркин?! Эҳ, унга бир марта, фақат бир мартагина шунга ўхшаш чолғуни ушлаб кўришга беришайди. Қайдам!.. У фақат тинглай оларди, холос ва тун қоронғуси ичидаги кўрикчининг овози янграмагунча тинглайверарди:

– Уйингга бормайсанми, хой сахархез!

Бола ирғиб турди-да, яланг оёқлари билан коронғилик кўйнида пилдираб юриб кетди, орқадан эса скрипканинг: “Бу дунёда еб-ичиб колинг, кувнанг, яйранг, кўнгилни олинг,” – деб, контрабаснинг сиполик билан кўшиб айтган: “Худо хоҳласа! Худо хоҳласа!” кўшиғи қулоғига келиб уриларди.

Тўйдами ёки ҳосил байрамидан кейинми, яхши кўрган скрипкаларининг овозини тинглаганида Янкониң чекига катта байрам тушарди. Шундай байрамлардан кейин у печка ортига беркиниб оларди-да, мушукникидай чакноқ кўзлари билан коронғилик ичидан қараганча кун бўйи чурқ этмай ўтираверарди. Бир амаллаб у ўзига тахтача ва от қилидан скрипкача ясаб олди, аммо у ковоқхонада чийиллаётганларга ўхшатиб бинойидек чалишни уддасидан чиқмади; унинг скрипкасининг овози паст эди, шунчалик пастки, худди пашша ёки чивин ғинғиллаётгандек. Бирок у шу скрипкани эрта тонгдан қора кечгача чаларди, холбуки бунинг учун у озмунча тепкилар емади ва охири уриб-уриб пўла қилиб ташланган ғўра олмага ўхшаб қолди. Кўриб, ўзингиз тан бераверасиз: болакай тобора озиб бормоқда эди, фақат қорни хўппайгани-хўппайган, оқ сочлари бадтар қуюқлашиб кетганди, кўзлари аввалгидан ҳам кучлироқ чақчайган, уларда мудом болаларча ёш ўйнаб турарди. Юзи ва кўкраклари тобора ичига ботиб борарди...

У бошқа болаларга сира ўхшамасди, кўпроқ паст, қулоққа базўр чалинувчи овоз чиқарадиган чирик тахтачадан ясаган ўзининг скрипкасига ўхшарди. Қолаверса, ҳар йили баҳорга яқин у очликдан бутунлай ўзини олдириб кўярди, чунки бу вақтда ўзини хом сабзи билан қаноатлантиришига тўғри келар, ҳамда ҳақиқий кўлбола скрипкали бўлиш орзусига бериларди.

Шўрлик болакайга бу орзулар яхшилик келтирмади!

Бойнинг ҳовлисидаги баковулнинг бир скрипкаси бор эди ва у скрипкани кош қорайганда оқсоч панининг¹ кўнглини оғдириш истагида ғийтиллатар эди. Чолғуни яқиндан мириқиб кўриб олиш учун Янко гоҳ-гоҳ қалин отқулоқлар орасига эмаклаб борарди. Скрипка эса деворда, эшигининг шундоқ рўпарасида осиглиқ турарди. Бечора бола бутун жону дилини мана шу ҳар кимга насиб қилавермайдиган, унинг кўлининг учи ҳам тегиши мумкин бўлмаган ёмбига қадалган кўзларида жамул-жам этган эди; шу буюм унинг юрагини куйдириб, меҳрини жўшдириб келарди. Скрипка уни ўзига оҳанрабодай тортарди. Бир марта, фақат бир мартагина уни кўлига олса ёки унга яқиндан туриб тўйиб қараса майлиди... Шугина фикрдан болакайнинг жимитдак юраги ўйнаб, бахтдан қафасдаги қушчадай типирчилаб кетарди.

Бир кун тунда баковулнинг хонасида қимирлаган жон кўринмаётганди. Жаноблар аллақачон чет элда ялло қилиб юрар эдилар, уй хувиллаб ётар, баковул эса оқшомни оқсочникида ўтказмоқда эди. Отқулоқлар орасига беркиниб олган Янко анчадан бери оташин хоҳишларининг мояси бўлмиш скрипкани ланг очик эшиқдан баралла кўриб турарди. Осмонда тўлин ой пирпирарди ва унинг нури эшик тирқишига қиялаб тушиб, қаршидаги деворга оппоқ, коронғилик ичидан яққол кўриниб турувчи тўртбурчак шаклини солганди. Мана шу оппоқ тўртбурчак шакл девор ёқалаб силжий-силжий скрипка осиглиқ турган жойга тобора яқинлашиб келарди ва охири скрипка ҳар томондан нурга чулғаниб, зулмат қаъридан сузиб чиқди. Шунда у қоп-коронғи хонанинг тўрида худди кумуш ёғочдек ярақлаб кетди; барча бўртиқлару нафис жойлари шунақанги каттиқ чарақладики, Янкониң кўзлари бу чарақлашга дош беролмади. Ушбу сеҳрли ёғдуда ҳамма-ҳаммаси: нафис бўйин, торлар, дастанинг эгик жойи яққол кўзга ташланиб турар эди, тилчалар оқариб кўринар ва ялтироқ чувалчанглардай йилт-йилт қиларди, шу заҳоти ингичка камонча ҳам кумуш ипдай товланиб кетди...

Оҳ, ҳаммаси шундай ажойиб, эртақдагидек жозибадор эди! Янкониң нигоҳи эҳтирос авжидан чарақлаб кетди. Отқулоқ япроқлари орасида тирсақларини озгин тиззасига тираб, оғзини очганча чўккалаб ўтирар экан, у скрипкани томоша қилиб тўймаётгандай. Кўркув уни жойида ушлаб турарди, ноаниқ енгилмас хоҳиш олға ундарди. Бу нима, жоду деганлари шуми ё?! Ялт-ялт қилган, беғубор скрипка,

¹ Пани (панна) – поляк аёли, хоними.

зулмат ичидан олдинга сузиб чикиб, бола томон яқинлашиб келадиганга ўхшарди... шунда шакллар яна қорайиб, қайта ва қайта яқин келиш учун узоклашаётгандек эди. Мўъжиза, кўз олдида рўй бераётган жоду! Шу пайт шамол эсди, дарахтлар охиста шовуллади, откулокнинг кенгбар япроқлари бир-бирига шап-шап урилди, Янкoning қулоғи остида кимдир эшитиладиган қилиб овоз берди: “Бор, Янко! У ерда ҳеч ким йўқ... Борсанг-чи, Янко!..”

Тун сокин, ойдин эди. Бойнинг боғидаги кўл устида булбул чах-чахлай ва ундай бошлади: “Бор, ол!” Дили пок лелек қуши шовкинсиз унинг боши узра айланарди: “Йўқ, йўқ! Янко!” Бироқ лелек учиб кетди, булбул эса қолди, откулок у ён-бу ён чайқалганча ўзича мингирлар эди: “Ҳеч ким йўқ, ҳеч ким йўқ!” Скрипка яна олдинга чиқиб келди, ялтиради...

Чоккина букри киёфа охиста олға ҳаракат қилди, бу орада булбул эшитилар-эшитилмас чах-чахларди: “Бор, ол уни!”

Қоп-қора япроқлар яширмаган оқ кўйлак ланг очиқ эшикдан сал берида қораяди, касалванд боланинг нафас олиши тезлашаётгани остонаданок қулоққа чалинади. Яна бир лаҳза – ва остона ортида фақат битта яланг бола оёқчаси кўринади. Ҳой лелек, кўнгли пок қуш, яна бир карра: “Йўқ, Янко, йўқ!” деб учиб ўтишинг беҳуда кетди-я! Янко хонага кириб бўлганди.

Бой боғининг қоп-қора дарахт шохлари тагидаги қўшни ҳовузда бақалар бараварига сайрай кетди. Булбул жим бўлди, откулок шатирламаяпти, шамол тинган... Бу орада Янко тобора олдинга эмаклаб кетмоқда эди, бироқ тўсатдан уни даҳшат чулғади. Худди чангалзорлар ичида туғилиб ўсган йиртқичдай. Откулоқлар орасида у ўзини уйдагидек ҳис қилаётганди, энди эса тузокқа тушиб қолган ҳайвонга ўхшарди. У тўхтаб-тўхтаб ҳаракат қилар, қиска-қиска, хуштакли нафас оларди, бунинг устига у қоронғилик ичида пайдо бўлиб қолганди. Шарқдан кунботишгача осмон бўйлаб сермалган унсиз ёз чакмоғи хонани яна бир карра ёритиб юборди ва унда Янко бошини кўтарганча скрипка рўпарасида тўрт оёқлаб турарди. Бироқ чакмоқ ўчди, булут ойни беркитди ва энди ҳеч нарса кўринмай ҳам, эшитилмай ҳам қолди...

Фақат бир дакиқадан кейин қоронғилик ичидан паст ва мунгли товуш отилиб чикди, худди биров таранг торларга тегиб кетган-у, бирдан...

Афтидан хонанинг қоронғи бурчагидан дағал, уйқули овоз ўшқириб деди:

– Ким у?

Янко нафасини ичига ютди, бироқ дағал овоз такрор янгради:

– Ким у?

Кимдир деворга ишқалаб гугурт чакди, хона ёришди, кейин эса... Эҳ Худойим-а! Сўкиш, зарбалар, бола йиғиси, қичқириклар эшитилди: “Худо ҳаққи!” Ит ақиллади. Деразаларда чироқчалар югура бошлади, кўрғонда тўс-тўполон, қий-чув кўтарилди...

Эртасига Янко войт¹ хузурида судда турарди.

Наҳотки муштдай болани ўғрилиқда айблаб суд қилишса?.. Бўлиши мумкин. Войт ва ҳакамлар унга қарашди, бола бармоғини оғзига солиб улар олдида тик турарди, қатта-қатта очилган кўзларида кўркув тўла, ушоққина, озғин, қалтақдан эзилган, ҳатто қаердалигини ҳам, бу одамларга ундан нима кераклигини ҳам билмайди. Бор-йўғи ўнга кирган, мадорсиз оёқларида базўр турган шундай бир жонни қандай суд қилиш мумкин? Қамокқа жўнатиш керакми?.. Қайдам! Бундай пайтларда болаларга озгина раҳмдиллик кўрсатилса, олам гулистон. Уни қоровулнинг ўзига топшириш керак, вассалом, кичикроқ дарра билан бир-икки зарба тушириб жазоласа, бас, бошқа бунақа номаъқулчиликка кўл урмайдиган бўлиб кетади.

– Шуниси маъқул!

Қоровул Стахни чақиришди.

– Олиб бор буни, эсидан чиқмайдиган қилиб савала.

Стах йиртқич ҳайвонга ўхшаш тўнканамо бошини ирғаб қўйди, худди мушук боласидай Янкони қўлтиғига қисиб олди ва шийпонга олиб кетди. Болапақир ё

¹ Войт – округ ҳаками, судья.

унга нима бўлганини билмаганидан, ё қаттиқ кўриқиб кетганидан бўлса керак, чурк этиб оғиз очмаётганди, фақат қўлга тушган қушчадай қараб турарди, холос. Уни нима қилишларини билиб ҳам нима қиларди. Фақат Стах шийпонда панжалари билан уни қучоқлаб, ерга чўзилтириб ётқизган, кўйлагини кўтарган ва елкаси бўйлаб дарра туширгандагина Янко чинқириб юборди:

– Ойижон! – Қоровул дарра туширади, у “ойижон” дейди, қоровул дарра туширади, у “ойижон” дейди, шу тахлитда дарра тушаверади, охири дарралар аввалгидек тушаверди-ю, бироқ боланинг кичкириғи эшитилмай қолди. Янко хушдан кетган эди.

Сен ҳам ўзингга етганча нодонсан-да, ифлос Стах! Болани ҳам шунақа урадими? Ахир у она сути оғзидан кетмаган, ёш бир бола-ку, ўзи оёқда зўрға юрган бир касалванд жон!

Онаси келди, болани олди, аммо уни уйчага қўлда кўтариб кетмаса бўлмасди... Эртаси куни Янко ўрнидан турмади, учинчи куни кечкурун у калин каноп мато остида тинчгина жони узилишини кутиб ётарди.

Ховлидаги гилос шохларида қалдирғочлар вижир-вижир сайрайди, қуёш нури деразадан тушиб, боланинг тўзғин жингалак сочларини ва қондан асар бўлмаган оппоқ юзини ёритади. Бу нур бамисоли эгасини тарк этаётган боланинг жонига очилган йўл эди. Шукурки, жилла қурмаса эндигина бола қалбига ёрқин нурлардан кенг йўл очилди, бу жоннинг ҳаёт йўли ҳақиқатан ҳам ҳаддан ташқари ўйдим-чуқурли йўл бўлди. Бу орада суяклари саналиб ётган кўкрак ҳали ҳам заиф нафасдан кўтарилиб тушмоқда эди, боланинг юзидаги ифодадан шу нарса кўриниб турардики, у очиқ дарчадан отилиб кираётган қишлоқдаги овозларни ютоқиб тинглаётир.

Оқшом чоғи эди, пичан ўримидан қайтаётган қизлар қўшиқ айтишарди: “Ям-яшил ўтлоқзорда!”, анҳор томондан эса най наволари оқиб келарди. Қишлоқнинг не тахлит қўшиқ қуйлашини мусикачи Янко сўнгги марта тингламоқда эди... Каноп мато устида у билан ёнма-ён ўзининг тахта скрипкаси ётарди...

Бирдан боланинг чехраси ёришди ва қонсиз лаблари пичирлаб деди:

– Ойижон...

– Нима, болажоним? – сўради онаси томоғига тикилган йиғини базўр тўхтатиб...

– Ойижон! Нариги дунёда ўзимнинг скрипкам бўладими?

– Бўлади, болажоним, бўлади! – жавоб берди онаси, бироқ энди ортиқ ҳеч нима дея олмас эди, чунки унинг кўксидан аччик, қуйдирувчи ўт отилиб чиққанди: “Э Худойим! Худойим!” Шундай дея она кўкси билан сандиқ устига қулади ва телбаларча ё бўлмаса муҳаббатини ўлим чангалидан тортиб ололмаган одам каби ўкраб йиғлаб юборди.

Ҳа, жигарбандини олиб қололмади, ўрнидан туриб, ўғлининг юзига қаради, кичкинагина мусикачининг кўзлари очиқ, аммо ҳаракатсиз эди, юзида эса қандайдир жиддий ва бамисоли маънос улуғворлик муҳри қотганди. Қуёш нури ҳам нари кетганди.

Жойинг жаннатда бўлсин, Янко!

* * *

Эртаси куни жаноблар Италиядан ўз кўрғонларига қайтиб келишди. Ёш бекач ҳам қуёви билан қайтиб келди. Қуёв келинга деди:

– Италия жуда гўзал мамлакат эканми!

– Халқини айтинг – ҳаммаси санъаткор. Улар ичидан истеъдодларини териб ёрдам берилса, савоб иш бўларди, – қўшимча қилди бекач.

Янко мусикачининг қабри узра қайинлар шовуларди.

*Рус тилидан Амир ФАЙЗУЛЛА
таржималари*

ЗАМОНАВИЙ ПОЛЯК ШЕЪРИЯТИДАН

Вислава ШИМБОРСКАЯ

Вислава Шимборская (1923–2012) – атоқли поляк шоираси. XX аср жаҳон шеъриятига хос поэтик изланишлар, модернистик тамойиллар шоира ижодининг хос белгиси. У 1996 йили адабиёт бўйича Нобель мукофотиغا сазовор бўлган.

КАССАНДРА УЧУН МОНОЛОГ

*Бу мен – Кассандра.
Бу менинг шаҳрим, кулнинг остида.
Бу менинг асом, қоҳин сочбанди.
Бу менинг бошим лиммо-лимдир шубҳалар ила.*

*Бу ҳақиқат, голибман мен.
Ҳаққонийлигим ҳақ, тўлин ойга тушган ой каби.
Гарчи шубҳалидир
Авлиёларда юз берар бари.
Лоҳаслик-ла бошланган ишлар
Шиддат ила амалга ошар
Минбаъд бўй кўрсатмагандай.*

*Ҳаётим устига қурилган
Кўнгироқларни
Севар эдим мен
Келажакдан келган. Ҳар доим бўм-бўш
Қай жойдан қараса жўн кўринар ўлим.
Ачинаман, овозимда қатъият бор эди.
Ўзингизга тикилинг юлдузда туриб – бонг ураман мен –
Ўзингизга қаранг юлдузда туриб.
Тинглашар ва боқишар оёқ остига.*

*Улар
Чопқир шамолдай яшашди.
Бешикдан то сўнгги нафасга қадар
Пешонага ёзилганидай.
Бироқ умидлари намиққан эди,
Қаноатли очлик милтиллаб ўчди.
Сония нелигин биларди улар,
Ҳеч қурса бири.*

*Ҳеч нима
Таъқиб қилмас ҳеч не.
Бу менинг либосим, куйдирилган аланга ила.
Бу менинг увада кийимим авлиёларникига қиёс бергувчи.
Бу менинг бўжмайган юзим
Юзки,
Гўзаллик сирларин ҳеч вақт билмаган.*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

51

ИСКАНЖА

Хеч не ўзгармади.
 Тутиб турар танангни оғриқ.
 У тамадди қилиши, нафас олиши ва ухлаши лозим,
 Нафис тери остидан гупиллайди қон,
 Кўп тишли ва минг-минг тирноқли,
 Сўяги синувчан, бўғимлари чўзилиб кетган.
 Ҳаммаси ўлчамли исканжа аро.

Хеч не ўзгармади.
 Танам титраб турар
 То Рим кашф қилингунча ва ундан кейин
 Йигирманчи асрда,
 Милодгача ва милоддан сўнг қандай титраган бўлса,
 Исканжа бор эди, фақат ер шари торайди
 Ва неки юз берди – гўёки шу ерда, девор ортида.

Хеч не ўзгармади.
 Кўнайди одамлар,
 Эскирган гуноҳлар сафига янгилари келиб қўшилди,
 Тана жавоб берар қийқириқларга,
 Хайқириқ ҳар доим бегуноҳ қурбон бўлган,
 Абодият ўлчами ва рўйхатига бош қўшаман мен.

Хеч не ўзгармади.
 Хатти-ҳаракатлар, удум ва рақслар.
 Қўлларнинг имоси, эгилган бошлар,
 Қолиб кетган ўтмишдагидай.
 Тана тўлғонади, титранади ва силтанади,
 Оёқлар қийшайган, қайрилган тиззалар, тўкилар,
 Кўкарган, пахмайган, сўлак ва қон оқар ундан.

Хеч не ўзгармади,
 Дарёнинг оқимидан бўлак,
 Ўрмонлар шамойили, соҳиллар, чўллар, музликлар.
 Манзаралар аро тентирар кўнгил
 Йўқоқлар, қайтиб келар, яқин ё узоқ,
 Ўзига бегона ҳам тутқич бермас,
 Қатъий ва ноқатъий ўз борлигида,
 У ҳолда тана мавжуддир, мавжуддир, мавжуд,
 Бошқа йўл йўқдир.

Рус тилидан Гўзал БЕГИМ
 таржимаси

Анна СВИРШИНСКАЯ

Анна Свиршинская (1909-1984) – шоира, болалар ёзувчиси, таржимон. II Жаҳон урушида ҳамшира сифатида иштирок этган. Шеърлари ҳаётийлиги, жонли ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради. “Унинг “эскича урф”даги жиддийлиги, ҳаётсевар ҳазили, ҳайрат ва ҳаяжонисиз поляк шеърятга ғариб ва нурсиз бўлиб қоларди” – деб ёзганди машҳур адабиётшунослардан бири.

“Қора сўз” туркумидан

ЗАНЖИРБАНД КЕТЯПМИЗ

Биз занжирбанд кетаяпмиз катта сув томон.
Ортимиздан келаяпти болаларимиз,
ортимиздан келаяпти хотинларимиз,
улар ҳам занжирбанд.

Болалар ўлишмоқда,
хотинлар ўлишмоқда занжирбанд,
биз ҳамон тўхтамай кетяпмиз катта сув томон.

Барчаси ўлишди ниҳоят,
биз эса тўхтамай кетяпмиз ҳамон.
Биз занжирбанд кетяпмиз энг олис, энг катта уммонга.

Катта уммон, бизни сувга чўктириб юбор.
Ўтинамиз, катта уммон.
О қўрқинчли катта уммон,
О даҳшатли катта уммон,
бизларни чўктир.

ЎН ТЎРТ ЯШАР ҲАМШИРАНИНГ УЙҚУСИДА АЙТГАН СЎЗИ

Агарда дунёдаги барча ўқ
менга текканида эди,
ўлдиролмас эди улар ҳеч кимни.

Агарда дунёда нечта одам бўлса,
ўрнига шунча марта ўла олганимда эди,
улар — ҳаттоки немислар ҳам —
ҳалок бўлмас эди ҳеч қачон.

Фақатгина одамлар
улар учун ўлганимни билмасин —
ичи ачиб, дили огримасин.

Тадеуш РУЖЕВИЧ

Тадéуш Ружевич (1921 йилда Радомско шаҳрида туғилган) — шоир, ёзувчи ва драматург. Унинг шеърятини XX аср одамнинг шўр қисматига битилган марсиядир. У шеърят орқали инсон фожеалари сарчашмасини топади ва айнан ўша жойдан умид булоқларини ҳам қидиради.

КУЛГУ

Қафас шунча кўп вақт қулф эди, ҳатто
бир қуш пайдо бўлди унинг ичинда

шунчалар узоқ вақт сайрамади қуш
ҳатто қафас очилди
сукутда занглаб

сукунат чўзилди шунчалар узоқ
ҳаттоки қора чивиқ ортидан
янгради кулгу

ҚАЙТА ТАРБИЯЛАШ

Бир тилда
сўзлашар шоир

бола билан
игвогар билан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

руҳоний билан
сиёсатчи билан
миршаб билан

бола бегубор кулади
извогар устимдан кулди дейди
сиёсатчи ҳайрон бўлади
руҳоний балони башорат қилади
миршаб барча тугмаларин қадайд

шоир хижолат бўлади
узр сўрайди
сунг ўша хатони
такрорлар
яна

Мирон БЯЛОШЕВСКИЙ

Мирон Бялошевский (1922–1983) – шоир ва драматург. Шоир товушларни ифода воситасига айлантирган, инсон юрагидан отилиб чиққан нидолар ва ҳайқириқларнинг, товушларнинг сувратини акслантирган.

НАРСАЛАРНИНГ ЭВРИЛИШИ ҲАҚИДА

Улар эврилулар
Яна эврилулар,

Бизни урар чақмоқ билан.

Эпласанг ушлаб ол
самовий вужудни,
улардан бири
ҳамиша “қўл остингда” эди...

Кимнинг тили сезур
сомон йўли зарраларига
айланган нарсанинг
ҳақиқий таъмин?

Ким айтди,
аҳмоқ юлдузлар
ақлли қисматлар узра
айланур деб?

Ким айтди,
аҳмоқ юлдузлар бор деб?

МЕНИНГ СЎНМАС ШОДЛИГИМ ҚАСИДАСИ

Зафар аркига ўхшаган
печкам бор менинг!

Зафар аркига ўхшаган
печкамни тортиб олишмоқда!!

Зафар аркига ўхшаган
печкамни қайтиб беринг!!!

Тортиб олишиди.

Печкадан қолгани шу

бўм-бўш

қоп-қора

ўра,
бўм-бўш қоп-қора ўра.

Менга шу ҳам етади:

Бўм-бўш қоп-қора ўра
Бўм-бўш қоп-қора ўра
Бўм-бўш-қоп-қор-а-ў-р-аа
Бўмбўшқопқораўра.

Анджей БУРСА

Анджей Бурса (1932–1957) – поляк шоир, ёзувчи ва журналист. Бор-йўғи 25 йил умр кўрган бўлса-да, ўз ижоди билан поляк адабиётда ёрқин из қолдирган. 1967 йили Польшада Анджей Бурса номидаги мукофот таъсис этилган.

ҲАМЛЕТ

Ярим тунда шамлар ўчган аснода
Посбонлар отларни алмаширган дам
Қаддини ростлайди Ҳамлет шахзода
Ўзини ҳис этар дадил ва бардам

Елкада ҳилпира қора либоси
Юриш-туриши ҳам нозик бағоят
Зулматли саройда ўлим нафаси
Ҳамлет танлаши шарт – ҳаёт ё
мамом

Ҳар кун ертўлада қайрашар қилич
Ҳар кимга биттадан айгоқчи хуфя
Шарт эмас балони безовта қилиш –
Ҳамлет кулиб боқар кўзгуга қия

ЖАЛЛОД

Айтишларича, жаллод энди
фрак ҳам
ниқоб ҳам
киймас эмиш
(балки Парижда кияр бизда эса йўқ)
у одатдагидек кийинар
“одатдагидек” демак ҳамма каби
жигаррангкулрангийўлий

о диди наст
қолоқ олифталар

театр таназзули ҳақида гап тўқийдилар-у
бирок ўзлари шугинани ҳам эглаб саҳнага қўёлмайдилар

мени дорга осайтганда
жаллод фрак кийган бўлсин.

Эдвард СТАХУРА

Эдвард Стахура (1937-1979)ни замондошлари “Йўл одами” деб аташган. Шоир бутун Польшани ва дунёнинг ярмини кезиб чиққан. Шеърли матн устида, ифода услубида, феълларнинг замон категориясида кашфиётлар яратган.

* * *

Бизни
тўртбурчак қафасга қамашди,
қанотларимизни қирқшиди,
буюришиди:
муҳаббат ҳақида куйланг.
Орамиздан биров
мумдан қанот ясаб учди,
муҳаббат ҳақида куйлаш учун
қафасдан қочди,

уни ақлдан озган, дея
мазах қилишиди,
“қаҳ-қаҳ” кулишиб
қанотларига ойна туттишиди,
шунда... мум эриб кетди.
Қулоқсиз бола қафасга қайтганида эса
унга ёқимли жилмайишиб
Дедал билан Икарни

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ватани
 Афинага қайтишга қўймаган
 золим қирол ҳақида чўпчак айтишиди.
 Бироқ
 зулматда яшовчи маймунтумшуқ махлуқлар,
 билиб қўйинг,
 ойна нурида
 эримас ҳамма.

ИНСОННИНГ ҲАЁТИ – ЙЎЛ

Инсоннинг ҳаёти – йўл:
 Ҳамма келаётир,
 Ҳамма кетаётир...
 Қаёққа кетмоқдасиз? Қаёқдан келмоқдасиз?
 Қаёққа? Қаёқдан?

Инсоннинг ҳаёти – фақат туш, холос:
 Йилт этар-да ўтар-кетар,
 Етармисан –
 Етолмайсан?
 Етолмайсан!

Бекор! Бекор! Бекор!
 Токи тирик экансан,
 Юрмоқ керак! Юрмоқ керак!
 Юражакман!

Бекор! Бекор! Бекор!
 Токи тирик эканман,
 Юражакман! Чопажакман!
 Бўйсунмайман!

Инсоннинг ҳаёти – йўл:
 Гоҳ унда у,
 Гоҳ бунда у...
 Йўл азоби – гўр азоби?
 Йўл азоби – гўр азоби!

Инсоннинг ҳаёти – булутдек юзар:
 Бир оз баланд,
 Бир оз паст...
 Ўлим кўз юммасми-я?
 Ўлим кўз юммайми-я!

Бекор! Бекор! Бекор!
 Токи тирик экансан,
 Юрмоқ керак! Юрмоқ керак!
 Юражакман!

Бекор! Бекор! Бекор!
 Токи тирик эканман,
 Юражакман! Чопажакман!
 Бўйсунмайман!

Рус тилидан Рустам МУСУРМОН
 таржималари

Ф.М.ДОСТОЕВСКИЙ

ИБЛИСЛАР

Роман¹

УЧИНЧИ ҚИСМ

БЕШИНЧИ БОБ

ЙЎЛЧИ

III

Ҳаммадан бурун Кириллов ёнига кирди. Тун ярмидан оғган, соат бирлар эди. Кириллов хонанинг ўртасида тик турарди.

– Кириллов, хотиним туғяпти!

– Яъни, қандай?

– Бола туғяпти, бола!

– Чинданми? Сиз... хато қилмаяпсизми?

– О, йўқ, йўқ, тўлғоқ тутяпти!.. Биронта доя, кампир керак, ҳозир, дарров... ҳозир топса бўладими? Кўп кампирларни билардингиз...

– Афсус, мен туғишни билмайман, – ўйга ботиб деди Кириллов, – яъни мен туғишни билмайман демоқчимасман, туғдиришни билмайман демоқчиман... ёки... Йўқ, мен буни нима дейишни билмайман.

– Туғишга ёрдам беролмайман демоқчисиз; лекин гап бунда эмас; кампир бўлса деяпман, битта хотин киши, қаровчи, хизматкор деяпман!

– Кампирни топамиз, фақат ҳозир эмас. Агар хоҳласангиз, ўрнига...

– О, иложи йўқ; унда Виргинскаяга борай, дояга.

– У ярамас!

– О, рост, Кириллов, рост, аммо у энг яхшиси! О, албатта, кўнмайди, суюнмайди, ғижинади, сўкади, куфри кўзийди – улуғ бир сир-синоатни, янги нишонанинг пайдо бўлишини у шундай кутиб олади!.. О, у халитдан лаънатлар ёғдирияпти!..

– Агар хоҳласангиз, мен...

– Йўқ, йўқ, мен дояга боргунимча (о, Виргинскаяни оёғидан судраб олиб келаман!), сиз секин бориб зинадан аста кулоқ солинг, лекин асти ичкарига кирманг, уни кўрқитиб юборасиз, асло кира кўрманг, сиз фақат кулоқ тутинг... ҳар эҳтимолга қарши, бирон кори бад... Агар бошқа ҳеч иложи бўлмаса, майли, кирсангиз ҳам.

– Билдим. Мана. Бир рубль пул. Эртага товук олмоқчийдим, энди кераги йўқ. Тез югуринг, оёкни кўлга олиб югуринг. Самовар доим қайнаб туради.

Кириллов Шатовга қасд уюштирилаётганини билмасди, илгари ҳам

¹Давоми. Боши 2013 йилнинг 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-сонларида.

унинг боши қай даражада хавф-хатар остида қолганлигидан хабарсиз эди. Шатовнинг “ўша одамлар” билан эскидан қандайдир хусумати борлигини сезарди, гарчи ўзи ҳам бу ишга хориждан олинган айрим кўрсатмалар орқали қисман аралашган бўлишига қарамай (хориж кўрсатмалари ғоятда юзаки бўлиши билан бирга, у тадбирларда кўпам қатнашавермасди), охирги вақтларда ҳаммасидан, барча топшириқлардан қўл тортган ва айниқса, “умум иши”дан ўзини бутунлай четга олган ва хаёл оламига шўнғиганди. Петр Верховенский йиғинда Липутинни Шатовникига бирга боришга чақирган, у ҳозирги вазиятда “Шатовнинг иши”ни ўз бўйнига олиш-олмаслигига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлган эса-да, бироқ Кириллов билан ўрталарида бўлиб ўтган суҳбатда Шатов тўғрисида оғиз очмаган, ҳатто бунга ишора қилмаганди, – афтидан буни сиёсатга тўғри келмайди деб ўйлаган, Кирилловга эса ҳатто ишониб бўлмайди, деб ҳисоблаган, шу мулоҳазалар билан ҳаммасини эртанги, ҳаммаси тугайдиган кунга қолдирганди, унда албатта, Кирилловга энди “фарқи бўлмайди”; ҳар қалай Петр Степанович Кириллов борасида ана шундай мулоҳазаларга боргани аниқ. Ваъдаларга хилоф тарзда Шатов тўғрисида бир оғиз эслаб ўтилмаганини Липутин ҳам сезгирлик билан пайқади, аммо бунга қарши бирон нарса деб норозилик билдиришга ўзи ортиқ ҳаяжонланиб тургани боис имкон топмади.

Шатов Муравьиная кўчасига қуондай югурди, назарида йўлнинг адоғи кўринмас, тинмай сўкинарди.

Виргинскийнинг эшигини узоқ кокишга тўғри келди; ҳамма аллақачон ухлаб қолганди. Аммо Шатов ҳеч тортиниб ўтирмасдан бор кучи билан тавақани муштлай кетди. Ҳовлидаги бойлоқ ит жон-жаҳди билан ташланар, ғазаби тошиб вовулларди. Кўчанинг барча итлари унга жўр бўлишди; ҳаммаёқни ит овози тутди.

– Нега бунча тақиллатасиз, сизга нима керак ўзи? – ниҳоят деразадан Виргинскийнинг мулойим овози эшитилди, товушидан бемаҳал кўтарилган шовқин-сурондан хафа бўлмагани сезиларди. Дераза тавақаси ҳам, кичкина дарчаси ҳам очилди.

– Ким ўзи, қандай ярамас? – Виргинскийга қариндоши қари қизнинг таҳқирга монанд қаҳрли чийиллаган товуши кўшилди.

– Мен Шатов бўламан, хотиним уйга қайтиб келди, ҳозир уни тўлғоқ тутяпти...

– Тўлғоқ тутса, тутиб ўлсин, йўқолинг!

– Арина Прохоровнага келдим. Арина Прохоровна сиз кетмайман!

– У ҳар кимникига боравермайди. Кечасининг иши алоҳида... Макшевага боринг, шовқин солманг! – бидилларди қаҳрга минган аёл овози. Виргинский уни босишга уринаётгани эшитилиб турарди; аммо қари қиз уни силтаб ташлар ва жаҳлидан тушмасди.

– Мен кетмайман! – қичқирди Шатов.

– Шошманг, шошмай турсангиз-чи! – қичқирди Виргинский, ниҳоят, қари қизнинг овозини ўчириб. – Ўтиниб сўрайман сиздан, Шатов, беш дақиқа сабр қилинг, мен Арина Прохоровнани уйғотай, илтимос, тақиллатманг ва шовқин солманг... О, қандоқ бедаво ишлар!

Бир асрдай туюлган беш дақиқадан сўнг Арина Прохоровна чикди.

– Уйга хотинингиз келдими? – дераза дарчасидан унинг овози келди, овоздан қаҳр ёғилмаганидан Шатов ҳайратланди, овоз одатдагидай ҳукмпармо эди: Арина Прохоровна бошқача сўзломас ҳам эди.

– Ҳа, хотиним, туғяпти.

– Марья Игнатъевнамилар?
 – Ҳа, Марья Игнатъевна. Албатга, Марья Игнатъевна-да!
 Жимлик чўкди. Шатов кутиб турарди. Уйдагилар шивир-шивир қилишарди.

– Келганига анча бўлдими? – сўради яна madame Виргинская.

– Бугун кечкурун соат саккизда. Илтимос, тезроқ.

Яна шивир-шивир, яна худди маслаҳатлашгандай овозлар.

– Қулоқ солинг, сиз янглишмаяпсизми? Сизни унинг ўзи менга юбордими?

– Йўқ, у сизга юбормади, мени харажатга туширмаслик учун оддий доя хотин топиб келинг деди, лекин сиз ташвишланманг, мен пулини тўлайман.

– Майли, бораман, тўласангиз-тўламасангиз ҳам. Мен доимо Марья Игнатъевнанинг мустақил фикр юритишини хурмат қилиб келганман, эҳтимол, у киши мени эсламасалар керак. Сизда ҳамма зарур нарсалар борми?

– Ҳеч нарса йўқ, аммо ҳаммаси бўлади, бўлади, бўлади.

“Шу одамларда ҳам олижаноблик бор! – деб ўйларди Шатов энди Лямшинникига қараб жўнаркан. Эътиқод ва инсон – бу икки нарса аксаран бир-биридан фарқ қилади. Мен, эҳтимол, улар олдида кўп томондан айбдорман!.. Ҳамма айбдор, ҳамма айбдору... агар ҳамма бунга ишонч ҳосил қилсайди!..”

Лямшиннинг эшигини кўп тақиллатди, ажабки, у ўрнидан дик этиб туриб, сарпойчанг, ички кийимда шамоллаб қолишдан қўрқмай дарров кичик дарчани очди, ҳолбуки, у ғоятда инжиқ, ҳамиша соғлиғининг ташвишини қилиб юрарди. Лекин унинг сезгир бўлиб ётиши, тезда ўрнидан туриб келишининг бошқача бир сабаби ҳам йўқ эмасди: Лямшин *бизниқиларнинг* йиғинидан сўнг тун бўйи ҳаяжонланиб чиққан ва ҳамон кўзига уйку келмай ётганди; назарида нукул айрим чақирилмаган бадният меҳмонлар тақиллатиб келиб қоладигандай эди. Шатов сотади деган хабар ҳаммадан ҳам ортиқроқ уни кийнади... Ана шунда, худди атай қилгандай, деразани шундай қаттиқ тақиллатишди!..

У Шатовни кўргач, шунчалар кўрқиб кетдики, шу заҳоти дарчани ёпиб, каравотига чопиб бориб ётиб олди. Шатов жон-жаҳди билан тақиллатиб, бақира бошлади.

– Тун бемаҳалда нега бундай қаттиқ тақиллатасиз? – кўрқувдан юраги ёрилгудай бўлиб, қаҳр билан кичқирди Лямшин, у ҳар қалай икки дақиқалардан сўнг яна дарчани очишга журъат этган ва ниҳоят, Шатов ёлғиз ўзи келганига ишонч ҳосил қилганди.

– Мана сизга тўппонча; қайтариб олинг, менга ўн беш рубль беринг.

– Нима бу? Мастмисиз? Бу талончилик, мен шамоллаб қоламан. Шошманг, мен ҳозир иссиқроқ нарса олай.

– Ҳозир ўн беш рубль берасиз. Бермасангиз, эрталабгача тақиллатиб, бақиравераман; деразангизни синдираман.

– Мен қоровулни чақираман, сизни қамаб қўйишади.

– Мен соқов эканманми? Мен қоровул чақирмайманми? Қоровулдан ким кўрқади, сизми, менми?

– Ҳали сиз шундай тубан хаёллар билан юрибсизми, сиз-а... Биламан нимани писанда қияпсиз... Тўхтанг, тўхтанг, худо ҳақи, тақиллатманг! Эсингиз борми, кечаси кимда пул бўлади? Сизга хўп, пул нимага керак, маст эмасмисиз?

– Хотиним қайтиб келди. Сизга ўн рубль ўтяпман, бир марта ҳам отганим йўқ; олинг тўппончани, дарров олинг.

Лямшин дарчадан беихтиёр қўлини чўзди-да, тўппончани олди; бирпас тўхтади, кейин бирдан дарчадан бошини тез чиқариб, елкалари жимирлашиб жунжиккан куйи эс-хушини йўқотиб бидирлади:

– Сиз алдаяпсиз, хотинингиз келган эмас. Сиз... сиз бирон ёққа қочиб кетмоқчисиз.

– Тентакмисиз? Қаерга қочаман? Петр Верховенский қочсин, мен эмас. Мен ҳозир доя Виргинскаяга бордим, у келишга дарров рози бўлди. Сўраб билсангиз бўлади. Хотиним қийналяпти, пул керак: пул беринг!

Лямшиннинг топқир калласида бир дунё хаёллар чарх урди. Ҳаммаси энди бутунлай бошқача тус олди, лекин кўркув ҳамон тўғри фикрлашга имкон бермасди.

– Қандай бўлди, а... сиз хотинингиз билан яшамайсиз-ку?

– Бунақа гаплар учун бошингизни мажақлайман.

– Оҳ, худойим, узр, тушунаман, жуда ҳайрон бўлиб қолдим-да... Аммо тушунаман, тушунаман. Лекин... лекин – нахот Арина Прохоровна бораман деди? Сиз ҳозир уни уйдан чиқди дедингизми? Биласизми, бу ёлғон. Кўрдингизми, кўрдингизми, кўрдингизми, сиз ҳар қадамда ёлғон сўзлайсиз.

– У ҳозир хотинининг олдида ўтирган бўлса керак, вақтимни олманг, тентак бўлсангиз, мен айбдор эмасман.

– Ёлғон, мен аҳмоқ эмасман. Узр, ҳеч ақлимга сиғдирилмаяпман...

Шунда у яна батамом эсанкираб, учинчи бора дарчани ёпа бошлади, аммо Шатов чунонам бўқирдики, у яна очди.

– Аммо бу шахсга бутунлай тазйиқ! Мендан нима талаб қиляпсиз ўзи, хўп нима, нима? – қовуштириб айтинг бундоқ! Яна қаранг, шундай бемаҳалда, шундай бемаҳалда!

– Ўн беш рубль бер пандавоқи!

– Лекин мен, балки, тўппончани қайтиб олишни мутлақо истамасман. Сизнинг ҳақингиз йўқ. Сиз уни сотиб олгансиз, вассалом, бошқа ҳақингиз йўқ. Кечаси бунча пул беролмайман. Қаердан оламан шунча пулни?

– Сенда пул бўлмай кимда бўлсин; сенга ўн рубль ўтдим; аммо сен жуҳудлигингдан қолмайсан.

– Индинга келинг, – эшитдингизми, индинга эрталаб, роса соат ўн иккида, ўшанда ҳаммасини оласиз, ҳа, ҳаммасини?

Шатов учинчи бора деразани жон-жаҳди билан тақиллатди.

– Ҳозир ўн рубль бер, эртага эрталаб қолган бешини чўзасан.

– Йўқ, индинга эртаминан беш рубль бераман, эртага эса, худо ҳақи, йўқ. Келиб ўтирманг, овора бўлиб келиб ўтирманг.

– Ўнни чўз деяпман, ҳой пасткаш!

– Нега бунақа сўкинасиз? Шошманг, чироқ ёқай; мана, ойнани синдирдингиз... Ким кечаси бунақа сўкинади? Манг! – у ойнадан қоғоз пул узатди.

Шатов юлқиб олди – бу беш рубллик қоғоз пул эди.

– Худо ҳақи, пулим йўқ, ўлдирсангиз ҳам пулим йўқ, индинга яна қўшиб берай, бошқа пулим йўқ.

– Кетмайман! – ўқирди Шатов.

– Майли, ола қолинг, мана яна, қаранг, мана, бошқа йўқ. Бўқирасизми, ўқирасизми, бермайман; нима десангиз ҳам бермайман, бермайман, бермайман!

Унинг жони ҳалқумига келган, мушкул аҳволда қолган, қора терга ботганди. У тагин берган икки қоғоз пул бир рублликлар эди. Шатовнинг қўлига етти рубль кирди.

– Э, тусингни ел олсин, эртага келаман. Агар саккиз рубль ҳозирлаб кўймасанг, сени дўппослайман, Лямшин.

“Эй аҳмоқ, мен уйда бўлмайман!” – лип этиб хаёлидан ўтди Лямшиннинг.

– Тўхтанг, тўхтанг! – ҳовлиқиб қичқирди у чошиб бораётган Шатовнинг изидан. – Тўхтанг, қайтинг. Айтинг-чи, хотиним қайтиб келди, деб рост айтяпсизми?

– Тентак! – тупурди Шатов ва оёғини қўлга олиб жони борича уйга югурди.

IV

Эслатиб ўтайки, Арина Прохоровна кечаги йиғинда қабул қилинган қарордан хабарсиз эди. Музтар ва ҳолдан тойиб қайтган Виргинский унга машваратдаги гапни айтишга юраги бетламади; лекин охири чидолмай гапнинг бир қисмини, яъни, Верховенскийнинг Шатов бизни албатта сотади, деб хабар қилганини айтди; лекин шу заҳоти ўзи бунга унча ишонмаслигини ҳам қўшиб қўйди. Арина Прохоровна қаттиқ қўрқди. Шунинг учун ҳам, уни Шатов чақириб келганда, кеча бир туғрукда тун бўйи овора -абгор бўлиб чарчаганига қарамай, дарҳол боришга розилик билдирди. У доим “Шатовга ўхшаган ифлос албатта бир қилиқ чиқаради”, деган ишончда юрарди; бироқ Марья Игнатъевнанинг келиб қолгани масалага бошқача нуқтаи назардан қараш имкониятини берарди. Шатовнинг қўрқиб кетгани, кўзига ҳеч нарса кўринмай пул сўраб илтимос қилиши, ялиниб-ёлвориши, сотқиннинг ҳиссиётларида ўзгариш рўй берганлигини кўрсатарди. Ўзини қурбон қилиб бўлса ҳам, бошқаларни ҳалок қилишга қасд этган кимса чамаси назарда тутилгандан кўра бошқача рафтор ва бошқача кўринишга эга бўларди. Хуллас, Арина Прохоровна ҳаммасини ўзи, ўз кўзи билан кўриб-билишга жазм этди. Виргинский хотинининг бу қароридан бағоят мамнун бўлди – ўзини елкасидан тоғ ағдарилгандай сизди. Унинг кўнглида ҳатто умид уйғонди: Шатовнинг аҳвол-руҳияси Верховенскийнинг гумонларига сира тўғри келмасди...

Шатов янглишмаган экан; уйга қайтиб, у Арина Прохоровнани Магенинг олдида кўрди. Арина ҳозиргина кириб келган, пастда зина олдида ўралашиб турган Кирилловни бобиллаб қувиб юборганди; ўзини танимаган Магe билан дарров танишиб, тил топишиб олганди; унинг аҳволи ғоятда танглиги, қаҳр-ғазаб ичида ўртанаётгани, “тамонила ҳолдан тойиб, умидсизликка тушганини” кўрди, ва шу билан бирга қандайдир арзимас беш дақиқа ичида Магенинг барча надоматларини енгиб ўтди.

– Нималар деяпсиз асти, қимматга тушадиган дояни хохламаяпсизми? – деб жаврарди у Шатов ичкарига кириб келган пайтда. – Тамонила бўлмағур хаёллар, аҳволингизнинг чатоқлиги боис каллага келган бекорчи фикрлар. Аллақайси саводсиз, қоқок бир кампир келиб қараса, аҳволингиз яна қоқ ярмига ёмонлашади; хизмати қимматга тушадиган доядан кўра яна ўн баробар ортиқча ташвиш, харажатлар кўпаяди. Сиз нега мени қиммат олади, деб ўйлайсиз? Ҳаққини кейин тўлайверасиз, сиздан бир тийин ортиқча олмайман, аммо ҳаммаси яхши бўлишига кафолат бераман; жонингиз омон қолади, нималарни кўрмаган бу кўзларим. Чақалоқни ҳам эртанинг ўзида боқувхонага жойлаштираман, кейин қишлоққа тарбияга жўнатаман,

тамом-вассалом. У ёғини ўзингиз биласиз, соғайиб кетгандан сўнг бўш ўтирмасиз ахир, ишлайсиз, қисқа вақт ичида Шатовнинг харажатларини ҳам қоплайсиз, от билан туя бўлармиди, ўлсин...

– Мен унимас... Мен уни ташвишга қўймай...

– Оқил, инсоний туйғулар, аммо ишонинг, агар Шатов хаёлпарастликни бир чеккага қўйиб, зиғирчагина соғлом фикр юритса, унча ҳам кўп харажати йўқ. Тентакликларини йиғиштирса, бас, бутун шаҳарга тилини осилтириб, ҳаллослаб югурмаса, бас. Унинг қўлидан маҳкам ушлаб турмасангиз, эрталабгача бу ердаги ҳамма докторларни оёққа турғизади; менинг кўчамдаги барча итларни уйғотиб юборди-ку. Докторларнинг кераги йўқ, мен айтдим-ку, ҳаммасига ўзим кафилман. Хизмат қилиб туриш учун биронта кампирни чақириш мумкин, бу қийин эмас. Айтмоқчи, унинг ўзи ҳам қарашиб туришга ярайди; қўлидан аҳмоқчиликдан бошқа нарсалар ҳам келади. Қўл-оёғи бор, дорихонага бориб келади, буни хайр-эҳсон деб кўнглингизга оғир олиб ўтирмайсиз. Бунинг нимаси хайр-эҳсон! Унинг ўзи эмасми сизни шу аҳволга солган? Сизга уйланаман деб худбинлик қилиб сизни мураббия бўлиб турган хонадонингиз билан уриштириб қўймадимми ахир? Бу гаплар қулоғимизга чалинган ахир... Айтмоқчи унинг ўзи боя ит қопгандай бизнинг кўчамизга югуриб келиб, ҳаммани бақириб-чақириб ўрнидан турғизди. Мен осилиб олганим йўқ, фақат бизникилар ҳаммаси бир-бирини қўллаши керак, деган фикрда, сиз учун келдим; мен буни унга ҳали кўчага чиқмасимдан бурун айтдим. Агар мен бу ерда ортиқча бўлсам, унда хайр, хуш қолинг; фақат бир кори ҳолга дучор бўлиб ўтирманг-да, ҳолбуки, олдини олиш осон.

Шундай дея у кетмоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалди.

Магге шунчалар ночор аҳволда, шунчалар қийналаётган ва очиғини айтганда, рўй бериши керак бўлган воқеадан шунчалар қўрқаётган эдики, ҳамширани қайтариб юборишга ботинмади. Аммо бу хотинни у бирдан ёмон кўриб қолди: у бутунлай бошқа нарсаларни сўйлар, булар эса Маггенинг кўнглига сиғмасди. Лекин тажрибасиз доянинг қўлида ўлиб-нетиб кетиш ҳам ҳеч гап эмаслиги унинг нафратини босди. Шатовга нисбатан эса у шу дақиқадан эътиборан янада бераҳмрок, янада талабчанроқ бўлиб қолди. Ҳатто шунгача етиб бордики, унга ўзига қарашнигина эмас, юзма-юз рўпара туришликни ҳам тақиқлаб қўйди. Унинг азоблари кучайиб борарди. Қарғиш, лаънатлашлар ҳаддан ошиб кўкка ўрларди.

– Э, бўлди, биз уни чиқариб юборамиз, – кескин деди Арина Прохорова, – юзида юз йўқ; сизни қўрқитяпти, холос; ўликдек оқариб кетганини қаранг! Вой, нега бундай бўзрасиз майнавозчига ўхшаб? Ана, масхарабозлик!

Шатов миқ этмади; у оғиз очмасликка қарор қилди.

– Мунақа пайтларда тентаги чиқадиган оталарни кўрганман, бошкетини тополмай қолади. Аммо улар ҳар ҳолда...

– Бас қилинг ё мени тинч қўйинг, ўлсам, ўлиб кета қолай! Оғзингизни юминг! Керакмас, керакмас! – кичқира бошлади Магге.

– Жинни бўлдингизми, гапирмай бўлармишми; аҳволингизни шундай тушуниб турибман. Жиллақурса, иш ҳақида гапирамиз-да: айтинг-чи, тайёргарлик кўрилганми? Сиз жавоб беринг, Шатов, унинг қурби етмайди.

– Нима кераклигини айтинг?

– Демак, ҳеч нарса тайёр эмас.

У зарур бўладиган нарсаларни бирма-бир санади, унга тан бериш керакки, фақат энг муҳим нарсалар билан чекланди, қашшоқнинг кунини

ҳисобга олди. Шатовнинг ўзида ушбу нарсалар бор экан. Marie калитни чиқариб саквояжни қараб кўр, деган маънода Шатовга узатди. Унинг қўллари қалтирар, шунинг учун нотаниш қулфни очиш учун бироз пайсаллаб қолди. Marieнинг фиғони чиқди, лекин Арина Прохоровна Шатовдан калитни олиш учун интилганида, унинг саквояжга қарашини асло хоҳламади ва ҳўнграб йиғлаб, бақириб, саквояжни фақат Шатовнинг ўзи очсин, деди.

Яна баъзи нарсалар учун Кирилловниқига югуришга тўғри келди. Шатов ташқарига чиқиш учун эндигина ўгирилган эдики, Marie уни зўр бериб қайт деб чақириб тушди, Шатов зинапоядан шоша-пиша орқага қайтди-да, дарров бориб бир зарур нарсани оламану дарҳол орқага қайтаман, деб тушунтиргандан кейингина, Marie кўнди.

– Эй, сизга ёқиш осон эмас экан, бекачим, – деб кулди Арина Прохоровна, – дам менга қарама дейсиз, дам ёнингиздан жилдиргингиз келмайди, йиғлайсиз. Бу аҳволда у шўрлик нима деб ўйлайди. Бўлди, бўлди, жиннилик қилманг, қовоғингизни осилтирманг, мен кулги учун айтапман, холос.

– У ҳеч нарса деб ўйламайди.

– Воҳ-воҳ-воҳ, у агар сизнинг кетингиздан қўйдаи югурмаганда, сизга ошику беқарор бўлмаганда, кўчаларда бундай тилини чиқариб чопармиди, шаҳардаги итларни безовта қилармиди? У деразамнинг ойнасини синдирди.

V

Шатов кириб борганда, Кириллов ҳали ҳамон у бурчакдан-бу бурчакка юриб турар, шу қадар паришон эдики, гапни эшитарди-ю, аммо ҳеч нарсани тушунмас, ҳатто Шатовнинг хотини келганини ҳам унутган эди.

– Э-ҳа, – деб эслаб қолди у бирдан ўзини қандайдир қаттиқ банд этган фикр оғушидан зўр-базўр халос этиб, – ҳа, кампир-а... Хотинингизми ё кампирми? Шошманг: ҳам хотинингиз, ҳам кампир, шундайми? Эсимда; Борган эдим; кампир келади, фақат ҳозир эмас. Ёстикми, олинг. Яна нима? Ҳа-я... Шошманг, Шатов, сизда ҳам мангу уйғунлик, мангуликка ковушиш дамлари бўладими?

– Биласизми, Кириллов, энди сизга тунларни уйқусиз ўтказиш тўғри келмайди.

Кирилловнинг ҳуши ўзига қайтди – ва тавба – энди ҳамма вақтдагига қараганда, сўзларни қовуштириб, келиштириб сўзлай бошлади; буларнинг ҳаммасини у анча олдин хаёлида шакллантиргани, балки ҳатто ёзиб қўйгани сезиларди:

– Шундай сониялар бўладики, улар бирданига беш ё олти бора келади, шунда сиз бирдан кутилмаганда, тамомила эришилган мангу уйғунлик мавжудлигини сезиб қоласиз. Бу моддий нарса эмас; мен унинг самовийлигини айтаётганим йўқ, мен уни одам моддий ҳолда кўтаролмаслигини айтмоқчиман. Жисмоний ўзгариш керак, ё ўлиш. Бу равшан ва иштибосиз ҳиссиёт. Худди бутун борлиқ табиатни тўлалигича ҳис қилгандай бўласиз ва бирдан шундай дейсиз: ҳа, бу ҳақиқат. Худо дунёни яратаётганда, ҳар бир яратилган куннинг охирида: “Ҳа, бу ҳақиқат, бу яхши”, – деб айтган. Бу меҳр товланиш, ийиб кетиш эмас, балки фақат шу сурур. Сиз ҳеч нарсани кечирмайсиз, чунки кечирадиган нарсанинг ўзи энди йўқ. Сиз фақат севаётганингиз йўқ, о, бу нарса севгидан баландроқ! Ҳаммадан даҳшатлиси, бу жуда қаттиқ аён ва шундоқ сурурли. Агар беш сониядан

ошса, унда юрак кўтаролмайди ва йўқликка кетади. Мана шу беш сония ичида мен бутун ҳаётимни яшаб қўяман ва уларга бутун ҳаётимни алишаман, чунки шунга арзийди. Ўн сонияга чидаш учун жисмоний ўзгариш зарур. Мен, одам туғишни бас қилиши керак, деб ўйлайман. Демакки, мақсадга эришилган экан, болаларнинг нима ҳожати бор, ўсишнинг нима кераги бор? Инжилда айтилмишким, қиёматда туғилиш йўқ ва барча худди худонинг фаришталари янглиғ бўлурлар. Ишора. Хотинингиз туғяптими?

– Кириллов, бу ҳол тез-тез такрорланадими?

– Уч кунда бир, ҳафтада бир.

– Сизда тутқаноқ йўқми?

– Йўқ.

– Демак, бўлади. Эҳтиёт бўлинг. Кириллов, тутқаноқ шундай бошлади деб эшитганман. Менга бир куёнчиқ билан оғриган одам тутқаноқ олдидан бўладиган кечинмаларни батафсил тушунтирган, худди мана сизга ўхшаб; беш сония, дерди у ва бошқа чидаб бўлмайди, шундоқ. Пайғамбар Муҳаммаднинг кўзасини бир эсланг, у ўз буроқ отида жаннатни айланиб чикқунча, кўза тўкилиб улгурмаганди. Кўза – бу ўша беш сония; сизнинг уйғунлик деганингизга ғоятда ўхшайди, пайғамбар Муҳаммаднинг эса тутқаноғи бор эди. Эҳтиёт бўлинг, Кириллов, тутқаноқ!

– Улгурмайди, – аста кулиб қўйди Кириллов.

VI

Тун оёқлай бошлади. Шатовни югуртиришар, куткилашар, чорлашарди. Мариеннинг жони кўзига қўриниб қолди. У, “Албатга, албатга!” яшашим керак, ўлишдан қўрқаман, деб қичқирарди. “Керакмас, керакмас!” – дея такрорларди у. Яхшиям Арина Прохоровна бор, акс ҳолда жуда чатоқ бўларди. У аста-секин ҳомиладорни ўз қўлига олди. Мари худди ёш боладай унинг ҳар бир сўзи, ҳар бақирини қулоқ оса бошлади. Арина Прохоровна эркаламасдан, талабчанлик билан ҳаракат қилар, аммо ишини бошлаб дўндиради. Тонг оқара бошлади. Арина Прохоровнага бирдан Шатов пиллапоя томонга чиқиб, зўр бериб худога ёлвораётгандай туюлди-да, кулгиси қистади. Мари ҳам худди кулса аҳволи енгиллашадигандай, унга қўшилиб аччиқ-алам билан кулди. Охири Шатовни хонадан қувиб чиқаришди. Рутубатли, совуқ тонг отди. Шатов худди яқинда, Эркель кириб келгандагидай юзини бурчакдаги деворга босди. У гўё япроқдек титрар, ўйлашга қўрқар, аммо акли тасавурида ғужғон ўйнаган нарсаларга худди тушдаги каби илинади. У хаёллар пўртанасида улоқиб кетар, хаёллари эса бамисоли чириган ришталар сингари тинмай чирт-чирт узиларди. Энди хонадан ингроклар эмас, чидаб бўлмайдиган дахшатли, нақ ваҳший чинқириклар эшитиларди. У қулоқларини беркитмоқчи бўлди, лекин бунинг иложи бўлмади ва у ғайришуурий тарзда: “Marie, Marie” – деб такрорлаганча, ерга тиззалаб ўтириб қолди. Ва мана ниҳоят, яна чинқирик, янги бир чинқириш оламни тутдики, бундан Шатов сесканиб кетди ва дарҳол оёққа қалқди, бу чақалоқнинг ҳиркирок, ингичка ингиллаши эди. Шатов ўзини чўқинтириб, хонага югурди. Арина Прохоровнанинг қўлларида кичкина, жикқа жиш, буришиқ бир хилқат жиччагина оёқ-қўлларини талпинтириб ғимирлар, у ғоятда ожиз, худди биринчи эсанг шамол ҳукмига тобе ғубор заррасидай кўринар, аммо худди ҳаётга, яшашга қандайдир тўла ҳақи бордай чириллар ва ёруғ оламга жар соларди. . . Marie худди хушидан кетгандай ётар, лекин бир зумдан сўнг у кўзини очди ва Шатовга ғалати, ғалати қилиб боқди: бу қандайдир бутунлай янги бир нигоҳ эди, лекин айна қандай нигоҳ, буни

англашга ҳали унинг салиқаси етмас, аммо илгари ҳеч қачон унинг бундай нигоҳ билан қараганини кўрмаган, билмаганди.

– Ўғилми? Ўғилми? – ҳаста овоз билан сўради у Арина Прохоровнадан.

– Ўғилча! – деб кичқирди ҳамшира унга жавобан болани йўрақларкан.

Чақалокни батамом йўрақлаб, уни каравотдаги икки ёстик ўртасига кўндаланг ётқизмоқчи бўлиб турганида, ҳамшира кутилмаганда бир зумга Шатовнинг кўлига тутқизди. Магге худди билмагандай ва худди Арина Прохоровнадан чўчигандай бўлиб, Шатовга имо қилди. Шатов дарров тушунди ва чақалокни унга кўрсатиш учун тутди.

– Вой-й... мунча яхши... – овози зўрға чиқиб, жилмайиб деди аёл.

– Воҳ-ей, унинг тикилишини қаранг! – хушчақчақлик билан кулиб юборди хурсанд бўлган Арина Прохоровна Шатовнинг юзига қараб. – Воҳ-ей, бунинг юзини кўринг-чи!

– Хурсанд бўлинг, Арина Прохоровна, бу улуғ хурсандчилик... – Маггенинг ҳозирги икки оғиз сўзидан тўлиқиб кетган Шатов телбаларча ийиб кетиб пичирлади.

– Бунинг нимаси улуғ хурсандчилик экан? – шўх кулиб дерди Арина Прохоровна чаққонлик билан ҳаммаёқни йиғиштириб, саранжом-саришта қиларкан.

– Янги хилқатнинг дунёга келиш сир-асрори, тушунтириб бўлмайдиган буюк сир-синоат, Арина Прохоровна, афсус, сиз буни тушунмайсиз-да!

Шатов бўғриқиб, узук-юлук, эхтирос билан гўлдирарди. Гўё унинг калласида нимадир тинмай айланар ва беихтиёр, ўз-ўзидан унинг юрагидан отилиб чиқарди.

– Улар иккита эди, бирдан учта бўлишди, бут, тугал янги рух келди, бундай қилиб яратиш одамнинг кўлидан келмайди; янги фикр ва янги муҳаббат, ҳатто даҳшат... Бундан ҳам олий ҳеч нарса йўқ дунёда!

– Тумтароқ гаплар! Аъзои вужуднинг ўсиб боришидан бошқа нарса эмас, бу ерда ҳеч нарса, ҳеч қандай сир йўқ, – самимий, хандон-хушон куларди Арина Прохоровна. – Сизга қолса, пашша ҳам сир. Аммо гап нимада: ортиқча одамларнинг туғилмагани тузук эди. Улар ортиқча бўлиб қолмасликлари учун аввал ҳаммасини қайта яхшилаб яратинг, ана шундан кейин туғинг уларни. Бўлмаса уни индинга боқувхонага олиб бориб бериш керак... Бошқача йўли ҳам йўқ.

– Мен уни ҳеч қаяққа бермайман! – ерга тикилиб туриб қатъият билан деди Шатов.

– Ўғил қилиб оласизми?

– Ўзи менинг ўғлим.

– Албатта, у Шатов, қонуний Шатов, ўзингизни инсониятнинг халоскори қилиб кўрсатмай қўя қолинг. Гапни ҳам қотирасиз-да. Майли, майли, яхши, энди менинг гапимни эшитинглар, жаноблар, – ниҳоят ҳамшира нарсаларини йиғиштириб бўлди, – мен кетишим керак. Мен яна эрталаб келаман, керак бўлса кечкурун ҳам келаман, энди ҳаммаси омон-эсон енгил бўлди, бошқалар кутиб, маҳтал туришибди, уларга чопқиллаб боришим керак. Сизнинг кампирингиз қаердадир ўтирганга ўхшайди, Шатов; кампир ўз йўли билан, сиз ҳам, Шатов, ундан тез-тез хабар олиб туринг; яқинроқ жойда ўтиринг, асқотасиз; Марья Игнатъевна сизни ҳайдаб юбормас ахир... бўпти, бўпти, ҳазил...

Шатов дарвозагача кузатиб чиққанда, ҳамшира ёлғиз унинг қулоғига деди:

– Кулдиравериб ичагимни узаёздингиз; сиздан пул олмайман; тушимда ҳам кулиб чиқсам керак. Шу кеча сизчалик кулгили одамни ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Хамшира жуда мамнун ҳолда чиқиб кетди. Шатовнинг рафтори ва гап-сўзларидан шу нарса кундай равшан бўлдики, “бу одам оталик қилмоқчи, у худойимнинг бориб турган латтаси экан”. Хамшира бошқа хомиладор олдига кириб ўтиши қулайроқ ва яқинроқ бўлишига қарамасдан, атай Виргинскийга маълум қилиш учун уйга югурди.

– Marie, – деб ботинмайроқ оғиз очди Шатов, – хамшира сени кўп ухлამасин деди, аммо бу жуда қийинга ўхшайди... Мен дераза олдида ўтирай, нима ишинг бўлса айтгарсан, майлими?

Шундан сўнг у дераза олдига, диваннинг орқасига ўтиб ўтирди, бу ердан у кўзи ёриганга кўринмасди. Бирок бирпас ҳам ўтмай аёл уни чақирди-да, ижирғаниб ёстикни тўғрилаб кўйишни сўради. Шатов тўғрилай бошлади. Аёл жаҳли чиқиб, деворга қараб олди.

– Ундаймас, ох, ундаймас... Кўлинг қанақа ўзи!

Шатов яна тўғрилади.

– Менга энгашинг, – тутақиб деди аёл иложи борича унга қарамасликка тиришиб.

Шатов сесканди, аммо энгашди.

– Яна... ундаймас... яқинроқ, – шунда бирдан аёлнинг чап кўли тез унинг бўйнидан қучди ва шунда у аёл унинг пешонасига лабини маҳкам босиб олганини ҳис қилди.

– Marie!

Аёлнинг дудоғи титрар, у ўзини босишга уринар, лекин у бирдан гавдасини ярим кўтарди-да, кўзларидан ўт чакнаб, деди:

– Николай Ставрогин аблах!

Шундан сўнг худди қирчини қийилгандай, юзгубан ёстикқа йиқилди-ю хўнграб йиғлаб, кўллари билан Шатовнинг кўлини қаттиқ қиса бошлади.

Шу дамдан эътиборан, аёл уни ўз олдидан кўйиб юбормади, менинг бош томонимда қимирламай ўтиринг, деб талаб қилди. Унинг ҳали кўп гапиришга ҳоли етмас, аммо Шатовдан ҳеч кўзларини узмас ва унга телбаларча илжайрди. У бирдан қандайдир жинни қизга айланди-қолди. Ҳамма нарса худди ўзгариб кетгандек, Шатов дам худди ёш боладай йиғлар, дам тутақиб, бўғриқиб, ваҳший каби худо биледи нималарнидир сўйлар; аёлнинг кўлларини ўпар; аёл гапларини балки тушунмаса ҳам уни жон қулоғи билан тинглар, аммо мадорсиз кўли билан унинг сочларини эркалаб ўйнар, уларни силар, кўзларига босгудек бўларди. Шатов унга Кириллов ҳақида сўйлар, энди “янгитдан ва доимо” қандай яшаяжаклари борасида айтгар, худо бор, ҳамма яхши, омон бўлсин дерди... Ҳар икковларининг шодумонлик туйғулари жўш уриб, яна чақалокни кўтариб қарадилар.

– Marie, – деб қичқирди у кўлида болани кўтариб, – эски довирашлар, шармандалиқлар, мурдорликлар тугади! Кел, энди меҳнатга отланайлик, учовлон янги йўлга чиқайлик, ҳа, ҳа!.. Эҳ-ҳа, ахир унинг отини нима деб кўямиз, Marie?

– Уними? Отими? – ҳайрон бўлиб деди аёл ва бирдан унинг чехрасида даҳшатли алам акс этди.

У кўлларини бир-бирига урди, Шатовга гинахонлик билан қаради ва юзини ёстикқа босди.

– Marie, сенга нима бўлди? – қичқирди Шатов аламангиз кўркув ичида.

– Сиз, сиз, шуни... шуни... О, кўрнамак!

– Marie, кечир, Marie... Мен фақат нима от кўйишни сўрадим. Мен билмайман...

– Иван, Иван деб кўямиз, – у кўз ёшлардан ҳўл бўлиб, бўртиб кетган юзини ёстикдан кўтарди, – нахотки, сиз бошқа бир ёмон от билан атайди,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

деб хаёлингизга келтирган бўлсангиз?

– Marie, тинчлан, о, бунчалар фиғон қилаверма!

– Яна бир фаросатсизлик; фиғон деб нимани назарда тутяпсиз? Бас бойлашаманки, агарда мен уни... ўша ёмон ном билан аташни айтганимда, сиз ўшанда ҳам дарров рози бўлардингиз, ҳатто фарқига ҳам бормасдингиз! О, ношукурлар, о, пасткашлар, о, ҳамманг, ҳамманг!

Бир зум ўтмай, албатта, ярашиб олишди. Шатов уни ухлашга кўндирди. Аёл ухлаб қолди, лекин ҳамон Шатовнинг қўлларини қўйиб юбормас, тез-тез уйғонар, худди кетиб қоладими дея қўрқиб унга термилар ва яна кўзи уйқуга кетарди.

Кириллов “муборакбод” учун бир кампирни киритди, бундан ташқари Марья Игнатьевнага қайноқ чой, ҳозиргина пиширилган котлет ва пиёва¹ билан оқ нон юборди. Бўшанган аёл пиёвани ютоқиб ичди, кампир чақалокни янгидан йўргаклади. Marie Шатовга зўрлаб котлет едирди.

Вақт ўтиб борарди. Шатов ҳолдан тойиб стулда ўтирганча бошини Мариенинг ёстиғига қўйиб пинакка кетди. Эрталаб келаман деб, сўзининг устидан чиққан Арина Прохоровна уларни шу аҳволда топди, уларни шўх кулиб уйғотди, Marie билан зарур гапларини гаплашди, чақалокни кўрди ва яна Шатовга бу ердан жилмасликни тайинлади. Сўнг “эр-хотин” устидан бирмунча ижирғаниб, кибр билан ҳазил-хузул қилган бўлди-да, худди боягидай мамнун ҳолда чиқиб кетди.

Шатов уйқудан кўзини очганда, бутунлай қоронғу тушиб қолганди. У тезгина чирокни ёқиб, кампирни чақиргани югурди; пиллапоёга эндигина қадам қўйиши билан пастдан аллакимнинг шошилмай охиста кўтарилиб келаётганини эшитиб, ҳайратга тушди. Эркель экан.

– Кирманг! – шипшиди Шатов ва унинг қўлидан шахд билан тутиб, орқага, дарвоза томонга судради. – Шу ерда кутиб туринг, ҳозир чиқаман, мен сизни мутлақо унутибман, мутлақо! О, яхши эсимга солдингиз!

У шунчалар гангиб қолдики, ҳатто Кирилловнинг олдига ҳам кирмади, фақат кампирни чақириб келди. Marie “ўзини ёлғиз қолдиргани” учун жуда дилтанг бўлиб, ундан аччиқланди.

– Бироқ, – дея қичқирди Шатов эҳтирос билан жўшиб, – бу энди энг охирги қадам! У ёғи янги йўл, сўнг ҳеч қачон, ҳеч қачон ўтмишни эсга олмаймиз!

Аёлни бир амаллаб кўндириб, соат роса тўққизда қайтаман, деб ваъда берди; аёлни маҳкам кучиб ўпди, чақалокка лабларини босди-да, тезгина Эркелнинг олдига, пастга тушиб кетди.

Ҳар икковлари Скворешникидаги Ставрогинларнинг ўрмон боғига жўнашди, бу ерда бир ярим йил бурун қатга қарағайзор ўрмонга туташ овлоқ ва энг чекка жойда унга омонат топширилган типография асбоб-ускуналари кўмилганди. Бу жой кимсасиз, хувиллаб ётар, биров бу ерга қадам босмас, Скворешники кўрасидан хийла олисда эди. Филипповнинг уйдан то бу ергача уч ярим ё тўрт чақирим юриб келинарди.

– Пиёда борамизми шунча жойга? Мен извош оламан.

– Сиздан қаттиқ илтимос қиламан, извош керакмас, – эътироз билдирди Эркель, – улар буни шарт қилиб қўйишган. Извошчи ҳам гувоҳ.

– О... шайтон! Бари бир, тезроқ тугасайди, тезроқ!

Жадал юриб кетишди.

– Эркель, қичкина болакай! – қичқирди Шатов, – сиз ҳеч бахтли бўлганмисиз?

– Сиз ҳозир жуда бахтли одамга ўхшайсиз-а, – ажабсиниб деди Эркель.

¹Пиёва – гўштсиз пиёзли шўрва.

ОЛТИНЧИ БОБ

МУШКУЛ КЕЧА

I

Виргинский кун бўйи икки соат вақтини сарфлаб *бизникларнинг* ҳаммаларини кўриб чиқди, уларга Шатовнинг хотини қайтиб келди, энди у бориб чақмаса керак, бундан ташқари, фарзанд кўрди, энди “одамнинг юраги шундайки”, бундай чоғда унинг қўлидан хатарли ишлар келиши мумкинлигини тасаввурга ҳам келтириб бўлмайди, деб уқтириб қўймоқчи бўлди. Лекин, ажабки, Эркель билан Лямшиндан бошқа ҳеч кимни уйдан топмади. Эркель унинг кўзига тикилганча индамай эшитди; у “соат олтида борадими ёки йўқми?” деган тўғри саволга самимий жилмайиб, “албатта, боради”, деб жавоб қайтарди.

Лямшин уйда бошини адёлга буркаб ётар, афтидан, ростдан ҳам касал эди. Кириб борган Виргинскийдан қўрқиб кетди ва у сўзламоқчи бўлиб оғзини очган заҳоти, бирдан адёл остидан қўлларини силтади, мени тинч қўйинглар, деб ялинди. Бирок Шатов тўғрисидаги гапларни тўлиқ эшитди; уйда ҳеч зот йўқ экан, деган гапдан эса ҳаддан зиёд ҳайратга тушди. Маълум бўлдики, у Федьканинг ўлдирилганидан хабардор (Липутин айтган) экан, ўзи бунини Виргинскийга шошиб-пишиб, узук-юлуқ гапириб бериб, уни ўз навбатида лол қилиб қўйди. Виргинский: “Борамизми, йўқми?” – деб дангал сўради. У яна бирдан қўлларини силкитиб, “менинг бунга алоқам йўқ, мен ҳеч нарсани билмайман, мени тинч қўйинглар”, деб ялиниб-ёлвора бошлади.

Виргинский уйига дили хуфтон бўлиб, қаттиқ ташвишга ботиб қайтди; бу нарсаларни оиласидан яшириши кераклиги ҳам уни қийнарди; у ҳамма нарсани хотини билан маслаҳатлашишга одатланганди, магарки, ушбу дамда унинг ўртаниб ёнган хаёлида янги бир ажиб фикр, кейинги хатти-ҳаракатларни мурасага келтирувчи бирмунча янгилик аланга олмаганда, унда эҳтимолдан узоқ эмаски, у ҳам худди Лямшин каби тўшакка ётиб қоларди. Бирок янги фикр унга дадиллик бағишлади, у ҳатто вақт келишини сабрсизлик билан кута бошлади ва ҳатто вақтидан илгарироқ келишилган жойга равона бўлди.

Бу Ставрогинлар улкан ўрмон боғининг энг охириги чеккасидаги жуда хилват қоронғу жой эди. Мен кейин атай у ерга кўргани бордим; ўша қаҳрли куз оқшоми бу ер янада тумтайган бадқовоқ бўлиб кўринган бўлса ажабмас. Бу ер эски дарахтлари кесишга мўлжалланган ўрмон эди; улкан асрий қарағайлар қоронғуликда қорайиб, ноаён шарпалар каби кўзга ташланарди. Шунчалар қоронғу эдики, ҳатто икки қадам масофадан бир-бирларини фарқлай олмас эдилар, аммо Петр Степанович, Липутин, кейин Эркель ўзлари билан фонарь келтиришганди. Нимага, қачонлиги номаълум, бобомнинг замонларида бу ерда ёввойи харсангтошлардан уйиб қандайдир кулгили бир ғор ясалганди. Ғор ичидаги столу стуллар аллақачонлар чириб, тўкилиб тушганди. Унинг ўнг томонида, икки юз қадамча нарида ўрмон боғнинг учинчи узун ҳовузи тугарди. Ушбу учала узун сув ҳовузи нақ кўра ёнидан бошланиб, бирма-бир то ўрмон боғнинг охиригача бир чақиримча узайиб борарди. Ставрогинларнинг бўм-бўш, кимсасиз кўрасигача бу ердан шовқин-сурон, бақир-чақирлар ва ҳатто ўқ овози етиб бориши даргумон эди. Кунини кеча Николай Всеволодович жўнаб кетган, Алексей Егорич ҳам йўлга отлангач, кўрада беш ёки олти чоғлик одам қолган, булар ҳам, ними-нисфи, майриқ-машриқлар эди

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

хисоб. Ҳар ҳолда, аниқ тахмин қилиш мумкинки, ушбу кўрада қолган одамлар дод-фарёдлар, ёрдам сўраб чақирган овозларни мабодо эшитган тақдирда ҳам, бу уларни даҳшатга солган, лекин биронтаси ҳам иссиқ ўринларини ташлаб, жонларини койитиб, мадад беришга чиқмаган бўлардилар.

Олтидан йигирма дақиқа ўтганда, Шатовни келтириш учун юборилган Эркелдан бошқа барчалари жам бўлдилар. Петр Степанович бу гал кечикмади; у Толкаченко билан бирга келди. Толкаченконинг қовоғи солиқ, ташвишга ботганди; унинг бутун зўраки, безбет-мақтанчоқ, турқатворидан асар ҳам қолмаганди. У Петр Степановичнинг ёнидан силжимас, унга бирдан ғоятда садоқатли бўлиб қолгандай туюларди; тез-тез ғимирлаб у билан пичирлашиб гаплашиш пайида бўларди; аммо униси қарийб жавоб бермас ёки ундан тезроқ қутулиш мақсадида ғаши келиб нималарнидир ғўнғиллаб кўярди.

Шигалев билан Виргинский ҳам Петр Степановичдан ҳам бироз барвақтроқ етиб келишди-да, унинг келганини кўришгач, атайлаб индамай дарҳол ўзларини четроққа олишди. Петр Степанович фонарини кўтариб, уларга сурбетлик билан таҳқирона тикилиб қаради. “Гаплашишмоқчи”, деган хаёл ўтди унинг калласидан.

– Лямшин келмадимиз? – сўради у Виргинскийдан. – Ким айтди уни касал деб?

– Мен шу ерданман, – деб жавоб берди Лямшин бирдан дарахт орқасидан чиқиб. У қалин пальто кийган, бўйнини иссиқ жун мато билан маҳкам ўраган, шунинг учун унинг афт-башарасини фонарь ёруғида ҳам пайқаш қийин эди.

– Ундок бўлса, фақат Липутин йўқ экан-да?

Шунда Липутин индамай ғор ичидан чиқди. Петр Степанович яна фонарини кўтарди.

– Нега у ерга кирдингиз, нега чиқмадингиз?

– Менимча, биз ҳаммамиз ўз ҳаракатларимизда... эркинлик ҳуқуқига эгамиз, – дея тўнғиллади Липутин, ҳар нечук бу билан нима демоқчи бўлганини аниқ ифодамай олмади.

– Жаноблар, – овозини кўтарди Петр Степанович бу ерга келганларидан бери биринчи марта шивирлаб гапиришни бас қилди, бу бошқаларга анча таъсир кўрсатди, – ўйлашимча, сизга энди ортиқча гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқлигини яхши тушуниб турибсиз. Кеча барчаси айтилди ва чиғириқдан ўтказилди, аниқ бир хулосага келинди. Аммо, афт-башаралардан сезиб турибман, кимдадир яна биронта гап бор. Ундай бўлса, илтимос, тезроқ айтсин. Жин урсин, вақт йўқ, Эркель ҳозир уни бошлаб келиб қолади...

– У албатта олиб келади, – нима учундир орага суқилди Толкаченко.

– Агар адашмасам, аввал типографияни қабул қилиб оламизми? – ўсмоқчилади Липутин, яна нимага савол бераётганини фаҳмламагандай.

– Ў, албатта керакли ашёнинг оғирлиги йўқ, – фонарини унинг юзига тутди Петр Степанович. – Лекин кеча шартлашдик, буни айнан қабул қилмаслик керак. Майли, у сизга кўмилган жойни аниқ кўрсатсин; кейин ўзимиз кавлаб олаверамиз. Биламан, у жой мана шу ғорнинг бирон бурчагидан ўн кадамча нарида... Аммо, жин урсин, Липутин, сиз нима, унутиб кўйдингизми? Шартлашганмиз, сиз уни бир ўзингиз қарши оласиз, кейин биз ҳаммамиз чиқамиз... Сўрашингиз қизиқ ёки сиз шунчаки?..

Липутин бўзрайиб индамади. Ҳамма жим бўлди. Шамол қарағайларнинг учларини тебратарди.

– Аммо, мен умид қиламанки, жаноблар, ҳар кимса ўз бурчини адо этади, – сабрсизлик билан гапга нуқта қўйди Петр Степанович.

– Мен Шатовнинг хотини келганини ва бу ерда кўзи ёриганини биламан, – бирдан тилга кирди Виргинский, у тўлқинланар, шошар, сўзларни узук-юлуқ талаффуз қилар, қўлларини силқитарди. – Инсон юраги шундайки, энди ишонч билан айтиш мумкин, энди у бориб чакмайди... Нега деганда, у ўзини бахтиёр сезяпти... Мен боя ҳаммаларингизни қидириб бордим, ҳеч кимни тополмадим... шунинг учун, балки, энди умуман ҳеч нарсанинг кераги йўқдир...

У тўхтади; нафаси тикилди.

– Агарда сиз, жаноб Виргинский, бирдан, бахтли бўлиб қолсангиз, – унга томон қадам ташлади Петр Степанович, – чақув бўлмаса ҳам, гап бу ҳақда эмас, – қандайдир хавфли ватаний жасоратни қолдирармидингиз, ҳолбуки, сиз уни бахтли дамнингиздан аввал ўйлаб, режалаштириб қўйган, уни ўз бурчингиз ҳамда мажбуриятингиз деб қараган, жонингизни хавф остига қўйишдан ҳам, бахтингиздан айрилиб қолишдан ҳам қўрқмаган эдингиз?

– Йўқ, қолдирмасдим! Асло қолдирмасдим! – қандайдир жуда ярашмаган қизиққонлик билан деди Виргинский типирчилаган кўйи.

– Сиз аблаҳ бўлгандан кўра, яна тезроқ бахтсиз бўлишни хоҳлаб қолардингиз-да?

– Ҳа, ҳа... Мен ҳатто бутунлай аксинча... бутунлай аблаҳ бўлишни истардим... яъни йўқ... бутунлай аблаҳ эмас, аксинча, аблаҳ бўлишдан кўра, бутунлай бахтсиз бўлардим.

– Ундай бўлса, билиб қўйинг, Шатов бу чақувни ўзининг ватаний жасорати, энг юксак ишонч-эътиқоди деб билади, бунинг исботи шуки, унинг ўзи ҳукуматнинг таъқиб-таъқиқига учрайди, гарчи чақуви эвазига унинг учун кўп нарсани кечиряди. Шундай кимса ҳеч қачон ортга қайтмайди. Ҳеч қандай бахт уни енголмайди; бир кундан сўнг хуши ўзига келади, ўзини сўқиб, лаънатлаб, бориб мақсадини адо этади. Бунинг устига нимаси бахт эканки, хотини уч йил йўқ бўлиб кетиб, энди Ставрогиндан бўлган болани туққани униқига қайтиб келибди.

– Аммо ҳеч ким чақув хатини кўргани йўқ, – бирдан талабчанлик билан деди Шигалев.

– Чақув хатини мен кўрганман, – қичқирди Петр Степанович, – шундай хат бор ва бунинг ҳаммаси ғирт аҳмоқлик, жаноблар!

– Мен эсам, – бирдан қайнаб-тошди Виргинский, – қаршиман... бутунлай қаршиман... Менимча... Менинг истагим шуки, менга қолса, у келганда ҳаммамиз қарши олайлик, ҳаммамиз ундан сўрайлик, агар тўғри бўлса, тушунтириш ёзиб берсин, тавба қилсин, агар чин сўзим деса, унда қўйиб юборайлик. Ҳар қандай ҳолда ҳам – суд; суд ҳал этсин. Ҳамма биқиниб туриб, унга ташланса, бу яхши эмас.

– Чин сўз экан деб, умумий ишимизни хавф остига қўйиш – аҳмоқлик! Жин урсин, қандай аҳмоқлик ўзи, жаноблар! Бошимизга хавф-хатар ёғилай деб турганда, сизлар нима иш қилмоқчи бўляпсизлар?

– Мен қаршиман, қаршиман, – деб тинмай такрорларди Виргинский.

– Илтимос, бақираверманглар, шарпани эшитмай қоламиз. Жаноблар, Шатов... (Жин урсин, энди бу қандай аҳмоқлик!) Мен сизга айтувдим, Шатов славянпараст, яъни энг аҳмоқ одамлардан бири... Э, жин урсин, бари бир эмасми, тупуриш керак! Мени чалғитяпсизлар, холос!.. Шатов, жаноблар, ичи кин-адоватга тўла одам, у ҳар қалай истайдими, иста-

майдими, жамиятга дахлдор бўлгани учун, мен охирги дамгача ундан муштарак ишимизда фойдаланишни умид қилдим, кин-адовати ҳам иш бериб қолар дедим. Мен уни асраб, авайлаб келдим, бўлмаса, аниқ кўрсатмалар олинган эди... Лекин у асраб-авайлашга юз бора арзимас экан. Аммо у охир-оқибат сотди; ў, ҳа, жин урсин, тупурдим!.. Мана энди биронтангиз қочишга ҳаракат қилинг-чи! Биронтангиз муштарак ишимизни ташлаб кетишга ҳақингиз йўқ! Агар хоҳласангиз, сиз у билан кучоқлашиб ўпишишингиз мумкин, аммо чин сўзини айтди деб, муштарак ишимизни барбод қилишга ҳақингиз йўқ! Чўққалар ва ҳукуматга сотилганлар шундай қиладилар!

– Ким бу ерда ҳукуматга сотилган экан! – яна аниқлаштирмақчи бўлди Липутин.

– Балки, ўзингиз. Сиз яхшиси, жим турсангиз бўларди. Липутин, сиз одатланиб қолганингиз учун шундай деяпсиз. Ҳукуматга сотилганлар – бу хавф-хатар туғилганда кўрқоқлик қиладиганлар. Куён мижозлар ҳамма вақт топилади, охирги дамда бундай одам югуриб бориб айтади: “Ох, мени кечиринглар, мен ҳаммасини айтиб бераман!” – дейди. Аммо билиб қўйинг, жаноблар, энди сизни ҳеч қандай чакув учун кечиринмайди. Мабодо, адлия юзасидан бир-икки поғона пастга туширишса ҳам, аммо бари бир ҳар бирингизга Сибир тайёр, бундан ташқари, яна бошқа бир қиличдан ҳам қочиб қутулолмайсиз. Бу қилич эса ҳукуматникидан кўра ашаддийроқ.

Петр Степанович қутуриб кетди ва ортиқча сўйлаб юборди. Шигалев унга томон дадил уч қадам ташлади.

– Кеча кечқурундан бери мен иш устида ўйладим, – изчил қатъият билан сўз бошлади у доимгидай (менга шундай туюладики, агарда унинг оёғи остида шу тобда ер чўкиб кетганда ҳам, у гапининг оҳангини ўзгартирмаган ва ўзининг изчил баёнидан заррача ҳам чекинмаган бўларди), – ишни ўйлаб кўриб шу қарорга келдимки, одам ўлдириш фикри бебаҳо вақтни бой беришигина эмас, ҳолбуки, бу вақтни бундан кўра фойдалироқ ҳамда мазмундорроқ ўтказиш жоиз кўринади, – балки боз устига соғлом, рост йўлдан ҳалокатли тарзда четга чиқиш билан бирга ишга энг катта зарар келтириш ҳамда муваффақиятларга эришишдан ўнларча йилларга орқага суриб юбориш билан баробардир, соф социалистлар ўрнига енгилтабиат ва асосан, сиёсатчиларнинг таъсирига берилиб кетганда, бундан ортиқ натижани кутиш қийин. Менинг бу ерга келишимдан бирдан бир асосий мақсад кўзланаётган ишга ўз норозилигимни баён этишдирки, тоқай бу ҳаммага ибрат бўлсин; ундан сўнг ушбу ишдан шу дақиқадан эътиборан ўзимни четга оламан; билмадимки, нега сиз ушбу дақиқаларни хавф-хатар вақти деб айтмоқдасиз. Мен кетаман, айтиб қўяй, кўрқаётганим йўқ, Шатовга раҳмим келаётгани ҳам йўқ, у билан ўпишмоқчи ҳам эмасман, бирдан бир мақсадим шуки, бу ишларнинг ҳаммаси бошидан-охиригача мутлақо менинг дастурим ва йўл-йўриқларимга зиддир. Чакув ё ҳукуматга сотилиш борасида мендан батамом хотиржам бўлингиз: чакув бўлмагай.

У орқасига ўгирилиб жўнади.

– Жин урсин, уларга йўлда рўпара келади ва Шатовни огоҳлантиради! – қичқирди Петр Степанович ва тўппончасини чиқарди. Уни отишга шайлади.

– Ишончингиз комил бўлсин, – яна орқасига ўгирилди Шигалев, – йўлда Шатовни учратиб қолсам, албатта, у билан саломлашаман, аммо уни огоҳлантириб ўтирмайман.

– Биласизми, жаноб Фурье, сиз хали бунинг жазосини тортасиз?

– Эсингизда бўлсин, мен Фурье эмасман, мени бу ширинзабон, мавхум эзма билан аралаштирманг, маълум бўладики, гарчи менинг қўлэзмам қўлингизда бўлса ҳам, сиз ундан бутунлай беҳабар экансиз. Мендан ўч олишга уринишингизга келганда, менга бекор тўппонча ўқталаяпсиз; айни ушбу дамда бу сизга сира фойда келтирмайди. Агарда сиз эртага ёки унинг эртасига менга қасд қилмоқчи бўлсангиз, у ҳолда ўзингизга ортиқча ташвишдан бошқа ҳеч нарсага эришмайсиз, мени ўлдириб ҳеч нарса ютмайсиз, лекин эртами-кечми, бари бир менинг тизимимга келасиз. Омон бўлинг.

Худди шу дамда ўрмон боғ томондан, икки юз одимча наридан, ҳавза томондан хуштак чалинди. Липутин кеча келишилгани бўйича дарҳол хуштак чалиб, жавоб берди (у оғзида тиши қолмагани учун эрталаб бозордан болаларнинг лой хуштагини сотиб олганди). Эркель йўл-йўлакай хуштак чалинади, деб Шатовни огоҳлантирган, шунинг учун унда ҳеч қандай шубҳа уйғонмаганди.

– Хавотир олманг, мен уларни четлаб ўтиб кетаман, улар мени пайқашмайди, – эшитиларли қилиб шипшиди Шигалев ва сўнг шошилмай, қоронғу боғ қўйнидан уйи томон йўл олди.

Бу дахшатли воқеа қандай рўй берганлиги эндиликда энг майда тафсилотларигача маълум. Аввалига Липутин ўзи Эркель билан Шатовни нақ ғор олдида кутиб олди; Шатов у билан омонлашмади ва кўришгани қўлини ҳам узатмади, аммо шу заҳоти шошиб-пишиб, баланд овоз билан:

– Хўп, қани белкурак борми, бошқа яна фонарь топиладими? Э, қўркманг, бу ерда зоғ ҳам йўқ; Скворешникида бўлса бу ердан тўп отсангиз ҳам, эшитишмайди. Бу мана шу ерда, мана шу, худди шу ерда... – деди.

У, ҳақиқатан ҳам, тош ғорнинг орқа бурчагидан ўрмон томонга ўн кадам юриб, оёғи билан ер тепди. Худди шу онда орқадан дарахтлар панасидан чиқиб, унга Толкаченко ташланди, Эркель эса орқа томондан тирсақларини қаттиқ қисиб ушлади, Липутин олд томондан унга ёпишди. Учовлари уни дарҳол ерга қулатиб, босиб турдилар. Шунда Петр Степанович тўппончасини шайлаб келди. Ҳикоя қилишларича, Шатов куч билан ўгирилиб, унинг афтига қаради, афтидан, уни таниди. Саҳнга учта фонарнинг ёруғи тушиб турарди. Шатов жон ҳалпида қисқа фарёд кўтарди; аммо дарҳол унинг овозини ўчирдилар; Петр Степанович тўппончани унинг пешонасига маҳкам тиради ва тепкини босди. Ўқ овози у қадар қаттиқ янграмади, шекилли, ҳар қалай Скворешникида эшитишмаган. Шигалев, албатта, эшитган бўлиши керак, зеро, у эндигина уч юз кадамча йўл босганди, ҳақиқатан, у фарёдни ва ўқ овозини илғаган, лекин кейинчалик гувоҳлик беришича, орқага қайтмаган ва тўхтамаган. Мақтулнинг жони бир зумда узилди. Фақат Петр Степановичгина ўзини тутиб турарди, – аммо назаримда у ҳам совуққонлигини йўқотганди. У чўккалаб ўтирганча шоша-пиша, аммо қўли қалтирамай мақтулнинг чўнтақларини кавлаштирди. Пул чиқмади (ҳамёни Марья Игнатьевнанинг ёстиғи остида қолганди). Иккита-учта майда-чуйда қоғозлар топилди: бири контора хати, иккинчиси, қандайдир китобнинг номи ва учинчиси хориждаги қовоқхонанинг эски тўлов қоғози, худо билади, у буни нима учун икки йилдан бери сақлаб юрган. Петр Степанович қоғозларни ўз чўнтагига солди-ю, бирдан ҳаммалари ғуж бўлиб ўликка бақрайиб турганликлари ва ҳеч нарса қилмаётганликларини кўриб, ғазаб билан сўкиниб, одобни ҳам унутиб, уларни нуқий бошлади. Хушлари ўзига келган Толкаченко билан Эркель чошиб бориб ғордан ўзлари эрталаб

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тайёрлаб кўйган ҳар бири йигирма қадоқдан оғирроқ иккита катта тошни дарҳол келтиришди: тошлар тахт қилиб кўйилган, арқонлар билан маҳкам ўраб боғланганди. Жасадни бу ерга яқин сув ҳовузга (учинчи ҳавза) элтиб ташлаш мўлжаллангани учун улар тошларни мурданинг бўйни ва оёғига ўраб боғлашди. Арқонни Петр Степанович ўради, Толкаченко билан Эркель навбат билан тошларни узатиб туришди. Эркель биринчи бўлиб тошни узатди, Петр Степанович тўнғиллаб сўкиниб мурданинг оёқларини боғлаб, сўнг унга биринчи тошни чирмаб маҳкамларкан, Толкаченко шу вақт ичида бутун гавдасини олдинга эгиб, пайсалга солмай тошни дарҳол узатиш учун қиялатиб қўлида тутиб турди ва уни шу узоқ вақт ичида ерга кўйиб туришни хаёлига ҳам келтирмади. Ниҳоят, ҳар иккала тош боғлаб бўлингач, Петр Степанович атрофдагиларнинг афт-ангорларига бир-бир назар солганча, ўрнидан турган чоғда, бирдан ғалати бир ҳодиса содир бўлиб, қутилмаганда ҳаммани анг-танг қилиб кўяёзди.

Айтилганидай, Эркель билан Толкаченкодан бошқа барчалари нима қилишларини билмай саланглаб туришарди. Виргинский бошқалар қатори Шатовга ташланган бўлса-да, Шатовга чангал урмаган, уни тутиб туришга кўмаклашмаганди. Лямшин ўқ узилгандан кейингина тўдага қўшилди. Шундан сўнг уларнинг ҳаммалари мурда устида ўн дақиқаларча уймалашгач, эс-хушларини йўқотгандай бўлиб қолдилар. Улар бу ерда давра солиб туришар ва ҳар қандай хавотир ва безовталанишдан кўра қандайдир хайроналикда эдилар. Липутин олдинда, мурданинг ёнида серрайганди. Виргинский орқароқда қандайдир ўзгача ва чет кишидай унинг елкаси оша кизикиб қарар, ҳатто яхшироқ кўриш учун оёқ учидан кўтарилиб кўярди. Лямшин эса Виргинскийнинг панасидан чиқмас, фақат аҳён-аҳён кўрка-писа бўйнини чўзиб кўз солар ва яна шу заҳоти биқинарди. Тошлар мурданинг бошига маҳкамланиб, Петр Степанович қадини ростлаганда, Виргинский бирдан ваража тутгандай, титраб-қалтиради, қўлларини қарсиллатиб урди-да, бор овози билан нидо солди:

– Бу ундаймас, ундаймас! Йўқ, бу бутунлай ундаймас!

Эҳтимол, у ўзининг ушбу кечиккан хитобига балки яна нималарнидир кўшган ҳам бўларди-ю, аммо Лямшин бунга имкон бермади: у бирдан Виргинскийни орқа томондан кучоқлаб сиқиб олди-да, қандайдир ақл бовар қилмас даражада чинқирди. Қўрқувнинг баъзан жуда кучли онлари бўлади, мисол учун, одам ўз овозига ўхшамаган, илгари бу одамда ҳеч тасаввур қилишмаган овоз билан қичқиради ва бу гоҳида бениҳоя кўрқинчли бўлади. Лямшин одам овозида эмас, қандайдир ваҳшиёна тарзда қичқирди. У Виргинскийнинг елкасидан қаттиқ кучоқлаганча, уни борган сари тутамлаб, эзиб сиққанча, тинмай, кетини узмай чинқиради, ҳаммага кўзларини ола-кула қилиб қарар, оғзи эса ўрадай очилиб қолган, оёқларини дам-бадам ерга уриб худди дўмбира чалгандай тапиллатарди. Виргинскийнинг ўзи шу қадар кўрқиб кетдики, худди ақлдан озган кишидай бўқирди ва сира ўзига ўхшамаган тарзда қаҳр-ғазаб ва шиддат билан Лямшиннинг кучоғидан чиқишга уриниб ва орқасига қўли етганча уни суриб-юлқиб, тинмай муштлай бошлади. Ниҳоят, Эркель ундан Лямшинни тортиб олди. Виргинский кўрқиб кетиб, ўзини ўн қадамча нарига олиб улгурганда, Лямшин бирдан Петр Степановични кўриб қолди-да, яна қаттиқ чинқириб, унга ташланди. У мурдага қоқилиб, мурда усти оша Петр Степанович томон қулади-да, унинг кўксига бошини буркаб шунчалар қаттиқ қисиб олдики, на Петр Степанович, на Толкаченко, на Липутин дастлаб ҳеч нарса қилолмадилар. Петр Степанович бўқиради, сўқар, унинг бошига тинимсиз мушт туширарди; ниҳоят, бир амаллаб унинг кучоғидан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

кутулиб, тўппончасини чиқарди-да, уни ҳамон увиллаётган Лямшиннинг ланг очиқ оғзига тўғрилади. Лекин Толкаченко, Эркель ва Липутин унинг қўлидан маҳкам тутишди, аммо Лямшин тўппончага ҳам қарамай чинқиришдан тўхтамасди. Алоҳа, Эркель ўзининг ҳарир рўмолчасини апил-тапил ғижимлаб буклаб, чаққонлик билан унинг оғзига тикди, шу тариқа чинқириш барҳам топди. Толкаченко ҳар эҳтимолга қарши унинг қўлларини қолган арқон бўлаги билан боғлаб қўйди.

– Бу жуда ғалати-я, – деб қўйди Петр Степанович ташвиш ва хавотир билан телбага ажабланиб қараркан.

Чамаси, у лол эди.

– Мен уни бутунлай бошқача деб ўйларканман, – деб қўшиб қўйди у ўйчанлик билан.

Телбага Эркель кўз-қулоқ бўлиб турадиган бўлди. Мурдани тезроқ саранжом қилишлари керак эди; шунчалар бақир-чақир кўп бўлдики, бирон ерда эшитиб қолишган бўлиши ҳам мумкин. Толкаченко билан Петр Степанович фонарларни юқори кўтаришди, мурдани бош томонидан олишди; Липутин билан Виргинский оёғидан кўтариб олиб кетишди. Иккита тош бойланган мурда анча оғир, орада икки юз қадамча юришлари лозим эди. Ичларида Толкаченко бакуватроқ эди. У ҳамма баравар қадам ташласин дегандай бўлди-ю, лекин ҳеч ким бунга қулоқ солмади, қандай бўлса шундай юриб кетдилар. Петр Степанович ўнг томонда елкасида мурданинг бошини, чап қўли билан пастдан тошни тутиб, эгилиб-букилиб борарди. Толкаченко йўл бўйи унга тошни кўтаришга ёрдамлашишни хаёлига келтирмагани учун, Петр Степанович охири унга сўкиниб бақирди; бу кутилмаган бақирик эди; барчалари жим кўтариб боришарди, фақат ҳавзага етай деб қолишганда, чўнг юк остида абгор бўлган Виргинский тоза ҳолдан тойиб, яна боягидай йиғламсираган баланд овоз билан нидо килди:

– Бу ундаймас, йўк, йўк, бутунлай ундаймас!

Скворешники ўрмон боғидаги мана шу учинчи анчайин катта сув ҳавзаси, айниқса, мана шундай кеч куз айёмида кимса оёқ босмайдиган жуда хувиллаган бир жой бўлиб, ҳозир ўликни шу ерга кўтариб боришарди. Ҳавзанинг бу энг чет соҳилини қалин ўт босганди. Фонарларни қўйиб, ўликни у ёқ-бу ёққа тебратдилар-да, сувга отдилар. Шалоплаган, ғўлқиллаган товуш эшитилди. Петр Степанович фонарни баланд кўтарди, барчалари унинг елкаси оша ўликнинг сувга чўкиб кетганига қизиқиб бокдилар; сув юзида ҳеч нарса кўринмасди: икки тош бойланган жасад дарров чўкди-кетди; сув бетида кўтарилган мавжлар тезда ўчди. Иш тугади.

– Жаноблар, – деди барчага қарата Петр Степанович, – энди ҳаммамиз тарқаламиз, ҳеч шак-шубҳа йўкки, сиз ўз эркин бурчингизни тўла адо этганингиздан сўнг ўзингизни эркин ғурур эгаси деб ҳис қилаётирсиз. Ҳозирги хавотирли дамда таассуфки ҳали буни сезмаётган бўлсангиз, ҳеч шубҳасиз, буни албатта эртага ҳис қиласиз, зеро, буни ҳис қилмаслик уят. Мен Лямшиннинг шармандали ҳолга тушганига алаҳлаш деб қарайман, бунинг устига, айтишларича, у эрталабдан касал экан. Сизга эса, Виргинский, эркин шароитда бир зум ўйлаб кўрсангиз, ишонч ҳосил қиласизки, муштарак ишимизнинг манфаатлари юзасидан чин сўзга ишониб ҳаракат қилиб бўлмасди, аксинча, ҳозир қандай қилган бўлсак, худди шундай қилишимиз зарур эди. Кейинчалик чакув бўлганлигидан сиз хабар топасиз. Мен сизнинг ҳайқириқларингизни унутиш тарафдориман. Хавф-хатар энди йўк. Биронтамиздан шубҳаланиш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди, бу

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

яна ўзингизни қандай тутишингизга боғлиқ; шунинг учун асосий иш бари бир ўзингизга ва умид қиламанки, эртага қандай қарорга келишингизга боғлиқ. Шунинг учун ҳам, сиз маслақдошларнинг эркин йиғини бўлмиш алоҳида ташкилотига бош қўшгансиз ва айна чоқда умумий ишимизда бир-бирингиз билан кучларни бирлаштирмоқчи ва бир-бирингизга кўз-қулоқ бўлмоқчисиз. Ҳар бирингиз энг юксак маънода ҳисоб беришга мажбурсиз. Сиз турғунликка гирифтор бўлиб, чириган, сасиган ишни янгилашга чорлангансиз; буни кўз ўнгингизда тутсангиз, ғайратингиз ҳеч қачон сусаймагай. Сизнинг қадамингиз остида ҳаммаси: давлат ҳам, унинг ахлоқи ҳам қуламоғи керак. Фақат биз: аввалдан ҳокимиятни қабул қилиб олишга буюрилганларгина қолажакмиз: ақллиларни ўз қўшимизга оламыз, аҳмоқларнинг эса устига минамыз. Сиз бундан уялиб ўтиришингиз керак эмас. Эркинликка муносиб наслни қайта тарбияламоғимиз жоиз. Ҳали яна кўп Шатовлар бўлади. Биз йўналишларни ишғол қилиш учун ўзимизни ташкил этамыз; бизга оғзини катта очиб, бекор ётган нарсани қўлга киритишдан уялмаймыз. Ҳозир мен Кирилловнинг қошига жўнайман, эрталабгача у ўлатуриб ҳукуматга берган баёнотида ҳаммасини ўз бўйнига олган ҳужжат тайёр бўлади. Ишни мана шундай ташкил қилишдан яхшироқ нарса йўқ. Биринчидан, у Шатов билан низолашиб юрарди; улар Америкага бирга боришган, демак, уришиб қолган бўлишлари табиий. Шатов ўз эътиқодларини ўзгартиргани маълум; бундан чиқадики, улар эътиқод юзасидан ва чақувдан қўрқиб низолашганлар, буни кечиролмаганлар. Буларнинг бари худди шундай деб қоғозга ёзилади. Шу билан бирга, ниҳоят, у турган Филипповнинг уйида Федька ҳам ижарада яшаган. Шундай қилиб, буларнинг бари сиздан ҳар қандай шубҳа-гумонни узоқлаштиради, чунки пангбош пўстакларнинг ҳаммасини чалкаштириб ташлайди. Жаноблар, эртан биз кўришмаймыз; мен жуда қисқа вақтга уездга жўнайман. Аммо эрта бириси кун сизга менинг хабарларим етиб келади. Сизга шуни маслаҳат берардимки, айна эртанги кун уй-уйингизда ўтирганингиз маъқул кўринади. Ҳозир биз иккита-иккита бўлиб турли йўллар билан тарқаламыз. Толкаченко, сиздан шуни илтимос қилган бўлардимки, Лямшинни уйига кузатиб қўйсангиз. Сиз унга уқтиришингиз керак, миясига қуйишингиз керакки, у иродасизлиги билан, аввало, ўзига зиён етказади. Жаноб Виргинский, сизнинг қариндошингиз Шигалев ва инчунин, сиздан ҳам мен шубҳаланиб ўтирмайман: у бизни сотмайди. Унинг қилиғига ачинамыз, холос; бироқ у ҳали жамиятни ташлаб чиқишини айтмади, шунинг учун уни гўрга тикишга вақт эрта. Хў-ўш, йўлингиз бўлсин жаноблар; у ерда пангқалла пўстаклар ўтирган бўлсалар-да, бироқ эҳтиёткорлик ҳар қалай халал бермайди...

Виргинский Эркель билан бирга кетадиган бўлди. Эркель Лямшинни Толкаченко ихтиёрига ўтказишдан аввал уни Петр Степановичга рўпара қилишга улгурди ва унинг ҳуши ўзига келгани, пушаймон бўлаётгани, кечирим сўраётгани, мени нима жин урди, ўзим ҳам билмайман, деганини маълум қилди. Петр Степанович ҳовузларнинг орқа томонидан, ўрмон боғни ёқалаб айланиб ўтиб, бир ўзи жўнади. Бу энг узоқ йўл эди. У қарийб ярим йўлга етганда, орқасидан Липутин етиб келди, у бундан ажабланди.

– Петр Степанович, бу Лямшин сотиб қўяди!

– Йўқ, эси киргандан кейин, агар сотса, биринчи бўлиб Сибирга кетишини билади. Энди ҳеч ким сотмайди. Сиз ҳам сотмайсиз.

– Ўзингиз-чи?

– Ҳеч шак-шубҳасиз, сотқинлик ниятида қимир этсангиз, ўша захоти ҳаммангизни гўрга тикаман, сиз буни билиб қўйинг. Аммо сиз сотмайсиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Сиз шуни айтиш учун оркамдан икки чақиримга ҳаллослаб келдингизми?

– Петр Степанович, Петр Степанович, бошқа ҳеч қачон энди кўришмаймиз-ку!

– Буни қаердан олдингиз?

– Менга фақат бир нарсани айтинг.

– Хўп нима? Мен тезроқ кўзимдан йўқолсангиз девдим.

– Битта жавоб, лекин тўғри бўлсин: биз дунёда ёлғиз битта бешлик-мизми ё бошқа бир неча юзлаб бешликлар ҳам борми? Мен энг юксак маънода сўраяпман, Петр Степанович.

– Жазавага тушганингиздан кўриб турибман. Биласизми, сиз Лямшиндан кўра ҳам хатарлироқсиз, Липутин?

– Биладан, биладан, аммо – жавоб беринг, нима дейсиз?

– Тентак одам экансиз! Ахир энди сизга фарқи бўлмаса керак – бешлик биттами ё мингта?

– Бундан чикди, битта! Билувдим ўзим! – кичқирди Липутин. – Доим буни билардим, битталигини, ҳозиргача билардим...

У бошқа жавоб кутиб ўтирмай, бурилиб қоронғуда тез ғойиб бўлди.

Петр Степанович бироз ўйланиб қолди.

– Йўқ, ҳеч ким сотмайди, – деб қўйди у дадил, – аммо тўда ўз номи билан тўдадай бўлсин ва айтилган ишни қилсин, ёхуд мен уларни... Бироқ, қандоқ ярамас, бу халқ!

II

У аввал ўз уйига кирди ва шошилмасдан бафуржа чамадонни жойлади. Тонгда, соат олтида тезюрар поезд жўнаб кетарди. Барвакт жўнайдиган бу тезюрар поезд яқинлардан бери ҳафтада бир маротаба синов йўсинида қатнай бошлаганди. Петр Степанович *бизникиларни* гўё вақтинча уездга бориб келаман деб огоҳлантирган эса-да, аммо кейинчалик маълум бўлишича, унинг мақсадлари батамом бошқача бўлган экан. Чамадонини ҳозирлагач, олдиндан огоҳлантириб қўйилган уй бекаси билан ҳисоб-китобини битирди-да, у извошга тушиб, вокзал яқинида турадиган Эркелникига йўл олди. Ана шундан кейингина тунги соат бирлардан ўтганда, Кирилловникига жўнади; унинг уйига яна Федьканинг хуфя сўқмоғидан ўтиб борди.

Петр Степановичнинг кайфияти жуда ёмон эди. Таъбини ҳаддан ташқари тирриқ қилган нохушликлар (у ҳамон Ставрогин ҳақида ҳеч нарса билолмаганди) қаторида, чамаси у – зотан буни аниқ айтолмайман, – кун давомида қаердандир (аникроғи, Петербургдан бўлса керак), махфий бир билдириш олган, унда тез орада бошига тушиши мумкин бўлган хавф ҳақида хабар қилинганди. Албатта, ушбу давр воқеалари борасида шахаримизда ҳозир анча-мунча афсоналар тўқиб чиқарилган; лекин нималардир аниқ маълум бўлса ҳам, бу фақат билиши керак бўлган тегишли кишиларгагина маълум. Фараз қилишимча, Петр Степановичнинг бу ердан бошқа қайсидир шахарларда ҳам ишлари бўлиши ва у ҳақиқатан билдириш олганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Липутин батамом шубҳаланиб, ишончсизлик билдирганига қарамай, шунга ишончим комилки, бизникидан ташқари ҳам, мисол учун пойтахтларда унинг бешликлари ҳақиқатан, иккита-учта бўлиши мумкин эди, мабодо, бешликлар демаганда ҳам, алоқалар ва борди-келди муомалалар, хаттоки жуда ҳам ажаб-товурлари, – бор бўлса, не ажаб. У жўнаб кетгандан сўнг уч кун ўтмай, шахримизга марказдан уни дарҳол қамоққа олиш ҳақида фармойиш келиб қолди – аммо қайси ишлари учун, биздагиларми ё бошқами, билолмадим.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бизда студент Шатовнинг сирли ва ҳар жиҳатдан маънодор ўлдирилиши очилгандан сўнг бирдан барча бошлиқларимиз ҳамда шу пайтгача тамомила енгилтаклик, ҳавойиликка муккасидан кетган жамиятимиз шу қадар ҳайратомуз ва хорикулодда қўрқув исканжасига тушиб қолдиким, ўша буйруқ етиб келганда, қўрқув ва ҳайрат юз баравар кучайди – қотиллик биздаги бемаънилиқлар қай даражага етганини кўрсатиши билан бирга унга ҳамроҳлик қилган шарт-шароитлар фавқулодда сирли бир нуқтага қўтарилганига ҳам ишора этди. Аммо буйруқ кечикди: Петр Степанович ўшандаёқ Петербургга етиб борган, номини ўзгартирган ва ишқалнинг ҳидини сезиб, дарҳол хорижга сирғалиб чиқиб кетганди... Айтгандай, мен олдинга ёмон илгарилаб кетдим.

У Кирилловнинг олдига қаҳр-ғазабга миниб, кеккайиб кириб борди. Чамаси, асосий мақсад ва ишдан ташқари, у яна қандайдир Кирилловни ўз ғазабига олиш, унга аламини сочишни ҳам хоҳларди. Кирилловнинг келганидан мамнун бўлди; уни узоқ, изтироб билан интизор кутгани сезиларди. Унинг башараси одатдагидан кўра оқаринкираган, қора кўзларининг нигоҳи оғир ва бир нуқтага қадалганди.

– Мен келмасангиз керак, деб ўйлагандим, – оғир оҳангда деди у диван бурчагида ўтирганча ўрнидан турмай. Петр Степанович унинг олдига бориб тўхтади ва бир оғиз сўз айтмай унинг юзига тикилди.

– Демак, бари жойида экан ва биз мақсадимиздан чекинмаймиз, балли! – таҳқирли ҳимояткорона тарзда кулди Пётр Степанович. – Ундай бўлса майлига, – қўшиб қўйди у бемаза ҳазил қилиб, – кечиккан бўлсам, сиз шикоят қилмасиз: сизга уч соат тортиқ.

– Сиздан ортиқча соату тортиқ менга керакмас, сен менга совға қилолмайсан... аҳмоқ!

– Қандай? – сескангандай бўлди Петр Степанович, лекин сўнг ўзини босиб олди, – мунча жиззакилик! Э, ғазаб отига минибмиз-да? – деди ҳамон ўша таҳқиромуз калондимоғлик билан. – Бундай пайтда вазмин бўлган яхши. Ўзингизни Колумб ўрнида кўриб, менга худди бир сичқон деб қарангу мендан ранжиманг. Кеча буни сизга тавсия қилгандим.

– Сенга сичқон деб қарагим келмайди.

– Нима бу, мақтовми? Бунинг устига чой ҳам совиб қолибди, – демак, ҳаммаси оёғи осмондан. Йўқ, бу ерда бари шубҳалига ўхшайди. Воҳ! Ойна олдида кўзимга бир нима ташланяпти, тарелкада-ку (у деразага яқин келди). Ўҳ-хў, гурунч билан қовурилган товук-ку!.. Лекин нега бунга қўл урилмаган? Демак, бизнинг кайфиятимиз шу аҳволда бўлганки, ҳаттоки товук жониворни...

– Мен овқатландим, ишингиз бўлмасин; оғзингизни юминг!

– Ў, албатта, жоним билан. Аммо мен бунга шундоқ бефарқ қаролмайман. Қаранг, туз тотмаган эдим, шунинг учун агар бу товук, афтидан, сизга керак бўлмаса... а?

– Енг, хоҳласангиз.

– Э раҳмат, чой ҳам бўлармикин?

У бир зумда диваннинг нариги чеккасига стол атрофига жойлашиб олди-да, ҳаддан ташқари очкўзлик билан овқатга ташланди; шу билан бирга ўз қурбонидан кўзини узмасди. Кириллов ғазаб ва нафрат билан унга қимирламай тикилиб турар, гўё кўз узишга кучи етмасди.

– Бирок, – деб бошини кўтарди бирдан Петр Степанович тўхтамай кавшанаркан, – бирок иш нима бўлади? Орқага чекинмаслик керак, а? Қоғоз-чи?

– Мен шу кеча бир қарорга келдим, менга барибир. Ёзиб бераман. Варақаларними?

– Ҳа, варақаларни ҳам. Мен сизга айтиб тураман. Сизга ахир фарқи йўқ-ку. Наҳотки сизни шундай вақтда хатнинг мазмуни ташвишга солса?

– Бу сенинг ишинг эмас.

– Албатта, менинг ишиммас. Ўзи уч-тўрт қатор сўз, холос: Шатов билан бирга варақаларни тарқатганларингиз, бу ерда яшириниб ётган Федька ҳам сизга ёрдам бергани ҳақида. Федька ҳақидаги охириги гап – унинг бу ерда тургани жуда муҳим гап. Сизга буларни очиқ айтяпман.

– Шатов? Шатов нимага? Шатов ҳақида ҳеч нарса ёзилмайди.

– Ие, сизга нима? Унга энди зарарингиз тегмайди.

– Унинг хотини қайтиб келди. У уйқудан туриб, мендан сўраттирди: у қайда деб?

– Қаерда деб сиздан сўраттирдими? Ҳм, бу чатоқ-ку. Яна сўраттиради; мен бу ердалигимни ҳеч ким билмаслиги керак...

Петр Степанович безовталаниб қолди.

– У билмайди, яна ухлаб қолди; унинг олдида доя бор, Арина Виргинская.

– Ҳай-ҳай, шу... эшитиб қолмас, а? Ташқари эшикни ёпиб қўйиш керак.

– Эшитмайди. Шатов келса, мен сизни нариги хонага яшириб қўяман.

– Шатов келмайди, биз сотқинлик ва чақув важдан уришиб қолдик... шу кеча... деб ёзасиз, унинг ўлими сабабини маълум қиласиз.

– Ўлдими! – кичкириб юборди Кириллов дивандан сапчиб туриб.

– Бугун кеч соат саккизда ёки яхшиси, кеча кеч соат саккизда, ҳозир соат бир бўляпти.

– Уни сен ўлдиргансан!.. Кеча мен буни билган эдим!

– Билмай-чи! Мана шу тўппонча билан (у, чамаси, кўрсатиб қўйиш учун тўппончани чиқарди, аммо қайтиб қўйнига солмади, ўнг қўлида тайёр тутиб тураверди). – Ўзингиз ҳам қизиқ одамсиз-да, Кириллов, ахир сиз ўзингиз ҳам билар эдингиз-ку, бу аҳмоқ одамнинг тақдири шундай бўлишини. Яна бунинг нимасини олдиндан билади? Мен буни бир неча маротаба оғзингизга чайнаб солдим. Шатов чақувга тайёрланди; мен кузатиб бордим; шу аҳволда қолдириб бўлмасди. Сизнинг ўзингизга ҳам кузатиб боринг, деб топширилганди; сиз ўзингиз менга бундан уч ҳафта бурун...

– Ўчир! У Женевада башарангга тупургани учун ўлдиргансан!

– Унгаям, яна бошқа нарсаларгаям. Яна қўп бошқа нарсалар бор; мен ҳеч қандай ғазабимни сочганим йўқ. Нега сапчийсиз? Нега оҳанжама қиласиз? Ўхў! Ҳали шунақами!..

У дик этиб ўрнидан туриб, тўппончани олдинга кўтарди. Гап шундаки, Кириллов эрталаб ўз тўппончасини тайёрлаб, ўқлаб қўйган, ҳозир уни дераза тоқчасидан қўлига олганди. Петр Степанович отишга тайёр бўлиб, куралини Кирилловга ўқталиб турди. Кириллов аччиқ кулди.

– Мени отиб ташлайди деб ўйладингми, аблах, шунинг учун ўқталапсанми... Йўқ, сени отмайман... гарчи... гарчи...

У шунда яна худди мўлжал олгандай бўлиб, худди шу тобда уни отиб ташласа, бундан чексиз роҳатланадигандай бўлиб, тўппончасини Петр Степановичга тўғрилади. Петр Степанович ҳам отишга шай турар, кутар, охириги сониягача кутар, тепкини босмас, бу аҳволда пешонасидан ўқ ейиши ҳам ҳеч гап эмас: “восвос”га ишониб бўладими. Аммо “восвос” ниҳоят қўлини пастга туширди, у хансирар, қалтирар, тили танглайига ёпишганди.

– Ўйинни тўхтатайлик, – куралини туширди Петр Степанович. – Билган эдим ўйин қилаётганингизни; жонингизни хатарга қўйдингиз, холос: мен отиб қўйишим мумкин эди.

Шунда у диванга бирмунча бамайлихотир ўтирди-да, титраётган қўли

билан ўзига чой қуйди. Кириллов тўппончани столга қўйиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

– Мен Шатовни ўлдирдим деб ёзмайман, умуман... ҳеч нарса ёзмайман. Хат қолдирмайман!

– Қолдирмайсизми?

– Қолдирмайман.

– Бу нима аблаҳлик ва аҳмоқлик! – ғазабидан кўкариб кетди Петр Степанович. – Кўнглимга келган эди бу. Сиз мени ғафлатда қолдиrolмайсиз. Бироқ, яна ўзингиз биласиз. Сизни зўрлайдиган бўлсам, зўрлардим. Сиз бари бир аблаҳ экансиз, – борган сари ўзини йўқота бошлади Петр Степанович. – Сиз ўша пайтда биздан пул сўрадингиз ва катта ваъда бердингиз... Лекин мен барибир бу ердан натижасиз кетмайман, лоақал ўзингиз ўз пешонангизни мажақлаганингизни кўриб кетаман.

– Сен ҳозирок бу ердан чиқиб кет, – унинг рўпарасида оёқ тираб туриб олди Кириллов.

– Бунинг иложи йўқ, – яна тўппончасига ёпишди Петр Степанович, – энди сиз алам қилиб ё кўрқиб ҳаммасидан қайтиб, эртага бориб сотасиз, яна пул ишламоқчи бўласиз; бунга пул тўлашади ахир. Жин урсин, сизга ўхшаган одамларнинг қўлидан ҳамма нарса келади! Фақат бунга уриниб ўтирманг, мен олдини олиб қўйганман: Шатов аблаҳни қандай ўлдирган бўлсам, сизни ҳам шу тўппонча билан бошингизни мажақламагунча кетмайман. Агар кўрқоқлик қилсангиз ё ниятингиздан қайтсангиз, сизни жин урсин, омон қўймайман!

– Албатта, коним тўкилганини кўрмоқчимисан?

– Ғазабим келгани учун қилаётганим йўқ, тушунинг; менга барибир. Мен ишимизга зиён етмасин дейман. Одамга ишониб бўлмайди, кўриб турибсиз. Мен сира тушунмайман сизнинг ўзингизни ўлдириш ҳақидаги хаёлингизни. Буни мен сизга тавсия қилганим йўқ, сиз ўзингиз ҳали мenden олдин биринчи бўлиб менга эмас, хориждаги аъзоларга айтгансиз. Яна эътибор берингки, улардан ҳеч ким сизни мажбур қилмаган, ҳеч ким сизни яхши танимаган, сиз ўзингиз кўнглингизни очиб изҳор қилгансиз. Хўш, нима қилиш керак энди, агар ўшандаёқ сизнинг розилигингиз ва таклифингиз (ўзингиз эътибор беринг: таклифингиз!) билан бу ерда бажариладиган айрим ишларнинг режаси тузилган, асосланган бўлса, энди ахир уларни сира ўзгартириб бўлмайди-ку. Ўзингизни шундай аҳволга қўйгансизки, ҳозир жуда кўп ортиқча нарсалардан хабардорсиз. Агар олчoқлик қилиб, эртага сотгани борсангиз, бу аввало, сизнинг ўзингизга фойда келтирмайди, сиз нима деб ўйлайсиз? Йў-ўқ, сиз бўйнингизга мажбурият олгансиз, сиз сўз бергансиз, пул олгансиз. Буни сиз ҳеч қачон инкор этолмайсиз...

Петр Степанович қаттиқ қизишиб кетди, аммо Кириллов анчадан бери кулоқ солмай қўйганди. У яна хаёлга ботиб, у ёқдан-бу ёққа бориб келарди.

– Мен Шатовга ачинаман, – деди у яна Петр Степанович рўпарасида тўхтаб.

– Аммо мен ҳам куяман, аммо, наҳот...

– Ўчир, аблаҳ! – бўқирди Кириллов ҳозир даҳшатли бир иш қилиб қўядигандай, – ўлдираман!

– Хўп, хўп, хўп, ёлғон айтдим, майли, ҳеч куйганим йўқ; бўлди, хўп, бўлди дейман! – кўрқиб ўрнидан сакраб турди Петр Степанович қўлларини олдинга чўзиб.

Кириллов бирдан жим бўлиб қолди ва яна у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

– Мен адо этаман; мен айнан энди ўзимни ўлдираман; ҳаммаси аблаҳ!

– Буни фикр деса бўлади; албатта, ҳаммаси аблах; дунёда яхши одамга кун йўқ, шунинг учун...

– Аҳмоқ, мен ҳам сендек аблахман, ҳаммага ўхшаган аблах, яхши одам эмас. Ҳеч қайда яхши одам бўлмаган.

– Ниҳоят тушуниб етди. Наҳотки ҳали ҳанузгача сизнинг шу ақлингиз етмаган, Кириллов, ҳаммаси ўша-ўша бир хил, яхшиям эмас, ёмон ҳам эмас, фақат ақллироғу аҳмоқроқ холос ва мабодо, ҳамма аблах бўлса (асли бу бекор), унда аблах бўлмаганнинг ўзи йўқ экан-да?

– А! Мабодо сен масхара қилмаяпсанми? – бироз ажабланиб қаради Кириллов. – Сен иситмалаяпсан ва шундоқ... Наҳотки, сенга ўхшаганларда ҳам эътиқод бўлса?

– Кириллов, сиз нимага ўзингизни ўлдирмоқчисиз, мен ҳеч тушунолмайман. Шуни биламанки, бу эътиқод... метин эътиқод. Лекин сиз юрагингизни очишга эҳтиёж сезаётган бўлсангиз, нима дей, мен хизматингизга тайёрман... Фақат вақт қисқалигини унутмайлик...

– Соат неча бўлди?

– Ўхў, роса икки, – соатга қаради Петр Степанович ва папирос тутатди. “Афтидан, тил топишадиганга ўхшаймиз”, – деб ўйлади у ўзича.

– Сенга айтадиган гапим йўқ, – деб тўнғиллади Кириллов.

– Эсимда бу ерда худо борасидаги бир гап... бир сафар менга тушунтирган эдингиз; ҳатто икки марта. Агар ўзингизни отсангиз, унда сиз худога айланасиз, шундай эмасмиди?

– Ҳа, мен худога айланаман.

Петр Степанович кулгани ҳам йўқ; у кутарди; Кириллов унга нозик қилиб қаради.

– Сиз сиёсий лўттивоз ва ўйинчисиз, сиз мени фалсафа томонга бошлаб, кўнглимни кўтариб, мурасага келтирмоқчисиз, қаҳр-ғазабдан туширмоқчисиз, шундай қилиб тинчитиб, кейин Шатовни мен ўлдирдим деган хатни олмоқчисиз.

Петр Степанович бир мунча табиий соддалик билан жавоб қилди:

– Хўп, майли, мен шундай аблах бўла қолай, лекин энг охири соатларингизда сизга бунинг нима фарқи бор, Кириллов? Ўзингиз айтинг, нима учун жанжаллашиб ётибмиз: сиз шундоқ одамсиз, мен шундоқ одамман, хўп, нима бўпти? Устига-устак икковимиз ҳам...

– Аблахлармиз.

– Ҳа, балки, аблахлардир. Сиз ахир биласиз-ку, буларнинг ҳаммаси куруқ сўзлар.

– Мен умрим бўйи куруқ сўз бўлмасин дегандим. Шуни истамаганим учун яшаб юргандим. Мен ҳозир ҳам ҳар куни шуни истайман, куруқ сўз бўлмасин.

– Нима қилдик, ҳар ким яхши жойни қидиради. Балиқ... яъни ҳар ким ўзига қулайлик излайди; шу холос. Жуда узоқ замонлардан бери маълум.

– Қулайлик, дедингми?

– Сўзни деб тортишиб ўтираемизми?

– Йўқ, топиб айтдинг; майли қулайлик. Худо – зарурат шунинг учун у бўлиши керак.

– Ана, жуда соз.

– Аммо мен биламан, у йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

– Шу тўғрироқ.

– Сен наҳотки тушунмасанг, мана шундай икки хил фикрдаги одам тирик қолмаслиги керак?

– Ўзини отиши керакми?
 – Наҳотки, фақат шунинг ўзи учунгина ўзини отиш мумкинлигини сен тушунмасанг? Сен тушунмайсан, сенинг минглаб одамларинг ичида битта ягона шундай одам бўлиши мумкин, битта истамайдиган ва кўтариб кетолмайдиган одам.

– Мен фақат шуни тушуниб турибманки, сиз, назаримда, иккиланяп-сиз... Бу жуда чатоқ.

– Ставрогинни ҳам ғоя еди, – унинг гапига эътибор бермай деди Кириллов қовоғини солганча у ёқдан-бу ёққа юриб.

– Қандай? – қулоғини динг қилди Петр Степанович, – қанақа ғоя? Унинг ўзи сизга бир нарса дедими?

– Йўқ, ўзим сездим: Ставрогин агар динга ишонса, ишонганига ишонмайди. Агарда ишонмаса, ишонмаганига ишонмайди.

– Э, Ставрогиннинг бундан кўра ақллироқ нарсалари ҳам бор... – жиғибийрон бўлиб тўнғиллади Петр Степанович Кирилловнинг ранг-туси ўчиб гапнинг ройиши ўзгариб бораётганини безовта кузатаркан.

“Жин урсин, ўзини отмайди, – деб ўйларди у, – олдиндан билардим; мияси айниган, бошқа ҳеч нарса эмас; мунча ипринди-сипринди одамлар!”

– Сен мен кўриб турган охирги одам: охирги дамда сен билан хафалашиб айрилмасам дедим, – кутилмаганда илтифот қилди Кириллов.

Петр Степанович дарҳол жавоб бермади. “Жин урсин, бу яна ўша гапми?” деб ўйлади у.

– Ишонинг, Кириллов, сизга кўнглимда заррача ёмонлик йўқ, шахсан бир инсон сифатида ва доим...

– Сен аблах, сен сохта ақлсан. Аммо мен ҳам худди сендайман, мен ўзимни отаман, сен эса яшайсан.

– Яъни сиз демокчисизки, мен шунчалар тубанманки, тирик қолишни истайман.

Петр Степанович шундай бир вақтда мана шу гапни давом эттиришнинг нафи борми, йўқлигини сира билолмас ва ниҳоят, барини “оқимнинг ўзига қўйиб беришга” қарор қилди. Аммо Кирилловнинг ундан яшириб ўтирмай нафратланиши, ўзини баланд олиб гапириши авваллари ҳам қаттиқ жиғига тегар, ҳозир эса нима учундир илгарилардан кўра ҳам кўпроқ ғашини келтирмоқда эди. Бунинг сабаби шунда бўлса керакки, бор-йўғи бирон соатлардан сўнг ўлиши керак бўлган Кириллов (ҳар қалай Петр Степанович шуни назарда тутарди) унга ҳозир қандайдир яримта одамга ўхшаб кўринар ва унинг энди негадир ҳеч қандай такаббурлик қилиши мумкин эмасдай туюларди.

– Менинг олдимда ўзимни отаман деб мақтаняпсизми дейман?

– Мен доим ҳамманинг тирик қолишига ажабланиман, – унинг сўзини эшитмай деди Кириллов.

– Ҳм, олайлик, бу ҳам бир гап, бироқ...

– Маймун, сен менга ёқиш учун гапларимни тасдиқлаб турибсан. Жим бўл, ҳеч нарсани тушунмайсан. Агар худо бўлмаса, мен худоман.

– Мана мен ҳеч қачон гапингизнинг шу жойини тушуниб етолмайман: нега энди айнан сиз худо бўларкансиз?

– Агар худо бўлса, унда бутун ирода уники, мен унинг иродасидан қутулолмайман. Агар у бўлмаса, унда бутун ирода меники, ва мен ўз майлимни билдиришим керак.

– Ўз майлимни? Нега ундай деяпсиз?

– Чунки бутун ирода меники бўлди. Нахотки, бутун сайёрада ҳеч зот худони тан олмай ўз майлига ишониб, тўла ва узил-кесил маънода ўз майлини билдиrolмайди? Бу бамисоли мерос олган қашшоқ каби кўркиб кетади ва ўзини эгалик қилишга қурби йўқ ҳисоблаб, қоп олдига боришга журъат қилмайди. Мен ўз майлимни билдирмоқчиман. Майли, ёлғиз ўзим бўлсам-да, аммо билдирмоқчиман.

– Майли, билдиринг.

– Мен ўзимни отишим керак, чунки ўз майлимнинг тўла-тўкис намоён бўлиши – ўз-ўзимни ўлдириш.

– Ўзини ўлдирадиган битта сиз эмас-ку; жонига қасд қилганлар қанча.

– Сабаби бор. Лекин ҳеч қандай сабабсиз, фақат ўз майли учун – ёлғиз мен.

“Ўзини отмайди”, – деган сўз яна хаёлидан ўтди Петр Степановичнинг.

– Биласизми, нима, – деди у ғаши келиб, – мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, ўз майлимни кўрсатиш учун ўзимни эмас, бошқа аллакимни ўлдираддим. Фойдали иш қилган бўлардим. Агар кўркмасангиз, кимни ўлдиришни кўрсатардим. Ана унда бугун ўзингизни отмасангиз ҳам бўлаверади. Келишиб олишимиз мумкин.

– Бошқани ўлдириш ўз майлимнинг энг тубан нуқтаси, сендан яна бошқа нима кутиш мумкин. Мен сен эмасман; мен энг олий нуқтани истаيمان, мен ўзимни ўлдираман.

“Ақлингга балли”, – ғазабланиб тўнғиллади Петр Степанович.

– Мен ишонмаслигимни билдиришим керак, – у ёқдан-бу ёққа бориб келарди Кириллов. – Мен учун худо йўқ деб айтишдан ҳам юксак ғоя йўқ. Бутун инсоният тарихи менинг томонимда. Одам ўзини ўлдирмай яшаш учун мутгасил худони ўйлаб топган. Бутун умуминсоният тарихи ҳозиргача фақат шундан иборат. Мен бутун инсоният тарихида биринчи бўлиб худони ўйлаб топишни истамадим. Абадулабад буни билиб қўйсинлар.

“Ўзини отмайди”, – ташвишланарди Петр Степанович.

– Ким ҳам биларди? – у Кирилловнинг қитиқ патига тегди. – Бу ерда сизу мен; Липутинми?

– Ҳамма билсин; ҳамма билади. Ҳеч қандай яширин нарса ошкор бўлмай қолмайди. Мана *Ўзи* айтган.

Шундай деб, у титроқ хаяжон билан олдида шамчирок ёниб турган Халоскор санамини кўрсатди. Петр Степановичнинг батамом куфри кўзиди.

– Сиз *Унинг Ўзига*, демак, ишонасиз ва чироғини ҳам ёқиб қўйгансиз; бу “ҳар эҳтимолга қарши” эмасми ишқилиб?

Кириллов индамади.

– Биласизми, менимча, сиз чамаси, кашишдан ҳам ортиқ ишонасиз.

– Кимга? *Унгами*? – Кириллов тўхтаб, қотиб қолган, олайиб кетган кўзлари билан олдинга тикилди. – Жуда катта бир ғояни эшитиб ол: еру заминда шундай кун келди, ернинг қоқ ўртасида учта хоч турарди. Хочдаги бири шунчалар ишонардики, бошқасига деди: “Бугун мен билан бирга жаннатга кирасан”. Кун охирига етди, ҳар икковининг жони узилди, юриб-юриб, на жаннатни, на қайта тирилишни топишди. Айтилган сўз исботини топмади. Қулоқ сол: бу одам бутун дунёда энг юксак одам эди, нима учун яшаш кераклигини белгиларди. Ўз устидаги, остидаги жамики нарсалари билан бутун сайёра мана шу одамсиз – фақат телбаликдан иборат. Аввали ва охири ҳатто мўъжизага доғур *Унгача* шундайи бўлмаганди. Мўъжизанинг ўзи ҳам шуки, ҳеч қачон бундайи бўлмаган ва

бўлмагай. Шундай экан, агарда табиатнинг қонунлари Уни ҳам аямаган, ҳатто ўз мўъжизасига ҳам шафқат қилмаган ва яна *Уни* ҳам ёлғон ичида яшаш ҳамда ёлғон учун ўлишга маҳкум этган экан, демак, бундан келиб чиқадики, бутун сайёра ёлғон ва ёлғону аҳмоқона ҳазил-мазах устида турди. Демакки, сайёранинг ҳам қонунлари ёлғон ва шайтон ўйинларидир. Шунда яшаш нима учун керак, жавоб бер, агар одам бўлсанг?

– Бу ишнинг тескари томони. Назаримда, бу ерда сиз иккита бошқа-бошқа сабабни аралаштириб юбордингиз; бу жуда лиқилдоқ нарса. Аммо ижозат этинг, хўп, сиз агар худо бўлсангиз? Агар ёлғон тугаса-ю, сиз бу ёлғоннинг бари олдинги худодан эканлигини сезиб қолсангиз-чи?

– Ниҳоят, сен тушуниб етдинг! – деб кичқирди Кириллов эҳтирос билан. – Демак, ана, тушунса бўларкан-ку, сендақа бир одам ҳам тушунгандан кейин! Энди тушунгандирсан, ҳамма учун бутун халоскорлик – мана шу фикрни исботлашда. Ким уни исботлайди? Мен! Сира тушунмайман, шу паллагача даҳрий худонинг йўқлигини билиб туриб, шу заҳоти ўзини ўлдирмаганига? Худонинг йўқлигини англаб туриб, шу заҳоти ўзининг худога айланганини англамаслик бемаънилиқ, билъакс албатта, ўз-ўзингни ўлдирасан. Агар англамасанг – сен шоҳсан ва энди ўз-ўзингни ўлдирмайсан, балки энг асос шараф ичра яшайсан. Аммо биров, яъни ўша биринчи одам албатта ўзини ўзи ўлдириши керак, акс холда ким бошлаб беради, ким исбот қилади? Мен бошлаб бериш ва исботлаш учун албатта ўз-ўзимни ўлдиргайман. Мен ҳали фақат ғайриихтиёрий худоман ва мен бахтсизман, зеро, ўз майлимни билдиришга *мажбурман*. Ҳамма шунинг учун бахтсизки, ҳаммаси ўз майлини баён қилишга кўрқади. Инсон айни пайтгача шунинг учун ҳам бахтсиз ҳамда қашшоқ эдики, ўз майлининг энг асосий нуқтасини баён этишга кўрқарди ва фақат мактаб ўқувчисига ўхшаб бир четга чиқиб ўз майлини билдирарди. Мен ёмон бахтсизман, зотан, ёмон кўрқаман. Кўрқув – инсоннинг тавқи лаънати... Аммо мен ўз майлимни билдираман, мен ишонмаслигимга ишонишим керак. Мен бошлаб бераман ва тугатаман, ва эшикни очаман. Мен халос қиламан. Фақат шу нарса барча одамларни халос этади ва кейинги авлод жисмонан бошқа авлодга айланади; зотан, ҳозирги жисмоний вужуд ичида инсон аввалги худосиз яшолмайди, мен уни кўп ўйладим. Мен уч йил менинг илоҳимнинг сифатини изладим ва топдим: менинг илоҳимнинг сифати – ўз майлим! Энг асосий нуқтада мен кўрсатадиган бўйсунмасликнинг ва менинг даҳшатли янги эркинлигимнинг ҳаммаси шу. Зеро, у жуда ҳам даҳшатли. Мен бўйсунмасликни ва менинг янги даҳшатли эркинлигимни кўрсатиш учун ўзимни ўлдираман.

Унинг юзи ғайритабиий оқарган, нигоҳи чидаб бўлмайдиган оғир эди. Уни иситма тутаётганга ўхшарди. Петр Степанович у ҳозир йиқилиб тушса керак, деб ўйлади.

– Қани, қалам бер! – бирдан ҳеч қутилмаганда кичқирди Кириллов жўшиб. – Айтиб тур, ҳаммасини ёзаман. Шатовни ҳам ўлдирдим дейман. Айтиб тур, жуда кулгим қистаяпти. Калондимоғ қулларнинг фикрларидан кўрқмайман! Барча яширин нарсалар ошқора бўлади, ўзинг кўрасан! Сен эса мажақланиб ташланасан... Бунга ишонаман! Ишонаман!

Петр Степанович дик этиб турди, дарров сиёҳдон, қоғоз топди ва вақт келганидан фойдаланиб, иш юришадиган бўлди, дея суюниб, айтиб ёздирдишга тушди.

– “Мен, Алексей Кириллов, шуни эълон қиламанки...”

– Тўхта! Истамайман! Кимга эълон қиламан?

Кириллов безгак тутгандай калтирарди. Мана шу эълон қилиш ва у билан бирга туғилган кутилмаган алоҳида бир фикр, афтидан, унинг бутун хаёлини бирдан тўла камраб олди, худди у қандайдир ечимдай, унинг музтар қийноқ ичидаги руҳи бир сонияга бўлса-да, шунга шиддат билан бориб урилди:

– Кимга эълон қиламан? Билишни истайман, кимга?

– Ҳеч кимга, ҳаммага, биринчи бўлиб ўқийдиган одамга. Аниқ бўлиши шартми? Бутун дунёга!

– Бутун дунёга? Қойил! Пушаймон бўлишнинг ҳожати йўқ. Пушаймон бўлишни истамайман; бошлиқларга ёзишни ҳам истамайман!

– Э, йўқ, керакмас, жин урсин бошлиқларни! Э, ёзинг-чи, астойдил айтаётган бўлсангиз!.. – фиғони чиқиб қичқирди Петр Степанович.

– Тўхта! Мен тепага тилини чиқариб турган башарани чизиб қўяй.

– Э, бекор! – жаҳли чикди Петр Степановичнинг, – расмсиз ҳам ҳаммасини биратўла англатса бўлади.

– Англатса бўладими? Бу яхши. Ҳа, англатса бўлади, бўлади! Майли, англитиб айт.

“Мен, Алексей Кириллов, – Петр Степанович Кирилловнинг елкаси оша энгашиб, унинг хаяжондан титраган қўли билан ҳар бир ҳарфни қандай ёзаётганини кузатиб, қатъият ва ҳукмпармолик билан айтиб турди, – мен Кириллов эълон қиламанки, бугун... октябрь куни, кечкурун соат саккизда студент Шатовни ўлдирдим, сотқинлик қилгани учун, ўрмон боғда, яна варақалар ҳақида чакқани учун, яна биз икковимиз яшайдиган Филипповнинг уйида яширинча ижарада туриб, ўн кун тунаган Федькани сотгани учун. Бугун ўзимни ўз тўппончамдан отяпман, пушаймон бўлганим ёки сизлардан кўрққаним учун эмас, балки хорижда ўзимни ўлдираман, деб ният қилиб қўйган эдим”.

– Фақат шуми? – ҳайрон бўлиб, аччиқланиб хитоб қилди Кириллов.

– Бошқа бир сўз ҳам ортикча! – қўлини силтади Петр Степанович ундан хужжатни тортиб олишга уриниб.

– Тўхта! – қоғозга қўлини маҳкам босди Кириллов, – тўхта, бекор! Мен ким билан ўлдирганимни ёзаман. Федька нима қилиб юрибди? Ёнғин-чи? Мен ҳаммасини ёзишни истайман, сўкишни истайман, англисинлар, ҳа, англисинлар!

– Етар Кириллов, ишонинг, шунинг ўзи етади! – ялинишга тушди Петр Степанович, унинг қоғозни йиртиб ташлашидан ўлардай кўрқиб. – Бунга ишонишлари учун иложи борича чигал қилиб ёзиш, айнан шундай, айнан ишоралар қилиб ўтиш керак. Ҳақиқатнинг жиндак учини кўрсатиб қўйиш кифоя, зиғирча, жиғларига тегиб ўтсангиз, бас. Доим биздан кўра кўпроқ ёлғонни тўқиб чиқаришади ва биздан кўра ўзларига кўпроқ ишонишади, шундан яхшиси йўқ, шундан яхшиси йўқ! Қани беринг; шундоқ ўзи соз; беринг, беринг!

У қоғозни тортиб олишга тиришарди. Кирилловнинг кўзи соққасидан чиқиб, эшитиб турар ва фикрлашга уринар, аммо чамаси, ҳеч нарса миясига кирмасди.

– Э, шайтон! – жаҳли чикди бирдан Петр Степановичнинг, – ҳали имзосини чекмабди-ку! Нега кўзингизни дўлайтирасиз, қўл қўйинг!

– Мен боплаб сўкаман... – тўнғиллади Кириллов, аммо перони олиб имзосини чекди. – Мен боплаб сўкишни истайман...

– Имзо қўйинг: *Vive la république*¹, шунинг ўзи кифоя.

– Қойил! – жўшиб-тошиб бўқирди Кириллов хаяжонининг зўридан.

¹ Яшасин Республика (франц.)

– Vive la republique democratique, sociale et universelle on la mort!..¹ Йўқ, йўқ, ундаймас. – Liberte, egalite, fraternite on la mort!² Мана шуниси яхши, бу яхши, – у роҳатланиб имзоси тагидан шу сўзларни ёзди.

– Етарли, етарли, – ҳамон такрорларди Петр Степанович.

– Тўхта, яна озгина... Мен, биласанми, яна бир карра французчасига имзо чекаман: “de Kiriloff, gentilhomme russe et citoyen du monde”.³ Хах-хах-ха! – хахолаб кулди у. – Йўқ, йўқ, йўқ, тўхта, энг яхшисини топдим, эврика: gentilhomme-seminariste russe et citoyen du monde civilize!⁴ – мана бу ҳаммасидан яхши... – шунда у дивандан сакраб турди, дераза токчасидан тез бориб тўппончасини олди, югуриб нариги хонага чиқиб, орқасидан эшикни зичлаб ёпди. Петр Степанович бир дақиқача эшикка боққанча ўйланиб туриб қолди.

“Агар ҳозир бўлса, балки отар, яна ўйланиб ўтирса, ҳеч вақо бўлмайди”.

У яна қоғозни олиб, ўтириб кўздан кечира бошлади. Билдириш хати унга маъқул кўринди:

“Ҳозирча нима керак? Уларни чалғитиб, вақтдан ютиш керак. Ўрмон боғ? Шаҳарда ўрмон боғ йўқ, ўйлаб-ўйлаб Скворешники деган фикрга келишади. Унгача вақт ўтади, қидириб топишгунча яна вақт кетади, мурдани қидириб топишса – э, тўғри ёзган экан дейишади; демак, ҳаммаси тўғри, демак, Федька ҳақидаги гап ҳам рост. Федьканинг ўзи нима деган нарса? Федька – бу ёнғин, бу Лебядкинлар: демак, ҳаммаси Филипповнинг уйдан чувалашиб чиқиб келаверади, кўрмай қолибмиз-да, бурнимизнинг тагида экан, билмабмиз-да, деб ёзғиришади – тоза бошлари чириллаб айланади! *Бизниқилар* хаёлларига ҳам келмайди; Шатов, Кириллов, Федькаю Лебядкинлар; нега булар бир-бирларини ўлдиришди экан – ана яна уларнинг бошини қотирадиган савол. Э, жин урсин, отмайди шекилли!..”

У хатни ўқиб ундан завқланаётган эса-да, икки қулоғи қўшни хонанинг эшигида эди – бирдан жаҳли кўзиди. У соатга безовта бўлиб қаради; вақт анча кеч эди; анави кириб кетганига ҳам ўн дақиқадан ошди... У шамни кўтариб, Кириллов кириб кетган эшикка борди. Эшик яқинида унинг хаёлига шам ҳам ёниб тугаяпти, йигирма дақиқалардан сўнг батамом ёниб битади, бошқа шам йўқ, деган ўй келди. У эшик тутқичини ушлади-да, қилт этмай қулоқ тутди, зинг этган товуш чикмасди: у бирдан эшикни очди ва қўлидаги шамни юқори кўтарди: нимадир ўқириб унга ташланди. У жони борича эшикни қарсиллатиб ёпди ва яна унга қапишиб қулоқ тутди, аммо яна жимжитлик чўкди – ўлик сукунат.

У қўлида шам билан анчагача журъатсиз туриб қолди. Боя эшикни очган лахзада у даҳватан ҳеч нарсани кўролгани йўқ, бироқ хонанинг ичкарисида дераза олдида Кирилловнинг башараси кўзга чалинди-да, шу заҳоти у ваҳшиёна қутуриб унга ташланди. Петр Степанович сесканди, шамни тезгина столга қўйди, тўппончасини шайлаб, оёқ учида хонанинг нариги қарама-қарши бурчагига ўтди, агар Кириллов эшикни очиб, тўппонча билан столга яқинлашса, у мўлжалга олиб улгурар ва тепкини Кирилловдан илгари боса оларди.

Энди Петр Степанович унинг ўз жонига қасд қилишига ишонмасди! “Хонанинг ўртасида ўйлаб турган экан, – Петр Степановичнинг хаёлидан бу фикр қуюндай ўтди. – Бунинг устига хона ичи зимистон, қоронғу, даҳшат... У ўқириб мен томонга отилди – бу ерда икки ҳол бўлиши

¹ Яшасин демократик, ижтимоий, умумжаҳон республикаси ё ўлим! (франц.)

² Озодлик, тенглик, биродарлик ё ўлим! (франц.)

³ “Кириллов, рус дворяни ва дунё фуқароси” (франц.)

⁴ Рус дворян-семинаристи ва маданий дунё фуқароси (франц.)

мумкин: у тепкини энди босмоқчи бўлиб турганда, мен халал бердим, шекилли, ёки... ёки у мени қандай ўлдиришни ўйлаб ўйига етолмай турган. Шундай, у ўй суриб турган... У биледи, агар ўзи кўрқоқлик қилса, мен уни ўлдирмагунча кетмайман, – шунинг учун уни мен ўлдирмай туриб, у мени ўлдириши керак... Яна жимжитлик, яна! Жуда кўрқинчли: бирдан эшикни очиб юборса... Ҳамма чўчкалик шундаки, у худога кашишдан ортиқ ишонади... Улсаям ўзини отмайди!.. Бу “ўз ақли билан етиб борганлар” энди кўпайиб, болалаб кетди. Ифлос! Эҳ, шайтон, шам, шам! Чорак соатда албатта ёниб тугайди... тугатиш керак; қандай бўлмасин тугатиш керак... Нима ҳам қилдик, энди ўлдириш мумкин... Бу қоғоз бор экан, ҳеч ким мени ўлдирган деб ўйламайди. Уни полга шундай ётқизиб қўйиш мумкинки, кўлида ўқи бўшаган тўппонча бўлгач, албатта, ўзини ўзи отган, деб ўйлашади... Оҳ, шайтон, қандай ўлдирсам? Эшикни очсам, у яна ташланади ва мендан олдин ўқ узади. Э, шайтон, албатта тегизолмайди!”

У ниятнинг муқаррарлиги-ю, ўзининг журъатсизлигидан шундай титраб-қалтираб қийналарди. Ниҳоят, у шамни олиб тўппончасини кўтариб тайёр тутган ҳолда яна эшик яқинига борди; шам ушлаган чап кўли билан эшик қабзасини босди. Аммо чатоқ бўлди: қабза қирсиллади, ғичирлаган овоз эшитилди. “Тўппа-тўғри отади”, – деган ўй лип этиб ўтди Петр Степановичнинг калласидан. У оёғи билан эшикни кучи борича итарди, шамни кўтариб, тўппончани тўғрилади; аммо на бақирди ва на ўқ овози чиқди. Хонада ҳеч ким йўқ эди.

У қалтиради. Хонадан бошқа ҳеч қаёққа чиқиб, ўтиб бўлмасди. У шамни янада баландроқ кўтариб, диққат билан разм солиб қаради: ҳеч ким йўқ. У оҳиста Кирилловни чақирди, кейин яна овозини баландроқ кўтарди; ҳеч ким жавоб бермади.

“Нахот деразадан қочган бўлса?”

Ҳақиқатан, бир деразанинг битта кичик дарчаси очик эди. “Бўлмаган гап, кичик дарчадан қочиш мумкин эмас”. Петр Степанович хонани кесиб ўтиб дераза олдига борди: “Ҳеч иложи йўқ”. Бирдан у тез орқага ўгирилди-ю, кутилмаган ҳолдан ларзага тушди.

Деразаларга қарама-қарши деворда эшикнинг ёнида жавон турарди. Жавоннинг ўнг томонида, жавон билан девор орасида ҳосил бўлган бурчакда Кириллов турар, турганда ҳам, жуда ғалати эди, – унинг чўзилган гавдаси қимирламас, қўллари икки ёнига тик осилган, бошини тик кўтариб, энсасини деворга маҳкам тираган, худди бурчакда йўқолиб, сингиб кетишга чоғлангандай эди. Афтидан, у яширинмоқчи бўлган, лекин бунга қандайдир сира ишониб бўлмасди. Петр Степанович ушбу бурчакка нисбатан бироз қиялаб турар ва гавданинг фақат чиқиб турган бўлакларигина унинг кўзига ташланарди. У Кирилловни тўлалигича кўриш ва жумбоқни аниқлаш учун бироз сўл томонга ўтишга ҳануз журъати етмасди. Унинг юраги қаттиқ дукиллаб ура бошлади... Шунда бирдан у ёмон қутуриб кетди, жойидан кўзғалди, оёқларини гурсиллатиб тепиб бақирди-да, кўрқинчли қаҳр-ғазаб билан ўзини бурчакка отди.

Аммо яқин боргач, даҳшатдан зириллаб, худди қоққан қозикдек қаққайганча қолди. Уни яна асосан шу нарса ҳайрону лол қилиб қўйдик, унинг қутуриб ташлангани ва қаттиқ бақирганига қарамасдан гавдаси хатто қимир этмади, худди унинг узвлари темир ёки мумдан ясалгандай эди. Башараси ғайритабиий оқарган, қора кўзлари қотиб қолган ва қандайдир бир нуқтага тикилганди. Петр Степанович шамни дам пастга, дам юқорига кўтариб, уни ёритиб кўздан кечирди, юзига разм солди. Петр Степанович

бирдан пайкаб колди: Кириллов аллақайга – бир нуктага тикилган бўлса-да, уни қиялаб кўриб турар, балки кузатар ҳам эди. Шунда унинг хаёлига бир фикр келди: ёниб турган шамни “ушбу ярамас”нинг башарасига тутиб куйдирса-чи, қани нима қиларкин, кўрамыз. Кутилмаганда, назарида, Кирилловнинг энгаги қимирлагандай ва лабларида кинояли табассум ўйнагандай ва худди унинг фикрини уккандай бўлди. Петр Степанович титраб ҳушини йўқотгандай Кирилловнинг елкаларидан маҳкам тутди.

Шундан сўнг кўз очиб-юмгунча шундай бир хунук воқеа рўй бердики, Петр Степанович кейин буларни хотирлаганда, ҳеч жой-жойига қўёлмади. У қўлини Кирилловга тегизар-тегизмас, Кириллов жуда тез бошини эгди-да, яна боши билан уриб Петр Степановичнинг кўлидаги шамни учуриб юборди; шамдон шақиллаб ерга тушди, шам ўчди. Шу сониядаёқ Петр Степанович чап қўлининг жимжилоғи қаттиқ сирқираб оғриб кетганлигини сездди. У бақириб юборди ва шуни эслайдики, эс-ҳушини йўқотганча ўзига ёпишган ва бармоғини тишлаган Кирилловнинг калласига жон-жаҳди билан уч маротаба тўппонча билан урди. Ниҳоят, у бармоғини тортиб олди-да, бош-кетига қарамай, қоронғуда қоқилиб-суқулиб уйдан қочиб чикди. Унинг орқасидан уй ичидан:

– Ҳозир, ҳозир, ҳозир, ҳозир... – деган даҳшатли садолар эшитилди.

Ўн бора янгради бу овоз. Аммо Петр Степанович ҳамон қочар ва ниҳоят, даҳлизга етганда, бирдан гумбурлаб ўқ овози чикди. Шунда у даҳлизда қоронғуда тўхтади-да, беш дақиқача ўйланиб турди; ниҳоят, яна хонага қайтиб кирди. Аммо шам топиш керак эди. Жавоннинг ўнг тарафидан полга уриб туширилган шамдонни топса бўларди; аммо шам олқиндисини нима билан ёқади? Калласида илгари эсида қолган бир нарса ярқ этиб кетди: кеча у Федьканинг таъзирини бериш учун ошхонага югуриб кирганда, бурчакдаги токчада қатта қизил гугурт қутисини кўзи билан илғандай бўлганди. У тимирскиланиб чап тарафга ошхона эшиги томонга ўтди, эшикни топди, даҳлиздан ўтиб, пиллапоядан пастга тушди. У ҳозиргина эсига тушган токчадан қоронғуда қўли билан пайпаслаб ичи тўла, ҳали очилмаган гугурт қутини топди. У гугуртни ёқмасдан шошиб юқорига кўтарилди, фақат жавон ёнига, Кирилловнинг бошига тўппонча билан урган жойга етгандагина бирдан эсига тишланган бармоғи тушди-да, шу захоти бармоғида чидаб бўлмайдиган оғриқ тўйди. У тишини-тишига босиб, амаллаб шам олқиндисини ёқди-да, уни яна шамдонга қўндириб, атрофга аланглади: дарчаси очиқ дераза тарафда оёқлари хонанинг ўнг бурчагига чўзилиб Кирилловнинг жасади ётарди. Ўқ ўнг чаккасига узилган, у бошини тешиб чап ёғидан чиқиб кетганди. Атрофга қон ва миянинг мағзи сачраганди. Тўппонча полда чўзилган кўлида эди. Тил тортмай ўлгани кўриниб турарди. Ҳаммаёқни ўта эҳтиёткорона диққат билан кўздан кечиргач, Петр Степанович ўрнидан турди-да, оёқ учида юриб чикди, шамни биринчи хонадаги стол устига қўйди, бирпас ўйланиб, уни ўчирмаслик фикрига келди, олқиндидан ўт тушмайди, деб ўйлади. Яна бир қарра стол устида қолган хатга қараб қўйди-да, беихтиёр иршайди-ю, шундан сўнггина яна нима учундир оёқ учида уйдан чиқиб кетди. У яна Федьканинг сўқмоғи ва туйнугидан ўтиб, орқасидан яна уни ёпиб қўйди.

III

Тонг сахар соат олтига ўн дақиқа қолганда, темир йўл вокзалида анча узунгина чўзилиб кетган вагонлар ёнида Петр Степанович билан Эркель у ёқдан-бу ёққа юриб туришарди. Петр Степанович жўнаб кетяпти,

Эркель уни кузатишга чиққан. Юклар топширилган, саквояж иккинчи тоифа вагонга тегишли жойга жойлаштириб қўйилганди. Биринчи кўнғирок чалинган, иккинчисини кутишарди. Петр Степанович вагонларга чиқаётган йўловчиларни кўздан кечириб, атрофга очик боқарди. Аммо яқин танишлар кўринмасди; фақат икки маротабагина – узоқ таниши савдогар ҳамда бу ердан икки бекат наридаги бутхонасига бораётган бир ёш қишлоқ руҳонийси билан бош силкиб саломлашди. Эркель чамаси, мана шу охирги дақиқаларда бирон муҳимроқ нарсалар устида сўйлашгиси келар, лекин, бунинг афтидан, айнан нималигини ўзи ҳам билмасди; биринчи бўлиб оғиз очишга ботинмасди. Нима учундир, назарида, Петр Степанович уни хушламаётгандай, кейинги кўнғирокларни тоқатсизлик билан кутаётгандай туюларди.

– Сиз ҳаммага шундай очик қараяпсиз, – андак ботинмай деди Эркель худди огоҳлантирмоқчи бўлгандай.

– Бунинг нимаси ёмон? Мен ҳали яшириниб юришимга эрта. Хавотир олманг. Мен фақат Липутин жин чалгандай келиб қолмаса деб қўрқаман; ис олса дарров етиб келади.

– Петр Степанович, уларга ишониб бўлмайди, – қатъият билан деди Эркель.

– Липутинми?

– Ҳаммалари, Петр Степанович.

– Бекор, энди ҳаммаси кечаги воқеага алоқадор. Биронтаси ҳам сотмайди. Ақли расо одам ўзини ҳалокатга урмайди.

– Петр Степанович, улар ақлу хушларини йўқотиб қўядилар.

Бундай фикр Петр Степановичнинг калласига ҳам аввал келган бўлса керакки, Эркелнинг гапидан жаҳли чиқди:

– Юрагингиз пўкиллаяптими, Эркель? Уларнинг ҳаммасидан кўра сизга кўпроқ ишонаман. Мен энди ким нимага қодирлигини биламан. Уларга шу бугуноқ бу сўзларни тушунтиринг, мен уларни сизга топшириб кетяпман. Эрталабдан ҳар бировининг олдига кириб ўтинг. Эртан уларнинг сал эс-хушлари жойига тушгандан сўнг менинг ёзма йўл-йўриғимни уларга эшиттиринг. Индин бўлса ҳам майли... аммо амин бўлинг, улар эртагаёқ хушёр тортишади, негаки, жуда кўрқиб, тиззалари қалтираб турибди, шунинг учун гаҳ десангиз, қўлингизга қўнишади... Асосийси, сиз шахдингиздан тушманг.

– Эҳ, Петр Степанович, сиз шу ерда бўлсангиз, яхшийди!

– Мен у ёқда кўп турмайман; тезда қайтаман.

– Петр Степанович, – эҳтиёткорлик, аммо қатъият билан деди Эркель, – сиз Петербургга ҳам ўтсангизмикин. Мен тушунаман, сиз умум ишимиз учун фақат зарур бўлган ишларнигина қиласиз.

– Фаросатингизга балли, Эркель. Мен Петербургга бораётганимни фаҳмлаган бўлсангиз, унда англагандирсиз, мен кечаги ҳолатда уларга узоққа кетаётганлигимни айтолмадим, уларни ваҳимага солишни истамадим. Уларнинг қандай аҳволга тушганларини ўзингиз кўрдингиз. Лекин сиз тушуниб турибсиз, мен иш учун, асосий ва муҳим иш учун, муштарақ иш учун боряпман, мен қочиб қолмоқчи эмасман, ҳолбуки, қандайдир Липутинга ўхшаганлар шундай деб ўйлайди.

– Петр Степанович, менга деса хорижга бормайсизми, мен буни тушунаман; мен тушунаман сиз ўзингизни сақлашингиз керак, чунки сиз – бари, биз эса – ҳеч. Мен тушунаман, Петр Степанович.

Шўрлик болапақирнинг ҳатто овози титраб кетди.

– Раҳмат сизга, Эркель... Воҳ, қўлимнинг ярасига тегиб кетдингиз (Эркель унинг қўлини қисиб қўймоқчи эди; тишланган бармоқ қора латга билан чирмаб бойланганди). – Аммо сизга яна ишонч билан айтаманки, мен Петербургга фақат хабар олгани кетяпман, балки бор-йўғи бир кунгина бўларман, сўнг дарров қайтиб келаман. Келгач, мен одамларнинг кўзи учун Гагановнинг қишлоғида тураман. Агар бирон хавф-хатар туғилса, уни елкама-елка туриб қарши оламан, ўзим сафнинг бошида тураман. Мабодо, Петербургда ушланиб қолсам, дарҳол ўзингизга маълум йўл билан сизга хабар қиламан, сиз эса уларга етказасиз.

Иккинчи кўнғироқ чалинди.

– Йўлга тушишга беш дақиқа қолди. Биласизми, бу ердаги тўда тарқалиб кетишини мен истамасдим. Мен-ку, қўрқмайман-а, мендан хавотир олманг; умумий тармоқнинг узвий бўлаклари менда етарли, жуда кўзим учиб тургани йўқ; аммо яна бир бўлак ҳеч қачон ортиқчалик қилмайди. Дарвоқе, сизни бу тасқаралар билан ёлғиз қолдириб кетаётган бўлсам-да, кўнглим сиздан тўқ; хавотирланманг, улар сотишмайди, журъатлари етмайди... Эй-ха-а, сиз ҳам бугун кетяпсизми? – деб қичқирди у бирдан олдига кулиб саломлашгани келган ёш йигитга бутунлай бошқача кувноқ овоз билан. – Сиз ҳам шу тезюрар поездда кетишингизни мен билмабман. Ойингизни кўргани боряпсизми?

Ёш йигитнинг онаси қўшни вилоятдаги жуда бой мулкдор эди, йигитча эса Юлия Михайловнага узоқ қариндош бўлар, у шахримизда икки ҳафтача меҳмон бўлиб турганди.

– Йўқ, мен узоқроққа, Р... га кетяпман... Саккиз соатча вагонда бўлишга тўғри келади. Петербургга кетяпсизми? – кулди йигитча.

– Нега мени нақ Петербургга кетяпти, деб ўйладингиз? – янада очилиброқ кулди Петр Степанович.

Ёш йигит унга тўқаланган бармоғи билан пўписа қилиб қўйди.

– Бўпти, сиз топдингиз, – унга сирли қилиб шивирлади Петр Степанович, – мен Юлия Михайловнанинг хатларини олиб кетяпман, очигини айтсам, қуриб кетсин. Биласизми, у ерда уч-тўрт қандайдир одамларга кириб чиқишим керак. Жин урсин бунақа ишни!

– Айтинг, улар нега мунча қўрқиб кетишди ўзи? – йигитча ҳам шивирлаб сўзлашди. – Холам, ҳатто мени ҳам кеча ёнига йўлатмади; менимча, эри учун титраб-қакшаб ўтирмаса ҳам бўлади; аксинча, ёнгин пайтида у жонини аямади, йиқилиб тушганини ҳамма кўрди.

– Ана кўрдингизми, – кулиб юборди Петр Степанович, – хоним бу ердан юкорига ёзиб юборишган деб чўчияпти... шу айрим жаноблар... Бир сўз билан айтганда, бу ерда энг асосийси Ставрогин; яъни княз К. Эҳ, бу бир дунё тарих; азизим, мен сизга баъзи бир нарсаларни айтиб қўяй – яъни жўмардлик кўтарганча... Бу кишим менинг қариндошим прапоршик Эркель, уезддан.

Эркелга кўз қирини ташлаб турган ёш йигит шляпасига бармоғини теккизиб қўйди; Эркель таъзим қилди.

– Биласизми, Верховенский, саккиз соат вагонда кетишнинг ўзи бўлмайди, азоб. Биз билан бирга биринчи тоифа вагонда қўшнимиз Берестов ҳам кетяпти, жуда қизиқчи одам, полковник; у Гаринага уйланган (nee de Carine)¹, биласизми, у тузук одамлардан. Ўзига яраша фикри ҳам бор. Бу ерда фақат икки кунгина бўлди. Аралаш қарга ўйинига суяги йўқ; ўйнаб кўрамизми, а? Тўртинчи ўйинчини ҳам кўз остига босиб қўйганман

¹ Асли фамилияси ҳам Гарина (франц.)

– Припухлов деган киши, т-лик соқолдор савдогар, пули мил-мил, яъни ҳақиқий маънода мил-мил, сизга айтиб қўйяпман-да... Мен сизни у билан таништираман, қанор-қанор пул, тоза ҳангома қиламиз.

– Аралаш қарта десангиз, мен жоним билан, жуда яхши кўраман вагонда ўйнаб кетишни, аммо мен иккинчи тоифа вагондаман.

– Э, қўйинг-е, бўлмади! Бизга ўтинг. Мен ҳозир сизни биринчи тоифага ўтказишларини айтаман. Катта кондуктор ошнаमиз, йўқ демайди. Юкларингиз борми?

– Э, қойил, кетдик!

Петр Степанович саквояж, ёпинчик, китобини олди-да шу заҳоти жон-жон деб биринчи тоифа вагонга ўтди. Эркель ёрдамлашди. Учинчи кўнғироқ чалинди.

– Бўпти, Эркель, – Петр Степанович худди банд одамдай шошиб вагон ойнасидан охирги маротаба қўлини чўзди, – мен ҳозир улар билан ўйинга ўтираман.

– Тушунтирмасангиз ҳам биламан, Петр Степанович, тушунаман, ҳаммасини тушунаман ахир, Петр Степанович!

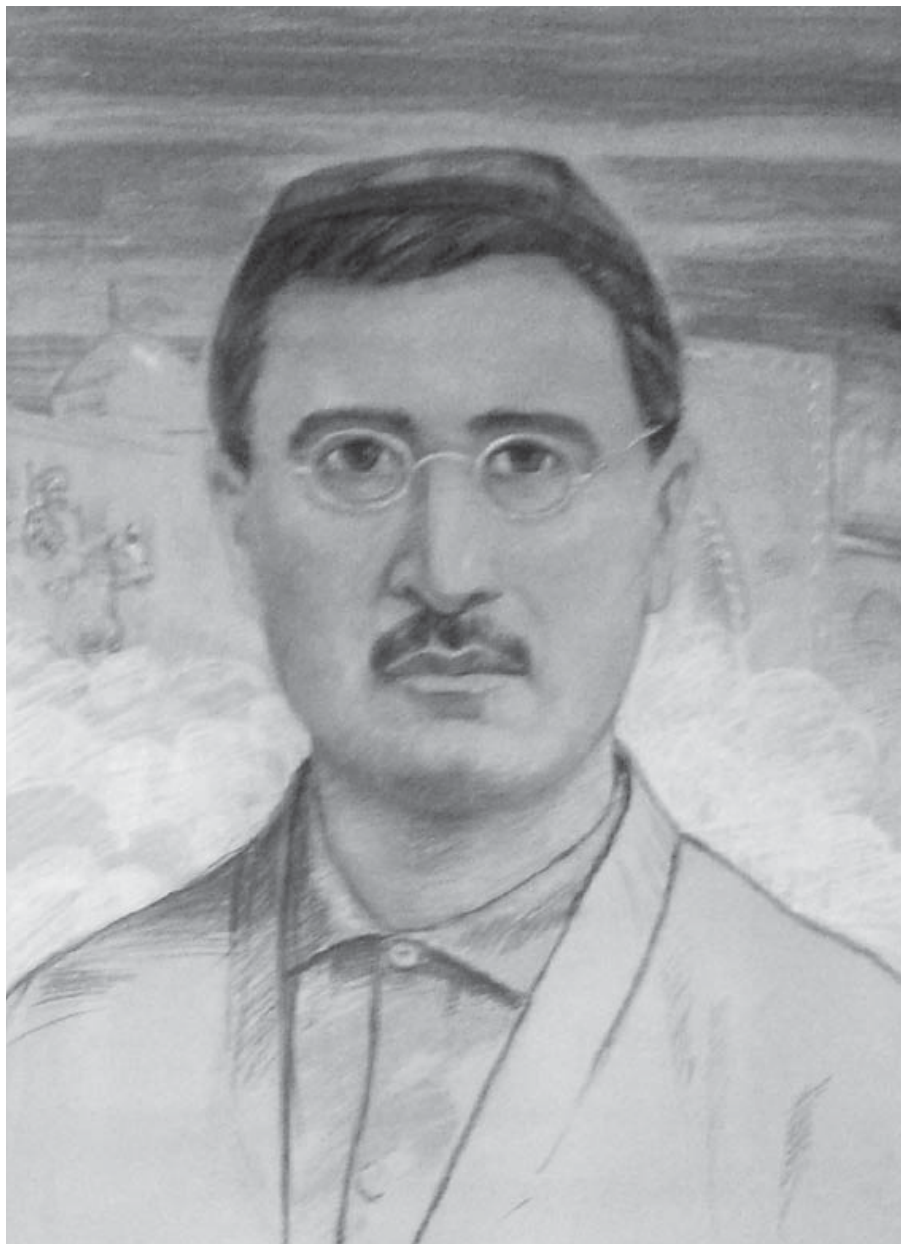
– Бўпти, яхшиликда қўришайлик, – Петр Степанович ёш йигит ҳамроҳлари билан таништиришга чақираётгани учун ўша ёққа ўтирилди. Ана шундан сўнг Эркель ўзининг Петр Степановичини бошқа ҳеч қачон кўрмади!

У уйга маънос ҳолда қайтди. Петр Степанович ташлаб кетаётганидан қўрқаётгани йўқ эди, бироқ... анов олифта чақирини билан дарҳол юзини ўтириб кетди-я, яна бу... бошқа гап топилмагандай қуруққина қилиб “яхшиликда” дегани-чи, ёки... лоақал қўлини маҳкам қисиб ҳам қўймади-я.

Ана шунга у доғда эди. Килкиллаган юрагини аллақандай бошқа бир нарса тимдаларди, бунинг нималигини ўзи ҳам билмасди, қандайдир кечаги оқшом билан боғлиқ эди.

*Рус тилидан
Иброҳим ҒАҒУРОВ таржимаси*

(Давоми бор)

ЧЎЛПОН
(1897 – 1938)

Неъмат Ҳақимов чизган суръат.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

91

ЭЛИМГА ТАНИТМОҚ ИСТАЙМАН

Абдулхамид Чўлпон таржима ишларига киришган вақтда бизда гарчи кўплаб таржима асарлар бўлса-да, таржима назарияси яратилмаган эди. Аммо барча миллий адабиётлар янгиланишга бирдек ташна, ўзларини адабий тасаввурларни янгилашга бирдек ҳақли ҳисоблардилар. Чинакам таржимон миллат талабини ҳис қилиши, ўз ўқувчиларини аён билиши керак. Чўлпон шундай таржимон эди. У миллий кўтарилишдаги иштирокини беш йўналишда олиб борди: шеърий асарлар, насрий асарлар, драматик асарлар, публицистик асарлар таржимасида, шу билан бирга таржима назариясини яратиш йўлида.

Шеърий асарлар таржимасига рағбат Такўр (Чўлпон тилида аталиши)га муҳаббатдан кучланди. Кўрилмаган шакл, кўрилмаган руҳ излаган Чўлпон ёзади: "...ҳалиги улуғ зот менга йўлиқди. Шундан кейин чинакам қондим". У таржимага қадар Тагорнинг ҳаёти, маориф ислоҳига оид интилишлари, Тагор асарларининг русча, инглизча нашрларию таржималари билан изчил танишди. Қадам-бақадам таржимага тайёрланди. "Буюк ҳинду" мақоласидан ўқиймиз: "Қўлим қалтираса ҳам, юрагим ўйнаса ҳам, кудратим етмаса ҳам ўша "Шарқ ва Ғарб ўртасидаги олтун кўпрук"ни элимга танитмоқчи бўлдим. Мундан ортиқ бир нарса демак, чинакам, кўлимдан келмайдир. Менинг кўлимдан келгани: у муборак одамнинг баъзи бир нарсаларини наср билан русча орқали таржума қилиб бериш бўлди. Шу ҳам катта гап". Аммо шеър таржимасида шаклни сақлаш энг муҳим жиҳатдир. Поэтик шаклни парчалаш мумкин эмас. Шакл ўзида ритми, ритм ўзида оҳангни, оҳанг эса руҳни сақлайди. "Такўрнинг шеърлари ҳаммаси дегундай куйли, куйлари – халқ куйи. Бу сафар унинг бир ашуласини тизма йўли (шеърий шаклда – Ш.Н.) билан таржума қилиб берамиз". Чўлпон шоир таржимон эди, ўз шеърлари, ҳикоялари, сафарномалари, таржималари – барчасида мусикийлик бор, барчасида оҳанг ўйнайди.

Насрий асарлар таржимаси А.С.Пушкин, И.С.Тургенев, А.П.Чехов, М.Горький, Л.Андреев, И.Франко кенглигида олиб борилди. Чўлпоннинг асосий таржимонлик фаолияти драматик асарларга қаратилган. Таржимачи (Чўлпон тилида аталиши) ҳикоялар таржимасида баённи диалоглар билан алмаштирган, яъни сўзларни актёрлар нутқида созлаган, ижрога мослаган. Леонид Андреевнинг "Осилган етти кишининг ҳикояси"га икки ўринда ремарка берса (русча матнда йўқ), Гоголнинг "Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмиш низолар ҳикояти"да диалоглар (4-фасл) ўта жонли, айни ижрога мўлжаллангандек яратилган. Чўлпон таржима вақти актёрларнинг оғиз ҳаракатларини кўриб тургандек ишлаган.

Чўлпон И.С.Тургеневнинг "Овчи кундаликлари" туркум ҳикояларига мансуб "Петр Петрович Каратаев" номли ҳикояни "Чўри қиз" номи билан ўгирган (1929). Таржимада мутлақ мувофиқликка эришиш мумкин эмас, аммо куйма жумлаларга эга бўлиш мумкин. "...а вот я ее ужо, вот я ее... Дурь-то я из нее выбью". Бу зикна кампирнинг айтганлари. Чўлпон куйидагича ўгиради: "Адабкинасини бераман мен унинг, адабкинасини!.. Бузуқ ниятларини тортиб оламан мен унинг". Миллийликка тўйинган куйма жумлалар булар. Таржимон асл матнга эстетик таъсирни ошириш, даврга мослаш, энг муҳими, нутқда ижрони таъминлаш учун анча эркин ёндашган. Ёндашувини, ўз талқинини шундай тушунтирган:

“Мулкдорнинг иккала кампир билан суҳбати русчасида наср санъатидаги повествование (қисса қилиш) йўлининг эски, ўз замонидаги шакли билан ёзилгон. Уни ўша шаклда таржима қилиш ҳам оғир, ҳамда ҳозирги ўқувчи ёшларга вазминлик қилгани учун мажбурият орқасида янги шакл билан, енгиллаштириб таржима қилдим”.

Чўлпон У.Шекспир, К.Гоцци, Н.В.Гоголь, В.Н.Билль-Белоцерковский, К.Гольдони, Лопе де Вега, Ф.Шиллер, С.Левитина, А.Файко, В.В.Третъяков, В.Ивановнинг драматик асарларини, театрга оид кўплаб мақолаларни ўзбек тилига ўгирди.

“Ҳамлет”нинг Чўлпон таржимаси Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида ўзбек таржима санъатининг шоҳ намунаси сифатида эътироф этилади. Бу таржима китоб ҳолида 1934 йил чоп этилди (Veljam Sekspir HAMLET 5 pardalik fasъa Colpan tarcemasi Taskent 1934). Мақсуд Шайхзода 1948 йилда ўз талқинини яратди. Тинимсиз таҳрир ва тузатишлардан сўнг, 1960 йилда “Ҳамлет” таржимасининг қайта ишланган варианты нашр бўлди. 2007 йил Жамол Камол асарни аслиятдан ўгирди. Қиёслаш, таржималарни баҳолаш учун кўлимизда юраги ҳар хил ураётган бешта таржима матни бор: инглизча, русча, русчадан ўгирилган иккита ўзбекча ва инглизчадан ўгирилган битта ўзбекча матн.

Чўлпон “Ҳамлет”ни деярли насрий йўлда ўгирган. Бу “Ҳамлет” таржимасининг илк тажрибаси эди. Чўлпон актёрларнинг талаффуз имкониятларига қараб иш кўрган ва бу таржима Мақсуд Шайхзода таржимаси китоб ҳолида чоп этилганда ҳам саҳнадан тушмаган, шеърый бўлмаган, жонли сўзлашувга асосланган ижро Чўлпон талқинида давом этган.

Шекспир ва Чўлпоннинг ижодий қуввати қай даражада эди? Таржима нега Чўлпон томонидан амалга оширилди, бошқа бир тараққийпарвар томонидан эмас? Инглизча, русча, ўзбекча матнлар ўртасида қандай ютуқлар ва йўқотишлар бор?

“Шекспир Чўлпондир ёхуд Чўлпон Шекспирдир. Чўлпон шеърлари Шекспир жўшқинлиги билан тўладир. Чўлпон оққўнгилиги Шекспир самимийлигидан ўтадир” (Аҳмад Шукрийнинг “Чўлпон Чўлпондир” мақоласидан, 1923). Шекспир жўшқинлиги, самимийлиги русча матн орқали Чўлпонга қандай ўтиб борган? Чўлпон талқини Мақсуд Шайхзода, Жамол Камол таржималарида қанчалик давом этган? Таржимаси кўп баҳсларга сабаб бўлган Ҳамлет монологи мисолида айрим кузатишларни ҳавола қиламиз.

*To be, or not to be – that is the question:
Whether 'tis nobler in the mind to suffer*

*The slings and arrows of outrageous fortune
Or to take arms against a sea of troubles,
And by opposing end them.*

(В.Фарнҳам таҳрири).

Парчанинг сўзма-сўз таржимаси қуйидагича: борлик ёки йўқлик – муаммо шу. Ғазабнок тақдир найзалари ва бўйинтурукларида азобланиш олийжанобликми ёки офатлар денгизига қарши туриш, бу қаршилиқ билан уларни тугатиш олийжанобликми?

Русча таржимада:

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

93

Быть или не быть – таков вопрос;
 Что благородней духом – покоряются
 Пращам и стрелам яростной судьбы
 Иль, ополчась на море смут, сразить их
 Противоборством?

(М.Лозинский таржимаси).

Русча матннинг сўзма-сўз таржимаси: борлик ёки йўқлик – муаммо шу. Олийжаноблик нима – ғазабнок тақдир ўқлари ва палахмонларига бўйсуними ёки фитна денгизида курашиб, қаршилиқ билан уларни мағлуб этишими?

Асл матни ва русча таржимани қиёслайлик. to suffer таржимасидан бўлак бошқа ўринларда тўла мувофиқликка эришилган:

<i>to be or not to be</i>	<i>быть или не быть</i>
<i>that is the question</i>	<i>таков вопрос</i>
<i>nobler in the mind</i>	<i>благородней духом</i>
<i>to suffer</i>	<i>покоряются судьбе</i>
<i>outrageous fortune</i>	<i>яростной судьбы</i>
<i>slings and arrows</i>	<i>пращам и стрелам</i>
<i>or</i>	<i>иль</i>
<i>to take arms against</i>	<i>ополчась</i>
<i>a sea of troubles</i>	<i>море смут</i>
<i>by opposing end them</i>	<i>сразить их противоборством</i>

to suffer феъли азобланмоқ, қийналмоқ, бошдан кечирмоқ маъноларига эга. Рус тилида *страдать, испытывать, претерпевать* феъллари билан муқобил келади. Русча таржимада to suffer *покоряются* феъли билан ифодаланган ва ифода *покоряются судьбе* бирикмасига яқинлашган. *Покориться* – итоатда бўлмоқ, таслим бўлмоқ, кўнмоқ маъноларини, *покоряются судьбе* бирикмаси тақдирга тан бермоқ маъносини англатади. to suffer феълени итоат қилиш, бўйсунуш маъноларига қўллаб бўлмайд. Шекспир азобланиш ва қарши туриш феълларини зид маънода қўллаган. Русча таржимада бўйсунуш ва курашмоқ феъллари зид қўйилади. not to be тушунчаси ўрнини азобланиш, to be ўрнини курашиш эгаллайди. Яъни борлик, мавжудлик – курашмоқдир, йўқлик – азобланиш. Рус тилидаги матнда *не быть – покоряются, быть – ополчась* ҳолатида. Яъни борлик, мавжудлик – курашишда, йўқлик, абас – бўйсунушда. Азобланиш тўла бўйсунуш эмас, балки ниҳоясига етмаган чидаш. Шекспир қахрамонларига ўта инсоний муносабатда бўлган: яшаб қолиш учун доимо имкон бор. Чўлпон таржимасида ўқиймиз: “Ё ўлиш, ё қолиш – гап шунда! Ажабо, қайси бири шарафлик ва олийжаноб: дилозор фалакнинг зарбаларига *чидашми*, ёки балолар денгизига қарши бел боғлаб, уларга қарши кўзголиб, уларни барҳам беришми?”

М.Шайхзода таржимасида:

Тирик қолмоқ ё ўлмоқ? Шудир масала!
 Қайси бири булардан биза муносиб?
 Бу дилозор фалакнинг таҳқирларига
 Шикоятсиз-шиқвасиз чидаб турмоқми?
 Йўқса, унга рад-бадал бериб қўзғалмоқ,
 Курол олиб ё енгмоқ ё маҳв бўлмоқми?

Ж.Камол таржимасида:

*Ё ҳаёт, ё мамот: масала шундоқ
Жоизмикин ул жобиру жаббор фалакнинг
Жафосига ҳар дақиқа чидаса юрак?
Ё балолар денгизига кўндаланг бўлиб,
Койишлару ташвишларга чек қўймоқ керак?*

Русча матндан таслим бўлмоқ, кўнмоқ; инглизча матндан қийналмоқ, азобланмоқ каби Мақсуд Шайхзода, Жамол Камол қаламига монанд бундан-да юксак сўзларни топиш мумкин эди. Аммо М.Шайхзодага, Ж.Камолга “Чўлпон оқкўнгиллиги Шекспир самимийлигидан ўтадир”. Ўзбек адабиётида Шекспирни таржима қилиш анъаналарининг аввали Чўлпондан бошланади.

Ушбу монолог аслиятда ҳам 35, русча матнда ҳам 35 сатр, М.Шайхзода таржимасида 44, Ж.Камолда 40 сатр. Чўлпонда бўлса драматик шакл сақланмаган. Аммо репликалардаги кескинлик, лўнда ифодавийликда Шекспирга жуда яқин борилган. Чўлпон интуитив илғам билан асл матнга етиб олган.

Куйида монологнинг асл матни, Лозинский талқинидаги русча ва Чўлпон талқинидаги ўзбекча матнлар ҳавола қилинади.

Чўлпоннинг таржима назариясини шакллантиришдаги тадқиқотлари кичик мақолалар ҳолатида. Хусусан, “Такўр ва такўршунослик”, “Буюк ҳинду”, “Жўрж Дандон”, “Шоҳнома”нинг туркча таржимаси”, “Таржима тўғрисида жиндек”, “Кўлагада қолганлар тўғрисида”, “Сўз, сўз, сўз” мақолалари таржима танқиди муаммоларидан баҳс юритади. “Нима учун таржималар, уларнинг тили, услублари тўғрисида яхши текширишлар, танқидлар, тақризлар йўқ? Шекспирнинг “Ҳамлет”ини айтиб ҳам ўлтурмайлик...” (“Кўлагада қолганлар тўғрисида” мақоласидан). Чўлпон адабий таржимонлар, сахна таржимонларини муаллиф билан тенг кўради, шунга яраша танқидга ҳам муносиб кўради. Чўлпонни забтига олган муаммолар бугун ҳам долзарблигини йўқотгани йўқ. Унинг таржималари борасида таржимашуносликнинг янги мезонлари билан текширишлар олиб борилса, Чўлпон таржима тили, услуби масалалари янада ечимини топган бўларди.

Шаҳноза НАЗАРОВА

“ҲАМЛЕТ” ТРАГЕДИЯСИ

3 ПАРДА

Биринчи кўринишдан

*To be, or not to be- that is the question:
Whether 'tis nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune
Or to take arms against a sea of troubles
And by opposing end them. To die, to sleep –
No more and by a sleep to say we end
The heartache, and the thousand natural shocks
That flesh is heir to. 'Tis a consummation
Devoutly to be wished. To die, to sleep*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

To sleep – perchance to dream: ay, there's the rub,
 For in that sleep of death what dreams may come
 When we have shuffled off this mortal coil,
 Must give us pause. There's the respect
 That makes calamity of so long life.
 For who would bear the whips and scorns of time,
 Th' oppressor's wrong, the proud man's contumely
 The pangs of despised love, the law's delay,
 The insolence of office, and the spurns
 That patient merit of th' unworthy takes,
 When he himself might his quietus make
 With a bare bodkin? Who would these fardels bear,
 To grunt and sweat under a weary life,
 But that the dread of something after death,
 The undiscovered country, from whose bourn
 No traveller returns, puzzles the will,
 And makes us rather bear those ills we have
 Than fly to others that we know not of?
 Thus conscience does make cowards of us all,
 And thus the native hue of resolution
 Is sicklied o'er with the pale cast of thought,
 And enterprises of great pith and moment
 With this regard their currents turn awry
 And lose the name of action.- Soft you now,
 The fair Ophelia! – Nymph, in thy orisons
 Be all my sins remembered.

(В. Фарнхам тахрири. Penguin books, 1983).

Быть или не быть – таков вопрос;
 Что благородней духом – покоряться
 Працам и стрелам яростной судьбы
 Иль, ополчась на море смут, сразить их
 Противоборством? Умереть, уснуть –
 И только; и сказать, что сном кончаешь
 Тоску и тысячу природных мук,
 Наследье плоти, – как такой развязки
 Не жаждать? Умереть, уснуть. – Уснуть!
 И видеть сны, быть может? Вот в чем трудность;
 Какие сны приснятся в смертном сне,
 Когда мы сбросим этот бранный шум, –
 Вот что сбивает нас, вот где причина
 Того, что бедствия так долговечны;
 Кто снес бы плети и глумленье века,
 Гнет сильного, насмешку гордеца,
 Боль презренной любви, судей медливость,
 Заносчивость властей и оскорбленья,
 Чинимые безропотной заслуге,
 Когда б он сам мог дать себе расчет
 Простым кинжалом? Кто бы плелся с ношей,
 Чтоб охатить и потеть под нудной жизнью,
 Когда бы страх чего-то после смерти –

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Безвестный край, откуда нет возврата
 Земным скитальцам – волю не смущал,
 Внушая нам терпеть невзгоды наши
 И не спешить к другим, от нас сокрытым?
 Так трусами нас делает раздумье,
 И так решимости природный цвет
 Хиреет под налетом мысли бледным,
 И начинанья, взнесишися мощно,
 Сворачивая в сторону свой ход,
 Теряют имя действия. Но тише!
 Офелия? – В твоих молитвах, нимфа,
 Все, чем я грешен, помяни.

(М.Лозинский таржимаси. Москва, 1986).

ЧЎЛПОН ТАРЖИМАСИ

Ё ўлиш, ё қолиш – гап шунда! Ажабо, қайси бири шарафлик ва олийжаноб: дилозор фалакнинг зарбаларига чидашми ёки балолар денгизига қарши бел боғлаб, уларга қарши қўзғолиб, уларни барҳам беришми? Ўлим – бир уйку, холос... Бундай уйку орасида, биз, нафасимизнинг мероси бўлган кўнгил аламларига, мингларча оғир дардларга хотима чека оламиз – кўнгулнинг унга томон ихтиёрсиз интилиб тургани оқибати ҳам шу... Ўлмак – ухламоқ демакдир. Чинакам ухламоқ... балки, туш кўрмак. Мана шуниси ёмон. Устимиздан бу фоний дунёнинг бутун изтиробларини ирғитиб ташлаб шу ўлим уйкусига кирганимиздан кейин қанақа тушлар кўрар эканмиз? Шу ерда пича андишага эҳтиёж бор. Мана шу масъала орқасида биз ўзимизни бу фоний дунёда қанча йиллар умр қилиш кулфатига боғлаб берамиз... Замоннинг зарбалари ва хунук башараларига, золимларнинг зулмларига, киборларнинг таҳқирлариға, рад этилган севгининг аламларига, қонунларнинг бажарилишидаги имиллашларга, ҳукуматдорларнинг зулмлариға ва қобил одамларнинг бошлариға ноқобил одамлар томонидан тушуриладиган бутун қалтакларга кимнинг тоқати бор? Кичкинагина бир ханжарнинг биргина зарби билан шуларнинг барчасидан қутулмоқ мумкин-ку! Ўлим сўнгидаги алланиманинг қўркуси, кетганлардан ҳеч бирини қайтармаган белгисиз ўлканинг ваҳимаси бўлмаса, ҳаётнинг ҳаддан ташқари оғирлиғи остида эзилиш, оҳ-воҳ қилиш ва терлаб-пишувни ким хоҳлар эди? Шундай қилиб шуур деган нарса орқасида биз ҳаммамиз қўрқоқ бўламиз. Шундай қилиб, жазмнинг туғаса қизиллиғи ўрниға тушунчанинг сўнук тобушлари келади! Шундай қилиб тушунча, дадил қилинмоғи лозим бўлган ишларнинг ижросини ярим йўлда тўхтатиб қўяди ва бу ишлар ўзларининг “ҳаракат” деган номларини йўқотадилар... Энди жим! Мана, гўзал Офелия келиб қолди. Ҳой Нимфа қиз, дуо қилган вақтларингда мен ва менинг бутун гуноҳларим учун ҳам мағфират тилагил.

РАБИНДРАНАТ ТАГОРДАН

ҲОЙ ЙЎЛОВЧИ ҚИЗ

Мен биламан, оҳ, биламан сени,
 Ҳой йўловчи қиз!
 Денгиздан нари маъбудинг сени,
 Ҳой йўловчи қиз!

Кўрдим: куз фасли – тонг отар чоғда,
 Кўрдим: кўкламда – ой ботар чоғда,
 Кўрдим: қалбимда сирлик учмоҳда,
 Ҳой йўловчи қиз!

Йироқ кўкларга кўзни соламан,
 Кўшиқларингни тинглаб қоламан,
 Сенинг йўлларингда қурбон бўламан,
 Ҳой йўловчи қиз!

Бутун дунёни кўрдим мен. Мана,
 Келиб турибман белгисиз элга,
 Эшигинг олдида меҳмонман сенга,
 Ҳой йўловчи қиз!

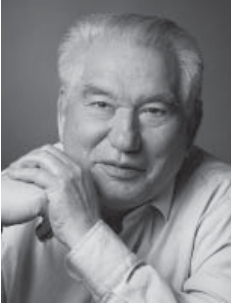
ЧИРОҚЛАР

Бир айвоннинг токчасида
 Тўла нурли чинни чироқ
 Порил-порил ёнар эди
 Нурлар сочиб қучоқ-қучоқ.
 Ўзига хўп бино қўйиб,
 Ўз нурини ўзи севиб,
 Тигларини сочар эди...

Ой булутнинг орқасида
 Яқинида сопол чироқ
 Ёгларини сўра-сўра,
 Деворларга тутунини
 Буруқситиб ура-ура
 Ёниб турар эди. Бироқ
 Қаргаб-қаргаб шу кунини,
 Бағри эзик...
 Деди: “Опа,
 Бу кун ойнинг нечасидир?
 Қайси ойнинг кечасидир?”

Чинни чироқ хафа бўлди,
 Сассиқ тутунларга тўлди.
 “Сенга “опа” бўлдимми мен?
 Мен кимман-у, кимдирсан сен?
 Сен, одобсиз, “опа” дейсан,
 Кимлигимни ўйламайсан!” –
 Деб қошини чизиб кетди,
 Бечорани эзиб кетди.

Қарғиш энди қизган чоқда...
 Ой кўринди очиқ ёқда!
 Бунни кўргач чинни чироқ
 Лабларини тишлаб қолди.
 Қулиб туриб сопол чироқ:
 “Синглим, ҳолинг қалай?” – деди...

Чингиз АЙТМАТОВ

ЮЗМА-ЮЗ

Қисса

Сўзбоши

Ўз ижодий тажрибамда илк бор анча илғари нашр этилган асаримга қайтмоқчиман. “Юзма-юз” киссаси ўттиз йиллар муқаддам ёзилганди. Сирасини айтганда, ушбу чоғроққина асар билан менинг ижодий йўлим бошланган. Агар у ҳозирги китобхон учун азиз бўлган қандайдир маъно-мазмунни ўзида сақлаган бўлса, фикримча, бу энг аввало шуни кўрсатадики, бу асар юрагим тубидан сизиб чиққан экан. Мен унга ўша пайтда англаб етган ҳаётий тажрибамни жойлашга уриндим, зеро менинг ўспиринлиқ ва ёшлик чоғларим уруш ва ундан кейинги илк йилларга тўғри келганди. Ун тўрт ёшимда овул советига котиблик қилдим, сўнг солиқ йиғувчи бўлдим. Буларнинг ҳаммаси катта синов тариқасида мендан, менинг мурғак руҳиятимдан сизиб ўтди. Мен одамларни ўша уруш ва урушдан кейинги йиллардаги оғир вазиятларда кузатдим ва ўзим ҳам чекимга тушган насибамни тотдим.

Бугун ўтмишни ёдга олиш шарт эмасдек, лекин ҳозир гувоҳи бўлаётганимиз ижтимоий кўтарилишдан кейин, мен бунда биз учун аввал таъкидланган ижодий қопқаларни очиб юборган қайта куриш ва ошкораликни кўзда тутмоқдаман, биз ўша пайтлари адабий полизлардан жуда кам ҳосил кўтарганимиз анчайин аниқ кўришиб қолди. Ҳа, кўп нарса тақиқланганди, кўп нарса бир ёклама талқин қилинарди, айтайлик, урушни, уруш пайтидаги одамни қандай тасвирлаш кераклиги ҳақидаги урнашган қатъий нуқтаи назарлар мавжуд бўлиб, – биз ахир ғолибмиз, демак, адабий қаҳрамон ҳам шунга мос ҳолда ҳаракат қилмоғи лозим. Мана энди талай йиллар ўтгач, ўша кезлар жуда ёш бўлган прозаик фойдасига айтишим мумкинки, билишимча, ўша пайтда ҳеч ким қаламга олмаган мавзу, – қочоқ, унинг аёли ва онаси тақдири мавзусига мурожаат қилган эканман.

“Юзма-юз” киссаси “Октябрь” журналида чоп этилди, китобхонлар эътиборига сазовор бўлди, танқид ҳам уни четлаб ўтмади, лекин такрор айтаман, орадан кўп вақт ўтди ва мен яна киссага қайтишга, ўша кезлар цензура талаблари бўйича воз кечишга мажбур бўлган, – асарим тақдирини чиғаллаштириши мумкин бўлган айрим боблар, қаҳрамонларимнинг айрим ҳаракатларини қайта тиклашга қарор қилдим.

Фикримча, ўша замон кишилари фожиасининг бус-бутун теранлигини кўрсатишга энди эришдим, гап шундаки, уруш биз учун нафақат зафарли тарихий воқелик, балки у алоҳида олинган ҳар бир инсон учун ҳам оғир синов бўлди. Ҳозир биз куйиб-пишаётганимиз ҳақиқатлар, уруш ўз ҳолича мудҳиш ҳалокат манбаи, ҳар қандай ҳолда ҳам, ҳатто ғолиб томонга ҳам улкан фалокат ва сон-саноқсиз қурбонлар келтирувчи офат эканлиги ўша йиллардаёқ англаган эди. Ушандаёқ, алоҳида шахс, якка инсон билан жамоавий бурч, хусусан, ҳарбий бурч ўртасида зиддият юз кўрсатган эди.

Аввалги таҳрирда бу зиддият бирмунча четлаб ўтилган, бунга биз бир пайтлар синфий кураш омили деб ўйлаганимиз қулоқлаштириш мавзуси муайян роль ўйнаган эди. Қулоқлаштириш, чиндан ҳам синфий кураш бўлиб, бу кураш соғлом кучлар, меҳнаткаш деҳқонларга қарши қаратилган бўлиб, бунинг устига у неча-неча деҳқонлар авлоди томонидан тарбия топган меҳнаткаш деҳқон психологиясига қарши қаттол кураш эди. Худди ана шу

зиддият, ушбу тўқнашув, ушбу қарама-қаршилик менинг қочоқ қаҳрамоним тақдирига таъсир ўтказади. Ижтимоий нуқтаи назардан, халқона ахлоқ нуқтаи назаридан бу нималарни англатишини китобхонага уқтиришга уриндим, лекин бир пайтнинг ўзида мен бу одам ва унинг оиласи, ушбу зиддиятдан беҳуда бўйин товлашга, шахс ва бурч орасидаги ечимсиз баҳсдан қочишга уринган одамлар фожеясини кўрсатишни ният қилдим.

Фикримча, мен қай бир даражада қиссам тўқис қолда ёзилиши керак бўлган дастлабки ниятни, ҳар қалай, яна таъкидлайманки, кўп йиллар ўтган эса-да, қайта тиклашга эришдим. Дарвоқе, менинг қаҳрамонларим тушган ҳаётий коллизия, кейинчалик, аниғи, салкам икки ўн йилдан сўнг Валерий Распутиннинг “Омон бўлсанг, унутма” қиссасида ўз тасвирини, ҳатто менимча, янада ёрқинроқ тасвирини топди. Уни ўқиган кезлар мен ўз асаримга боқаман, уни синчиклаб қайта ўқимаган эдим, мана энди асаримни қайта бичиш пайтида туйқус кўрдимки, икки-уч жумлада бўлса-да, менда ҳам ўша мотив мавжуд экан. Лекин, маълум бўладики, гумон тасдиқланмагач, кўркув унутилади, аёл тинчланади, Распутинда эса бутун ажойиб қисса ушбу мотив устида қурилган. Лекин мен афсус қилмайман – биров бундай ёзади, бошқа биров ундай тасаввур қилади. Ҳозир мен аввал айта олмаганларимни эсладим, ўшанда эса улар қабул қилинмас, англамас эди.

Бир пайтлар кулоқлаштириш мавзусига боғлиқ бўлгани учун асарга киритишга журъат этмаган бир сюжет уйлаб кўргандим. Энди эса қаҳрамонимнинг волидаси вафот этиши, у эса яқин орада бўлишига қарамай, уни дафн эта олмаслиги ҳақидаги бутун бир боб қайта тикланди. Фарзандининг чорасиз аҳволини кўрган она ўлимидан бироз олдин уни қачонлардир кулоқ қилинган биродарлари қочган жойга кетишга даъват қилади. Ана шу ерда фоже мавзунинг муҳим ўрама вужудга келади.

Хулоса қилиб айтганда, мени илк қиссамга қайтиб иш кўришга ундаган швейцариялик ноширим, хайрихоҳ дўстим ва умуман айтганда, ажойиб инсон Люсьен Лейтесга ташаккуримни изҳор этмоқчиман. Унингсиз бу ишининг амалга ошуви дарғумон эди. Мен ундан миннатдорман, зеро ўттиз саҳифа материал кўшганимдан сўнг ҳис қилдимки, бу амал, ҳар қалай беҳуда кетмади, ўз натижасини берди.

1988 йил

Шамол учираиб келган япроқлар кичкинагина станциянинг кечаси милтиллаб кўринган ёлғиз фонусига урилиб, парводанек айланарди-да, қоронғида кўздан ғойиб бўлишарди.

Шу кеча теракларнинг япроқлари тинмай тўкилиб турди. Шамдек терилган қалин тераклар шамолнинг зўридан уч-учларидан то илдизигача зарб еб, дам-бадам тебранишарди. Терак шохлари юқорида денгиз сингари чайқалиб шувиллашаркан, ўз бошларига тушган аллақандай оғир мусибат тўғрисида бир-бирлари билан ҳасратлашаётгандек туюларди. Дара бўйлаб эсан муздек шамол уларни бугун тунда бир йўла шипшийдан қилмоқчига ўхшарди.

Қорайиб кўринган Қоратоғ дарасида қоронғи тун. Даранинг энг пастки этагида жойлашган станция атрофи янада қоронғироқ. У кўзга ғира-шира кўришиб турарди. Каттик уйкуга чўмган тун фақат станциядан поездлар нари-бери ўтгандагина ёруғдан кўзи қамашгандек сесканиб кетарди-да, яна ўша захотиёқ атрофни зулмат қопларди. Поездлар ўтиб кетгандан кейин, анча вақтгача станцияда кимирлаган жон йўқдек, теварак-атрофни чуқур сукунат чулғаб оларди.

Бу йил кузда эшелонларнинг кети узилмай ғарб томонга қатнаб турди. Мана ҳозир ҳам олисдан чангга ботиб, ҳориб-чарчаб келгандек, узун составли эшелон бир-бирига тақ-туқ урилиб, станцияга келиб тўхтади. Поезддан бирон кимса тушмади. “Бу қайси станция?” деб ҳеч ким кичкириб сўрамади ҳам: ҳориб келган бутун эшелон ширин уйкуда. Этигини дўқиллатиб, фонусини ола югурган станция навбатчиси паровозни кўздан кечириб бораётганда, охириги вагонларнинг биридан милтиқди дневальний бошини чиқариб қаради. Ташқарида, таниш дарада одатдагидек тунги шамол эсиб, станциянинг пасткам, ёлғизоёқ кўчасининг нариги томонида шовуллаб оқаётган сув ер

остидан қайнаб чикаётгандек кўпикланиб турарди. Теракларнинг шатир-шутур тўкилаётган япроқлари киши қалбига ҳазин маъюслик бахш этарди. Ҳалиги одам қоронғида бировнинг шарпасини эшитгандек бўлиб, теракларнинг шувиллашларини анча вақтгача тинглаб турди. Шу маҳал муздек бир япроқ учиб келиб унинг юзини ялаб ўтганда, эти жимирлаб, сесканиб кетди-да, чироғи хирагина ёниб турган вагон ичига, кейин ташқарига яна назар ташлади. Атроф зим-зиё, ҳеч ким кўринмайди.

Бир оздан сўнг вагондан пинҳона ажралган бир киши югурганича ариқ бўйидаги буталар орасига энгашиб бориб, кўздан ғойиб бўлди. Ҳаял ўтмасдан “Чур-р-р” этган қаттиқ хуштак овози эшитилди. Милтиқчи киши ўрнидан тура солиб югурди-ю, яна шу заҳотиёқ ўзини ерга ташлади-да, жим қолди. У ўзича: наватгчи хуштак чалиб, эшелонни жўнатаётган бўлса керак, деб ўйлади. Жим турган вагонлар, гўё бир-бирларини уйғотгандек тебранишиб, поезд ўрнидан кўзгалди.

Эшелон кўприкдан тақ-туқ ўтиб, туннелга яқинлашди. Орқадаги, ялт-юлт этиб турган қизил чироқлар кўздан ғойиб бўлганда, паровоз яна дамани ростлаб, бир оз тинчиган кичкина станция билан хайрлашаётгандек бор кучи билан девдек бўқирди. Унинг узокларга янграб кетган овози тоғ қояларигача етиб борди-да, ҳамма ёқни ларзага келтириб, теракларда тунаган захчаларни ҳам уйқусидан чўчитиб юборди. Овозлар босилиб, безовталанган захчалар тинчигандан сўнг, поезддан тушиб буталар орасига яшириниб ётган киши сув остидан чиққандек энтикиб-энтикиб нафас ола бошлади. Эшелон тобора узоклашган сари гилдиракларнинг темир йўлга тақ-туқ этиб урилган овозлари ҳам йироқлашиб борарди.

Шу кеча теракларнинг япроғи тўкилиб чикди. Қоратоғ дарасида қоронғи тун...

Кўзи ёригандан бери Саиданинг уйқуси куш уйқусидек сергак бўлиб қолди. У ҳозир ҳам гўдакни қайта йўргаклаб, липиллаб ёниб турган пилта чироқ ёруғида бешикка бағрини бериб, боласини эмизиб ўтирибди. Тўрда кўрпа устидан чопон-мопонларини қалин ёпиниб қайин онаси ётарди. Кампир кексайиб қолган, касал қўй сингари хириллаб йўталар, худога сиғинишдан бўлак нарсани билмасди. Ҳатто тушида ҳам нуқул “эй, парвардигор, ўзинг биласан...” деб кўярди. Шундай бўлса-да, Саида колхозга ишга кетганида, кампир эплаб-сеплаб боласига қарайди – бекор ўтирмайди. Шўрлик нима ҳам қилсин! Болани аёллар ишлаган жойга кўтариб бораркан, лаби-лунжи кўкариб, энтикиб турса ҳам, ўз ишидан нолимайди. Ёлғиз келинининг кўз очиб кўргани – набирасига у қарамай ким қарасин!

Тун аллақачон ярим кечадан оғиб кетган, бироқ кўзга ҳеч уйқу келмайди. Замона шундай бўлгандан кейин ухлаб бўлади дейсизми?! Уруш, даҳшатли уруш кетяпти, “Герман”, “фашист”, “чакириқ қоғози” деган ғалати сўзлар чиқиб қолди. Овулда қунига қий-чув, қунига бўйинларига халта-тўрваларини осиб олган йигитлар... “Хўш! Хайр энди, йиғлаб-сиқтаб юрманлар!” деб телпақларини бостириб кийиб олган эркаклар тўп-тўп бўлиб аскарга жўнар эдилар. Уларнинг орқасидан йиғлаб қолган хотин-халажлар изиллашиб, аравалар олис кетгунча тепалиқдан кузатиб туришар, сўнгра шумшайиб уйларига хомуш қайтар эдилар. Замона энди нима бўлади? Энди уларнинг ҳоли нима кечади? Аскарга кетганлар қайтиб келармикин?

Ўтган ёзда чўпон қизи Саида ўша овулга келин бўлиб тушганида, уларнинг уйи ҳали қурилиб битмаган эди. Тўрт девори тикланиб, усти ёпилгани бўлмаса, ҳали ишнинг энг оғири – сомон сувоғи, қум сувоғи турган эди. Улар ахён-ахёнда колхоз ишидан бўшаган пайтларидагина бундай ишларга қўл урардилар, холос. Балки Саиданинг бахти ҳам ўша пайтларда очилиб кетгандир... У қаллиғи билан том орқасида лой қориб юрган кезлардаги қувноқ кунларни қўмсар эди. Улар ариқдан шилдираб оқиб келаётган илиқ сувни буриб кўйиб почаларини сонларигача шимариб олиб, тупроқ билан сомонни аралаштириб лой қоришиб юрганларида қаллиғи Саиданинг бақувват

қўлини сиқиб ушлаб, секингина билдирмасдан лой остидан унинг оёғини босиб тегишаркан, у шунчаки аччиқланиб қўярди:

– Қўйсангиз-чи, сизга нима бўлди. Онам кўриб қолса, уят бўлади! – дерди-ю, ўзи бўлса шу заҳотиёқ эркаланиб унинг бўйнига осилиб, қикир-кикир куларди:

– Қўйсангиз-чи, э-э, юзингизнинг лойига бир каранг-а!

– Ўзинг-чи, олдин ўзинг бир томоша қил-а! Шунда Саида ерда ётган камзулчасининг чўнтагидан кичкинагина тошойначасини олиб қаллиғига кўрсатмай, тескари бурилиб ўзига қарарди-да, лой сачраб қизариб кетган юзларини кўриб, ўзи ҳам шуни истагандек ёш болалар сингари яйраб куларди. Бетга сачраган лой ҳам гапми? Майли, сачрай берсин, ундан кишининг гўзаллиги кетиб қолмайди-ку!

Саида кечқурун ариқда чўмилиб, ўрик тагидаги тўшакка кирар экан, унинг муздек сувдан роҳатланган баданидан оқар сувнинг ёқимли тапти чиқиб турганини ва бундан ўзи ҳам алланечук хушрўй бўлиб кетганини сезиб ётарди... Улар ташқарида ётиб юрган ўша тунларнинг гашти ҳам ўзгача эди. Осмоннинг бир чеккасидаги булутлар билан чирмашган қорли тоғ қоялари устида чарақлаб ёнган бир тўда юлдузлар оқ садафдек товланиб кўринарди. Тоғдан эсган салқин шамол кўрпанинг паст томонидан сизилиб келиб, кишининг юзини силаб кетгандек бўларди. Бир бедана ариқнинг нариги ёғидан, ўрта ўримга келган беда орасидан шилдираб оққан сувга жўр бўлиб “питпилдиқ, питпилдиқ” деб сайрарди. Ариқ бўйидаги ялпиз ҳам атрофга хушбўй хид таратиб турарди...

Саида яна ётган жойида эрининг пинжигга кириб, юмшоқ қўллари билан унинг бўйнидан эркаланиб қучар эди... Улар туни билан ширин-ширин хаёл нашъасини суришар: уй-жойни куриб битказсак, мол-ҳол қилсак, рўзғор курсак, сўнгра Саиданинг ота-оналарини чорлаб, уларнинг хизматида бўлсак, деб орзу қилар эдилар.

Саида турмушнинг хузур-ҳаловатини эндигина била бошлаган эди. Иккаласи ҳам тенгкур, бидақлари айни кучга тўлган, бир-бирларига чунон ғамхўр ва меҳрибон эдилар. Уз пешона терлари билан иморат солиб, эл қатори чироқ ёкиб, сонга қўшилган эдилар. Улар тонг отиб, кеч бўлганини ҳам билмасдилар.

Иморат сомон сувоғидан чиқар-чиқмас уруш бошланиб қолди. Шу-шу, орадан кўп ўтмай йигитлар аскарга жўнай бошлашди. Ширин-шакар кунлар тушда кўргандек ўтди-кетди.

Юракни ўртаб хайрлашган ўша кун худди кечагина бўлиб ўтгандек. Аскарга кетаётганларни овул четига кузатиб чиққанларида, кўпчиликдан ийманган Саида эри билан кўнгилдагидек қучоклашиб хўшлаша олмади. Улар бир-бирига қўл беришибгина ажралишди. Қачонки, йигитлар кўздан узоклашганларидан кейин Саида уятини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, эрини сўнгги марта қучоклаб, ўпиша олмай қолгани ва “бўйимда бўлганга ўхшайди” деган хушхабарни бир оғиз айта олмаганидан қаттиқ қуёнди. Ўша ўкинчли армон, ушалмаган орзу, тарқалмаган хумор ўшандан бери унинг қалбини тирнаб, изтиробга соларди.

Чироқнинг пилиги лип-лип этиб, аранг ёнмоқда. Гўдак кўкракни оғзидан чиқаргиси келмай, уйқу аралаш бир-икки тамшаниб қўярди-да, онасининг кўкрагини ийдирарди. Бешикка энкайган Саида эса ўтган кунларни хотирлаб, хаёлга чўмарди.

Ташқарида деразани биров чертгандек бўлди. Кўзи эндигина илинган Саида бошини бирдан кўтарди-да, кулоқ солиб турди. Дераза яна эҳтиёткорлик билан секин чертилди. Саида дарҳол боласини эмчакдан чиқариб, бешикка ётқизди-ю, ёқасининг тугмаларини солиб, аста қадам ташлаб, деразага яқин келди. Эшик зимистон қоронғи, пастаккина деразадан ташқарида ҳеч нарса кўринмайди. Саида ижирғаниб, титраб кетиши билан оқ сочбоғи шилдираб, елкасига илган чопони ерга чувалиб тушди.

– Ким у? – сесканиб сўради Саида.

– Мен... Эшикни оч, Саида! – деб босиқ овоз билан сабрсизланиб жавоб берди ташқаридаги одам.

– Сен кимсан? – шубҳаланиб яна сўради Саида ва деразадан ўзини четга олиб, лол бўлиб анграйиб қолди.

– Ҳой, бу менман, Саида, оч эшикни!

Саида деразага яна қадалиб каради-да, бирдан бошини ушлаб, эшикка югурди. У қалтираган кўллари билан қоронғида эшик илгагини тополмай пайпасланиб, сўнгра уни шартта очиб юборди-да, овоз чиқармай рўпарасида турган кишини кучоклаганча йиқилди.

– Энамнинг боласи! Энамнинг боласи! – деярди у шивирлаб, сўнг тоқати тоқ бўлиб: “Исмоил!” деб унинг ўз отини айтиб, кувончдан хўнграб йиғлаб юборди. Худо уни қаердан етказди: унинг аскарга кетган умр йўлдоши омон-эсон қайтиб келибди! Ана у, оғзидан махорка ҳиди келиб турибди. Кул ранг шинелининг ёқаси таёқдек қаттиқ экан.

Исмоил нимадандир сескангандек, вужуди қалтираб, қўли билан Саиданинг бўйни ва бошини шошилинич равишда тез-тез силарди.

– Қани, ичкари кирайлик! – деди у, Саидани кучоклаб остонадан уй ичига олиб кираркан.

– Ана халос! – деди Саида хушига келгандек. – Ия, вой шўрим, онамдам суюнчи олайн!..

– Жим! – Исмоил унинг қўлидан ушлаб олди. – Шошма, уйда ким бор?

– Ўзимиз, ўғлингиз бешикда!

– Қўя тур, ўпкамни босиб олайн!

– Онам хафа бўлади.

– Сабр кил, Саида!

Саида ҳали ҳам кўзларига ишонмагандек кучоқ очиб, Исмоилнинг бўйнидан қаттиқ кучиб олди. Қоронғида улар бир-бирларининг юзини кўрган эмас, бироқ кўрган-кўрмаганда нима – кигиздек қалин шинель остидан Исмоилнинг юраги дукиллаб ураётганини Саида бусиз ҳам яхши сезиб турарди. Унинг иссиқ ва совуқдан қотиб тўрлаб кетган лабларини у ҳозир тушида эмас, балки ўнгида ўпаётган эди.

– Қачон қайтдингиз? Бутунлай бўшаб келдингизми? – деб сўради ўзига келган Саида. Энтикиб турган Исмоил овози титраб, шошиб-пишиб гапирди:

– Станциядан тушганимга бир оз бўлди... Тура тур, мен ҳозир...

У шошилиб эшикка чикди-да, саройга яширинча кириб, дарров қайтиб келди. Исмоил қўлига ушлаб олган милтиғини ташқари уйдаги шохларнинг остига тиқиб юборди.

– Бу нима? – деди Саида. – Уйга олиб киравермайсизми?

– Нафасингни чиқарма, секин!

– Бу нима қилганингиз?

Исмоил жавоб бермай Саиданинг қўлидан ушлаб:

– Юр, ўғлимни кўрсат! – деди.

* * *

Ҳар кун оқшом юлгун аралаш кўм-кўм чий ва қамишзорлар билан қопланиб ётган кенг даладан Саида якка ўзи ўтин кўтариб келарди. У сойма-сой, қирма-қир, ўнқир-чўнқирлардан юриб ўтиб, овулнинг устига етганда, тепаликка ўтириб олиб, сўнгги бор дам оларди. Кўкраклари аралаш танғиб олинган арқон ҳалқасини бўшатиб, юзидаги терини сидириб ташларди-да, гавдасини ёзиб, орқасидаги ўтин ғарамига суянганича бир зум кўзгалмай ўтирарди. Атроф туман, овул кўчаларида кетаётган араваларнинг тарақ-туриғи ва нари-бери ўтиб турган йўловчиларнинг гангир-гунгур овозлари эшитилиб турарди. Ғир-ғир эсаётган майин шабада қовурилган жўхори ҳидини аҳён-аҳёнда димокқа келтириб урарди.

Саида бу сафар дам олишга улгурганича йуқ эди, пастликдан паровознинг кичқирган овози янграб, катта куч билан дара томонга бирин-кетин чувала-

шиб ўтиб бораётган поезд вагонлари элас-элас кўзга чалиниб қолди. Саида паровоз қичқириғини эшитиши биланок ўзининг тепаликда ўтирганини пайқаб, атрофга аланглаб қаради-да, шошилиш равишда арқонни яна қайта тортиб боғлади. Паровознинг гудоги Исмоилнинг тунов кунги эшелондан тушиб қолиб, тунда қочиб келганини эслатиб, унинг кўнглини ғаш қилган эди.

Саида кўчага яқинлашиб бораркан, йўлда бирон кимса йўликиб қолишидан хавотирланар ва: “ойдин кечалар тезроқ ўтиб кетса-чи!” деб ўзича кўнглидан ўтказарди. Шундагина ҳар қандай шубҳалардан қутулар, Исмоилга овқат ҳозирлаш учун кунига ўтинга қатнашдан озод бўларди. Хотин-халажлар ўтин бор ерга бизни ҳам олиб борасан деганларида, Саида уларга лом-мим демасди. Ҳаммани қўйиб, уларни ғорга эргаштириб бориб бўлармиди! Исмоил ўша ерда эмасми, худо асрасин, агар улар бирон нарсадан хабар топиб, шубҳаланиб қолсаларми! Исмоил кундуз кунлари ғорда ётиб, ойсиз қоронғи тунларда яширинча уйга қайтарди. У уйга келган пайтларда ҳам деразаларни маҳкамлаб, эшик илгагини ичидан илиб ўтиришарди. Ҳар эҳтимолга қарши Саида сўрининг остидан ўра қазиб, унинг устини чий ва кигиз билан беркитиб, тайёрлаб қўйган эди.

Улар шу зайлда ҳаёт кечирар эдилар. Чала-чулпа эшитган қулоқлари овда бўлиб, кампир онаси бўлар-бўлмасга атрофга аланглаб, жияги қизил, хиралашиб қолган кўзлари билан ўғлига ачингандек ғамгин термилиб: “Эҳ, болам, шўрлик болам!” дегандек хўрсиниб йиғламсирар эди.

Исмоил овулда нима гаплар кетаётганлигини сўраб қўяр, ёки бўлмаса кўпинча чарчаган кишидек, бошини қуйи солиб, ўйлаш нима эканлигидан ҳали йироқ бўлган уч ойлик боласини қўйнига олиб, қаршисидаги қозонга, қачон қайнар экан, дегандек термилиб, ковок осиб ўтирарди. Ёруғ тушмасдан ўз ўрнига етиб олсин учун унинг овқатини эртароқ бериб жўнатиш зарур эди. Саида ўчоқ бошида ўралишиб юраркан, эри томонга лутфан қараб олиб, ўзича турли хаёлларга бериларди. У Исмоилга ачинар, ундан айрилиб, етим-есир бўлиб қолмасак эди, деб кўрқарди. Ёруғликка чиқмай ғорда ётаверганидан Исмоилнинг ранг-рўйи синикиб шишиб кетган, иякларидеги ўсиб кетган соқоллари ҳам тикандек диккайиб турарди. Унинг кўзлари гоҳ айбдор кишидек аланглаб, гоҳ қорачиғидаги қора нукталар ўтдек ёниб, еб қўйгудек ўқрайиб қарарди. Унинг важоҳатини кўриб киши беихтиёр хангу манг бўлиб қоларди.

Исмоил илгарилари ҳам шундай эдимиз? Қуёшдан қорайиб кетган кучли мускуллари тердан йилтираб, эртадан кечгача чарчаш нималигини билмай ишларди. Ушанда Саида иккалалари иморат курдилар. Ушанда турмуш кечириб қандай бўлиб, қандай қўйиши ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаган эди. Улар ҳам бошқалар қатори колхозда ишлаб, бахтли ҳаёт қуриш, бола-чақали бўлиб, уларни вояга етказиш орзуси билан яшар эдилар.

“Иморатни битказсак, чорбоғни бегона кўзлардан девор билан ўраб олсак, айни муддао бўларди!” деб юрарди Исмоил. Энди-чи... Энди бўлса у қочкин. Ҳатто ўз уйига ҳам очиқ кела олмайди, кечасилаб ўғридек яшириниб келади. Келганда ҳам ўз уйи унга ўлан тўшак бўла олмайди, балки бошқа бирор бегона ерда ўтиргандек ҳадиксираб, қаттиқроқ сўзлашдан чўчиб, шивирлаб гапиришарди. Саида буларнинг ҳаммасини кўриб-билиб ўтирган бўлса ҳам, кўнглига олмасликка ҳаракат қиларди.

Эри ўғлини олиб, ўз ёнига келиб ўтирган ўша тунларда Саида бир соат бўлса ҳам ҳамма нарсани унутиб, бахтиёр ҳаёт кечиришни жон-дилидан орзу қиларди.

“Майли, қочқинчи бўлса қочқинчи деяверсинлар, менга олтин боши омон бўлса бўлгани!” – деб, ҳамир ёя туриб ўзини ўзи юпатарди. Эркак киши нима қилса ўзи биледи. “Ҳар кимга ўз жони азиз, бу урушда ўзини эҳтиёт қилган кишигина тирик қолади!” – деб Исмоилнинг ўзи айтмабмиди. Демак, унга ақл ўргатиш менинг вазифам эмас, ҳаммани қўйиб, суякни этдан ажратиш, уни ёмонотликка чиқаришга йўл қўярмидим. “Тушимга кирмаган, ота-бобом кўрмаган аллақаерларга, ернинг остидаги фронтга бориб жанг қилишни

менга ким кўйибди. Бир кунлик умрим бўлса ҳам шу ерда ўтказаман!” – деб тўғри айтади у.

Ҳақиқатан ҳам фақат Исмоил билангина иш битармиди? Ҳеч кимга заррача зиёни тегмаган бўлса, қочса ўз бошини сақлаб қочиб юргандир. Бундан ҳукуматнинг хазинаси камайиб қолармиди! “Худо хоҳласа, бир амаллаб қишдан чиқиб олсак, баҳор келиб довоннинг очилиши биланок Чотқолга кетамиз” дерди эри. У ерда – “Чўнг жилада Исмоилнинг туғишган, ишончли кишилари бор. У ерда сен келдинг-қўйдинг деб ҳеч кимнинг иши бўлмас эмиш. Ҳа, Чотқолгина эмас, ундан нарига бўлса ҳам майли. Исмоил ёнимда бўлса бас, барига кўнавераман. Қани энди қишдан омон-эсон чиқиб олсак. Уйда жўхори ҳам оз қолган, қишнинг ярмигача аранг етиши мумкин... Халқнинг турмуши илгаригидек эмас, танқислик, уларнинг ҳам баҳорга етар-етмас донлари қолган...”

* * *

Эрта билан ариқ бўйидаги шувокларнинг учлари оқаришиб, куврайларнинг қиров босган уруғлари ерга тўкилиб, лайлакқор бир ёғиб, бир тиниб, эриб ётган эди. Овул орасидаги экинзор ерларда ёйилиб юрган қўй-қўзиларнинг намли жулларидан кўнғир буғ кўтарилиб, уларнинг орқасидан қолишмай шақшақлашиб эргашиб юрган зағизғонлар қизил эт излашиб, бир қўйнинг устидан иккинчисига учиб қўнишарди. Тоғ орасига туманли қиш ҳам кириб келди. Уруш бўлса кундан-кунга кучайиб, яқин орада тўхтамайдиганга ўхшарди. Фронтга эса тобора кўпроқ одам жўнатилмоқда эди.

Бу гал соқол-мўйлови эндигина сабза уриб келаётган ўн саккиз-ўн тўққиз ёшлардаги ўспирин йигитлар ҳам ёппасига жўнатилаётган эди.

– Бўталарим, кечагина яланг оёқ чопқиллаб юрган болалар бугун ҳадемай кап-катта бўлиб, ёшликнинг гаштини сурмай, дунёнинг хузур-ҳаловатини татимай жўнаб кетишаётир! Эҳ, ер юткур герман, ажалинг етмади, биз кутулмадик! – дейишиб, чол-кампирлар ҳасса-таёқларини судрашиб, букчайганларича бўза ичилаётган уй ёнидаги четанли арвалар агрофига тўпланишаётган эди. Бўзачининг уйдан болаларнинг қиз-келинлар билан сўнгги марта тўпланишиб кайф устида киши қалбини изтиробга солиб, ҳаяжонлантириб, қандайдир хониш билан куйлаётган овозлари эшитиларди.

– А-а, садағанг кетайлар, овозларингни эшитадиган кунлар яна келармикин! – дейишиб кампирлар кўз ёши тўкарди. Саида ҳам уларнинг орасида ўтирган эди. Ҳали унинг яқин қайин иниси Жумабой ҳам ширакайф бўлиб келди:

– Юринг, янга, бўза буюриб келдик, ўша ердан хайрлашиб жўнамоқчи бўлдик.

– Юринг...

Саида Исмоилга обориш учун ёрғичоқда талқон туяб ўтирган эди. У боланинг кўнглини ўкситгиси келмай, нима дейишини ҳам билмай қолди:

– Сизларни кўчадан кузата қолайин, айланай, менинг у ёққа боришим уят-ку...

– Нимаси уят, ҳеч бўлмаса Исмоил акам учун кузатарсиз-ку, ҳозир у урушда ўт кечиб юргандир... Насиб қилиб учрашиб қолсак, янгам кузатиб қўйди, деб айтаман. Душманни енгиб ғалаба билан келсин, десангиз, юринг, ўз кўзингиз билан жўнатиңг. Менинг бошқалардан қаерим кам. Ҳаммани ота-онаси, ака-укалари жўнатишаётир, мени-чи?..

Саида унинг бу сўзларидан довдираб, нима деб жавоб қайтаришини билмай қолди. Унинг қизариб кетганини Жумабой ҳам пайқади:

– Ии, янга, қизиқ экансиз, шунга ҳам уялдингизми! Қани бўлмаса юринг, орқада қолмасдан юринг!

Ҳозир ҳам Саида унга тик қарай олмай, ўзини одамлар орасида ётсираб, айбли сезгандек, рўмоли билан оғзини беркитиб жимгина ўтирарди. Мана, эрта-индин ажал билан олишадиган бу ўспирин йигитларнинг сир бой бермай ўзаро чуғурлашиб, хиргойи қилиб ўтиришлари уларни кўзга айникса

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

оловдек кўрсатиб, туғишган оға-иниларни эслатарди. Дарҳақиқат, инсоннинг кадр-қиммати ҳам кўпинча шундай айрилик кунларда билинмайдими? Уларнинг фақат ўзлари ҳақида, ўз тақдирлари тўғрисидагина эмас, балки бунда қолаётган эл-юртининг тақдири ҳақида ўйлаётганларини ўйласанг, юрак-бағринг эзилиб, узилиб кетгандек туюларди.

Ана, бўзадан юзлари кизариб, лола ранг бўлиб кетган Жумабой кувончга тўлиб, бесўнақай гавдасини эплай олмай, кўлида коса ушлаганча тепаликда гандираклаб турибди. Унинг туғишган акаси – овул бахшиси Мирзакул чап кўлидан ажраб, яқинда фронтдан қайтган. У ҳозир овулда қишлоқ Советининг раиси бўлиб ишлайди. Мирзакулнинг ашулаларини ҳатто кўчада ўйнаб юрган майда болалар ҳам айтиб юришади. Уларни эшитсанг борми, этинг жимирлашиб, кўзингдан юм-юм ёш оқади. Жумабой ҳам ҳозир акасининг сеvimли ашулаларидан бирини чўзиқ овоз билан куйлай бошлади:

*“...Эй-и-и!..
Олтмиш вагонни тиркаб,
Ўқдек учган паровоз.
Овулимдан жўнаяпман,
Қадрдонлар, хайр-хўш!

Етмиш вагонни тиркаб,
Елиб учган паровоз,
Юртимдан кетаяпман,
Янгаларим, хайр-хўш!..”*

– Оқ йўл, йигит! – деб ўтирганлар бир овоздан маъқуллашди. – Сени янгаларингдан жудо қилган душманни енгиб омон кел!

Жумабой бошини юқори силтаркан, кучга тўлиб, ҳеч қутилмаганда улғайиб қолгандек бўлди-да, юзида ҳарбийларга хос жиддийлик акс этди. У деразадан кўриниб турган тоғ чўққиларидан кўзини узмай, ўзининг киндик қони томган ер, униб-ўсган овулидан яна бир соатдан сўнг бутунлай йироқлашиб кетишини кўз олдига келтиргандек куйлашда давом этди:

*“Эй-и-и!..
Арис сари кетармиз
Олатогдан кўз узмай.
Қорли чўққилар ҳам жилар
Биздан айрилиб қолмай!..”*

Ўйга чўмиб ўтирган Саида ҳозир ҳамма нарсани унутган эди. Унинг назарида туннелдан анча нарига чўзилиб кетган қозоқ даштларидан тутунини буркситиб елдек учиб бораётган поезд вагонлари эшикларига тўпланишиб олган йигитлар тобора ўзларидан узоқлашиб, секин-аста кўздан ғойиб бўлиб бораётган Олатоғга қараб ашула айтиб, кўлларини силтаб хайрлашаётгандек туюлди. Шунда Саида ўзини ҳам поезд билан бирга, худди ёнма-ён югуриб бораётгандек, кейин унга ета олмай орқада қолиб, гандираклаб, симёғочларга суяниб қолгандек ҳис этди. У эмас, балки симёғочларнинг темир қўбиз сингари “бўтадай” бўзлаб ётгани қулоққа чалинарди.

Жумабойнинг ашуласини бутун вужуди билан берилиб тинглаган Саида секин бошини кўтариб, атрофда ўтирган-турганларга бир сидра назар ташлаб чиқди. Гўё овул атрофига аждаҳо келиб қолгану, ўша ерга тўпланишаётган ёшлар ютиб юборгудек наъра тортиб бўқираётган афсонавий аждаҳо билан олишувга шайланаётгандек, халқ билан бирга йиғлагани йиғлаб, қулгани қулиб, бирок бошга тушганни кўз кўрар, деганларидек, сеники-меники демай, ҳамқорлик ва ҳамжихатлик билан охирида ўйнаб-қулиб бир-бирларига яхшилик тилаётганликлари Саидага чексиз кувонч бағишлаб, унинг қалбини ҳаяжонлантириб юборди.

Қани энди, кўлидан келса-ю, Саида уларни ўз паноҳига олиб, ўзиёқ душманни тор-мор этиб ташласа. Хаёлида у ҳозир ўрнидан тура солиб: “Эҳ,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

садагаларинг кетай сиздек болаларни. Эндигина гулдек очилган чоғларингда эл-юртдан ажраб, бўзлаганча бош олиб кетсаларинг! Рухсат беринглар, сизлар учун мен борайин!” – деб ҳаммага ошкора айтишни хаёлидан ўтказарди. Бирок шу заҳоти, Исмоилга талқон туйиб етказиш зарурлиги эсига тушиб қолди. Унинг хаёли гоҳ Исмоилда, гоҳ уйида, гоҳ ҳарбий хизматга жўнаётган кишиларда яшин тезлигида учиб юрарди.

Йигитлар ташқарига чиққанларида, аравалар атрофига тўпланишиб турган халойиқ ҳам аста-секин чайқалиб кўзгала бошлади.

Бурул соқол, чаноқ суяклари чиққан, қизил юзли йилқичи Парпи йиғин чеккасида отини гижинглатиб:

– Омин! Ота-боболарингнинг арвоҳи кўлласин, ғалаба ёр бўлсин сизларга! – деди. Кейин яна нимадир айтмоқчи бўлди-ю, бирок чамаси келмай от ёлига энқайиб, туртиб чиққан елкаларини ирғаб-ирғаб, овулдан ташқарига йўртиб кетди. Афтидан, у номуси кучлилиқ қилиб, кўпчилиқ ичида кўз ёшини кўрсатмасликка ҳаракат қилди шекилли.

Қий-чув аралаш аравалар узоқлашиб, туман ичида кўринмай қолди. Бирок музлаб қолган йўлдан кетиб бораётган арава ғилдиракларининг тақир-тукур овози анча вақтгача эшитилиб турди. Аравалар текис йўлга чиқиб олганларидан кейин, жимиб қолган болаларнинг:

“...Юртимдан кетаяпман,
Янгаларим, хайр-хўш!..” –

деган овозлари яна акс-садо бергандек қулоқлар остида жаранглаб, хотинларнинг кўнглини ўкситиб, чуқур изтиробга солган эди. Барчанинг кўнглида: “Буларнинг қайсиси келиб, қайси бири қоларкин?” – деган хаёл ҳукмрон эди. Саида алам ичида маъюсина термилиб турган халқни кўриб:

“Эрим уйга йўлай олмай қочиб юрибди, деб ношуқурчилик қилмасам ҳам бўлади, ишқилиб, бир амаллаб ўз жонини омон сақлаб юрса бўлгани”, деб худога сиғиниб, ўзига тавба-тазарру қилаётган эди.

Овозлар тиниб, овул тинчлангандан сўнг, Саида халтадаги талқон билан бир-иккита нонни қўйнига тикиб, ўроқ ва арқонларини олди-да, тезгина ўтинга чиқиб кетди. Бутун адирларни туман қоплаб олган, кўм-кўк тоғ бағирлари тун каби жимжит, “қағ” деган қарға, “кук” деган қузғуннинг овози эшитилмайди. Фақат шамолнинг секин вишиллаб келаётган илон сингари унда-бунда тўп-тўп бўлиб ўсиб турган камишларни сийпалаб ўтган овозигина эшитиларди. Туман ичида бир аёл, кўрқув аралаш атрофга назар ташлаб, ўзининг энг яқин, энг меҳрибон кишиси ҳузурига шошиб бораётган эди.

* * *

Кейинги пайтларда почтальон Қурмон оға кўча этагидаги иккала хонадонга йўламай, шошилган бўйича четлаб ўтадиган бўлиб қолган. Унга кўзи тушган Тўтиой, эридан хат келмаслигига кўзи етган бўлса ҳам, ўғирда туяётган машоғини қолдириб, қоқ суяк бўлиб кетган чайир қўлларини силтаб, бўғиқ, титроқ овоз билан кичқирди:

– Ҳой, почтачи амаки, бизга хат борми?!

Шу маҳал кун қизигида тош ўйнаб ўтирган Тўтиойнинг учала боласи бундан хабар топиб, шовқин солишиб, қийқиришиб, биридан бири ўзиб, физиллаганча югуриб қолишди:

– Ана, ана Қурмон амаким! Кўряпсанми!

– Отамнинг хати!

– Отамдан хат келди!

Почтальон чол довдираб, уларга жавоб қайтараман дегунча болалар етиб келишиб, от тизгинидан, узанги боғларидан тортқилашиб, овулни бошларига кўтариб қийқиришарди.

– Қани, отамнинг хати?

– Мен оламан!

– Йўк, мен, мен оламан, Қурмон амаки, менга беринг!

– Вой тирранчалар-эй, бу хат эмас, деяпман-ку! У, кўкуй, оой, – деярди шошиб қолган Курмон. – Билмасдан бақираверасизларми?

Болалар аразлашгандек, нафасларини ичларига ютиб жим қолишди, Уларнинг кетишларини ҳам, қолишларини ҳам билмай, бирон нарса кутаётгандек ишончсиз термилиб туришларини кўриб, Курмон оғанинг ҳам жаҳли чиқарди, ҳам ичи ачирди.

– Сиз, қароғларим, балки хатни яшириб қўйди, деб ўйлаётгандирсизлар, ишонмаётган бўлсаларинг, мана, ўзларинг ҳам кўринглар, – дегандек қўлини қўйнига солиб кўрсатади. – Мана, йўқ! Агар менинг ихтиёримда бўлса эди, сизларни бунда интизор қилиб қўймасдан, уларга кунига уч мартадан хат ёздириб турган бўлардим-ку! Иложи йўқ-да! Бугун келмаса, эртага келар, эртага бўлмаса, индин келар... Жимгина ўйнаб юраверинглар, худо хохла, келаси бозорга олиб келаман... Бу тушимга ҳам кириб чиқди, назаримда, хат келиб қолаётгандек. Қани энди ўйнанглар... Саида янгаларингга ҳам шундай деб айтиб қўйинглар, унга ҳам бозор куни хат олиб келаман.

Чол отини буриб, йўлга тушаркан, ўзича ўйлаб борди.

“Ишқилиб, қариган чоғимда бола-чақанинг кўзига шумшук кўриниб қолмасам бўлгани-да... Бундан кўра, кетмон ишига қўйганлари ҳам маъқул эди!..”

Курмон оға хаёл аралаш, одатдагидек отининг таниш хонадонларга бурилиб кетаётганини пайқаб қолиб, тезда тизгинини буриб олди-да, кокилиб кетган отнинг бўйнига қамчи билан савалай бошлади:

– Ана, ана бўлмаса! Хе, харом ўлгур! Хосиятсиз мол шундай бўлади!.. Хат келса ўзимок чопиб бормасмидим!

Саида тўқайдан ўтин кўтариб келганда, доим унинг олдида Тўтиойнинг ўртанча ўғли – отасининг фуфайкасини шалвиратиб кийиб олган ва олд тишларини иржайтириб юрадиган Ҳасантой чиқиб турарди. Унинг ҳеч қандай борди-келди билан иши йўқ бўлиб, шумликни ҳам билмас, кишиларни ҳам ёқтирмасди.

– Саида янга, Исмоил акамдан хат йўқ, бизга ҳам келмабди! Қурмакем келаси бозорга олиб келаман деди! У туш кўрибди, – деярди у ажабтовур катта одамлардек. Соддадиллик билан айтилган бу сўзлар Саида учун қанчалик оғир туюлишини Ҳасантой билса эди!.. Саиданинг узоқ йўл босиб, не азоблар билан кўтариб келган ўтини шу чоқ яна зилдек салмоқлиниб, эшик олдида беш-олти қадам қолганда у холдан тойиб, деворни ушлаб, гандираклаганича ўтинни ерга ташлаб юборди-да:

– Э, худойим, ҳеч бўлмаса ўша етимларнинг отасидан бирор яхши хабар келса-чи! – деб ўзига-ўзи гапираётгандек, бўйинларига ёпишиб қолган соч толаларини тартибга солишга ҳам ҳоли келмай, шалпайганича деворга суяниб қолди. Саида Тўтиойнинг болаларига хат келса, нима учундир ўзини ҳам тасалли топаётгандек ҳис қилиб юрди. Баъзан кечалари Ҳасантойнинг ўша айтган сўзларини эслаб, Саида кўрқувга тушарди: Ҳасантой кўпдан бери “Исмоилдан хат олиб келдингизми?” – деб Курмондан сўраб туради. Исмоил бўлса Курмонни кўрсанг, йўлда-чўлда, ҳар замонда хат-хабар сўраб тургин, деб Саидага уқтирарди.

Саида ҳам, Курмонни кўрсанг албатта сўраймай, деб кўнглидан ўтказиб кўярди-ю, бироқ ҳар сафар ҳам бунга юраги довламай, ўзини ўзи алдарди.

Тўтиой ҳам Саидаларнинг шундай ёнгинасида яшарди. Эл оёғи босилиб, овулга жимлик чўққанда, Саида Исмоилнинг кийимларини ювишга киришди ва тонг отгунча мижжа қоқмай уларни ўтга тоблаб қуриштириб, эрта азонда ҳар кунгидек сувга чиқди. У остонадан ҳаглаб чиқиши биланок қор қалин тушганини кўриб, унинг бир тусда оппоқ оқариб ётганидан кўзлари жимирлашиб, кўнгли беҳузур бўлаётгандек туюлди. “Вой, кўзим тиняпти, наҳотки бўйимда бўлиб қолган бўлса?” – деган ўйга бориб, чўчиганидан қўлидаги пақирини ерга тушириб юборди. “Худойим, ўзинг сақла, эл-юрт кўрса нима дейди. Йўқ, ундай бўлиши мумкин эмас, бу – туни билан ухламаганлик аломати!” – деб

яна ўзига-ўзи тасалли берди ва бу ҳақда қайтиб ўйламасликка, уни ёддан чиқаришга ҳаракат қилди. “Ундан кўра Исмоил ҳақида ўйлайин, унинг холи нималар кечдийкин?..” Саида Исмоилни эслаганда кўнгли ғаш тортиб, безовталанарди. Мана, қахратон киш ҳам келди, ёгин-сочин, изғирин-бўрон, ой далада ғорда ётиш осонми?

Дарвоқе, киш биратула қиличини қайраб келяпти. Куни кеча қорайиб, куёш нурини шимириб ётган далалар бугун қор билан бир текис қопланиб, кўнғир тусли туман тоғ ён бағирлари бўйлаб эринчоклик билан сузиб юрарди. Музлаган ариқ бўйидаги ёш толчалар эгилишиб, бутоклари у ёқ-бу ёқка тебраниб турарди. Ҳавода бир маромда учиб юрган қонталаш, қора-қизғиш булутлар тобора қалинлашиб, осмон гумбази пасайиб, олам торайиб, кичрайиб қолаётгандек сезиларди. Туни билан ёғиб чиққан қор ҳозир майда-майда учқунлаб, вақт-вақти билан эсган шамолдан чўчигандек ҳавода капалак сингари учиб юрарди. Овул сув сепгандек жимжит, совуқдан ҳеч кимнинг тургиси йўқ эди.

Саида уйдаги катта ола кигизни бир амаллаб Исмоилга элтиб бериш ҳақида ўйлаб пақирларини кўтарганича қор кечиб борарди. Шу заҳоти бирдан қор устидаги сой томонга қараб кетган изни кўриб қолиб, бу ким бўлса экан, дейишга улгурганича ҳам йўқ эди, рўпарадан сув кўтариб келаётган Тўтиой чиқиб қолди. Унинг оёғида ҳалпиллаган катта этик, ўзи бўлса ингичка, озғин, чопонини арқон билан эркакчасига сиқиб боғлаб олган эди. Тўтиой Саидани кўриши биланок пақирларини ерга қўйди-да, совуқдан увушиб, кўкариб кетган кўлларини укалаганича туриб қолди.

– Сен кечаси билан ухламай чиқдинг шекилли, рангларинг синикиб, кўзларинг киртайиб қолгандай.

– Шундай, бир оз бошим оғриб турибди, – деди Саида секингина ва яна шошилишча равишда кўшимча қилди: – Ухладим, шундай узоқ кечада ухламай нима ҳам қилардим? – Саида бу сўзларни айтишга айтди-ю, ўзидан хавфсираб қолди: “Балки, Тўтиой кечаси ташқарига чиққан бўлса, туни билан кир ювиб чиққанимдан хабар топгандир. Ҳозир сўраб қолса, нима дейман?” – Ҳақиқатан ҳам туни билан ухлай олмадим, болам кечаси билан тинмай йиғлаб чиқди, қийналганимча бор, – деди яна Саида сир бой бермай.

Шундайку-я, дегандек Тўтиой бошини чайқаб қўйди:

– Сен ҳам менга ўхшаб ёлғиз бошсан! Кампиринг уйдан чиқмайди. Ҳалиям эплаб-сеплаб болангни боқиб турганига шукур қилиш керак, ўз ота-оналаринг бўлса сендан йироқда, йилки билан овора.

Тўтиой чурқ этмай, хомуш бўлиб турган Саидага қараб ўйчанлик билан хўрсиниб қўйди. Унинг бундай маъноли қарашларидан хотинларга хос юмшоқ кўнгиллилиги ва ич-ичидан ачинаётганлиги сезилиб турарди. Уч болани боқаман деб эртаю кеч уриниб юрган Тўтиойнинг кўзлари кишига доим ўқрайиб қарарди, ҳозир эса унинг юмшаб, очик чехра, самимий илтифот билан мулоим термилишлари Саида қалбига илиқлик бахш этган эди. “Чамаси, қиз кезларида Тўтиой жуда гўзал бўлган кўринади. Ҳасантойнинг жовдираган ёқимтой кўзлари ҳам худди ойисиникини эслатарди. Бироқ буни ханузгача пайқамай юрган эканман!”, дерди у ичиди.

Тўтиой Саидага қараб афсуслангандек:

– Хат келмади деб қайғурасан, кўргулигимиз бор экан, пешонада ёзилгани шу бўлса, қўлимиздан нима ҳам келарди! Мен уч етимча билан ўтирсам, сен бўлсанг турмушга чиққанингга ярим йил бўлмай, дунёнинг аччиқ-чучугини бирга тотмадинг... Янги фарзанд дунёга келса-ю отаси уни кўрмаса... Эй, нимасини айтасан... Ҳаммаси ҳам майли-я, икки энлик хат келмаётгани ёмон!.. Буни ўйласам ҳафсалам пир бўлади-ю, қўлим ишга бормай қолади... Мана, киш ҳам кириб келди, болаларимнинг бўлса кийим-кечаги йўқ – яланғоч, бор ишонганимиз икки қоп жўхори қолди, холос, бу нима бўларди! – Тўтиой тирқираб чиққан кўз ёшларини аччиқлангандек сидириб ташлаб, пақирларини кўтарганича одимлаб кетди.

Тўтиойнинг ҳеч нарсадан йўқлигидан бир хурсанд бўлиб, бир кўркиб, Саида нима дейишини билмай, унинг орқасидан хангу манг бўлиб қараб қолди. Одамгарчилиги тоғ каби юксак бўлган бу муштдек, озгин аёлнинг инсонга бўлган меҳру муҳаббати, шижоати ва хушфёъллиги Саидани ғоят руҳлантириб юборди, яна бир чеккаси “сенинг тақдиринг ҳам меникига ўхшайди” деб раҳмдиллик қилаётгани уни қандайдир айбдан оқлаётгандек бўлди. Саида қалбини ҳаяжонга солаётган нозик ҳис-туйғуларни баён этишдан ўзини ожиз сезиб: “Мен нима ҳам қилардим, ҳар ким пешонасига ёзилганини кўради. Насиб қилса болаларнинг бахтига оталари қайтиб келар...” дейиш билан чекланди.

Тўтиойнинг эри Бойдали колхоз тузилгандан бери далада сувчилик қилган. Саида кечкурунлари ишдан қайтиб келаётганда ҳам кўшниси Бойдалининг сув тараб, экин суғориб юргани устидан чиқарди. У, почаларини тиззасидан юқоригача шимариб олиб бақувват гавдалари билан у ер-бу ердан ҳатлаб ўтиб, сув тараб юраркан, ботиб бораётган куёшнинг заррин нурлари тебраниб турган экинларнинг уч-учларини кучар, Бойдалининг қўлидаги катта кетмон эса ҳар қулочкашлаб урган сари кечки ҳавода яшин каби ярақлаб кетарди. Овулдагилар: “Дехқон бобом, миришкор сувчи, кўли гул!” – дейишарди у ҳақида гап кетганда. Урқачланиб оқаётган сувдан хотин-халажлар этакларини липпаларига кистиришиб, кўл ушлашиб ўтаётганларида, нарида сув боғлаб юрган Бойдали ўзича хохолаб завқланиб куларди.

– Ҳой, қўллаган қаламқошлар алвастини кўргандек чўчийсизлар-а! Кўркмасдан ўтаверинглар! Биронталаринг оқиб кетсаларинг, охири кўлимга келиб тушасизлар, эркалатиб қўяман.

Шунда тенгкур дугоналар:

– Ҳа, эркалатмай куриб кет, сувинг тошиб кетгур! Анчайинда эркалатмаган, оқиб борганда эркалатармидинг? – деб хандон отиб кулишарди.

Бойдали ҳам уларга кўшилиб далани янграгиб завқ билан хохолаб куларди.

Бир қарасанг ғира-шира ичида кенг дала бўйлаб Бойдалининг кетиб бораётгани кўринарди. Кетмонини елкасига ташлаганича сафарда юрган сайёҳ баҳодирлардек Бойдали у ер-бу ердаги экилмай ола-була бўлиб қолган ерларини назардан ўтказиб, аста-секин олислаб, кўздан ғойиб бўларди. Бойдалининг табиати ҳам шалдираб оққан шўх ариқ сувини эслатарди. Саида бир куни кўшниларикига кириб қолганда, юпқа лабларини қисиб, қапгир билан қозон тубини тешиб юборгудек қалдирагиб қовлаётган Тўтиойнинг нимадандир хафалангандек ўз болаларини уришаётгани ва нариги ёқда болаларига ўйинчоқ ясаб бериб ўтирган эрининг:

– Эй, хотин, уларни нега беҳудага уришаверасан, учала шунқорни ҳам ўзинг тукқансан, мен учун бундан ҳам ортиқ давлат борми? Бошқалардан ёмон яшаётганимиз йўқ, шукур, уйлари бўлса бор, эл қатори еярга нони, киярга кийимини топиб турсам, яна нимага куйинаверасан? – деб тургани устидан чиқди.

Бойдали армияга кетгандан кейин кетма-кет хат келиб турди, бироқ кейинчалик Исмоилдан ҳам, Бойдалидан ҳам хат узилиб, Қурмоннинг уларникига кирмай четлаб юрганининг боиси ҳам шундан. Бечора чол худди бўйнидан қарзини уза олмай қочиб юргандек, ношуд отининг биқинларига ниқтаб, йўртиб ўтадиган бўлган кундан бошлаб, қишлоқ Советининг раиси Мирзақул иккала хонадондан ҳам тез-тез хабар оладиган бўлиб қолди. Шунинг ўзиёқ Саиданинг кўнглига ғулғула солиб, дилини ғаш қилиб қўйган эди. Балки Мирзақул Исмоилнинг қочиб юрганини сезиб қолгандир. Ундай деса, Мирзақулнинг кўринишидан ҳеч нарса сезилмасди. Шу кунга қадар Исмоилнинг аскардан қочиб яшириниб юрганини овулда бирон кимса сезмаган эди.

Исмоил жуда эҳтиёткорлик билан иш кўрарди.

– Саида, замон бошқача, яна оғзи бўшлик қилиб бировга гапириб қўйма. Бошқалар тугул, ҳатто отам тирилиб келса ҳам, нафасингни чиқарма. Тушундингми? – деб доим уқтириб турар эди.

Мирзакул нари ўтиб, бери қайтганда, гўё иш билан келгандек, бу иккала хонадонга йўл-йўлакай кириб ўтарди. У аввало Тўтиойларникига кириб:

– Ҳой, Тўтиой! Бормисизлар? – деб қўярди от устида туриб.

Аскарга кетаётганда Мирзакул тулки телпагини бостириб кийиб олган, қора мўйловли, хушчибим, қувноқ йигитча эди. У билимдонлиги ва ўткир овози билан бутун овулдагиларни ўзига ром қилиб олганди. Бироқ фронтга бориб, бир қўлидан ажраб, ярадор бўлиб қайтгандан бери у бурунгисидек эмасди. Сўзларни кесиб сўзлаб, сал нарсадан жаҳли қўзгарди. У бўронда кўпорилиб, шох-бутоқлари қайрилиб, синиб ётган дарахтдек, бир елкаси бир оз куйига осилиб, ич-ичига кириб кетган юзлари сарғайиб, чайир бўйинлари темирдек қотиб кетгандек кўринарди. Илгари қўбиз чертиб, қуйлаб юрган Мирзакул энди бўш қолган энгини чўнтагига қистириб олиб, соғ қўли билан қўбиз торларини чертаётгандек қизишиб кетганини ўзи ҳам сезмас, қўлини ҳавода ҳаракатлантларкан, хириллаган овози гоҳ ўйга чўмдириб, гоҳ ғазабга тўлгандай кучайиб, фронтда бошидан кечирганларини қуйларди.

Мирзакул Тўтиойнинг ҳовлисига келганда ораликдаги баланд деворлардан бўй чўзиб, оёқларини узангига тираганича, эшик олдида киши билмас қандайдир иш билаи ғивирлаб юрган Саидага қараб кичкириб қўярди:

– Саида, жиянча қатта бўлиб қолдими? Сақлаб қўйган тамакингдан менга ҳам битта ўраб кел-чи!.. Ишингни кейин битирарсан, қани бу ёққа кел...

Мирзакул: “Улардан хат оляписизларми?” деб бир оғиз сўрамади ҳам. Овулда кимга хат келиб, кимга келмаётганини у ҳаммадан бурун биларди. Шу билан бирга, овулга келган хатларни аввало унинг ўзи кўздан кечирарди. Саида бундан хабардор бўлса ҳам, Мирзакулнинг овозини эшитган сари юрак олдириб қўйгандек, бесаранжом бўлаверарди. Мирзакулнинг Исмоилдан хат борми-йўқми, деб кўнгил учун бир оғиз сўрамагани Саидани қаттиқ шубҳага солиб қўйганди. Демак, Мирзакул нимадандир ҳадиксираяпти... Ҳайтовур, у бир гапни билади...

Саида, куришиб олиб қўйган тамаки япроқларидан уқалаб папирос ўради-да, уни ўтга тутантириб, сир бой бермаслик учун ўзини ўзи дадиллантириб кўрсатгандек Тўтиойларникига олиб чиқди. Мирзакул уни кўриши биланок отдан тушиб, чекишга хумори тутгандек, папиросни буркситиб тортиб, эсига келган гапларни шошмасдан сўзлайверди.

– Сен тамакининг миктисини ғамлаб қўйган экансан, Саида! – деб мактаб қўйди у йўл-йўлакай. – Исмоилга ҳам ундан посилка қилиб юбор. Бир чекиб, Толосни эслаб қўйсин...

– Юбораман-ку, – деди Саида, сўзи бўғзига тикилгандек. У яна ниманидир айтмоқчи бўлди-ю, лекин гапиришга бирор дурустроқ сўз тополмай, лабларини тишлади ва Мирзакул ҳамма гапни билади, деган хаёлда юраги “шиғ” этиб, юзлари лахча чўғ бўлиб ёнди. Ниҳоят у сабри чидамай, тутундан нафаси қайтгандек айёрлик қилиб йўталмоқчи бўлди: – Фу-ай, шунча ҳам аччиқ бўладими, эркаклар унинг нимасини яхши кўришади...

Саида буни айтишга айтди-ю, лекин туни билан қийналиб ухлаёлмай чиқди: “Уринли сўзладимми ёки сездириб қўйдимми? Эй худо, ўз паноҳингда сақла! Овозимни ўзгартмасликка, юзимни қизартмасликка қанчалик ҳаракат қилмай, барибир, уни кўрганда довдираб, тилим калимага келмай қолади... Наҳотки у сезган бўлса! Айб ўзимдан ўтди... Юрак йўқ менда, чумчуқчалик ҳам юрак йўқ! – деб ўзини ўзи қийин бошлади. – Яна посилка қил дегани нимаси? Ростдан айтдимикин ёки синамоқ учунми?..”

Мирзакул бошқа бир кун келганида ариқ бўйидаги толларни кўздан кечирди. Тўтиойдан ўпкалади:

– Бойдали толларни ҳар йили бутаб турарди. Бу йил уларга ҳеч ким қарамабди, таналари йўғонлашиб, туппа-тузук ишга ярайдиган бўлиб қолибди. Бутаб олиш керак, шохлари ўтин бўлади, акс ҳолда улар ўсмай қолиши мумкин...

Мирзакулнинг сўзлари Тўтиойга ёқмади шекилли, у Мирзакулга таажжублангандек қараб, оғир бир уҳ тортиб қўйди:

– Эй, куриб кетмайдими, бўйи ўсганда ўшанинг кимга кераги бор? Ўзи бўлмагандан кейин, тол тугул бошқа нарса ҳам кўзга кўринармиди! Қолхознинг ишини ҳам битир, машоқ териб болаларни ҳам боқ! Уликми, тирикми иккала уй эгаларидан ҳам дарак йўқ, кўзимиз тўрт бўлиб, бир амаллаб кун кечириб ўтирибмиз. – У лабини тишлаб, тескари қаради. – Сиз бўлсангиз толни гапирасиз...

Шу пайтда Саиданинг ранглари ўчиб, баданлари жимирлашиб, ерга кириб кетаёзгандек бўлди, гўё Мирзақул унинг бетга чошиб: “Сен, Тўтиой, ўзингни Саида билан тенглаштирма, унинг эри аллақачон аскардан қочиб келиб, ғорда яшириниб юрибди!” – деб бутун сиру асrorини очиб ташлаётгандек кўринди. Саида: “Мирзақул ҳозир шу ҳақда гапиради” – деб юраги теракнинг япроғидек дириллаб, кутиб турарди, бироқ Мирзақул яна юмшаб:

– Ундай дема, – деди Тўтиойга бафуржа сўзлаб. – Агар билсанг, инсон учун толнинг ўзигина эмас, ҳатто унинг қўланкаси ҳам керак. – Мирзақул бу сўзларни айтишга айтди-ю, хаёл суриб, негадир жаҳли чикқандек чайир бўйинлари қизариб кетди. Ниҳоят у, кўпдан бери айтмоқчи бўлиб юрган сўзларини энди юрагига сиғдира олмагандек қизишиб, ўшқира бошлади. – Бир оз хат кечикиб келса, бас, аёлликка бориб, ҳар нарсани ўйлайверар экансизлар-да! Ундан кўра, том тепасидаги жўхори пояларини йиғиштириб олинглар, бўлмаса ёзга етмай чириб қолади! Болаларнинг насибасини қиймоқчимисанлар? Қани, биттанг уларни сут-қатиксиз колдириб кўрчи, бошларингни узиб оламан, билиб кўйинглар буни? Якка эмассанлар, бир ишни энглай олмадинларми, кўшинингларни чақиринглар. Иккала хотин бир эркача йўқмисанлар? Рус келинлари қўлларига милтиқ ушлаб, оқоқда ётиб, душманга қарши ўқ узишяпти, сенлар бўлсанг уйда ўтириб, хат йўқ деб зорланасанлар!..

Тўтиой бўзарганича жим ўтирарди. Саида эса тилга киргандек кутилмаганда:

– Биз бу ишларни битирамиз, жўхори пояларини ҳам ташиб оламиз, толларни ҳам бутаб кўямиз, – деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Балки Саида ҳозир илтифот билан хизматга тайёр эканлигини билдирмоқчи бўлгандир ёки Мирзақулдан шубҳаланганидан энгилтаклик қилиб гапириб кўйгандир, ҳар қалай, у бу сўзларни чин кўнгилдан чиқариб айтган эди. Яна бир томони: у Мирзақулни бошқа гапга алаҳситмоқчи бўлган бўлса, иккинчидан, гўё бу билан ўзини ҳам, Тўтиойни ҳам хижолатдан қутқармоқчи эди. Мирзақул эса бошқа ҳеч нарса демади-ю, ранглари ўчиб, ғазабга тўлиб, Саидага негадир таажжуб билан тикилиб қаради. Афтидан, Саиданинг фикрига қўшилди шекилли. Сўнгра отига миниб йўлга тушди.

Ўша куни Саида Тўтиойларнинг хўжалик ишларига қўмаклашар экан, бу билан аллақандай гуноҳдан ювилиб, кўпдан бери орзу қилиб кутиб юрган эзгу ниятига эришгандек, ўзини ғоят бахтиёр ҳис этди. Унинг турмушида кўпдан бери бундай қувончли дамлар содир бўлмаган эди. Шу топда Саида ўзини кучига куч қўшилаётгандек сезиб, ҳамма ишни ҳаш-паш дегунча битириб кўйгиси келарди. У ёрдамидан кўра зиёни кўпроқ тегаётган Тўтиойнинг болаларига ҳам ёмон гапирмас, аксинча, тенгкур кишилардек уларга очик кўнгил билан қараб, ҳайҳайлашиб, бирга ўйнаб, бирга кулгиси келарди. Аммо Мирзақулнинг ҳалиги сирли қарашлари ёдига тушганда Саиданинг қўли ишга бормай, пешонасидан совуқ тер чиқаётгандек бўларди.

“Мирзақул менга нега бу тахлитда қаради? Бир нарсани фаҳмладими ёки менга шундай туюляптими?”

Шу-шу Саида Мирзақулни кўрди дегунча ваҳимага тушиб, безовталанаверарди. “Исмоил қаерда? Уни қаерга яшириб қўйибсан?” – деб сўраб қолишини кутиб юргандек, юраги дукиллаб урарди. Саида Мирзақулнинг юзига тикка қарашга ботина олмай, кўзларини ундан олиб қочиб, яна нима дер экан, нималар ҳақида гапираркин, деб сабрсизланиб кутиб турарди.

Кўрқувдан юраги кинидан чиқиб кетаётгандек, тили қуриб, энтикиб нафас

олаётган Саида, Мирзакул кетиши биланоқ уйига югуриб кириб, тишлари бир-бирига тегмай дир-дир титраётганига қарамай, бир чўмич муздек сувни симириб юборгандан кейингина бир оз тинчлангандек бўлди: “Йўқ, у сезмаган кўринади, тўғри, сезгани йўқ” деб далда излаб, бесаранжом бўларди. “Исмоилнинг қочиб юрганидан хабар топиб, синаш учун келиб, кузатиб юрибдими? – деб ўйларди у. – Ёки у-бу кишилардан суриштириб юрганмикин? Йўқ, у Исмоилнинг қаерда эканлигини билмайди, бир эмас-юз марта, минг марта излаб келсин, бари бир уни сездирмасликка ҳаракат қиламан! Бошқалар ўз фарзандларининг соғ-саломат қайтиб келишларини тилаб, зор қақшаб худога илтижо қилиб ётганларида, мен кўз очиб кўрган эримни ташлаб кўярмидим!.. Худо оҳимни эшитди, Исмоилни ўз ихтиёримга юборди...”

* * *

Қишнинг энг аёзли кунлари, чилла кириб қолди. Бир ҳафта сурункасига гувиллаб эсан шамол қорни қуюндек учириб, ўнқир-чўнқирларга тўплаган; совуқдан тарашадек қотиб музлаб қолган сўқмоқ йўллар эса киши юрганда оёқ остида чирсиллаб, ойна сингандек овоз чиқарарди. Совуқ билан бирга кўшилгандек турмуш ҳам кундан-кунга оғирлашиб борарди.

Саиданинг ташқаридаги уйига қамалиб олган беш-олтита товуғи бурчақда хурпайиб, бир-бирларининг пинжигга тикилиб, эшикка чиқишга эринишар ва совуқдан азоб чекаётгандек кўзларининг оқини кўрсатиб, бир оёқлаб кишига ғамгин термилишарди. Уларнинг яшаши учун ҳам дон керак, бироқ илож қанча! Печканинг орқасида турган кичкина қопдаги жўхори ана-мана дегунча ерга чўкиб, кундан-кунга камайиб бораётганлигидан, Саида уни тишига тишлаб, яна тежаш мақсадида куздан бери тегирмонга боришини ҳам қанда қилган эди. Тегирмонда тортиб баракасини учиргандан кўра, уйда ёрғичокда тортиб олган маъқул эмасми? Колхозга ишга чиққан кунлари Саида бир минут ҳам тинчимас, тун билан қўл тегирмонида ғалла тортиб чиқарди. Қадок босган қўллари ловиллаб ачишиб, икки букилиб, чўнқайганича пилта чироқ ёруғида кўзлари тиниб, қоронғилашиб кетаётганига қарамай, тегирмон олдидан нари жилмасди. Нима бўлса ҳам Исмоилга овқат тайёрлаши керак. У тортилган жўхорини элакдан ўтказиб, бир сиқимини боласининг овқатига олиб кўяр, қолган ундан Исмоилга нон пиширар, йиригини кампир иккаллари гўжа қилиб ичишарди. Улар шу зайлда кундагисини кунда тежаб-тергаб сарфлаб, баҳорга чиқиб олиш ташвиши билан яшар эдилар. Шундай бўлгандан кейин товукқа дон қайда дейсиз! Саида уларни, баҳорга чиқиб боламнинг оғзига тухуми тегар, деб боқиб юрган эди, бироқ ёзгача улардан биронтаси ҳам қолмайдиганга ўхшарди. Гўшт бўлмаса, Исмоил кечалари уйга келганда Саида уларни бирин-кетин сўйиб бераверди. Қани энди иложи бўлса-ю, ундан каттароқларини сўйиб, Исмоилни бовлаб турса! Исмоилдан жонини ҳам аямасди-ку! Топган-тутганини тишига тишлаб: “Исмоил ичсин, Исмоил есин, ўзимиз бўлсак, ҳар ҳолда, уйдамыз, сув ичсак ҳам кунимиз ўтар!” деб ўйларди у. Шундай бўлса ҳам Саида Исмоилни кўрди дегунча томоғидан овқат ўтмай, юрак-бағри эзилиб кетарди.

Исмоил шинелининг устидан мойга бўкиб кетган тўнини гуппидай кийиб олиб, оғзи-ю бошини боғлаб, тентираган мусофирдек кир босиб, бит босиб, тутун ҳидини анқитиб келарди. Кирини ювиб, йиртиқ-ямоқларини ямаб ўтирган Саида, Исмоилдан мўлтиллаган кўзларини олмай, раҳми келгандек: “Эҳ, бечорагинам, қаҳратон қишда, кимсасиз ой далада тирик жон кўрмай, ғорда ётавериб охири нима бўлар экансан? Уйда бўлганинда устингга гард ҳам юқтирмас эдим!” деб хаёлдан ўтказиб, умидсизликка бериларди. Исмоилнинг совуқдан қорайиб кетган юзлари кигиздек қотиб, қовоғи солиқ эди. Нима қилсин, қўли қисқа, бутун дунёга ўт қўйиб бўлса ҳам ўзининг эркин юриши учун ўч олган бўларди. Саида унинг кўнглини кўтариб, хафачилигини: ёзмоқчи бўлгандек, атрофида парвона бўлар ва уни-буни гапириб, Исмоилнинг пинжигга тикиларди. “Эр-хотин яхши кунларда ҳам, оғир кунларда

хам бирга бўлиши керак! – деганлар деб ўйларди Саида. – Бошга тушганни кўз кўрар, ҳаммасига бардош бераман! Исмоилим омон юрса бўлгани. Бошқа нарса керак эмас, худо сақласин, кўзим тирик экан, ёт кишиларга сир бой бериб, ёмон хотин деган ном чиқармайман. Мана, Тўтиой! Бир ўзи муштдек-муштдек уч боласи билан эрининг ўлик-тиригидан хабарсиз, жўхори аталани қошиқлаб улашиб, у ҳам қаноат қилиб, сир сақлаб ўтирибди...”

Ўтган куни Саида тамаки саройидан ишдан қайтиб келаётганда, орқасидан Мирзакул ҳам етиб келди:

– Ҳой, Саида, тура тур! – деди у. Гарчи Мирзакулнинг овозидан бирон шубҳа англашилмаган бўлса ҳам, хавотирланиб, юрагини ҳовучлаб юрган, Саида турли ўй-хаёлларга бориб, титраган лабларини яшириб, оғзини рўмол билан беркитиб олди. Шу маҳал Мирзакул қандайдир зарур гапи бордек Саиданинг ёнига яқинроқ келиб, эгилганича унинг кўзларига тикилиб қаради. “О, худо, у хойнаҳой билиб қолганга ўхшайди!” деган мудҳиш хаёл Саидани чўчитиб юборди. “Қани, айт энди, нега анграйиб турибсан? Айт!” деб қичқириб юборишига оз қолди. Мирзакул жиддий тусда, аччиғлангандек салмоқ билан гапира бошлади.

– Саида, сенга туғишган яқин кишимиз бўлганинг учун айтиб қўядиган гапим бор, – деди у.

– Нима гап эди? – деб сўради Саида. Лекин у ўз овозини ўзи эшитмаган эди. У бу сўзларни овоз чиқариб айтганини ҳам ёки ичида ўйлаб турганини ҳам сезмай қолди.

– Ҳой, сенга нима бўлди, Саида, – Мирзакул чўчиб кетди. У, Саида қолиб бемаврид гапириб қўйганидан ўзи хижолат бўлиб қолди. Мирзакул Саидани кўрқитиб юборган эди.

– Ҳой, Саида, сен кўнглингга олиб, хафа бўлиб юрма, ҳеч нарса бўлгани йўқ... Фақат сенга шуни айтиб қўймоқчиманки, эртага омбордан жангчиларнинг бола-чақаларига озроқ ғалла ажратиб бермоқчимиз... Лекин ҳаммани ҳам рўйхатга киритишнинг иложи бўлмади... Сен ҳам рўйхатда йўксан, ҳаммасига ўзинг тушунасан-ку, яна аразлаб юрма... Тўтиойга ўхшаган кўп болали оналарга бир эвини қилиб беш-ўн килодан улашдик. Мўлроқ бўлганда бошқаларга ҳам берсак қани эди... Эртага яна гап-сўз қилиб, жанжаллашиб юрманглар... Сенга шуни айтиб қўяй деган эдим.

Буни эшитиб, Саиданинг кўнгли жойига тушди.

– Нега аразлардим! – деб аксинча ўзининг ғалла олмай қолганидан негадир мамнун бўлиб кетди. “Менга зарур эмас, яхшиси ўша Тўтиойга ўхшаган кўп болали оналарга беринглар, мен эса бир амаллаб кунимни кўрарман!” – димоқчи бўлди-ю, бироқ довдираб қолиб гапиришга журъат этолмади.

– Яна мендан ранжиб, кўнглингга ёмон фикрлар келиб юрмасин, Саида... Менга қара! Келгуси сафар иложини топсак, албатта сенга ҳам берамиз... Кампирга ҳам шундай деб айтиб қўй. Мирзакул қишлоқ Советининг раиси бўлиб нима фойдаси тегди, деб орқаворатдан гапириб юрмасин... Ўз уруғларимизга ён босишни мен ҳам биламан. Буни овулда ўзинг ҳам кўриб юрибсан-ку...

Мирзакул бир зум ўйланиб қолиб, овулнинг қор босган томларига бир сидра қараб олиб, отини елдириб кетаётган ерида яна жиловини тортиб тўхтатди. У ҳозир Саидага ниманидир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, яна ўз фикридан қайтди. Мирзакулнинг ҳозирги кўз қарашлари худди Тўтиойнинг ҳовлисида бўлгандек Саиданинг тинчини бузиб, танг қолдирди. Энди ҳамма нарса Саидага равшан эди. Мирзакулнинг жозибали кўз қарашлари Саидани эркалаб: “Айтмасам ҳам тушунишингни билардим. Мен сенга ишонаман... Бундан кейин ҳам ишонаман... Сен ғоятда гўзалсан, олижанобсан... Билсанг, мен сени яхши кўраман... Кўпдан бери севаман сени...” деяётгандек туюларди.

Ногаҳон бундай сирнинг очилиши кўрқувдан ранги ўчиб оқариб кетган Саидани хангу манг қилиб қўйди. Кўзларини бақрайтириб, бошини юқори

кўтариб олган Саида шу топда янада гўзал, янада назокатли кўринарди.

– Мен кетдим! – деди у чўзик оҳангда қатъий қилиб.

– Тура тур! – деди Мирзакул ва сўзининг калавасини тополмай қийналди. У кетмоқчи бўлиб от жиловини кўлига олди-да, яна уни бўш қўйди: – Тўхта, Саида! – деб такрорлади у. – Агар болангнинг овқатидан қийналиб колсанг, эсингда бўлсин, торгиниб ўтирмасдан айтавер. Устимдаги шинелимни сотсам ҳам, ўғлингнинг овқатини топиб бераман!

Бошини қуйи солиб жимгина турган Саида, гоҳ унинг сўзларини чин қалбдан маъқуллаётгандек, гоҳ бир томони ундан чўчиётгандек ялт этиб қараб: “Мен сендан кўрқаман! Менга тега кўрма. Бу тахлитда қарама ҳам, мен сендан кўрқаман!” деяётгани унинг юзларидан сезилиб турарди.

Мирзакул буни тушунди шекилли, чакнаган кўзлари гўё сузилгандек қовоқларини солиб олди. Аммо у тез орада яна аввалги ҳолига келиб, ўрталарида бирон гап ўтмагандек, вазминлик билан оҳистагина сўзлади:

– Бор энди, боланг йиғлаб қолгандир...

Саида худди биров қувлаётгандек, тезда жўнаб қолди. Агар у уялмаганда, кўчанинг ўзиданок югуриб кетган бўларди. Саида бир оз юргандан сўнг орқасига қайта-қайта бурилиб қаради. Мирзакул бошини қуйи солиб, сув ёқалаб отини ўз ихтиёрига қўйиб шошилмай борарди. У шинелининг ёқасини кўтариб олганиданми, орқасидан қараганда букчайиб қолгани, майиб кўлининг курақ суяги хурпайиб чиқиб тургани, айниқса ҳозир кўзга яққол ташланарди... “Ўзи не аҳволда-ю, яна шундай совуқда устимдаги шинелимни сотаман дейди...” – деб шивирлади Саида. Шунда унинг қалби тўсатдан энг ноёб ҳис-туйғуларга тўлиб, бутун вужудини қизгин ҳаяжон қоплаб олди. Ҳозир у Мирзакулнинг орқасидан югуриб бориб, ундан кечирим сўраб, илиқ сўзлар билан уни эркалатгиси келди... “Сен учун юрак-бағримни юз пора қилайин, суксурдек қизлар овулда тўлиб ётганда, сен менинг нимамага қизиқдинг? Ўз эрим ёнимда юрганидан хабарсизмидинг?...” – демоқчидек бўлди.

Кўзларига ёш тўлган Саида фикр-хаёллари айқаш-уйқаш бўлиб нима қилишни билмай довдираб қолди. У қаҳратон совуқдан дир-дир қалтираб, то уйига етгунча дам-бадам орқасига қайрилиб қараб, титраган лабларини рўмоли билан яшириб борди.

* * *

Кеча овулга хунук хабар тарқалди. Тамаки саройида ишлаётган хотинлар ўзаро ниманидир гапиришиб, аллақандай кўнгилсиз воқеадан қутлари ўчиб, катта-катта тамаки тойларини кўтаришиб келаётган Тўтиойни кўрганларида қайғуриб, сукут сақлашарди. Тўтиой ўтиб кетиши биланок хотинлар унинг орқасидан яна термилишиб:

– А-а, бечора, бечорагина! – деб хўрсинишиб, юзларини енглари билан беркитганча, овоз чиқармай йиғлашарди. Улар орасидаги қора рўмолли хотин ўпкаси тўлиб, ўзини туюлмамай, пиқиллаб йиғлаб юборди:

– Бахтсиз етимлар, уволларинг германнинг бошига етсин!..

Қишлоқ Советига Тўтиойнинг эри Бойдали Сталинград яқинидаги жангларда ҳалок бўлганлиги ҳақида хабар келди.

Кейинги кунларда овулнинг дам у ерида, дам бу ерида эркакларнинг: “Боврим-ой! Боврим-ой”, деган йиғи аралаш овозлари тез-тез эшитилиб турарди. Қон талаш юзларини юлиб, остонага тесқари ўтириб олган хотинлар:

*“...Кумушдан эди ю-ганинг а-а-а,
Арслондек эди ю-рагинг-а-а-а.
Юганинг қолди тақилма-а-я,
Қорони тутдим бошим-га-а,
Мардларинг қасос олмоқда-а-а-а,
О-о-о-о-ха-а! Э-э-эй” –*

дейишиб, овозлари битиб қолгунча ярим кечага қадар фиғон чекиб йиғлашарди. Саида буларнинг ҳар бирини қалбдан чуқур ҳис этган сари ваҳимага тушиб, уввос солиб йиғлашаётган одамларнинг кўзига кўрингиси келмай, кўрқа-писа хотинлар орқасига яширинарди. У темир йўлнинг нариги томонидаги яйдоқ ерларга қочиб кетиб, бўтадек бўзлаётган симёғочларни кучоқлаб, ҳеч кимга кўринмай, ўзи ёлғиз нола тортиб йиғлагиси келарди.

Мана, энди Тўтиойнинг ҳам уйини қий-чув овози босиб, у ҳам юзларини тирнаб-юлиб, дод солиб йиғлайди, унинг болалари эса катта кишилардек белларини боғлаб, саф тортиб, ташқарида таёққа суянишиб: “Вой, отам-эй, шўрлик отам-эй!” дейишиб чирқиллаб йиғлашади. Бечора Тўтиой бошига қора кун тушганидан шу пайтгача хабарсиз эди. Бойдалидан келган “қора-хат” ҳали Мирзакулнинг ёнида эди. “Қора-хат” билан бирга колхоз бошқармаси номига полк командиридан ҳам хат келган эди.

Бизнинг қўшинларимиз шиддатли хужумга ўтиб, душманнинг мина ўрнатиб, тўсиб қўйган сим тўсиқларидан ўта олмай, Волга кирёғиغا яқин ерда қамалиб қолади. Шу пайт мина ўрнатилган сим тўсиқлари томон яқинлашиб боришга ҳеч ким ботина олмай, аскарлар ёмғирдек ёғилиб турган ўқ ичида қирилишга оз қолганда, Бойдали югуриб бориб, ўзини ўша сим тўсиқлари устига ташлайди. Миналар портлаганда, аскарлар хужумга ўтиб, душманни қувишга бошлайди...

Бу шум хабарни эшитиб, Мирзакулнинг уйига тўпланишган овул оксоқоллари Бойдалининг азасини тутгандек маънос ҳолда жимгина ўтиришарди. Ниҳоят почтачи Қурмон телпагини кўзига тушириб, ҳасрат билан шундай деб эсга олди:

– Ии-эх, бечора, бечора йигит! Билмай юрган эканмиз. Юрагида ўти бор азамат. Сув учун туғилган дехқон боласи, унинг қўли теккан экинлар гулдек яшнарди... Нарӣ ўтиб, бери қайтганимда болалари этагимга ёпишиб, хат борми, дсб сўраганларида, келаси бозорга олиб келаман, деб овутиб кўярдим. Энди билсак, мудҳиш хабар. Бу ҳам бўлса худонинг лойиқ кўргани... Энди илож қанча, ботирнинг ҳалокати – элнинг кулфати.

Мирзакул қариялардан беш-олтитасини тўплаб олиб, Бойдалининг ўлими ҳақидаги хабарни унинг бола-чақаларига қандай етказиш кераклигини сўраб, маслаҳат қилди. “Ўлди”, деб хат келгандан кейин нима ҳам қилиш мумкин. Аммо шундай оғир йилларда аёли Тўтиой бел боғлаб, болаларини кўз қорачиғидек ардоқлаб, оч қолдирмай, эплаб боқиб турганда, Бойдали ҳалок бўлибди, деб қандай айта оламиз. Ўзи аранг яшаб турганда, бу хабарни айтсак, охириги умид-ишончидан ҳам маҳрум этган бўлмаймизми? Тўтиойнинг руҳи тушиб кетса, болаларига ким қарайди. Қўй, Мирзакул, буни ҳозир айтолмаймиз, журъатимиз етмайди. Пишиқчилик келсин, эл-юрт тўйинсин, сўнгра кузга бориб ҳаммамиз биргалиқда худойисини ўтказиб, овулимиздан чиққан баҳодир ҳалок бўлди, деб хотирасини ҳурмат билан эслаб ўтамиз...”

Кексаларнинг бу маслаҳати овулдаги кўпчиликка маъқул тушди. Ҳали тамаки саройида аёлларнинг ҳеч нарсадан хабари бўлмаган Тўтиойга ачиниби, йиғлаётганларининг боиси ҳам шунда эди.

Тунда Исмоил уйига одатдагича қайтиб, Саида унга қўшниси Бойдалининг қисмати ҳақида гапириб берганда, у мийиғида алланарсалар деб тўнғиллаб, эғнини қоқиб қўйди.

Унинг бундай бесўнақай ва ҳаракатсиз туришидан: “Ия, ўлган эканми?” дегандек, ёки бўлмаса: “Улса ўлгандир. Ўққа бошингни тутганингдан кейин нима бўларди. Мен бошимни олиб бекорга қочиб юрганим йўқ! Аҳмоқ бўлмаса, милага ўзини ташлармиди? Ундан нима фойда кўрди? Ажали етди холос!” – деган каби маънони уқиб олиш мумкин эди. Ҳайтовур, у хўмрайиб бадҳоҳлик қилгандек, ёнида турган катта косадаги гўжани олиб, кулқуллатиб симириб юборди-да, тўймагандек қовоғини солиб:

– Яна борми? – деди.

Саида Исмоилни бундай ҳолатда кўриб ҳайратда қолган ва: “Қаҳратон

кишда бирда оч, бирда тўк юриб, ўз жонини сақлаш билан овора бўлгандир...” деб ичида аяган эди.

Исмоилни кузатиб юборгандан кейин Саида алламаҳалгача ухлаёлмай ётди. Эшикда шамол увиллаб, қор учкунларини учириб, деразаларни чертарди. Совуқда тўнган ит овул чеккасида бир-икки ангиллаб, ғингшиб кўйди-да, сўнгра “сов-у-у-у-ук, сов-у-у-у-ук” дегандек улиди. Саиданинг аъзойи бадани қалтираб, ўша қор босган ой далада бўрон аралаш эсган шамолдан чийиллашиб хуштак чалаётган қалин қамишзорлар орасидан ғорга кетиб бораётган Исмоилни кўз ўнгидан ўтказиб, кўрққанидан ўрнидан туриб кетди. Шу пайт Саиданинг боласи йиғлаб қолиб, уни эмизиб бўлгандан кейин, яна хаёл суриб, уйқуга кетди. Бироқ уйқусида ҳам Исмоил ёдидан чиқмади... Тушида Саида илгаригидек янгидан келин бўлиб келгану, Исмоил иккаласи иморат кураётган эмиш. Исмоил белигача ечиниб олган бўлиб, қуёшдан қорайиб кетган баданлари тердан йилтирарди. У Саидани қучоқлаб олиб, бағрига босади. Бундоқ қараса, устида солдатча кийими: Исмоил ҳозиргина аскардан келиб турган экан. Саида ўзида йўқ қувониб кетади. Бу манзара унга гўё ўнгидагидек бўлиб кўринади. Исмоил соғиниб, юрак-бағри ўртангандек, илиқ лаблари билан Саиданинг юзларидан қайта-қайта ўпиб олиб, липиллаб ёниб турган пиликни “уф” деб бир пуфлашдаёқ ўчиради... Саида жони ором олаётгандек баданлари жимирлаб: “Соғиндим сизни, беҳад соғиндим!” – деб унинг қулоғига шивирлайди... Кутилмаганда шувиллаб қуюн кўтарилади-да, Исмоил кўздан ғойиб бўлади. Саида унинг орқасидан қичқирганича югурарди. Бир маҳал қараса, ҳамма ёқ қор, ўзи эса ғорда ўтирган эмиш, Исмоил товук гўштини узиб-юлкиб суюкларини билан бирга чайнаб, Саидадан қизгангандек, ўқрайиб-ўқрайиб қарайди. Саида Исмоилга яқинроқ келиб, гапиришга оғиз жуфтлайди-ю, яна гапира олмай, кўнглидан ўтказади. “Мунча очкўзлик қилмасанг. Борига қаноат қилсанг-чи, тошни ютиб юборай дейсан-а, Исмоил!” Шу маҳал атрофдан қандайдир қичқирган овозлар эшитилиб, бир гала аскарлар ичидан милтигини ўқталиб, қийқириб келаётган Бойдали ўзини тиканли сим тўсиқлари устига ташлайди. Ер-кўк ларзага келиб, ҳавони чанг-тўзон коплаб олади. Ҳалиги аскарлар эса Бойдалининг жасадини қўлда кўтаришиб, олға томон югуришади. Саида кўркув аралаш ғорнинг оғзини беркитмоқчи бўлгандек, дик этиб ирғиб туриб кетади...

Эртаси эрта билан Саиданикига почтальон Қурмон оға чопиб келди, у айни вақтда қишлоқ Советининг хизматини ҳам адо этарди. Унинг этаклари икки ёққа тарвақайлаб кетган, қиёфасидан қандайдир ташвиш аломатларини фаҳмлаб олиш мумкин эди. Қурмон оға от устидан энгашиб, эшикни қамчи дастаси билан ура бошлади!..

– Саида, райондан ИНКУУ нинг одамлари келиб, тезда сенинг идорага етиб боришингни сўрашяпти. Қани, тезроқ бўла қол!..

Саида эшикка югуриб чиқар экан, уларнинг нега чақираётганларини сўрамади ҳам. У, Қурмонни кўриши биланоқ юраги така-пука бўлиб, масалага дарҳол тушунган эди. Саида гарчи ўнгида фарёд кўтариб йиғламаётган бўлса ҳам, кўнглида “Айланай Исмоил, энди нима қиламиз?” деб фиғон чекаётган эди. Нариги ёқдан севиниб чопиб келган Ҳасантой, Қурмон оға хат келтирди, деб ўйладими:

– Исмоилдан хат келди. Саида янга! Суюнчи! – деб қичқирди-ю, ранги бўздек оқариб кетган Саидани кўриши биланоқ овози бўғзида қолди ва елкасини қисиб, бирон айб қилиб қўйган кишидек, четга бориб хомуш бўлиб туриб қолди.

– Э, шўрлик болам-а! – деди Қурмон оға. Унинг бу сўзи болагами ёки Саидага қарата айтилдими, ким билади дейсиз. Қурмон оға отига қамчи босиб чоптириб кетди.

Саида қишлоқ Советининг идорасига қандай етиб келганини сезмай қолди. Кўркувдан баданлари музлаб, қалтираган қўллари билан аранг эшикни очиб кирган эди. Қурмон оға айтгандек, стол ёнида тўппонча таққан, шинелли киши

ўтирганини кўрди. Саида ўтирган кишининг юзига қарашга ботина олмай, ундан кўзини олиб, бошини ҳам қилганча яқинлашиб бораверди. “Исмоилдан энди айрилар эканман!” деган биргина хаёл уни банд этган эди. Бироқ орадан ҳеч қанча вақт ўтмай унинг тасаввурида: “Исмоилни бермайман! Ҳеч кимга бермайман!” деган иккинчи бир кучли хаёл ҳукмронлик қиларди.

Саида қишлоқ Совети идорасига кириб келганда ҳам ўша хаёл устунлик қилиб: “Исмоилни бермайман! Ҳеч кимга бермайман!” – деб, онт ичгандек қақшаб ичида қайта-қайта такрорлаётган эди.

– Ўтиринг! – деди НКВД вакили Саидага. Лекин Саида буни эшитмай қолди.

– Утиринг! – деб иккинчи марта айтилганда, Саида кўр кишидек курсининг четини сийпалаб аранг ўтирди.

НКВД хизматчиси у-бу гапларни бамайлихотир сўраб, уларни қоғозга ёзиб оларкан, бир лаҳза ўзича ўйланиб ўтиргандан кейин, Исмоилнинг фронтга кетиб бораётганда бешотар милтиғи билан эшелондан тушиб қолиб, қочиб кетганини айтди.

– Эрингиз ҳозир қаерда?

– Билмайман, менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, – деб жавоб берди Саида.

– Сиз, раҳм қилиб, айтмасликка онт ичган бўлсангиз ҳам, у барибир ҳеч ерга қочиб кутула олмайди, охири қўлга тушади. Ундан кўра эрингизга, ўзингизга яхшиликни раво кўрсангиз, очиғини айтинг. Эрингиз ўз ихтиёри билан озодликка чиқсин... Сиз бу ишда бизга ёрдам беринг.

– Билмайман, менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ! Аскарга олиб кетган ўзларинг, кейин нима бўлди, у ёғи менга қоронғи.

Вакил қанчалик кўп суриштирмасин, Саида билмайман, деб, ичида эса, “Худо лойиқ кўрган ёримни ўлимга итариб, ўзимга ўзим душманлик қилармидим! Бошимни кесиб ташланглар, ўлимдан кўрқмайман, бироқ ҳеч нарсани айтмайман!” деб ўзини билмасликка солиб, ўжарлик қилиб ўтираверди. Сўроқ тугаб, Саида кўркувдан дармонсизланиб қолган эди. У йиқилаётгандек аранг эшикдан чиқиб бораётганида, нариги ёққа отини боғлаб келаётган Мирзакулга кўзи тушди. Мирзакул қўлидаги папирос қолдиғини сипқориб тортиб, шошганича келаётган эди. У бугун ҳам қандайдир бошқача кўринарди, соқоли ўсиб, жағлари янада ич-ичига кириб кетган, эти қочиб, қотиб қолган елкаси бир оз пастга осилиб, эскириб кетган шинели остидан туртиб чиқиб турарди. Телпак четидан қоши аралаш тикилиб турган кўзлари эса жон азобида қийналаётгандек, кишига ўйчанлик билан термиларди. Мирзакул Саидани кўриши биланоқ тўхтаб, оёғига тикан киргандек унга қадалиб қаради.

– Айтдингми? – деди у қўли билан эшик томонни имлаб кўрсатиб.

– Нимани айтишим керак эди? Мен ҳеч нарсани билмайман! – деди Саида унга.

– Хў-ўш, айтмайман дегин! – Мирзакул жаҳли чиққандек жим қолди, сўнгра папиросини оёқ остига олиб тепкилаб, бошини чайқаб олди.

– Одамнинг яхши-ёмонлиги мана шундай пайтларда сезилар экан! Айтмай уни қаёққа олиб бормоқчисан? Номус борми сенда? Ватаним деган эркак – ҳаммамиз қолмасдан жўнадик, яхшиликками, ёмонликками, элу юртдан ажралмасдан. Буни сен тушунасанми? Гапир, хали ҳам кеч эмас, Исмоилни топ, эл қаерда бўлса, у ҳам шу ерда бўлсин.

Юраги зардобга тўлиб, жон талвасасида турган Саида, ҳеч ҳайиқмай Мирзакулни юлқилай бошлади.

– Тушунганда нима? Қочса қочиб кетгандир. Мен уни қаердан билай! Ҳар кимга ўз жони азиз, ўз бошини ўзи сақлаб юргандир, сенга нима, мунча чиранмасанг, йўлингни кесиб ўтгани йўқ-ку. Ёки ҳаммани ҳам ўзингга ўхшаб майиб-майриқ бўлиб келсин демокчимисан?..

Саиданинг бу сўзлари Мирзакулнинг иззат-нафсига қаттиқ теккандек, кўзлари олайиб, чўлтоқ қўли дирк этиб силкиниб тушганда, киссасидаги бўш энги сурилиб чиқай деди.

– Де-демак, сенингча, мен Исмоилдан... ё-ёмонлигим учун... шундай аҳволга тушиб қайтиб ке-ке-келган эканман-да! – деди у ҳар бир сўзини салмоқлаб, тугилиб. Сўнгра турган ерида орқасига хиёл тисарилиб, қўлидаги ўрилган қамчи билан Саиданинг бўйин ва боши аралаш савалай кетди. Саида ҳам парво қилмай тураверди.

У қулоғи остидан шип-шип ўтаётган қамчини пайқамаётгандек, гўё сеҳрлаб қўйилган куён каби Мирзақулнинг соғ қўли аралаш энги ичидаги диркиллаб, калтираб турган чўлок қўлидан кўзини узмай, мўлтайиб тураверди. Иккинчи бир қараганда Мирзақул қўлидаги қамчини тиззасига уриб синдирмоқчи бўлди-ю, бироқ чўлок қўли энг ичида яна дирк-дирк қимирлаб, бу ҳаракатдан ҳеч нарса чиқмагандан кейин, қамчини томининг тепасига улоқтириб юборди. Ўзи эса ўк теккан киши сингари шинелининг бўш энгини чангаллаганича кўксига босиб, арикни ариқ демай, қор уюмларидан сакраб, югурганича ташқарига чиқиб кетди. Унинг елкаси яқиндан тўқ қизил бўлиб кўриниб, фронтдан олиб келган орқасидаги эски сумкаси ёнбошига шалоп-шалоп урилари.

Мирзақул олға томон чопиб кетганда, орқада мулзам бўлиб қараб қолган Саида қамчи урилган бўйинининг ловиллаб ачишаётганини эндигина сеза бошлаган эди. Қора тутун босиб келгандек изтироб ичида қолган Саида фарёд солиб йиғлагиси келарди.

У кўча бўйлаб бораркан, олдидан ураётган изғирин қор бўронини ҳам, ён-веридан тез-тез ўтиб кетаётган йўловчиларни ҳам пайқамай, ўзини кенг далада гангиб бораётгандек ҳис қилди. Қавариб, шилиниб кетган бўйни ловиллаб ачишиб, лабини тишлаганича агрофга ҳеч қарамай, хўмрайиб борар, бир-биридан аччиқ, бир-биридан изтиробли ўй-хаёлларга чўмиб, етти номуси ерга киргудек бўларди.

“У мени урди, савалади, шарманда қилди! Мен буни Исмоилга айтаман, ундан ўч олсин!” деярди ва дарҳол яна ўз ҳукмидан қайтиб: “Йўқ, айтмайман, зотан, буни айтиб ҳам бўлмайди. Исмоил тугилиб қолиши мумкин, яхшиси дамингни чиқарма-ю, юрагингга туғиб қўй, у билан гапиришиб олишнинг ҳам мавриди келар! Туғишган – душман деганлари шу-да, ўз туғишганини кўрарга кўзи йўқ. Исмоил омон бўлса, кишни чиқариб, доvon очилиши биланок Чотқолга жўнаймиз. У ерда ҳеч кимдан яширинмай, элу юрт қатори эркин яшаймиз. Мирзақулнинг юзига иккинчи марта қарамаганим бўлсин!”

Саида уйга қайтиб келди-да, бешик тебратиб ўтирган қайин онасини кучоқлаб ерга йиқилди. У жимгина ўтирган муштипар онанинг ориқ тиззаларига бошини қўйиб, номусдан изтиробга тўлган кўнглига эрк бериб, хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади:

– Она, Мирзақул мени урди! Айланай онажон, Мирзақул мени урди!

Юзларидан юм-юм оқиб тушаётган ёш томчилари томоғига тўлиб, узок вақт нола тортиб йиғлади. Шунда унинг қулоғига қайин онасининг йиғи аралаш аянчли овози узокдан эшитилди.

– Онанг айлансин сендан, арзамда болам, жоним қурбон бўлсин сенга... Умидимиз, ишончимиз сенсан! Қўзимизнинг оқу қораси, куч-қувватимиз ҳам сенсан... Сен бор экансан, кўнглим тоғдек бўлиб, овуниб ўтирибман. У дунёю бу дунё сендан розиман... Бундай кўргиликларга чидаш бермай илож қанча... Мирзақул ота-боболарини унутиб, ўз уруғларидан юз ўгирган бўлса, худо бордир, арвоҳ бордир...

Саида Исмоилнинг келар пайтини билиб, ярим кечада ўрnidан турди-да, уни овулнинг чеккасида кутиб олди. Исмоил бу сафар овулга кирмасдан, ўз қароргоҳига қайтиб кетди.

*Рус тилидан Асил РАШИДОВ
таржимаси*

(Давоми бор)

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

119

Мигел Анхел АСТУРИАС
СЕНЬОР ПРЕЗИДЕНТ

Роман¹

ПРОКУРОР ШОКОЛАД ИЧИБ, ҲИСОБ-КИТОБ ҚИЛАДИ

Ҳарбий прокурор шоколадли қаҳвани ичиб бўлгач, бир томчиси ҳам қолмасин деб финжонни икки марта ағдариб қўйди. Кейин сичқон рангидаги мўйлабини енги билан артди, чироқ томонга энгашиб, кастрюлкани текшириб кўрди.

Индамас, бадбашара, узокни кўролмайдиган бу очкўз киши қоғозлар ва ёғ босиб кетган қонунлар орасида кўмилиб ўтирганда эркакка ҳам, аёлга ҳам ўхшамасди. У, ҳуқуқ ҳимоячиси, герб босилган қоғозлар дарахтига эгалик қилиб, камбағал табақаларнинг сувини сиқиб, сўриб ётарди. Гербли қоғозларга бу даражада муккасидан кетган бошқа одамни топиб бўлмайди. У бармоқлари билан кастрюлкани кавлаштириб чиқди, юки қолган-қолмаганини текширди, сўнг нигоҳини эшик томон тикди ва катта туфли кийиб, оёғини доим судраб юрувчи хизматкор аёл худди кўрқинчли шарпадек кабинетдаги ягона эшикдан қараб турганини кўрди.

– Шоколадни ичиб бўлдингми?

– Ҳа, катта раҳмат. Ширин экан. Охирги томчисигача ичишни яхши кўраман!

– Финжонни қаерга қўйдинг? – сўради у столда қалашиб ётган китобларни уёқ-буёққа суриб.

– Мана у! Кўрмаяпсанми?

– Яхшиси ўзингга қара. Саватинг гербли қоғозларга тўлиб кетибди. Эртага бориб хабар олиб келаман, сотиб олишармикан?

– Фақат эҳтиёт бўл, ҳеч ким билиб қолмасин.

– Ақлимни еб қўйибманми? Бу ерда тўрт юз йигирма беш сентаволик, эллик сентаволик икки юзта қоғоз бор, кечқурун дазмол қизигунча уларни санаб қўйганман.

Девор тақиллаб, ходима аёлнинг гапини бўлиб қўйди.

– Тинч қўйишмайди, тентаклар!.. – тўнғиллади прокурор.

– Ҳамма ерга бурнини тиқишади... Бориб қарай-чи, ким экан... Ҳатто ошхонада ўтирганингда ҳам тинч қўйишмайди!

Ходима охирги сўзларини юриб кетаётиб айтди. У эски соябонга ўхшарди – боши кичкина, шалвираган юбкаси узун.

– Мен йўқман! – кичқирди прокурор хизматкорнинг орқасидан.

Бир неча дақиқадан кейин кампир оёғини судраб қайтди. Қўлида хат бор эди.

– Жавобини кутишяпти...

Прокурор жаҳл билан хатжилдни очди, ёзувларга кўз ташлар экан, ходимага юмшоқ гапирди:

– Бориб айт, розиман.

Ходима жавобни етказиш ва бирваракай деразани ҳам ёпиб қўйиш учун оёғини судраб хат келтирган боланинг олдида кетди.

¹ Давоми. Боши ўтган сонларда.

У узоқ вақт эшикни тозалади, ювилмаган финжон стол устида анчагача қаровсиз қолди.

Прокурор бўлса, оромкурсига ўзини ташлаб, хатни синчиклаб ўқиди. Ҳамкасбларидан бири унга фойдали бир иш таклиф қилмоқда эди.

Донья Чон – Олтин Тиш, Сеньор Президентнинг яқин дўсти ва фохишахона эгаси, юксак нуфузга эга бўлган инсон, бугун эрталаб идорамга кирди, – деб ёзган эди ҳуқуқшунос Видалитас, – “Янги уй” да ёш сохибжамол аёлни кўрганини ва уни ёктириб қолганини маълум қилди. Ана шу аёл учун у 10.000 песо бермоқчи. Аёлни қамоққа олганини билганим учун сени безовта қилишга ҳаддим сиғди. Ана шу каттагина маблағ эвазига шу аёлни менинг мижозимга бера оласанми?”

– Яна нима керак экан, дарров айт, мен ухламоқчиман.

– Бошқа ҳеч нарса керак эмас, борақол. Яхши тушлар кўргин.

Аёл эшиклар орасида судралиб борар экан, прокурор рақамларни завқланиб ҳисоблар эди: бир... ноль... яна ноль, яна ноль... яна ноль... битта ноль. Ўн минг песо!

Кампир қайтиб келди.

– Ёдимдан кўтарилай депти, руҳоний ота эртага ибодатни барвақт бош-лашга ижозат сўраган эди.

– Дарвоқе, эртага шанба-ку! Мени вақтлироқ уйғот, эсингдан чиқмасин. Кеча ухлаганим йўқ, ўзим уйғонолмасам керак...

– Уйғотаман, уйғотаман.

– Хизматкор оёғини судраб чиқиб кетди. Яна қайтиб келди. Ювилмаган финжонни унутиб қолдирган экан. Ечиниб бўлганида эсига тушиб қолди.

– Эслаб қолганим учун Худога шукур, – минғиллади у. – Агар бўлмасам... агарда... эслолмаганимда мен... – У туфлисини қийналиб кийди. – Агар эслолмаганимда... – чукур нафас олди. – Финжонни аввалроқ олганимда, ҳозир тўшакда бемалол ётган бўлардим.

Кампир келиб-кетганини прокурор сезмади. У сўнги нодир асари – генерал Эусебио Каналес устидан ўтказиладиган суд жараёни қораламасини завқланиб ўқимокда эди. – Тўртта асосий жиноятчи: Федина Родас, Хенаро Родас, Лусио Васкес... – у тамшаниб қўйди, – яна бир одам – Мигель Кара де Анхел етишмаяпти.

Хужумга учраган кальмар¹ қора булут чиқаради. Шунга ўхшаб генералнинг қизини ўғирлаш ҳам чалғитиш учун усталлик билан тузилган режадан бошқа нарса эмас. Федина Родас берган кўрсатма ишнинг бу томонига ёруғ нур ташлайди. У келгунга қадар, яъни соат олтигача, уй бўшаб қолган эди. Аёл рост гапираётганини мен дарров фаҳмлаб олдим, салгина бураганимга сабаб, кўрсатмалари Кара де Анхелнинг жинойий ишларини батамом фош этиш учун рад этиб бўлмайдиган далилларни олиш эди. Эрталаб соат олтида уй кимсасиз эди, полиция берган бошқа маълумотга қараганда, генерал тунги соат ўн иккида уйига қайтган.

Ечилди, жиноятчи тунги соат иккида, яъни сохта ўғирлаш режаси амалга оширилаётган пайтда қочиб кетган...

Ҳа, Сеньор Президент ўзининг эркатойи энг ёвуз душманини қочириб юборганини эшитганда қай аҳволга тушар экан?

Ана шу ҳолатни томоша қилиш бирам ғалати бўлади-да!

У ёд бўлиб кетганига қарамай, Ҳарбий кодексдаги жиноятни фош этиш бандини такрор-такрор ўқиб, ширин шарбат ялагандек қувончдан яшнади. Ҳар бир банд охиридаги “ўлимга маҳкум қилинсин” ёки “бир умрлик қамоқ жазоси берилсин” каби ҳукмларни ўқиганда бўтакўз гулидек кўзлари ярақлар, кулранг баданига жон кириб, қизариб борарди.

Эй дон Мигелин Мигелито, ниҳоят, айни ўз пайтида қўлимга тушдинг-ку! Кечагина мени саройда мулзам қилганимда сен билан бунча тез ҳисоблашамиз деб ўйламаган эдим. Мен қасос олишни биламан, жуда яхши биламан!

¹Балиқнинг бир тури (Тарж.)

Эртаси куни соат ўн бирда у кўрғошиндек совуқ қалбида интиком алангаси ловуллаб ёниб, сарой зинапояларидан кўтарилиб борди. Қўлтиғидаги папкада мулозимни камокқа олиш ҳақидаги фармон бор эди.

– Хўш, сеньор прокурор, – деди Президент у маълумот бериб бўлгач. – Қоғозларингизни менда қолдиринг ва сўзларимни яхшилаб тингланг: сеньор Родас ҳам, Мигель ҳам айбдор эмас. Уларни тинч кўйинг. Буйрукни йиртиб ташланг. Ким айбдорлигини билишни хоҳлайсизми? Ҳаммаларингиз! Сиз ақлсиз телбалар айбдорсизлар, ҳеч нарсага арзимайсизлар!.. Қочишга салгина уриниши билан уни жойида отиб ташлаш керак эди! Мен шундай буюрган эдим. Хўш, улар очик эшикни хотиржам кузата олмасалар, кимни айблаш керак? Уғрилар... лаънати телбалар! Алам қилса, бурнингизни кесинг: Кара де Анхел генерални қочишга ёрдам берган эмас. Уни ўлдиришга кўмак берган эди. Ҳаммаларингиз полиция ходими эмас, чўчкабоқарсизлар... Кетишингиз мумкин. Васкес ва Родас иккаласи билан шуғулланинг. Айниқса, Васкес билан. У керагидан ортиқ нарсаларни билади. Қорангизни ўчиринг!

БИР ДАРАХТ МЕВАЛАРИ

Хенаро Родас (у ҳали жонсиз телбанинг ёш тўла кўзларини унута олмаган эди) ҳарбий прокурор олдида тик турар, боши эгилган, уйдаги мусибатлар ва ҳар қандай матонатли одамни ҳам букиб ташлайдиган эрксизлик азоби уни адоий тамом қилган эди. Прокурор кишанларни ечишга буюриб, малайни чақиргандек ёнига чорлади.

– Хўш, кадрдон, – деди у айна ҳукмдек таассурот қолдирадиган узок жимликдан кейин. – Менга ҳамма нарса маълум. Гадо Муқаддас арк остида қандай ҳалок бўлганига доир маълумотларни ўз оғзингдан эшитмоқчи эдим...

– Бу шундай бўлган эди... – тез бошлади Хенаро ва айтаётган гапидан ўзи кўрқиб кетиб, жим туриб қолди.

– Хўш, хўш, “бу шундай бўлган эди...”

– Марҳаматли сеньор! Худо ҳақи, мени қийноққа солманг! Марҳаматли сеньор! Бундай қила кўрманг. Мен сизга бутун ҳақиқатни айтиб бераман, фақат сиз, сеньор, Исо Масих ҳақи, мени қийноққа солманг!..

– Сен, дўстгинам, бекорга ҳаяжонланма, қонун ашаддий жиноятчиларга нисбатан қаттиқ туради, она сути оғзидан кетмаганлар бошқа гап!.. Ҳаяжонланмасдан тўғрисида гапир.

– Оҳ, фақат қийноққа солманг, кўряпсиз-ку, кўрқиб кетаяпман!

У даҳшатли азоблардан ўзини асраб қолиш умидида ялиниб-ёлворар, эгилиб-букилар эди.

– Қани, бошла!

– Бу шундай бўлган эди... Кечаси эди... қай пайтдалиги ўзингизга яхши маълум. Лусио Васкес билан Арк ёнида – ҳиндулар маҳалласи томонида юрган эдим, Лусио деганимиз мени махфий хизмат бўлимига жойлаштириб кўйишга ваъда берганди. Демак, биз шартлашилган жойда учрашдик, сўзимиз сўз эди, у бир қадахдан ичайлик деб таклиф қилди, майдондан кўтарилишда “Уйғонган арслон” деган бир қовоқхона бор. Хўш, бир қадах, икки, уч, тўрт, беш... ким санаб ўтирибди...

– Шундай, шундай... – уни рағбатлантирди прокурор баённома ёзаётган котибига имлаб.

– Мана, кўряпсизки, у мени ишга жойлаштиргани йўқ. Мен, майли, зарари йўқ дедим... У эса мени, эҳ, унутибман, арақ пулини ўзи тўлади. Ташқарига чиқиб яна Арк олдида бордик... У менга хизмат вазифасига кўра шу ерда бир кутурган телбани кутиши кераклигини ва уни ўлдириш буюрилганини айтди. Шундай қилиб, биз Арк олдида бордик. Кўчадан оҳиста кесиб ўтдик, кейин у югуриб кетди! Шундай қилиб, мен орқасидан чопдим, уни кимдир куваепти деб ўйладим. Соқов худди девор босиб қолгандек бўкирар эди. Лусио револьвери билан нишонга олди... Марҳаматли сеньор, мени айбим йўқ,

мени қийноққа солманг, уни мен ўлдирганим йўк! Иш қидириб юргандим. Бу ерда эса мана шунақа ишлар... Дурадгорлигимни қилиб юравермайманми?! Шайтон йўлдан уриб, полицияни хоҳлаб қолдим!

Родаснинг кўзларига яна муз қотган Пелеле кўринди. Прокурор авзойини заррача ўзгартирмасдан тугмачани босди. Эшиқдан турма бошлиғи ва ходимлар мўралашди.

– Икки юз дарра!

Прокурор овозини баландлатмади. Ўзини икки юз песо беришга имзо чекаётган банк бошлиғидек хотиржам тутди. Родас буни тушунмади. Бошини кўтариб, уни кутиб турган яланг оёқ турма ходимларига кўз ташлади. Уларнинг ҳайратланмасдан, хотиржам, ҳиссиз тургани ҳам унда ҳеч қандай шубҳа уйғотмади. Котиб сепкилли юзини буриб, локайд қараб қўйди. Турма бошлиғи прокурорга сўз қотди. Прокурор эса турма бошлиғига нимадир деди. Родас эшитмади. Родас тушунмади. Шунга қарамай, турма бошлиғи олдига келиб, ёнбошдаги куббали катта хонага ўтишга буюрганда ниҳоятда ожиз эканлигини англаб етди. Бошлиқ бор кучи билан унга мушт туширди.

Навбатдаги жинойтчи – Васкесни олиб келишганда прокурор ҳали ўзига келмаган эди.

– Уларга яхшилик қилиб бўлмайди! Булар фақат даррани тушунади! Даррадан бошқа нарса ёкмайди!

Васкес ўзини яқин одамлари даврасида, деб ҳис қилса-да, сўнгги сўзларни эшитгандан кейин хушёр тортиб, ташвишланиб қолди. Ҳа, сен аҳмоқни генерал Каналес ишига ўралаштиришгандан кейин, айбинг йўқлиги билан ким ҳисоблашиб ўтиради.

– Исмингиз?

– Лусио Васкес.

– Келиб чиқишингиз?

– Шу ерлик...

– Нима демокчисиз? Турмаданми?

– Йўғ-э, пойтахтдан.

– Хотинингиз борми? Бўйдоқмисиз?

– Умрбод бўйдоқман.

– Тўғри жавоб беринг! Касбингиз, хунарингиз?

– Хизматда тураман...

– Нима?

– Давлат хизматчиси...

– Судланганмисиз?

– Ҳа.

– Қандай жинойт билан?

– Қотиллик. Босқинчилик қилганман.

– Ёшингиз?

– Мени ёшим йўк.

– Буни қандай тушуниш керак?

– Неча ёшга кирганимни билмайман. Ёшим жуда зарур бўлса, ўттиз беш деб ёзаверинглар.

– Пелеленинг ўлими ҳақида нималарни биласиз?

Прокурор жинойтчининг кўзига тик қараб, саволларни тўхтовсиз ёғдирмоқда эди. Аммо сўзлари нишонга аниқ тегмаётгани кўриниб турарди... Боплаб туширсанг – кейин қўлингни артишга ҳам арзимади! – Васкес аниқ жавоб берди:

– Пелеленинг ўлими ҳақида шуни биламанки, уни мен ўлдирдим. – Янада аниқ бўлиши учун қўлини кўкрагига ниқтади: – Мен! Мен ўлдирдим!

– Бу нимаси? Биз билан ҳазиллашмоқчимисиз? – ўқирди прокурор. – Эсингизни еб қўйганмисиз? Бу гапингиз учун қатл этилишингизни биласизми?

– Бўлиши мумкин...

– Нима бўлиши мумкин?

Прокурор бир дақиқа талмовсираб қолди. Васкеснинг хотиржамлиги, чийилдоқ товуши, олазарақ кўзлари уни ғазаблантира бошлаган эди. Вақтдан ютиш учун котибга ўтирилди.

– Ёзинг..

Қалтироқ овозда қўшимча қилди:

– Ёзинг: Лусио Васкес Хенаро Родас иштирокида телба Пелелени ўлдирганман деб кўрсатма берди.

– Ёздим, – тишлари орасидан чиқариб таъкидлади котиб.

– Мен кўряпманки, – изоҳ берди Лусио. Унинг осойишта, мазах қилувчи оҳангда сўзлаши прокурорнинг ғазабини кўзғатди. – Ҳа, кўряпманки, сеньор прокурор кўп нарсаларни ҳали билмайди. “Кўрсатма беради”, “кўрсатма беради!” Бу нима дегани? Менга қолса, она сути оғзидан кетмаган шу тентакка қўл кўтариб ўтирармидим..

– Судни ҳурмат қилинг, акс ҳолда ёмон бўлади!

– Мен дангал айтаяпман. Менга қолса, тентак билан тенглашиб ўтирармидим? Қўлимда сеньор Президентнинг буйруғи бор эди.

– Жим бўл! Ёлғон гапираяпсан! Қанақасига!

Гапи чала қолди, чунки шу дақиқада турма ходимлари пайдо бўлишди; улар Родасни судраб келишарди; унинг латадек шалвираб қолган гавдаси диёнатли Вероника Исо Масихни сочикка туширган суратига ўхшаб полда чўзилиб ётарди.

– Нечта? – сўради прокурор. Турма бошлиғи буқа пайдан тўқилган, май-муннинг думига ўхшаган даррани кўрсатиб котибга жилмайиб қараб турар эди.

– Икки юз.

– Шундай...

Котиб уни ноқулай ҳолатдан чиқарди.

– Мен унга яна икки юз қўшиш керак деяпман, – у бошқалар тушунмаслиги учун сўзларни қўшиб, тишлари орасидан чиқариб гапирди.

Прокурор илиб олди:

– Шундай. Мен буни тугатгунимча икки юз қўшинг.

“Ўзинг қаримсиқ башарасан! Эски эгар!” ўйлади Васкес.

Турма ходимлари қурбонни судраб кетишди. Қийноққа солинадиган бурчакда жазо столига ётқизишди. Тўрт киши қўл-оёғидан ушлаб турди, бошқалари савалашга тушди. Бошлиқ зарбаларни санаб турди. Родас ғужанак бўлиб, бутунлай ҳолдан тойди, савалашга киришганларида увиллаб фарёд чекиб, тўлғона бошлади. Эгилувчан, сарғимтир яшил хипчинда олдинги савалашдан қолган, қота бошлаган қон юқи қора доғга ўхшаб кўринарди. Унинг охириги илтижолари бўғизланган ҳайвоннинг жон аччиғидаги ноласига ўхшарди. У юзи билан тахтага қапишиб қолган, овози ҳам, ҳаракати ҳам тобора сусайиб борарди.

Сочларига чигал тушди, юракни ўртовчи нола турмачиларнинг хансираши билан алмашди, яхши уролмаб қолганларни турма бошлиғи савалар эди.

– Сиз, Лусио Васкес, оғир жиноят қилган ҳар бир фуқаро Сеньор Президентнинг буйруғини бақарганман деса, жазодан қутулади деб ҳисоблайсизми? Сеньор Президент ақлдан озган эмас. У шундай буйруқ берадими? Бахтсиз телбани бу даражада шафқатсизлик ва разиллик билан ўлдириш учун берилган буйруқни тасдиқловчи ҳужжатингиз қани?

Васкеснинг ранги оқариб кетди. Жавоб тополмасдан қалтироқ қўллари билан шимининг чўнтақларини кавлади.

– Ўйлайманки, тергов пайтида сўзлар эмас, ҳужжатлар зарурлиги сизга маълум бўлса керак. Акс ҳолда биз қандай ишлаймиз? Буйруқ қани?

– Биласизми, бу ерда... қандай тушунтирсам экан... буйруқ менда йўқ. Топширганман. Сеньор Президент буни билиши керак.

– Нималар деяпсиз? Нега қайтариб бердингиз?

– Унда буйруқ бажарилгандан кейин қайтариб берилсин, деб ёзилган эди. Менда қолмаслиги учун... Мен шундай ўйлайман... Сиз биласизми?..

– Оғзингни юм! Мени лакиллатмоқчи бўлдингми? Президент деб бошимни қотирасан! Мен сенга мактаб боласиманми?! Қонунда қайд этилган ҳоллардан ташқарида шахснинг оғзаки кўрсатмаси инобатга олинмайди. Бу ер жинойт кодекси ҳақида маъруза ўқиладиган жой деб ўйлайсанми? Бас қил! Бас қил деяпман!

– Агар менга ишонмаётган бўлсангиз, ўзидан сўраб кўринг. Балки унга ишонарсиз? Сиз гадоларни сўроқ қилаётган пайтингизда ёнингизда турган эдим.

– Оғзингни юм! Ади-бади айтишма, даррани хохлаяпсанми? Сеньор Президентнинг олдига бориб сўраб келайми? Ҳа, Васкес, очиқ айтиб қўя қолай, сен жуда кўп нарсани биласан! Кўзингга қара, бекорга нобуд бўлиб кетасан!

Прокурор айтган сўзлар Лусионинг боши устида гильотинага¹ айланди. У бошини эгди. Дераза ташқарисида шамол ғувилларди.

АЙЛАНМА ЙЎЛ

Кара де Анхел жаҳл билан галстуги ва ёқасини торткилади. Бегоналарнинг ишини телбаларча қайта муҳокама қилиш ғирт аҳмоқлик, деб ўйлади у. Бегоналарнинг ишлари... Бегоналар! Аччиқ шубҳалар, таъналар... Яхшилар ҳақида тилингни тиясан, ёмонларга қўшиб-чатийсан... Қип-қизил бўҳтон. Очиқ ярага тушган чўкиртакка ўхшаб ачитади. Йўқ, таъна – ниқобланган маккорлик билан берилган жазо, у жуда чуқур кириб боради. Дўстона маслаҳатга ёки шунчаки ҳамдардлик билдиришга ўхшаб кўринади... Ҳатто оқсочлар! Қуриб кетсин бундай ифлос ғиди-бидиларнинг барчаси!

Кўйлагининг тугмалари тушиб кетди. Узилди! Худди кўкраги иккига бўлиниб кетгандек бўлди. Хизматкор аёллар унинг севги саргузаштлари ҳақида кўчада нималар дейишаётганини оқизмай-томизмай сўзлаб беришади. Кўпгина эркаклар шунинг учун ҳам уйланишни хохламайдилар. Улар битирув имтиҳонида ёдлаган нарсаларини шариллатиб айтиб берадиган тиришқоқ кизларга ўхшаб кўчада ўзи ҳақида тарқалган гапларни уйида гапириб берадиган аёл билан яшашни ёқтирмайдилар.

Бундай аёллардан яхшилик кутиш амримаҳол. Бора-бора у – Кара де Анхел каби ўзи қилган-қилмаган ишларни оқсочларидан эшитадиган бўлади.

Хуллас, у кўйлагини ечмасдан дераза олдига бориб, қия очди-да, пардани ярим туширди. Ухлаш керак... майли, у қия очиқ ҳолда бугунги кун, айнан, мана шу кун ҳали тамом бўлмаганини, ҳали давом этаётганини билдириб турсин.

“Ухлайман, – деб такрорлади у каравот олдига бориб. Оёқланг, ёқаси очиқ кўйлақда шимини еча бошлади. – Эҳ, сени қара-ю, шайтон! Пиджакни ечишни унутибман-ку!”

Ялангоёқ совуқ цемент полни босмаслик учун товони билан юриб, стул олдига келди ва суянчиғига камзулини илиб, бир оёқда ҳақкага ўхшаб, сакраб-сакраб яна тўшак ёнига қайтди. Ёқимсиз совуқдан қочиб каравотга ўзини таппа ташлади. Шими қоронғида улкан соат милларига ўхшаб кўринди. Цемент музни эслатади. Нақадар расво бу! Туз солинган муз. Музлаган кўз ёши. Кўчаётган муз устида қолган одам қутқаришга келган қайиққа шундай сакрайди. Ҳаммасидан, ҳа, барча ходисалардан қутилмоқ керак, каравотда – оролда, соя ва қоронғилик ўртасидаги оппоқ оролда кукундек тўзғиб кетаётган воқеаларнинг ҳаммасини унутиб ухлаш, ором олиш керак...

Орзу! Орзу қилганинг ё сеники, ё сеники эмас. У худди қафасдаги олтин булбулга ўхшаб қафтингда турибди. Вужудингга малҳам бўлувчи ёмби уйқу ҳеч қандай ташриф қоғозисиз деразадан кириб келади ва киприклар эшигидан чиқиб кетади. Аввалгиларга ўхшаб хотиржам, мириқиб ухлаш керак.

Зум ўтмасдан у ухлай олмаслигини англаб етди, уйқу шифтдан ташқарида, ўйнинг устидаги оппоқ бўшлиқда, қайсар мангулик кучоғида турибди. У

¹ Бошни кесадиған жоди. (Тарж.)

қорни билан чалқанча ётди. Сўнг чап томонига ағдарилди. Кейин ўнг томонига. Аввалги роҳатбахш уйқу кейинги бир неча соат ичида қаергадир ғойиб бўлди-қолди. Ҳеч қандай ташвиш, ғам-ғуссани билмас эди, ётарди-ю хотиржам уйқуга кетарди. Қизни зўрлаб бўйсундирмагани учун эҳтирослари уни тергашга тушди. Баъзан ҳаётдаги қора аждарлар борлигини шундай бўғиб оладики, ўзингни ўлдиришга тайёр бўлиб қоласан. “Мен ҳаётдан кетаман...” – деди у. Аъзойи бадани қакшарди. Бир оёғи билан иккинчисини туртиб кўрди. У осилиб қолган дорда битта миҳ камлик қиларди. “Маст одамлар кўчада кетаётганда осилганларга ўхшайдилар, – ўйлади у. – Осилганлар эса шамол тебратганда мастларга ўхшаб қолади. Туйғулар устун келди. Мастлар уруғи... Осилганлар уруғи... Сен, Кара де Анхел, ҳамон ғўрсан! Ҳа, аблаҳлар ўз шахвоний ҳисоб-китобларида адашган эмаслар. Мен ўзимни қўлга олиб, Камилага қўл тегизмаганимда вужудимнинг бир қисми бўм-бўш бўлиб қолди. Мен ана шу бўшлиқни сезиб турибман, нафратланаяпман, ажабланмоқдаман, қопқондан чиқиб кетишга ҳаракат қилмоқдаман. Хотинсиз эркаклар нота-вондирлар. Нақадар ифлослик! Чойшаблар аёлларнинг узун орқа этагига айланиб қолган. Тердан ҳўл бўлган ярамас этаклар.

Кортес “Қайғу кечаси”¹ да йиғлаган пайтда дарахт тагида япроқлар шундай каттиқ азоб тортган бўлса керак. “Оҳ, менинг асабларим!..” Соатнинг эринган товуши. Гарданидаги шойи гажакалар... “Ҳеч қачон”. Қўшнисиди фонограф бор, билмаган эканман!.. Биринчи марта эшитиб турибман. Нариги томонидагининг ити бор. Эҳтимол, иккитадир. “Фонограф трубуси билан хўжайиннинг овози келаётган томонда – икки ит орасида менинг уйим, менинг бошим ва ўзим. Олис ва ёнма-ён – мана “қўшни” деганлари. Фақат фонографини бурашни билади. Яна ғийбат тарқатади. Мен ҳақимда нима дейишлари маълум. Тешик халталар! Мен ҳақимдагиси майли, агар уни чайнашса... Агар у ҳақида бир оғиз ёмон гап эшитсам, уларни Либерал ёшлар гуруҳига жўнатиб юбораман. Тавбасига таянишади! Шайтон малайлари, заррача виждони йўқ. Шундай иғво тарқатишади: “Кечаси бахтсиз қизни қўлга туширди, ковоқхонага олиб бориб зўрлади. Махфий полиция эшиқни кўриқлаб турди.” Бу лаънати тойхарлар уни қандай ечинтирганим, кўйлагини йиртиб ташлаганим, хонада қамалиб қолган қушча ўзини деразага уриб, қанотларини тўзғитгани ҳақида гапиришади. Бир оғиз эркаламасдан, кўзларини юмиб зўрлади, дейишади. Шундай ўлдиришади ёки тинчлантирувчи ичимлик ичишади. Қанийди, бутунлай буни тескариси бўлгани, жувонмардлик қилганим учун афсусланиб ётганимни билишса эди! Ҳеч бўлмаганда бу гапларнинг ҳаммаси ёлғон эканини англашса эди! Чамаси, улар буни тасаввур ҳам қила олмайдилар... Йўқ, бу серафимларга² Либерал ёшлар партияси кам. Ҳар иккаласи ҳам бўйдоқ – шубҳасиз бўйдоқ!.. Икковига шундай хотин олиб бериш керакки... Сеньор Президентнинг меъдасига тегиб кетган иккитасини биламан. Ана шуларни! Ана шулар жуда боп! Тўғри, биттаси ҳомиладор... Зарари йўқ, тешиб чиқмайди. Ҳатто яхши бўлади. Сеньор Президент буюргандан кейин... кимни ҳадди сиғади? Қаппайган қорнига ким қараб ўтирибди... Уйлантириб қўяман деб, уйлантираман деб кўрkitиш керак уларни...”

У ғужанак бўлиб ағдарилиб, тиззаларини кучоқлаб ётди, ёстиқ билан бошини беркитди – миясини пармалаётган фикрларни қани энди тўхтата олса. Чойшабларнинг ҳўл бурчаклари, кутуриб чопаётган ақлнинг лахзалик бекатлари. У оёқларини узатди ва бармоқларини каравотнинг бронза оёқларига тиради. Кўзларини оҳиста очди. Гўё киприкларнинг нафис тўрларини йиртгандек бўлди. Кўзлари – шифтнинг туйнуғи... у туйнукда осилиб турибди, вазнсиз, нимқоронғиликка ўхшайди, суяклари йўқ, ковуғалари тоғай кемирчакларга ўхшаб юмшаб қолган, боши Ойпарастнинг пахтаванд қўли... эшик тақиллатадиган болғача. Уйлар – болғабоп дарахтлар. Уйлар – болғабоп

¹ 1520 йил 1 июлда Кортес кўшинлари ҳиндулар томонидан тор-мор этилган тун назарда тутилмоқда.

² Христиан афсоналарида олти қанотли фаришта.

дарахтлар ўрмони. Товуш япроқлари тўкилади... Эшикларнинг қўл тегмаган дасталари қўл тегмаган товушларни улоктиради... Тақиллатмасдан бошқа нима ҳам қилсин? Улар эшикни очмасдан бошқа нима қилсинлар? Аммо очишмайди! Хохласанг, эшикни бузиб ташла! Тақиллатасан, тақиллатасан, хохласанг эшикни бузиб ташла. Тақиллатасан, тақиллатасан – натижа йўқ. Хохласанг, эшикни бузиб ташла...

...Ким?... Ким у ерда?..

Кимдир ўлгани ҳақида хабар келибди.

– Майли, фақат ичкарига кирманг, у ухляпти. Мана бу ёққа, столга қўйинг.

“Сеньор Хоакин Серон ўтган кечаси вафот этди. Худо раҳмат қилсин. Марҳумнинг хотини, болалари ва қариндошлари бугун соат тўртда – куннинг иккинчи ярмида ўтказиладиган марҳум билан видолашув маросимига қатнашишга таклиф этишни ўзларининг азадорлик бурчи деб биладилар. Марҳумнинг манзили: Карросеро тор кўчаси.”

Хоакин Сероннинг ўлими ҳақида оқсоч ўкиб бераётган хабарни хохламайгина эшитди.

Қўлини узатиб, қоғозни олди ва ёстиғи тагига тикиб қўйди. Пешонаси устидан пат кийимли дон Хуан Каналес юриб ўтди: унинг қўлида тўртта чиллик туз, Исо Масихнинг тўртта юраги – қайроқ тош бор. Бўйнига доня Худит илиб олган; улкан кўкракларини сиқиб қўйган корсетни ғижимлайди, корсет металл ва ўргимчак тўрларидан тикилган, қадимги замонга мослаб турмакланган сочига тож кийган, алвастининг худди ўзи. Бош остига қўйиб олган қўли оқиб ётибди; у худди чаён ёпишган қўйлакни авайлаб ушлагандек бармоқларини эҳтиёткорлик билан чўзди.

Аста-секин, аста-секин.

Лифт елкасига кўтарилди, ичи тўла чумоли... Лифт тирсагигача тушиб келди, ичи тўла ғалати чумолилар. Қоронғилиқда қўли, билагигача труба бўйлаб қалтироқ тушиб келди... Унинг қўли – дарё. Қўли – жуфт бармоқлар... У полгача чўзилган ўн мингта тирноғини хис қилди.

Бечора, тақиллатади, тақиллатади, натижа йўқ!.. Ана аблахлар, хачирлар! Очишганда башарасига туфурарди... Худди икки карра икки – тўрт... яна икки қўшилса олти... ўн олти... ўн етти... башарасига туфураман. Дастлаб қойиллатиб тақиллатди, охирига борганда – кучсиз, худди тумшуги билан ерни чўкилагандек... Тақиллатгани йўқ – ўзларига гўр қазишди... Умидсиз ҳолда уйғониш! Эрталаб олдига бораман... Шундай қилиш мумкин... Отанг ҳақида хабар келди дейишим мумкин... Бугун ҳам бориш мумкин, хабар... Ишонмаса ҳам... мумкин...

“Мен унга ишонаман! Бу аниқ нарса, жудаям аниқ, улар отасидан воз кечдилар ва унга мени танишнIAM хохламайман”, деб айтдилар. Камила беканинг каравотида елкасидаги оғриқдан тиришиб, эски тахталар, расмлар ва пардалар орқасида қовоқхонадаги кунда-шундалардан генерал кочиб кетгани, кизини ўғирлашгани, арзанданинг жасорати... сингари ўтган кундаги муҳим воқеаларни эшитиб ётарди... Бека ўзини ҳеч нарса билмагандек тутар, ичидан нима ўтаётганини сездирмасди.

Боши айланиб кетди. Камила бирдан бу сассиқ ҳидли одамлардан узоқлашди. У ғалати бир сукунат ичига қулаб тушди.

Қичкириш – мумкин эмас... индамай ётиш – даҳшат... У бақириб юборди. Лаънати совуқдан бадани увишиб, музлаган қушнинг танасига ўхшаб қолди... югуриб кирди.

– Сизга нима бўлди? – У қизнинг шишадек кўкариб кетганини кўриб ваҳимага тушди, тишини қисиб олган, кўзлари юмилган. Бека дўконга югурди, графиндаги арақдан оғзига тўлдириб Камиланинг юзига пуркади. Саросимада мижозлари кетиб қолганини ҳам сезмади. У бутун авлиё-анбиёлар ва Биби Марям номини тилга олиб Камилани бу ердан тезроқ олиб кетсинлар, деб илтижо қила бошлади.

“Эрталаб хайрлашаётганимизда у йиғлаган эди... Энди нима қилиш ке-

рак... Ҳозир ишонмаётган одамлар бир куни асл ҳақиқатни билиб оладилар – улар қайғуда ҳам, шодликда ҳам фақат кўз ёши тўкадилар...”

Кара де Анхел ўз каравотида ўз ёғига ўзи ковурилиб ётарди. Секин-аста уйку элита бошлади, худди пардек енгил, худди иссиқ ҳаводек жисмсиз, шаклсиз бўлиб қолди, ўзининг нафаси аллалай бошлади...

Камила бўлса юксак, мафтункор ва даҳшатли бўшлиқда қабр устидаги хоч каби учиб борарди.

Қора денгиз бағрида учиб юрган Ҳукмдор уйку уни ўз кемаларидан бирига чорлади. Қийма-қийма бўлиб кетган қурбонни ютаман деб талашаётган оч тўлқинлар оғзидан кўзга кўринмас қулла сўнгги дақиқада уни қутқариб олди.

– Бу қанақа одам? – сўради Уйку.

– Мигель Кара де Анхел, – деб жавоб беришди кўзга кўринмас хизматчилар. Уларнинг оппоқ, узун қўллари енгидеги қора соялардан чиқиб турарди.

– Уни кемага чиқаринглар... – Уйку ўйланиб қолди, – ҳали бир-бирини севиб улгурмаган, аммо севаман деб ўзини ишонтириб юрганлар кемасига чиқаринглар.

Уйку хизматчилари уни ҳаётий ташвишлар чангига қўмилиб қолган ҳаёлий кемага кўтариб бордилар; аммо тақиллаб турган узун қўл уни яна юлиб олди...

... Каравот...

... Оксоч...

Йўқ, хат эмас... Болакай!

Кўриб кетган Кара де Анхел кўзларини уқалаб, бошини кўтарди. Каравот ёнида болакай пишиллаб турарди. Ниҳоят, у тилга кирди:

– Бу ерга... сизни олдингизга... қовоқхонадаги бека... юборди... сиз... у ёққа... тез борар... экансиз... сеньорита... ёмон...

Агар арзанда Сеньор Президент бетоблигини эшитганда ҳам бунчалик тез кийинмаган бўларди. У дуч келган шляпани бошига кўндириб, ботинкаси боғланмаган, галстук тақмаган ҳолда кўчага отилди.

– У қандай аёл? – сўради Уйку. Сувда оқиб келган атиргулни эндигина ушлаб олган хизматчилар:

– Камила Каналес, – деб жавоб бердилар.

– Шундайми? Бахтсиз ошиқлар кемасида жой қолган бўлса, уни ўша ёққа олиб боринглар...

– Хўш, доктор, аҳволи қандай? – Арзанда оталарча меҳрибонлик билан сўради.

– Ўйлайманки, ҳарорати яна кўтарилади. Ўпкаси шамоллаган.

ЖОНЛИ ҚАБР

Энди ўғилчаси йўқ... Федина иплари узилиб, ярқоқсиз бўлиб қолган латта кўғирчоқни ушлагандек мурдани қайноқ юзига босди. Узок ўпди. Чўккалаб ўтирди – сарғиш нур эшик тирқишларидан тушиб турарди. Ўғилчасининг жасадига тўйиб қараш учун полгача эгилди.

Юзлари салқиб, ярагинг пўстлоғидек юпка бўлиб қолган, кўз атрофлари қорайиб, лаблари кўкариб кетган... Эмизикли чақалокқа эмас, чала туғилган ҳомилага ўхшайди!.. Уни нурли йўлакчадан тортиб олиб, сут тўла кўкрагига босди. У Худога илтижо қилди, ўқсиб йиғлади, гўлдиради. Баъзан юраги тўхтаб қолгандек бўлар ва ҳикичоқ ичида сўзлари бўлиниб-бўлиниб чиқарди: “Бо...ла...жо...ним!.. Бо...ла...жо...ним!..”

Қотиб қолган юзларидан кўз ёшлари думалайди. У кучдан қолгунча йиғлади, эри ҳаёлига ҳам келмасди. Агар қўйилаётган айбни бўйнига олмаса, очдан ўлдирамиз, деб эълон қилишган. Аёл оҳадан илма-тешик бўлган қўли ва кўкрагидаги оғрикни, шамоллаган кўзини, жазони ўйламас, тош, метин бўлиб қолган эди. Кўз ёшлари буткул адо бўлгандан кейин у болажонининг қабрига айланишини ҳис қилди, уни қайтадан қорнига жойлаб олади ва

ўлгунча ундан ажралмайди. Қалбидаги ниҳояси йўқ ғам-ғуссани қисқагина қувонч йўқотгандек бўлди. Ана шу фикр – ўз ўғлининг қабрига айланиш истаги юрагини малҳамдек мойлади. Суюкли эри билан қабрга бирга бораётган фароғатли Шарқ аёллари ана шундай севинадилар. Йўқ, у улардан кўра ортиқроқ қувонди, чунки у қабрга бормади, ўзи жонли қабрга – сўнгги бешикка, она бағрига айланди, улар Қиёмат кунида сур чалинишини бирга кутадилар. Кўз ёшларини артмасдан, худди байрамга бораётгандек сочларини текислади ва камера бурчагига сиқилиб ўтириб, жасадни кўкрагига, кўлларига, оёқларига босди...

Қабр мархумларни ўпмайди – у ўпиши мумкин эмас. Улар сиқади, худди ўзига ўхшаб кучли сиқади. Улар тинчлантирадиган кўйлакка ўхшайди, тинчлантириш ва севиш кўйлаги, унинг ичида чувалчанглар ғимирлаб, нафасинг қайтса ҳам жим ётишинг керак.

Нурдан қочган қора соялар чаёнларга ўхшаб деворда оҳиста ўрмалайди. Девор – суякдан... Уятсиз расмлар қалаштириб чизиб ташланган. Федина кўзларини юмди – қабр ичи қоронғи; сукут сақлади, товушини чиқармади, қабр устида сукут сақлаш керак.

Кеча. Самовий сувлар билан ювилган сарвлар хид сочади. Қалдирғочлар. Ингичка ярим ой. Кўчалар ҳали ёруғ. Болалар мактабдан чопиб келишмоқда. Янги ҳаёт тўлқинлари шаҳарга интилади. Баъзилар сурбет пашшаларни ҳайдаб, беркинмачоқ ўйнашади. Бошқалар хўрозга ўхшаб уришаётганларни ўраб олишган – бурунлардан қон, йиринг, кўз ёши оқади. Учинчилари эшикларни тақиллатиб, қочиб кетишади. Тўртинчилари ҳар хил шириликлар еб, қарта ўйнашади, асал солинган кулчаларни, шакар аралаштирилган кокос ёнғоқларини, бодомли печенийларни паққос туширишади ёки қароқчиларга ўхшаб мевали саватчаларни бўшатишади, орқадагилар юриб кетатуриб чайқовчилик қилишади, маркаларни кўришади, чекишади ва ким биландир муштлашишга ҳаракат қилишади.

“Янги уй” олдига извош келиб тўхтади. Ундан учта ёш аёл ва семиз кампир тушди. Кўринишидан кимлигини билиш қийин эмас. Қалта қалин ип газлама кўйлақлари остидан кир босган тўр лозимлари кўриниб турибди, қизил пайпоқ, баланд пошналар сариқ туфли, ёқаси очик кўйлаги киндигигача тушган. “Людовик XV” русумида турмакланган ва хурпайган сочлари, гажаклари сариқ, кўкимтир ленталар билан танғиб кўйилган. Қип-қизил юзлари фоҳишахоналардаги фонарни эслатади. Қора кўйлақ устидан бинафшаранг рўмол ташлаб олган кампир жавоҳир узуклар тақилган семиз бармоқлари билан тутқични ушлаб, аравадан зўрға тушди.

– Озгина кутиб туришсинми-а, Чанита? – сўради танноз хонимларнинг кичкинаси. Унинг ўткир овози кўчада ётган тошларни ҳам тешиб юборгудек эди.

– Майли, кутса-кутаверсин, – жавоб берди кампир. Тўртовлон “Янги уй”га киришди; ходима уларни ўта эҳтиром ила қаршилади.

Қабулхонада кутиб ўтирганлар мум тишлаб қолаверишди.

– Ҳой, Чинта, котибларингиз келдими? – сўради кампир.

– Ҳа, донья Чон, ҳозир келди.

– Сен унга кириб айт, мен жуда муҳим қоғоз олиб келдим.

Ходима чиқиб кетди. Кампир жим кутиб ўтирди. Ёши улуғ хонимлар бу турма бир пайтлар монастир бўлганини яхши эслашади. Авваллари бу ерга оёғи суюқ аёлларни келтиришарди. Аёллар, аёллар... Эски деворлар устида роҳибаларнинг майин овозлари кабутарлардек учиб юрарди. Бинафшалар ўрнига эргалабки хузурбахш ёқимли оппоқ ёғдулар чарақларди... Уларнинг ўрнига соқчилар ва занжирлар – қийноқ қуроллари – салб ҳамда ўргимчак тўри нишони остида гуллаб-яшнамоқда.

Ходима қайтиб келгач, донья Чон котиб хузурига кирди. У бошлиқлар билан тил топишиб олган эди. Прокурор махбус Федина Родас шу дақиқадан

бошлаб донья Чон – Олтин Тишга қарашли “Лаззатлар олами” идорасига (фоҳишахона шундай номланарди) ўтказилиши ҳақида (ўн минг песо эвазига, аммо у бу борада сукут сақлади) кўрсатма берганди.

Қоронғи камерада нимадир икки марта шарақлади. Бахти қаро Федина боласини кўксига босган ҳолда ҳамон бурчакка тиқилиб кўзларини юмиб ўтирарди. Қулоғи ҳеч нарсани эшитмасди. Калитлар фарёд солди, эскирган илгаклар узоқ вақт инграб турди. Эшик очилди ва уни камерадан итариб чиқардилар. Ёруғликка бардош беролмади, гўрдан чиққандек, кўзларини юмиб олди. Бебаҳо хазинасини кўкрагига қаттиқ босди, уни сотиб олинган ҳайвондек судраб олиб кетишди.

– Хо-хо-хо, ўзини соқов қилиб кўрсатмоқчи!

– Кўзини юмиб олганини қаранг!

– Балки уялгандир!

– Ўғлим уйғонмасин деб кўрқяпти!

Бутун йўл бўйи донья Чон ва учта танноз шу алфозда гаплашиб боришди. Карета чорасиз кўчалардан юртиб борарди. Дон Кихотга ўхшаб кетадиган испан ҳайдовчи кечкурун катта майдонга тушадиган отларини жаҳл билан саваларди, чунки у буқалар жангида найзадорлик қилиши ҳам керак. У билан бирга кўзларини очмасдан, лабларини қаттиқ қимтиб, ўғлининг жасадини бағрига босиб олган Федина ҳам, қўшиқда айтилганидек, қамоқхона билан исловотхона орасидаги бир қадам йўлни босиб ўтишга мажбур эди.

Донья Чон ҳайдовчи билан ҳисоб-китоб қилди. Нозанин аёллар худди дугоналардек Фединани авайлаб ушлаб “Лаззатлар олами” эшигига олиб бордилар.

Бир неча мижоз – деярли ҳаммаси ҳарбий – меҳмонхонада маишат қилиб ўтиришарди.

– Ҳой, сен, соат неча бўлди? – донья Чон кириши билан буфетчига қараб кичкирди.

Ҳарбийлардан бири жавоб берди:

– Ёттидан йигирма дақиқа ўтди, донья Чомпица...

– Сен ҳам шу ердамисан, ҳарбий? Сезмай қолибман!..

“Янги меҳмон” ҳаммани қизиқтирмакда эди. Ҳаммаси уни шу кечага сўрашарди. Ўғлининг жасадини кўксига босиб олган Федина соқовга ўхшаб жим турарди. У кўзини очмас, бадани музлаб, тошга айланиб кетган эди.

– Ҳой! – донья Олтин Тиш бояги ёш таннозларга қараб кичкирди. – Уни ошхонага олиб боринглар. Мануэла яхшилаб боқсин. Қорни тўйгач, чўмилтириб, кийинтиринглар.

Кўккўз артиллерия капитани “янги меҳмон”нинг олдига келиб сонини ушламоқчи бўлди. Нозанинлардан бири ёрдамга шошилди. Кўзлари чакчайган бошқа ҳарбий (кўппакнинг худди ўзи!) тишларини ялтиратиб, арақ хиди гупиллаб турган лаблари билан аёлнинг (кўз ёшлари қотиб, шўр бўлиб қолган) юзини чўлпиллатиб ялашга тушди. Эҳ, казарма билан фоҳишахона ораси бунча яқин! Ўқлар совуқ, аммо қизлар ҳамиша қайноқ.

– Ўзингни бос, ҳарбий, шошилма! Унга тегма! – деди бека. – Яхши эмас, ҳали ювиниб-таранмаган.

Федина ифлос ҳаракатлардан ўзини ҳимоя қилмади, фақат кўзларини қаттиқ юмиб олди, лабларини қимтиди, хаёлида кўкрагини чўлпиллатиб эмаётган ўғлининг жасадини бағрига босиб, ювош тортди ва ўзини гўрдек қоронғи зулмат ичига кириб қолгандек ҳис қилди.

Уни қоронғи кеча қаърига сингиб кетган фонтанли ҳовлидан олиб ўтишди. Аёллар инграшади; синик, ингичка садолар; беморлар ёки ўқувчи қизлар, маҳбуслар ёки роҳибаларнинг шивир-шивири; сохта кулги, қий-чув; оёқларнинг енгил товушлари. Қайсидир хонадан ташлаб юборилган қарта дастаси тош плиталарга елпиғичдек ёйилди. Пахмоқ сочли аёл тунука остидаги деразадан энгашиб қарталарга қаради ва қисматини кўриб, юзидан оқаетган кўз ёшларини артди. Қизил фонарь “Лаззатлар олами” қаршисидаги

кўчани ёритди. У кўзлари шамоллаган улкан ҳайвонга ўхшайди; одамлар ва тошларни ваҳимали қиёфада кўрсатади. Фотолаборатория мўъжизаси. Одамлар юзларидаги чўтир изларини йўқотмоқчи бўлгандек қизил нур шуъласига бурканиб олишган. Улар худди қон ичаётганга ўхшаб (бировнинг кўзи тушиб қолмасин!) уялиб, юзларини нур остига яшираётгандек кўринадилар. Сўнг кўчадаги тиниқ нурлар ичига, чароғон шаҳарнинг оқ-сарғиш нурлари орасига, уйлардаги юмшоқ чироклар кучоғига кириб борадилар.

Федина ҳеч нарсани кўрмас эди. У фақат ўғли учун яшамокда эди. Кўзлари қисилган, лабларини қаттиқ тишлаб, жасадни сут тўла кўкрагига босиб олган. Танноз аёллар уни ошхонага олиб боргунча нималар қилишмади дейсиз! Бари беҳуда кетди!

Ошпаз Мануэла Кальварио “Сехрли олам”даги кўмир ва ахлат қутилари орасида неча йиллардан бери чинакам хўжайиндек (фақат соқоли йўқ ва ишқорланган юбка кияди) яшаб келади.

Фединага кўзи тушган муҳтарам хонимнинг юзлари бир зумда шишиб кетди, унинг оғзидан шундай сўзлар отилиб чиқа бошлади:

– Яна битта шарманда келдими? Қаердан йўлиқди? Нимани кўтариб юрибди?!

Таннозлар нима учундир сукунатни бузгиси келмагандек қўлларини панжара қилиб, турмадан чиққан ишорасини қилдилар.

– Ҳой, сен, битлиқи то-вуқ! – вайсади ошпаз. Таннозлар кетгач, яна вайсади: – Бу кунингдан ўлганинг яхши-ку! Ҳой! Мана сенга тушлик! Мана сенга! Мана!

Кўлидаги сих билан Фединанинг елкасига бир неча марта туширди.

Кўзлари юмуқ, жасадни кўкрагига босиб олган Федина полга йиқилди. Энди бутунлай сезги туйғусини йўқотган эди. Ошпаз ошхонада айланиб чўқинар ва тинимсиз уни қарғар эди.

У қазноқдан катта тоғора кўтариб кирар экан, димоғи бадбўй ҳидни сезди. Қанақа ҳидлигини суриштириб ўтирмади. Фединани тепиб, бўкиришга тушди:

– Башаранг қурсин, сасиб кетибсан-ку! Йўқотинглар! Қани, тез йўқотинглар! Топган матоҳини қаранглар!

Бақирикни эшитиб, донья Чон югуриб келди, иккаласи дарахт шохини синдираётгандек, Фединанинг кўлини зўр бериб тортқилашга тушдилар. Чақалокни юлқиб олишаётганини сезган Федина кўзини очди ва даҳшат ичида кичкириб, хушидан кетди.

– Жасад уриниб қолибди! У ўлиб бўлган! Вой, қанжиғ-ей! – деди донья Мануэла. Бека қўрқиб, қотиб қолди, ошхонага қизлар ёпирилиб киргандан кейин керакли жойга хабар бериш учун телефонга ёпишди. Аёлларнинг ҳаммаси чақалокни кўрмоқчи бўлиб, бир-биридан юлиб олишар, сўлиб, салқиган юзларига сўлакларини суртиб, бетўхтов ўпишар эди. Йиғи-сиғи, дуо ўқиш бошланди. Майор Фанфар хабар бераман деб полицияга югурди. Энг катта хонани бўшатишди. Хушбўй гиёҳлар ёқишди, донья Мануэла ошхонада қатрон тутатди, локланган қора патнисга юпқа ялтироқ мато ёзиб, гуллар солди ва устига хазон баргидек буришиб сарғайган чақалокни ётқизиб, кўтариб чиқди.

Мана шу тунда ҳамманинг боласи ўлди. Тўртта шам ёқиб қўйилди. Хона пирог ва арақ, сигарета ҳамда одамларнинг ҳидига тўлди. Оғзидаги узун сигаретани сўриш ўрнига, чайнаб ташлаётган ярим сархуш аёл калта ич қўйлагидан яланғоч кўкрагини чиқариб йиғлар ва чақалок устига энгашиб мунгли хиргойи қилар эди:

*Ухла, жоним, кўзичоғим,
Токчадаги қовоққа ўхшаб.
Сенга уйқу бермасдан ҳозир,
Очкўз бўри ямлаб ютади.*

*Ухла, жоним, ол ором,
Ишлар кутиб турмайди.
Онажонинг йўргакни
Ҳам ювиб, ҳам тарайди.*

СЕНЬОР ПРЕЗИДЕНТГА МАЪЛУМОТНОМА

1. Браннинг беваси пойтахтда яшовчи Алехандра, “Эркин кит” тўшак устахонасининг эгаси маълум қилишича, унга тегишли устахона “Тустеп” қовоқхонасига туташ жойлашгани учун бу ерга кўпинча, аксари ҳолларда кечаси, номаълум кишилар насроний одатларини баҳона қилиб, бемор кўришга тез-тез келаётган экан. Браннинг беваси Сеньор Президентга етказишни лозим топадики, девор орқасида туриб эшитган гапларига қараганда, тилга олинган қовоқхонада генерал Эусебио Каналес яшириниб ётибди. Бу ерга келиб-кетаётган кишилар давлат ҳавфсизлигига ва Сеньор Президентнинг бебаҳо ҳаётига кўз олайтирган ёвуз ниятли шахслардир.

2. Пойтахтда вақтинча яшаб турган Соледад Балмарес маълум қиладики, унинг жамфармаси тамом бўлиб, ейишга ҳеч вақоси қолмаган, бу аёл хорижлик бўлгани учун танишларидан ёрдам сўраши мумкин эмас. Ана шу ҳолатларга мувофиқ у Сеньор Президентга илтижо қилиб, ўғли Мануэл Бальмерес ва куёви Федерико Орнеросни қамокдан озод этилишини сўрайди. Айтишига қараганда, у фуқароси бўлган мамлакатнинг элчиси фақат ҳалол меҳнат қилиб, тирикчилик ўтказиш мақсадида бу ерга келган юқоридаги шахслар сиёсат билан шуғулланмаслигига қафолат беради. Уларнинг жинояти шундан иборатки, ишга жойлашиш осон бўлсин деб, генерал Эусебио Каналес берган тавсияномадан фойдаланган эканлар.

3. Полковник Пруденсио Перфакто Пас маълум қиладики: у яқинда чегара ҳудудларига саёҳат қилиб, кўшинларимиз ишғол этиши лозим бўлган ерлардаги маҳаллий шароит, йўллар ва сўқмоқлар ҳақида аниқ маълумот олиб келган. Полковник Инкилобий исён рўй берган тақдирда стратегик жиҳатдан муҳим нукталарда ҳаракат қилиш режаларини батафсил баён этади. У яна чегараларда шубҳали шахсларни ёллашаётгани ҳақидаги хабарлар тўғри эканлигини тасдиқлайди. Ёллаш ишлари билан қандайдир Хуан Леон Парада ва яна бошқа шахслар шуғулланмоқдалар. Уларнинг ихтиёрида қўл гранаталари, пулемётлар, милтиқлар, динамит ва ҳарбий ҳаракатларда зарур бўладиган бошқа нарсалар бор. Инкилобчилар йигирма беш-ўттиз кишидан иборат қуролли гуруҳларга эга. Улар ҳукумат кўшинларига доимий равишда ҳавф солиб турадилар. Зарур маълумотлар етарли бўлмагани учун полковник исёнчилар бошида генерал Каналес турибди, ана шу шароитдан фойдаланиб, дипломатик шартномаларни писанд қилмасдан мамлакатимиз ичкарасига бостириб қирадилар, деган хабарларни тасдиқлай олмайди. Полковник кейинги ойнинг бошларида ўтказиш мўлжалланаётган ҳаракатларга раҳбар бўлишга тайёр эканини билдиради ва айни замонда милтиқлар етишмаслигини маълум қилади. Полковник берган маълумотга кўра, қисмнинг шахсий таркиби, бир неча беморни ҳисобга олмаганда, яхши аҳволда, мазкур беморларга зарур тиббий ёрдам кўрсатилмоқда; ҳар куни эрталаб соат олтидан еттигача унинг ўзи шахсан машғулотлар ўтказиши; аскарларга ҳар куни гўштли овқат берилади; мудофаа мақсадларини назарда тутиб портга кум солинган қоплар учун буюртма берилди.

4. Хуан Антонио Марес касаллиги пайтида шифокорлар юбориб кўрсатган эътибори учун Сеньор Президентга чуқур миннатдорчилигини билдиради. Бағамом соғайиб кетган Хуан Антонио Марес ҳуқуқ ҳимоячиси Абел Карвахелнинг сиёсий фаолияти ҳақидаги ишончли маълумотларни шахсан Сеньор Президент эътиборига етказиш учун пойтахтга келишга руҳсат беришини сўрайди.

5. Луис Равалес М. хабар берадики, касаллиги ва даволанишга маблағи

йўқлиги туфайли Қўшма Штатларга қайтишни хоҳлайди ва Сеньор Президентга самимий садоқатини ҳисобга олиб, Республика консулхоналарининг биридан (Янги Орлеандан бошқа ва аввалги шароитлардан ўзгача) иш беришини сўрайди. Луис Равалес маълум қиладики, январнинг охирида ўтказилган юксак қабул рўйхатига киритилиш шарафига ноил бўлган эди, аммо залда кутиш пайтида Бош штабнинг эътиборсизлиги оқибатида рўйхатдан ўчириб ташланган. Навбати келган пайтда қандайдир зобит уни кўшни хонага олиб кириб, олинган маълумотлар асосида иш кўриши лозимлигини билдирган. Гўё номи зикр этилган Равалес ҳуқуқ ҳимоячиси Абел Карвахелнинг топшириғи билан Сеньор Президентга суиқасд қилиш мақсадида саройга келган эмиш. Луис Равалес яна маълумот берадики, у залга қайтиб кирганда, навбати ўтиб кетган экан; шундан кейин у яна бир неча марта – аммо натижасиз – Сеньор Президент билан учрашиб, қоғозга ҳам ишониб бўлмайдиган баъзи маълумотларни етказмоқчи бўлганини, аммо мақсадига эриша олмаганини билдиради.

6. Никомедес Асейтуно хабар беради: тижорат мақсадлари билан сафарга чиқиб, пойтахтга қайтиб келаётганда сув тақсимлаш минорасидаги Сеньор Президент номи ёзилган битикда катта хатолар борлигини кўрган. Унда олтига ҳарф етишмайди, қолганларига ҳам шикаст етказилган.

7. Ҳарбий прокурорнинг буйруғига кўра, Марказий турмада сақланаётган Луисо Васкес учрашувга рухсат сўрайди.

8. Катарино Рохисо маълум қилади: у ишбошилиқ қиладиган генерал Эусебио Каналесга қарашли “Ер” мулкида, тилга олинган генерал ўтган йилнинг август ойида тўртта кадрдонини қабул қилган пайтида кайфи ошиб, инқилоб бўлиб қолса, икки батальонни жангга ташлаши мумкинлигини айтган эди. Батальонлардан бирига шу ердаги кадрдонларидан бири – майор Фарфан раҳбарлик қилар экан, бошқаси қандайдир подполковник ихтиёрида бўлиб, номи айтилмаган эди. Инқилоб тайёрланаётгани ҳақида хабарлар кетма-кет келиб тургани туфайли Катарино Рохисо бу маълумотларни Сеньор Президентга ёзма ҳолда билдирмоқда, чунки зўр бериб уринишига қарамай, у қабулга эриша олмади.

9. Генерал Магадео Район черков бошлиғи, руҳоний ота Антонио Блас Кустодионинг мактубини жўнатмоқда. Унда ёзилишича, қандайдир руҳоний Урхико авлиё Кустодио сеньор архиепископнинг шахсий буйруғига мувофиқ тилга олинган руҳоний Урхико ўрнига авлиё Лука жомесига ишга тайинланди деб, ёлғон-яшиқ гапларни тарқатиб юрибди. Бу тухматомуз гаплар такводор одамларни ғазаблантирмоқда. Бундан ташқари руҳоний ота Урхиконинг (у ҳуқуқ ҳимоячиси Абел Карвахелнинг яқин дўсти) ва унинг шериги қандайдир Аркадия де Аюдонинг хатти-ҳаракатлари такводор католикларни ранжитмоқда. Улар охир-оқибат ёмон ходисаларга олиб келиши мумкин. Магедо Район сеньор Президентни булар ҳақида огоҳлантириб қўйишни ўз бурчи деб ҳисоблайди.

10. Пойтахтда яшовчи Альфредо Толедано хабар берадики, тунда уйқусизликдан азоб чекиб ётган пайтида Сеньор Президентнинг шахсий дўстларидан бири Мигел Кара де Анхел генералнинг укаси, ҳукуматга қарши хатти-ҳаракатлари билан танилган дон Хуан Каналеснинг эшигини тақиллатганига гувоҳ бўлган. Альфредо Толедано бу ҳақда Сеньор Президентни огоҳлантириб қўйиш лозим деб билади.

11. Тадбиркор Никомедас Асейтуно кўшимча маълумот беради: сув тақсимловчи минорадаги Сеньор Президентнинг номи ёзилган ҳарфларга маст ҳолатда бўлган ҳисобчи Гильермо Лисас шикаст етказгани аниқланди.

12. Касмиро Ребеко Луна маълум қиладики, полициянинг Иккинчи бўлими уни ҳибсга олганига яқинда икки ярим йил тўлади. Қашшоқлиги ва бадавлат қариндошлари йўқлиги туфайли у озодликка чиқаришини сўраб Сеньор Президентга мурожаат қилмоқда. Гўё у душман унсурларнинг топшириғини бажариб, пономарь бўлиб хизмат қилаётган черковда осилиб турган Сеньор Президентнинг онаси ҳақидаги эълонни қасддан олиб ташлаганликда айбланмоқда;

Касими́ро Ребе́ко Лунани́нг сўзларига кўра, бу айблов ғирт уйдирмадан иборатдир. Сабаби, у саводсиз бўлиб, қайси эълонни олиб кўйганини билган эмас.

13. Доктор Луис Барреньо чет элга (илмий мақсадларда) бориш учун ўзи ва хотинига рухсат берилишини сўрайди.

14. Аделаида Пеньял “Лаззатлар олами” корхонасидан Сеньор Президентга маълум қилади: майор Модесто Фарфан мастлик ҳолатида генерал Каналес бутун армиядаги энг яхши генерал ҳисобланади, деб айтди. Тилга олинган генералнинг бошига тушган кулфатларга сабаб шуки, Сеньор Президент билимдон ҳарбийлардан кўрқар эмиш. Айни замонда майор Фарфаннинг таъкидлашича, инқилоб ғалаба қозонади.

15. Марказий сархонадаги авлиё Рафаил палатаси, 15-ўринда даволанаётган Моника Пердомино хабар беради: бемор Федина Родас алаҳсираб генерал Каналес номини тилга олган. Боши яхши ишламаётгани сабабли Моника Пердомино унинг сўзларини тўла тушунмаган; бошқа биронта одам бемор Родаснинг алаҳсирашларини тингламоғи зарур. Шунингдек, у Сеньор Президентга ожизона садоқатини изҳор қилади.

16. Томас Хавели яқинда сеньорита Аркелино Суарес билан тузилган никоҳ аҳдини Республиканинг Сеньор Президентига бағишлайди.

ИСЛОВОТХОНА

– Тум-па-тақ-ёв-па-во-па-йи-па! Ку-па-тир-па!

– Ў-па-зинг-па-қан-па-жиқ-па!

– Ман-па? Ҳой-сен-па-я-па-ра-па-мас!...

– Жим бўл ҳамманг! Каллаи сахарлаб “па-па-па!”, “па-па-па!” Мунча итдек ириллаб қолдиларинг! – қичқирди донья Олтин Тиш!

Қора кофта ва бинафшаранг юбка кийган зоти олиялари пештахта олдида кўйилган чарм оромкурсида ўтириб, кечки таомни чайнамоқда эди.

Бир муддат ўтгач, у қорамағиз, ўрилган сочлари ялтираб турган хизматкор қизга мурожаат қилди:

– Панча, бориб манжалакиларни бу ёққа чақириб кел! Ўйнагиси келиб қолипти-да! Одамлар келишига ҳаммаси тайёр турсин! Доим ҳайдаб юрасан, итдан туғилганлар!

Туфлисиз, пайпок кийган икки қиз югуриб келди.

– Югургилаб юрибсанми? Ўйнагиларинг келяптими? Ҳой сен, вой сен, моҳпарилар! Консуэло! Аделаида... Аделаида, кимга гапираяпман? – майоринг келса, қиличини олиб қол, қарзи кўпайиб кетди. Ҳой, тоғора, қарзи қанча бўлди?

– Тўққиз юз... Кеча яна ўттиз олти олди, – жавоб берди буфетчи.

– Ҳим, қиличи қопламайди... тилла эмас... Ҳой, кўтир кўйлар... Аделаида! Деворга гапираяпманми ёки сенгами?

Аделаида сочларини торткилаётган дугонасини нари итарди ва кулгисини яшириб:

– Эшитаяпман, донья Чон, эшитаяпман, – деб бидиллади.

“Лаззатлар олами” корхонасининг қизлари эски диванларда тизилишиб ўтиришарди. Баланд бўйли, пакана, бақалоқ, ингичка, қари, ёш қизалоқ, юввош, ўжар, оқбадан, малла, қора соч, кўзлари катта, ўйноқи, қизил танли. Хилма-хил, аммо ҳаммаси бирдек. Ҳаммасидан эркакларнинг иси келади. Чириётган чиганоқ хиди. Арзон шойи кофта остидаги кўкраклари диркиллади. Қизлар диванлар устида ағанаб, бўлиқ ва таранг сонларини, хилма-хил боғичларини, турли-туман ленталар ва тўрлар билан безатилган калта лозимларини намойиш қиладилар. Кутиш жонга тегди. Улар худди вокзалда ўтиргандек кўзларини сузиб, ойналар олдида уймалашадилар.

Бири мудрайди, бири чекади, учинчиси музқаймоқ шимади, тўртинчиси шифтга ёпиштирилган гулқоғоздаги саноксиз чизиқларни санашга уринади. Рақиблар фитна чикаришга уринади, дугоналар ҳаёсизларча бир-бирларини силаб-сийпалайди.

Деярли ҳаммасининг лақаби бор. Шахло кўзники – Бойкуш, агар оёғи калта бўлса – Япалоқкуш, узунбурунлини – Искабтопар, қорамағзини – Занжи, кизил танлини – Колбаса, қисиккўзлини – Хитой, оқ-сарикни – Зиғирпоя, дудукни – Соқов дейишади. Бундан ташқари жайдари лақаблар ҳам кўп: Қарға, Чўчкача, Панжа, Ичак, Маймун, Ингичка, Каптарча, Насос, Гиламча, Бомба.

Кечга яқин бир неча эркак келади – улар бекор ўтирган қизларга суйкалишади, ялаб-юлкашади, силаб-сийпалашади. Улар олифта, башанг кийинган. Донья Чон жон деб уларни останадан улоқтириб ташлаган бўларди – чўнтаги миркуруқлар кимга керак! Аммо “қирол”лар аччиқланмаслиги учун чидашга тўғри келади. Эркалатишга муҳтож бечора қироличалар ана шу шафқатсиз ошиқлар, очкўз ҳомийлар ҳисобига яшайдилар. Ҳар ҳолда ўз одаминг-да!

Ана шу паллада ўсмирлар пайдо бўладилар. Улар гап тополмай чайналадилар, матрабга тушган капалаклардай ўзларини ҳар ёққа урадилар, оёқда зўрға турадилар, фақат кўчага чиққандан кейингина ўзларига келадилар. Улар ҳам бир нави. Ювош, ўн беш ёшда. “Хайрли тун”, – “Унутиб кетманг”. Худди чувалчанг чайнагандек оғизда ифлос таъм (бу ерга келгунча жасорат ва гуноҳнигина билар эди), мириқиб кулганда ёки акробатика билан шуғулланганда пайдо бўладиган лаззатли ҳорғинлик. Ох, кўчада – бадбўй исловотхонадан узоқда юриш нақадар роҳат! Улар ҳаводан мириқиб нафас оладилар ва ўз куч-ғайратларининг нури бўлмиш юлдузларга мафтун тикиладилар.

Кейин жиддий мижозлар кела бошлайди. Ўйтиборли, ишбилармон – юрагида ўти бор, дум-думалоқ (кетворган қорин!) иш юритувчи – худди ипак ўлчаётгандек кучоклайди. Шифокор – бамисоли юракни тинглайди. Газетачининг қарздан боши чиқмайди! Адвокат – бачкана, ваҳимачи, уйга ўрганган мушук ёки тувакда ўсган гулга ўхшайди. Нафаси сикадиган буржуй Мўйнадўз, ундан тери ҳиди келиб туради. Ҳар дақиқада тақинчоқлар, ҳамён, соат ва узукларга ўғринча қўл тегизиб кўядиган бой. Аптекачи эса саргарошга қараганда камгап ва камсукум, аммо тиш докторидек кўзи ўткир эмас.

Тун яримлаганда тутун босиб кетади. Эркаклар ва аёллар лаблари ила бир-бирини ҳолдан тойдирадилар. Шаҳват кўзғатувчи ўпичлар, сўлак суркашлар – оғритмай тишлаш, самимий истаклар, очик интилишлар, табассумлар, хохоллаш, тикинларнинг отилиши, ростмана мардлар топилса, ўк узишлар билан алмашади.

– Мана бу чинакам ҳаёт! – хайратини яширмайди столга суяниб турган бир қария. Унинг кўзлари чарақлар, оёқлари чалишиб кетар, пешонасидаги кўк томирлари ўйнаб чиққан эди.

Борган сари жазаваси ошиб, ёнидаги ҳамшишасидан сўрайди:

– Ҳу анавини олиб кетсам бўладими?

– Албатта! У шунинг учун ўтирибди-да!

– Ёнида турганини-чи?.. Менга униси кўпроқ ёқаяпти!

– Ҳеч қандай муаммо йўқ, у ҳам кетаверади.

Бир дақиқадан кейин қора сочли аёл ялангоёқ чопиб келди.

– Мана буниси-чи?

– Қайси? Мулат қизми?

– Исми нима уни?

– Аделаида, лақаби – Чўчкача. Фақат унга махлиё бўлманг, у майор Фарфанники. Айтишларича, улар ҳар доим бирга.

– Вой, Чўчкача-ей, мунча хушторлари кўп, – ғўнғиллади қария.

Қизалоқ Фарфани илондек ўраб олиб, сархуш қилиб кўйди, ёниқ кўзлари сеҳрлади, кучоклаб, қалин лаблари билан бўса олди (у ўпганида марка ёпиштираётганга ўхшарди), бўлик, иссиқ кўкраги, думалоқ қорнини йигитнинг баданига босди.

– Мана бу ирқитни йўқот! – шивирлади у майорга. Жавоб кутиб ўтирмасдан (тез ҳаракат қилиш керак!) қиличини суғуриб олди ва буфетчига узатди.

Туннел бўйлаб поезднинг кичкириги эшитилди.

Битта жуфтлик ракс тушарди – бири оҳангга мос, бири билганича тебранарди, худди икки бошли ҳайвонга ўхшайди. Аёллар пардоз-андоз қилиб олган, эркак пианино чалади. “Мен нозик, ноёб одамман”, – дер эди у агар нега атир-упа суркайсиз, деб сўраб қолишса ва аниқ бўлиши учун: “Дўстларим мени Пепе, болалар эса Виолетта деб чакиришади. Теннис ўйнамасам ҳам, гўзаллик учун кўкраги очиқ кўйлак кияман, орасталик учун монокль тақаман, эрмак учун фрак кияман. Пудра – нақадар ёкимсиз сўз! Ёғупа билан чўтирларимни беркитаман, менга барибир, яхши одамман”, – деб қўшиб қўяди.

Қичкирлар камайди. Эзгилаб ташланган, оппоқ оқариб кетган маст аёл қорни билан ётар, думалаб тушаётган кўз ёшлари юзидаги атир-упаларни ювиб ташламоқда эди.

– Вой, белим! Вой, бел-ги-на-а-ам! Вой, во-о-ой, бел...гина-а-ам! Белгинам! Вой белгинам! В-о-о-ой!..

Кайфи ошганлардан бошқа ҳамма югуриб келди. Хотинли эркаклар полиция келмасдан бурун қочиб қолиш учун ярадор бўлгани йўқми, деб гир айланиб суриштирар эдилар. Яна бир гуруҳ меҳмонлар ҳеч нарса бўлмагандек бемалол гаплашиб турардилар. Аёл атрофидаги тўда кўпайиб борди, у эса тилини чиқариб, ҳамон тиришиб тўлғанарди. Оғзидаги ясама тишлари учиб тушди. Одатдаги тутканок, одатдаги телбалик. Тишлари цемент полда думалаётганини кўрган бир киши хохолаб кулди.

Донья Чон дархол тартиб ўрнатди. У жўжаларини химоя қилаётган она товук каби қанотини ёзиб, хонасидан югуриб чиқди ва беморни қўлидан ушлаб, ошхона олдиғача судраб борди, капгир ушлаган ошпаз аёл ёрдамида уни бурчакдаги латталар уюмига улоқтириб юборди.

Гала-ғовурдан фойдаланган Аделаиданинг қари хуштори ҳеч нарсани англамай кайфи ошиб қолган майор Фарфанинг қўлидан уни тортиб олди.

– Одамларда оқибат қолмади, шундайми, майор Фарфан? – хитоб қилди ошхонадан қайтиб чиққан донья Чон. – Итдек эзгилашгандан кейин думғазаси оғрийди-да! Жангга кираётган аскарларингиз бирдан додлаб қолишса, нима қилар эдингиз? Меникилар ҳам шундай, оғриб туради...

Маст-аластлар кулишади. Улар гиламлар устига тупуришади ва хохолашади. Бека шу аснода буфетчига гап қотади:

– Манави шилта ўрнига турмадан олиб келинган янги ҳурлиқони қўшмоқчи эдим. Оҳ, куйиб қолдим!

– Диркиллаб турган эди-я!

– Химоячига очиқ айтдим, прокурор пулимни қайтариб берсин. Мен эсимни еб қўйипманми, итдан бўлганга бекорга пул бериб...

– Албатта-да! Химоячингизни кўпдан биламан, латтадан баттар!

– Қанжиқ ит!

– Яна маълумотли эмиш!..

– Мени лақиллатиб бўпти! Ақлли бўлиб кетишибди-да! Кети йўғон аблаҳлар, ҳали...

У гапини тамомламасдан дераза олдиға йўналди. Кимдир тақиллатаётган эди.

– Биби Мария! Ё, Худо, ўзинг етказдинг-а! – кичкирди у эшик олдида қизғиш фонарь ёғдусига беланиб турган меҳмонга имо қилиб. Унинг бош силкитганига жавоб бермай, оқсочға кичкирди:

– Ҳой, Панча, эшикни тезроқ оч! Э, Худойим-ей, тез бўл! Дон Мигелито келди, кўрмаяпсанми?!

У плаши билан юзини тўсиб олган эди, аммо донья Чоннинг қора кўзларига нақ иблисининг ўзидек кўриниб кетди! Бир қарашдаёқ уни адашмай таниди, юраги алдамади.

– Мана, мўъжиза!

Кара де Анхел хонага кўз югуртирди ва диванда оғзидан сўлаги оқиб,

чўзилиб ётган майор Фарфанни кўргандан кейингина хотиржам бўлди.

– Мўъжизани қаранг-а! Биз ғариблардан ҳазар қилмасдан...

– Нималар деяпсиз, донья Чон!..

– Айни вақтида келдингиз! Мен ғам-ғуссага ўралиб қолиб, барча азиз авлиёларга илтижо қилиб чиқдим. Мана, сизни Худо етказди!

– Хизматингизга доим тайёрлигимни биласиз-ку...

– Сизга раҳмат. Бошимга катта ташвиш тушди, ҳозир айтиб бераман. Аввал бир қултумгина ичиб олинг!..

– Сиз ташвиш тортманг...

– Нимаси ташвиш бўларкан! Бир қултумгина, нимани ёктирасиз, қараб кўринг-чи, сизга нима маъқул келаркин? Бизни маъзур тутасиз! Яхши виски хоҳларсиз. Яхшиси, меникига қирақолайлик. Мана бу ёққа, бу ёққа.

Уйнинг бир чеккасидаги хона донья Чонники бўлиб, алоҳида бир оламга ўхшарди. Столлар, кутилар, мрамар курсиларнинг усти турли хайкалчалар, суратлар, ҳар хил илоҳий буюмларга тўла эди. Турли ҳажмдаги муқаддас оилалар тасвири етук ишлангани билан ажралиб турарди... Диний суратлардан кейин донья Чоннинг йигирма яшарлигида – ҳатто Республика Президенти ҳам унга шайдо бўлиб юрган ва Парижга, Францияга кетишга таклиф қилган пайтида ишланган сурати, ундан кейин Олий суднинг иккита ҳақами ва ярмаркада бир-бирини пичоклаб қўйган учта қассобнинг портрети қўйилган эди.

– Диванчага ўтиринг, дон Мигелито, бу ер сизга жуда қулай.

– Хонангиз чиройли экан, донья Чон.

– Кўп меҳнатим сингган...

– Худди ибодатхонанинг ўзи!

– Бунақа даҳрийлик қилманг! Илоҳий авлиёлар устидан кулиш яхши эмас.

– Сизга қандай фойдам тегади?

– Аввал вискини ичиб олинг!

– Сизнинг соғлигингизга, донья Чон!

– Сиз қила оласиз, Мигелито. Сиз билан ича олмаганим учун кечиринг, шамоллаганга ўхшайман. Қадахни мана бу ерга қўяқолинг. Мана бу ерга, стол устига... менга берақолинг...

– Ташаккур...

– Сизга боя айтдим-ку, дон Мигелито, жуда қалавамни йўқотиб қўйдим. оймитилла қизларимдан бири бетобланиб қолиб, бошқасини излашга тўғри келди, бир танишимдан “Янги уй”да хушрўйгина қиз борлигини эшитиб қолдим, – прокурорнинг ўзи қамаган экан. Ғирт аҳмоқ бўлдим денг. Ҳимоячим дон Хуан Видалитас – у менга қизларни етказиб туради, – сеньор прокурорга илтимосимни етказди ва шу аёл учун ўн минг песо ваъда қилди.

– Ўн минг песо? Нима деяпсиз ўзи?

– Энди бу ёғини эшитинг. Прокурор ҳам олди-орқасини ўйлаб ўтирмасдан пулни олди, ўзим столига қўйдим, – у ана шу қизни менга бериш ҳақида қоғоз ёзиб берди. Менга сиёсий маҳбус дейишди. Айтишларича, у генерал Каналеснинг уйида...

– Нима?

Кара де Анхел Олтин Тишнинг гапларини паришон ҳолда эшитди; хаёли бутунлай бошқа ёқда – майор Фарфан кетиб қолмасин деган хавотирда эди. Бу иш Каналесга алоқадорлиги қулоғига киргач, елкасида чумоли юргандек безовта бўла бошлади.

У бахтиқаро аёл албатта Чабелона бўлса керак, Камила алаҳсираб бир неча марта уни тилга олган эди.

– Гапингизни бўлганим учун узр... У ҳозир қаерда?

– Ҳаммасини билиб оласиз, бир бошидан айтиб берай.

– Хўш, мен прокурорнинг буйруғини олиб, унинг олдига бордим, ёнимда икки қиз ҳам бор эди. Акс ҳолда мушукни ким қопга жойлаб беради дейсиз? Савлатли бўлсин деб қарета ёлладик. Етиб бордик, буйрукни кўрсатдим, улар ўкиб чиқишди, қаердалигини кўриб қелишди, кейин олиб чиқиб менга

беришди, биз уни бу ёққа олиб келдик. Ҳамма унга интизор эди. Ҳаммага ёқиб қолган эди. Кетворган жонон, Мигелито, қараб тўймайсиз!

– У қаерда хозир?

– Ёқиб қолдимми, а? Оҳ, бу оймтиллалар! Келинг, бир бошдан айтай. У ердан чиқдик, унинг кўзлари юмук, оғзига қулф солиб олган эди. Гапга солай деб уриниб кўрдим. Қаерда дейсиз! Барча ҳаракатларим бефойда. Деворга нўхат отгандек – бефойда... Очиғи, бунақа нарсаларни жиним суймайди. Яна бир нарсага кўзим тушди – кўксига босиб олган тугунчасида чақалоқ бор эди...

– Чақалоқ дейсизми?

– Худди шундай. Мени ошпазим – Мануэла Кальварио Кристалес, қўлидаги нима деб қараб кўрди – ўлик бола, сасий бошлаган экан. У мени чақирди. Ошхонага югуриб бордим, чақалоқни қўлидан зўрга ажратиб олдик. Мануэла қўлини синдириб қўяёзди, шунда киз кўзини очди – нақ Қиёмат куни дейсиз! – шу-ундай фарёд солдики, бозордагилар ҳам эшитди шекилли! Кейин ағдарилиб тушди.

– Ўлиб қолдимми?

– Биз ҳам шундай деб ўйладик. Йўқ, омон қолди. Уни чойшабга ўраб авлиё Хуанга элтиб бердик. Мен кўришниям хоҳламадим, капалагим учиб кетди. Кўзлари юмук бўлса ҳам кўз ёшлари сувдек окди дейишди.

Донья Чон жим бўлди, кейин яна гапира бошлади:

– Бугун кизларимиз уни кўришга боришди, аҳволи ёмон дейишяпти. Мен ҳам ташвишдаман. Ўзингиз тушунасиз, ўн минг песони бекорга сувга оқизмайман-ку! Бирон етимхона ёки ибодатхонага садақа қилганим яхши эмасми?

– Оқловчингиз пулни талаб қилиб олсин. Бахтиқаро масаласига келганимизда...

– Икки марта бориб келишди, – кечирасиз, гапингизни бўлдим, – икки марта. Бир марта уйига, иккинчи марта ишхонасига, жавоби битта: қайтариб бермайман, гап тамом, дейди. Бу одамда зинғирча виждон йўқ. Сигир ўлиб қолса, сотган одам эмас, олган одам айбдор дейди. У тилсиз хайвон, бу ерда эса жонли одам ҳақида гап кетаяпти!

Кара де Анхел индамади. Сотилган аёл ким бўлди экан? Ўлик бола кимники? Донья Чон таҳдид билан тилла тишларини ярқиратди:

– Ҳали унга кўрсатиб қўяман! Пулларимни бекорга елга совурмайман, уларни меҳнат қилиб топганман! Қари туллак, хиндубашара аблаҳ! Бугун эрталаб қабристонда унга гўр қазиб қўйинглар, деб буйруқ бердим.

– Болани кўмишдимми?

– Туни билан уйда қолди. Қизларим жинни бўлаёзди. Қатламалар пиширишди.

– Байрам қилишдимми?

– Нималар деяпсиз ўзи?

– Полицияга хабар қилишдимми?

– Қуруғидан узатдик – рухсат беришди. Иккинчи куни дафн қилиш учун оролга бордик. Шундай ажойиб қутига солдикки, чиройли, қимматбаҳо, оқ атласга ўралган...

– Оиласи мурдани ёки қоғозни талаб қилади деб кўркмадингизми?

– Шу етмай турган эди ўзи!.. Ким талаб қилади дейсиз?! Отаси сиёсий айб билан қамокқа олинган. Фамилияси Родас. Онаси эса, ўзингиз эшитдингиз, касалхонада.

Кара де Анхел хаёлан қулимсираб қўйди. Кўнгли хотиржам бўлди. У Камилага қариндош эмас...

– Менга маслаҳат беринг, дон Мигелито, сиз олим одамсиз. Пулларим қари туллакда қолиб кетмаслиги учун нима қилишим керак? Ўн минг – ҳазилакам гап эмас. У кўчада ётгани йўқ.

– Менимча, Сеньор Президентга учрашганингиз маъқул. У сизни қабул қилади, ҳамма гапни очиқчасига айтинг. У ҳаммасини тўғрилайди. Ҳамма нарса қўлида-ку.

– Ўзим ҳам шуни ўйладим. Шундоқ қиламан. Эрталаб шошилинч телеграмма жўнатаман, мени қабул қилинг деб. У эски кадрдоним. Вазирлик пайтидаёқ орамиздан қил ўтмасди. О, кўп сувлар оқиб кетди. Жудаям чиройли эдим у пайтларда. Худди анави суратдагидек. Онам билан кабристон орқасида турардик, жойи жаннатда бўлсин... Тўтиқуш чўқиб кўр қилиб қўйди. Мен, албатта, тўтини бўғиб ўлдирдим ва гўштини итга ташладим. Ит жиғилдонига ургач, хуришга тушди. Шундай замонлар бўлган эди. Энг қизиғи, уйимиз ёнидан тобутларни олиб ўтишарди. Кўтариб келишарди, кўтариб келишарди! Шу баҳона бўлиб Сеньор Президент билан ажрашиб кетдик. Дафн маросимидан кўрқарди. Бу менинг айбим эмас-ку! Хаёлпараст эди, ёш болага ўхшарди. Нима десанг, шунга ишонарди. Сал нарсага хафа бўларди, хушомадни яхши кўрарди. Олдинига унга жуда ўрганиб қолдим, ранг-баранг тобутларни ўйлайвермасин, деб ҳоли-жонига қўймай ўпганим-ўпган эди. Кейин меъдамга урди, Худонинг ўзи қўлласин деб ўйладим. Ёдимда, бадбўй хидга тўла қулоғини ялашимни ёктирарди. Ҳозир сизни кўраётганимдек аниқ кўз олдимда турибди: бўйнига оппоқ дастрўмол боғлаган, соябонли шляпа, қизғиш тилли ботинкада, кўк костюм кийган ҳолда олдимда ўтирар эди...

– Тўй куни руҳоний ота уни зўрлаб ёнингизга ўтказиб қўйган дейишади.

– Бекорчи гаплар. Марҳум эрим, Худо раҳмат қилсин, уни ёктирмасди. Кўпинча шундай дер эди. Уйланаётган пайтида: “Бу итларга ота гувоҳларгина керак, улар тилини чиқариб, сўлагини оқизишдан бошқага ярамайди”, дерди.

ЎЛИМ МАСКАНИ

Руҳоний узун ридо этагига ўралиб, хансираб чопиб боради. Бошқалар ҳам ўз тирикчилик ташвишлари билан тиним билмай югуриб юришади. “Дунёда жондан кўра азиз нарса борми?” – сўрайди у ўзидан. Бошқалар столда ястаниб ўтириб, учта халқумдан ўтказиб тушириш керак бўлган жойда ҳам арзимаган баҳона топиб, ўрнидан туриб кетаверишади. Учта хал-кум!.. Уч хил сохта қиёфа ва фақат бир Худогина ҳақиқий!.. Менинг кўрғоним, менинг кўрғоним, менинг кўрғонимдаги ичагим қулдирайди...

Исо, сенинг қорнингдаги... Ёзилган стол, оппоқ дастурхон, тоза чинни идишлар, семиз бека қолиб кетди...

Руҳоний изидан томошаталаб гўшнилари ҳам хонага ёпирилиб киришди. Камиланинг бош томонида ўтирган Кара де Анхел зўрға ўрнидан турди, оёғи остидаги пол ғирчиллади. Қовоқхона бекаси руҳоний отага стул қўйиб берди – хона бирпасда бўшаб қолди.

– Мен, гуноҳкор банда, тавба қиламан... – деб ғулдирашарди кўчага чиқаётган аёллар.

– Парвардигоримиз ва ўғли номидан... Айт-чи, қизим, қачон тавба қилган эдинг?

– Икки ой аввал...

– Гуноҳларингга иқрор бўлганмидинг?

– Ҳа, отажон.

– Қилган гуноҳларингни айтиб бер...

– Бир марта ёлғон гапирганман, отажон...

– Жиддий иш эдими?

– Йўқ... дадамнинг гапига кирмаганман...

(...Тик-тақ, тик-тақ, тик-тақ...)

– ...айбимга иқрорман, отажон...

(...тик-тақ...)

– ...ибодат қилишга бормаган эдим...

Руҳоний ота ва бемор худди сағана ичида ўтиргандек гаплашмоқда эдилар. Шайтон, Жаброил ва Ўлим уларга қараб ўтиришарди. Камиланинг шишага айланган хира кўзлари ичидан Ўлим қараб турарди; Шайтон боши узра ўргимчак тўрини ўйнатар; Фаришта бурчакка қадалиб, бурнини тортиб йиғларди.

– Тавба қиламан, ота, ётиш олдидан ҳам, эрталаб турганимда ҳам тавба қилмасдим... яна, ота, тавба қиламан...

(...тиқ-тақ, тиқ-тақ...)

– Дугоналарим билан уришиб қоладим!

– Ўзингни ҳимоя қилибми?

– Йўк...

– Қизим, сен Худонинг қаҳрини кўзгайдиган ишларга қўл ургансан.

– Эркакларга ўхшаб от миниб юрганим учун тавба қиламан...

– Буни бошқалар кўриб қолиб жанжал қилишдими?

– Йўк, у ерда фақат ҳиндулар бор эди.

– Сен кибру ҳавога берилиб, эркаклар билан тенглашишга урингансан, зеро, Олло-таоло аёлни аёл қилиб яратган, шунинг учун у шак келтириб эркакликка даъво қилмаслиги керак; буни шайтонга ҳай бериш дейишади; Худо бўламан деб катта кетгани учун шайтон ҳалокатга учради.

Хона чеккасидаги меҳроб ёнида – турли рангдаги шишалар қўйилган тўсик олдида Кара де Анхел, Бўғмаилон ва кўшнилари бирон сўз айтишга ҳам мажоли қолмай, бир-бирига умид ва хавотир ичида тикилганча, энтикиб-энтикиб нафас олиб туришар; бу нафаслар оркестрини ўлим ҳақидаги ўйлар пасайтириб қўйгандек эди. Зич ёпилмаган эшиқдан ёруғ кўчалар, Мерсед майдони, уйлар, галерея пештоқи кўринар; сийрак йўловчилар сирғалгандек ўтишар эди. Уларни ўлаётган Камила билан қанчалик иши бор, деб алам ичида ўйлар эди Кара де Анхел; тошлар куёш нуруни тўсадиган панжарага айланган, соғлом фикрли соялар судралаб юрувчи ахлат фабрикалари...

Сукунат кўйнида руҳонийнинг сўзлари тизилиб чиқади. Бемор йўталади. Ҳаво ўпка ҳужайраларини суғуриб олади.

– Ҳозир ёдимга келмаётган барча катта-кичик гуноҳларим учун, руҳоний ота, тавба қиламан.

Гуноҳларини кечиришни сўраб лотинча ўқилган дуо, шайтоннинг жуфтакни ростлаб қочиши ва Камиланинг олдида худди нур каби кириб келган оқ, иссиқ қанотли фариштаннинг енгил қадамлари кўчадаги йўловчиларни кўриб ғазаби қайнаган мулозимнинг қалбида ҳамма нарсага нисбатан пайдо бўлган нафратни қамайтирди, яна табиатидаги болаларча майинлик, юмшоқ кўнгилик ғолиб чиқди. Бирдан у, ким билсин бу олижаноблик қаердан келди, ўлим хавф солиб турган қандайдир бир кишини қутқариб қолгиси келди; балки бунинг эвазига Худо тиббиёт нуқтаи назаридан тузатиб бўлмайдиган Камиллага шафқат кўрсатиб, дарддан халос қилар...

Рухоний жимгина ташқарига чиқди, сигаретини тутатиш ва оёғига ўралиб қолаётган ридосини тўғрилаш учун эшик олдида бир зум тўхтади – қонун кўчада ридога ўралиб юришни тақиқлайди. У бамисоли оқимтир кулдан ясалган одамга ўхшарди. Орқасида шарпа эшитилди: беморнинг жони узилдимикин? Ичкаридан кўни-кўшнилари ва Кара де Анхел чиқди. У қарорини амалга оширишга шошилмоқда эди.

Исо тор кўчаси, “Қизил от” ошхонаси, отлик аскарлар казармаси. Навбатчи зобитдан майор Фарфан шу ердами деб сўради. Кара де Анхелга бир неча дақиқа кутиб туриш дейишди ва сержант овозининг борича:

– Майор Фарфан!.. Майор Фарфан!.. – деб қичкириб, уни излаб кетди.

Акс садо бутун ҳовли бўйлаб тарқалди; жавоб бўлмади. Титроқ товушлар олис уйлар орасига сингиб кетди: ...йор фан-фан!.. йор-фан-фан!..

Мулозим эшиқдан бир неча қадам нарида туриб, атрофга лоқайд назар ташлади. Итлар ва қузғунлар кўча ўртасида ётган ўлик мушукни ҳар томонга тортқилашар эди. Темир панжарали дераза орқасида турган комендант мўйловини бураб, бу ёвуз олишувни томоша қиларди. Иккита ойимқиз пашшалар ғужғон ўйнаётган дўконда шарбат ичиб ўтиришарди. Кўшни ҳовли эшигидан ҳомиладор сеньора ва ранги оппоқ, қиморвозга ўхшаган сеньор (ота-онаси) ҳамроҳлигида матросча костюм кийган бешта ўғил бола чиқди. Қассоб бир тўда болалар орасидан ўтиб бораётиб сигаретасини тутатди, унинг чолворида қон

доғлари, энги шимарилган, юраги остида – ўткир болта. Аскарлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб туришибди. Қоровулхонанинг тош тўшамаларидаги ялангоёқ хўл излар илондек буралиб ичкарига кириб кетган. Темир стулда ўтирган навбатчи зобитдан салгина нарида турган кўриқчи осиб олган казарма калитлари темир курулларга тегиб жаранглайди, атроф кўкимтир пуфакчаларга тўлиб кетган.

Бир аёл шахдам қадамлар ташлаб, зобит олдига келди. Қуёшда ошланган мисранг юзларини йиллар давомида ажинлар босиб кетган. Қўлда тўқилган рўмолини оппоқ сочлари устига ташлаган, бу – зобитга хурмат белгиси. У илтижо қилди:

– Мени кечирасиз суньор, Худойим сиҳат-саломатлик ато этсин, ўғлимни кўришга руҳсат этсангиз, Биби Марям сизга ҳамиша мадад беради.

Зобит жавоб беришдан олдин йўталди ва балғам ташлади; кампирнинг димоғига тамаки ва тишларнинг қўланса хиди урилди.

– Ўғлингизни ким деб чақиришади, сеньора?

– Исмаел, суньор...

– Исмаел, ундан кейин-чи?

– Исмаел Мойсин, суньор.

Зобитнинг тишлари орасидан ипдек узун сўлаги кўринди.

– Мен фамилияси ким деб сўраяпман?

– Мой-син, суньор.

– Ундай бўлса, бошқа куни келинг, бугун вақтимиз йўқ.

Кампир рўмолини кўлига олмасдан, худди қайғу-ғамларини санаётгандек, аста кадам ташлаб, изига қайтди; йўлка чеккасида бир дақиқа ўйланиб турди-да, яна ҳеч нарса бўлмагандек хотиржам ўтирган зобит ёнига келди.

– Мени кечиринг, суньор, бу ерга қайта келишим гумон, эллик чақирим наридан келдим, бугун уни кўриб кетмасам, ким билсин яна қачон келаман бу ёққа... Менга раҳмингиз келсин, чақириб беринг...

– Сизга айтдим-ку, биз бугун бандмиз. Жаҳлим чикмасдан туриб қорангизни ўчиринг.

Бу манзарани кузатиб турган Кара де Анхел Камила учун Худодан шифо тилаб, кампирга астойдил ёрдам беришни хоҳлаб қолди. У зобитга аста му-рожаат қилди.

– Шу йигитни чақириб беринг, лейтенант, манавини олинг, сигарет пули...

Зобит нотаниш кишининг бетига қарамасдан пулни олди ва Исмаел Мойсинни чақириб келишни буюрди. Кампир осмондан тушган фариштадек пайдо бўлган мадақкорига ўгирилиб қаради.

Майор Фарфан казармадан топилмади. Қулоғига пат қадаб олган қандайдир котиб балкондан қараб, бундай пайтда уни “Лаззатлар олами”дан излаган маъкул деб айтди, зеро, Марснинг азамат ўғлони ўз вақтини хизмат ва муҳаббат орасида ўтказар экан. Баъзан уйдан ҳам топилиб қолар экан. Кара де Анхел извошга ўтирди. Фарфан шаҳардан олисда, бир тубканинг тагида турар эди. Хўл бўлиб қийшайиб қолган дарвозадан кириб, қоронғи уй олдига борди. Кара де Анхел бир неча марта чақирди. Уйдан садо чикмади. У изига қайтди. “Лаззатлар олами”га боришдан олдин Камиладан хабар олиш лозим эди. Ташландиқ кўчалардаги кичкина кўпирикчаларга ётқизилган ходалар устидан гумбирлаб бораётган извош уйкуни келтиради. Туёқ ва ғилдирақлар, ғилдирақ ва туёқлар садоси.

Мулозим исловотхонага қайтганда Олтин Тиш Сеньор Президент билан ошиқ-маъшуклиги ҳақида эртақларини айтиб тугатган эди. Майор Фарфанни кўздан қочирмаслик ва генерал Каналеснинг уйида қўлга олиниб, доғули про-курор томонидан ўн минг песога сотиб юборилган аёл кимлигини аниқлаш зарур.

Уйин-кулги авжида, жуфт-жуфт бўлиб вальс тушишар, ўлгудек маст Фарфан эса хиркироқ овозда ашула айтишга уринар эди:

*Не учун бу жононлар,
Севишар мени жондан.*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

*Чунки шўх қўшиқларим,
Уларга ёқар чунон...*

Бирдан у тик туриб, қўшиғини тўхтатди – маст шуури билан залда Чўчқача йўқлигини идрок килди – хиқичоқ тутиб бўкирди:

– Бу ерда Чўчқача йўқ, тўғрими, хой сўлақлар?.. У банд... тўғрими, сўлақлар?.. Хў-ўш, уни топаман... мар...ха...мат, то-па-ман... Мен кетдим... Нега бормаслигим керак? Марҳамат, мен бораман...

У столга таяниб, зўр-базўр ўрнидан турди, гандираклар, қўли билан стуллар ва деворга таяниб, эшикка қараб юрди. Қизлардан бири югуриб келиб, эшикни очиб берди.

– Ҳа-а, мар-ха-мат, мен бора-ман... У мени қизимми, қайтиб келади, тўғрими, донья Чон? Хўп, мен кетдим! Др-р...Биз, хизмат кўрсатган зобитларга ўлгунча ичишдан бошқа ҳеч нарса қолмаган, кейин бизни ёқишади, йўқ, спиритга айлан-тириб сотишади! Яшасин калла-поча, ичак-чавоқлардан тайёрланган чохин... ва бошқа аблахлар!.. Уху-уху!..

Кара де Анхел уни қоралаб борди. Фарфан кўчага сиғмай, гоҳ ўнг оёғини, гоҳ чап оёғини ҳавода ўйнатиб чайқалиб зўрға қадам ташларди. Йиқилай деганда гандираклар олдинга интилар ва: “Яхши нўхта хачирни сақлар!” деб ғўлдираб қўярди...

Фарфан кичик ковоқхона тўсиғи устида номаълум кишининг қўлида хушига келди; бегона одам уни худди мевалари пишган дарахтга ўхшаб силжитмоқда эди.

– Сиз мени танимадингизми, майор?

– Э... йўқ... ҳозир.... бир дақиқа...

– Эслаб кўринг.

– А! Уфф! – эснади Фарфан ва узоқ йўл босган чавандозга ўхшаб, тўсиқдан сирғаниб тушди; аъзойи бадани мажақлаб ташлангандек эди.

– Мигел Кара де Анхел хизматингизга тайёр.

Майор қўлини чеккасига тегизди.

– Мени кечирасиз, дабдурустдан танимапман. Ҳа, ҳа, сиз доим Сеньор Президент билан бирга юрасиз-ку.

– Жуда соз! Сизни бу даражада кўполлик билан уйғотганимга хайрон бўлманг, майор...

– Ташвишланишга арзимамайди.

– Казармага қайтадиган вақтингиз аллақачон бўлган, мен эса сиз билан яккама-якка гаплашиб олишим керак: мана бу ковоқхона бекаси қаергадир кетди, ҳозир айни пайти. Кеча туни билан сизни изладим, йўқолган игнадек топиб бўлмайди, казармага ҳам, уйингизга ҳам бордим... Ҳозир сизга айтадиган гапимни мутлақо ҳеч ким билмаслиги керак...

– Қасам ичаман...

Мулозим майорнинг қўлини хайрихоҳлик билан сиқиб қўйди ва эшикдан кўзини узмасдан унга секин гапирди:

– Сизни йўқотиш ҳақида махфий буйруқ берилганидан хабарим бор. Казармага маст ҳолда келиб, ўринга ётишингиз билан сизга абадий тинчлантирадиган модда бериш ҳақида ҳарбий госпиталга кўрсатма берилган. “Лаззатлар олами”да сиз билан доим бирга бўладиган аёл “фарфарона” инкилобингиз ҳақида Сеньор Президентга маълумот берди.

Мулозимнинг сўзлари миҳга ўхшаб миясини тешиб кирмоқда эди, у бошини чангаллади.

– Мегажин!

Қўллари билан кўксига урди, боши қуйи эгилди.

– Эҳ, Худойим, энди нима қиламан?

– Биринчи навбатда ортикча ичманг, ҳар қандай хатарли ишлардан нари юринг ва яна...

– Буни ўзим ҳам биламан, аммо иродам етмайди, жуда оғир. Нима қилсам экан?

¹ Чохин (исп.) – чўчқанинг ичак-чавоғи ва бошқа дориворлар қўшиб тайёрланган таом.

– Казармада овқат емаслигингиз керак.
 – Сизга қандай миннатдорчилик билдирсам экан?
 – Сукут сақлаш билан...
 – Бу-ку, ўз-ўзидан маълум, аммо бу камлик қилади. Умуман, қачонлардир бирон-бир мушкулотга дуч келсангиз, ёнингизда тураман – шу гапимга ишонинг – сиз ҳаётимни сақлаб қолдингиз.

– Бир дўст ўрнида маслаҳат бераман: Сеньор Президентга ёқишга ҳаракат қилинг.

– Қўйинг-э, қандай қилиб?

– Унчалик қийин иш эмас.

Ҳар иккаласи ичида ўйлар эди: “жиноятга қўл уриш” – сирасини айтганда ҳукмдорга ёқишнинг энг самарали йўли ёки “ҳимояга муҳтож кишиларни халқ олдида ошқора ҳақорат қилиш” ёки “зўравонлик жамоатчилик фикридан баланд туришини исботлаш” ёки “давлат ҳисобига бойлик орттириш” ёки... қонли жиноят – энг ишончли восита; яқинларнинг қонини тўкиб жазолаш – Сеньор Президентга садоқатингизни исботлашда бундан яхши йўл йўқ. Жамоатчиликни чалғитиш учун икки ой турмада ётасан, ундан кейин давлат хизматидаги энг ёғли жой сеники, садоқатли одамларга доим шундай муомала қилинади, бундан ташқари улар ўзларини билмай, катта кетиб қолса, қонун асосида яна турмага тикиб қўйишдан осон нарса йўқ.

– Унчалик қийин иш эмас...

– Сизга қандай миннатдорчилик билдираман?..

– Ҳожаги йўқ, майор, миннатдорчилик керак эмас; мен жуда, жуда оғир бемор шифо топсин деб ҳаётингизни Худо йўлига бағишладим. Сизнинг саломат қолишингиз унинг ҳаёти эвазига тўлов бўлсин.

– У хотинингизми?..

– Қўшиқлардаги энг ёқимли бу сўзлар шу дақиқада мўъжизали нақшларга айланиб, гулга тўлган дарахтлар устидан юксалди ва фаришталарнинг қулоғига етиб борди.

Майор кўздан ғойиб бўлди. Кара де Анхел – шу пайтгача юзлаб кишиларни ўлимга юборган киши – тонг шуълалари ичида кетаётган ва ҳозиргина бир тирик жонга ҳаётини қайтариб берган киши наҳотки мен бўлсам, деб ҳаёлан, ўзига яна бир бора мамнун назар солди.

ДАҲШАТЛИ ТУШЛАР

У эшикни ёпди – думбаси катта семиз майор кўчадан дум-думалоқ улкан гўнг бўлагини юмалатиб борарди – оёқ учида юриб дўкон орқасидаги хонага ўтди. Узини туш кўраётгандек ҳис қилди. Туш билан ҳақиқат ўртасидаги фарқ нисбий. Ухляяпсанми ёки ҳаёлинг жойидами – аҳамияти йўқ. Ғира-шира қоронғиликда ер айланиб кетаётгандек туюлди. Мана шу тантанали юришда ярим ўлик Камилага соат ва пашшалар ҳамроҳлик қилади. Соат – чиқ-чиқ, чиқ-чиқ – унинг абадиятга кетиши ва қайтишда йўлдан адашмаслиги учун гуруч доналарини ташлаб боради. Пашшалар совуқ ўлимни қанотларидан силкитиб ташлаб, деворда судралиб юрадилар. Ёки чарчаш нималигини билмай ғизиллаб учадилар. У тўшак ёнига оҳиста келди. Бемор алаҳсираб ётарди...

...Парчаланиб кетган туш синиклари... камфара ёғининг қўлмаги... юлдузларнинг сокин суҳбати... кўзга кўринмайдиган, шўртанг ва яланғоч бўшлиқнинг силаб-сийпалаш... қўлидаги қўш сиртмоқ... мажолсиз қўллар... “Рейтер” совунида... тўшиқлар ичида ўқиш китоблари... шкаф ичида йўлбарс... тўтиларнинг нариги дунёсида... Худонинг қафасида...

...Худонинг қафасида, маросим пайтида бир томчи ойни тожига қўндириб олган хўроз...лентани чўқийди...ёнади ва ўчади, ёнади ва ўчади, ёнади ва ўчади... Черков хори куйлайди... У хўроз эмас; аскарчалар қуршаб олган целлулоид шиша бўғзида чакмоқ ёнади... “Оқ атиргул” ширинликлар дўқонида

муқаддас Розани шарафлаб чақинлар чакнайди... Маросимдаги хўроз олдида кўпикли пиво... Тантаналар учун...

*Ўликни манзилга элтамиз,
Шуни билгил ва ўлдир фақат.
Бу жуда ҳам ёқимсиз хунар,
Шуни билгил ва ўлдир фақат.*

...Ноғора янграйди, – у акса урмайди, мактабда шамолни майдалаб сочма ўқларга айлантиради бу ноғора... Тўхта! Бу ноғора эмас, у – эшик, уни рўмолча ёки биринчи материалдан ясалган кўл билан уриб артадилар! Тарақлаган товуш пармага ўхшаб уйдаги сукунатни илма-тешик қилиб юборади... Бум...бум...бум. Хонаки ноғора. Ҳар бир хонадонда яшайдиган одамларни чакирадиган ўз эшикноғораси бор, агар эшик очилмаса, бу ерда ўликлар бўлади... Уй олдида...дарвозада...бум-бум!.. Уй олдида...бум-бум!.. Эшикноғора овозини эшитган жом ичидаги сувлар ҳамма кўзлари билан йўлакка тикилади ва кўрқа-писа хизматкорни чорловчи товуш эшитилади: “У ёқда тақиллатишмоқда!” Такрор-такрор жаранлаган акс-садо девордаги оҳақлардан сирғалиб тушади: “У ёқда тақиллатишмоқда: очи-и-инг-лар!” “У ёқда тақиллатишмоқда, очи-и-инг-лар!” Турма панжараси тагига тўкилган куллар ҳаяжонланади, титраб-қақшайди, аммо кўлидан ҳеч нарса келмайди: қаршисида доимий кўриқчи бўлган мушук мўлтираб ўтиради. Шафқатсиз тиканларнинг гуноҳсиз курбонлари – атиргуллар хавотирга тушади, одамлар билан арвоҳларнинг жонсиз воситачиси – кўзгулар росмана тилга қирадилар: “Тақиллатишмоқда – очинглар!”

Уйдаги барча буюмлар эшикноғорани ким қоқётганини билиш учун титраб-қалтираб ташқарига чиқишга уринадилар; кострюлкалар тарақлашади; гултуваклар ўғринча мўралайдилар; тоғоралар – тарақа-туруқ-тах! Талинка ва пиёлалар чинни йўтал садолари билан; ошхонадаги кумуш буюмлар шарақлаб қулиб; кўпинча орқа хоналарда шамдон вазифасини бажарувчи майда шишачалар – катта бўш шиша бошчилигида кўз ёши қилиб; диний китоблар, уйни ҳам қулфатлардан сақлаймиз деб ўзларини баланд олувчи табаррук новдалар, қайчилар, денгиз чиғаноклари, суратлар, ёғдонлар, картон қутилар, гугуртлар, калитлар...

...Фақат қариндошлари бемаҳалда уйғониб, жонланиб кетган буюмлар орасида, икки кишилик орол-каравотларида димиқиб, қўланса ҳид чиқараётган одеялларига совутдек ўралиб олиб, ўзларини ухлаётганга солиб ётадилар. Эшикноғора оғир сукунатни парчалаб ташлашга беҳуда уринади. “Ҳалиям тақиллатаяпти!” – ғўнғиллайди амакиларидан бирининг иккиюзламачи мунофиқ хотини. “Ҳа, лекин ким очса, балога йўлиқади!” – жавоб беради эри қоронғида. “Соат неча бўлди? Эй, Худойим-ей, қандай ширин ухлаётган эдим-а! Ҳалиям тақиллатмоқда.” – “Ҳа, лекин ким очса, балога йўлиқади!” “Кўшнилари нима дейишади?” “Ҳа, лекин ким очса, балога йўлиқади.” “Ҳозир биронтаси чиқиб эшигини очса, биз ҳақимизда нималар дейишади, бир ўйлаб кўрсанг-чи!.. Ҳалиям тақиллатмоқда!” – “Ҳа, лекин ким очса, балога йўлиқади!” “Бу яхши эмас! Бу қаерда ёзилган? Оддий хурматсизлик, чўчқалик!” “Ҳа, лекин ким очса, балога йўлиқади!” Амакисининг хирилдоқ овози хизматкорларнинг ютинишлари билан алмашади. Ошхонадан чиққан шарпалар хўжайинларининг ётоғига кириб шивирлашади: “Сеньор, сеньор! У ёқда тақиллатишмоқда!..” Кейин уйқусираб, кана талаган жойларини қашилаб, ўз жойларига қайтадилар: “Ҳа-ха... лекин ким очса, балога йўлиқади!”

...Бум-бум, ноғора уйда...ана шу кўчаларда. Итларнинг хуриши юлдузларга, юраги қора одамларга ва ифлос кир ювувчиларга бошпана бўлиб самога ёйилади; уларнинг қўлларида кумуш чақмоқларнинг кўпиги бор... – Дада... дадажон...дада!

У алаҳсираб отасини, касалхонада вафот этган бувисини, хатто ўлар ҳолатда бўлганида ҳам уйларига киритмаган амакиларини чакиради.

Кара де Анхел унинг пешонасига қўлини қўйди. “Тузалиб кетса, чинакам мўъжиза бўларди, – ўйлади бошини оҳиста силаб. – Қани энди кафтимнинг ҳарорати билан касалини даволай олсам.” Навнихол вужуд кўз ўнгида сўлиб бораётгани сабабини яхши билгани унга азоб бермоқда эди, ҳиссиётлар тўлкини томоғини ёритди, судралиб бораётган хасратлари кўкрагига бориб ёпишди, – хўш, нима қилиш керак, нима қилиш керак? Миясидаги хаёллар илтижо билан қоришиб кетди. “Агар мен киприклари орасига кириб кўз ёшларини қурита олганимда... қувғиндан кейинги меҳрибонлик... Кўз қорачиғидаги гуллар умидимизнинг қанотларидир, худоё ўзинг мадад бер, биз, қувғиндилар, сенга сизинамиз...сенга топинамиз. Ҳозирги ҳаётимиз – жинойт...бугунги ва кейинги... Агар севсанг...Уни ўзинг қўлла, илоҳим...”

Кўз олдига ўз уйи келди; уни бегона уйдек эслади; ҳозир уйи мана шу ер – Камила ётган жой; бу ерда яйраб ёта олмайди; аммо Камила шу ерда – ёнида... Бирдан Камила йўқ бўлиб қолса-чи?.. Енгил оғриқ юрагига ёпишди. Бирдан Камила йўқ бўлиб қолса-чи?

Шовқин-сурон кўтариб файтон ўтиб кетди. Қовоқхонадаги шишалар, эшик ҳалқалари жаранглади, қўшни хонадонлар титраб кетди; Кара де Анхел тик турганча ухлаётганини сезиб, ваҳимага тушди. Ўтиргани яхши. Дорилар қўйилган стол ёнида стул турибди. Унга ҳорғин чўкди. Соат чиқиллаши, камфара ҳиди. Қудратли Исо де Мерсед ва Исо де Канделярия тасвири олдиди даги шамларнинг ёғдуси, стол, сочик, дорилар, авлиё Франсиска хурматида қўйилган чилвир – қўшнилари билан бири шайтонларни ҳайдайди, деб олиб келди – уларнинг ҳаммаси уйку олдидан бирданга дармонсизланиб, бир хил овоз чиқариб тўкила бошлади; улар йўқ бўлиб кетар, яна кўринар; тиниклашар, уйку олдидаги кўкимтир сояларга ўхшаб яна пайдо бўлар эди.

...Гитарани тинғиллатаётган ким бўлди?.. Номаълум тилда тез айтилаётган сўзлар... Гитара қоронғи ер қаъридан инженер-агрономнинг қўшиғини жўшиб қуйламоқда... Совуқ қуюқ барглари устаси... Ернинг ҳаммаёғи – тўрт томонидан хохологан адоқсиз шайтоний садолар келади... Хохолашади, тупуришади, улар нима қилишяпти ўзи? Ҳали қоронғи тушмаган, аммо зулмат Камилани улардан яширади, аздаги каллаларнинг хохолашлари зулматга айланади... тишлар орасидан қоп-қора аламзада кулги ажралиб чиқади ва ҳавога аралашиб, буғга айланади, булут бўлиб қолиш учун юқорига кўтарилади... Одамларнинг ичак-чавоғидан ясалган тўсиқлардан тупроқ пайдо бўлади, одам кўзларининг уфқларидан осмон яратилади... Отларнинг қовурғалари тор сингари довул қоқади... Мана, мотам маросими ўтказилмоқда, Камилани дафн этишмоқда. Қора қареталарнинг ғилдираклари мажақлаб ташлаган кўзлари кўпиклар устида сузиб юради... Ўлик денгизда кўз пайдо бўлади!.. Унинг яшил кўзлари... Зулмат ичида нега аравакашларнинг оппоқ қўлқоплари яркираб кўринади? Маросимдагилар орқасидан болаларнинг суяклари қўшиқ қуйлайдилар: “Оймомо, оймомо, берган ананасларингни ол, пўчоғини тоғорага сол!” Ҳатто энг ушоқ суякчалар ҳам шундай қуйлашади...нега ҳаёт одатдагидек давом этаверади?... Нега трамвайлар тўхтаб қолмайди?... Нега ҳамма-ҳамма бирданга ўлмайди? Камила дафн этилгандан кейин ҳеч нарса қолмаслиги керак, қолган нарсаларнинг ҳаммаси сохта, ортиқча, аҳамиятсиз... Уларнинг устидан фақат қулиш лозим... Миноралар кулгидан кулаб тушади... Хотираларни тиклаш учун чўнтақларингни титкилайсан... Камила яшаган даврлардан қолган чанг зарралари... Ҳар хил чиқиндилар... Соч... Чамаси, ҳозир Камила... Соч... Ифлос ташриф қоғози... У қолбаса ва консерваларни контрабанда йўли билан итальянларнинг дўконларида пуллайдиган дипломатика! Қуйла, дунё... Кема ҳалокати... Қутқарувчи чамбаракларнинг оппоқ тожлари... Қуйла, дунё... Унинг қучоғида Камиланинг ҳаракатсиз танаси... Улар кўчалардан ўтиб боришмоқда. Ҳаяжондан тиллари дол... У оқариб кетган, гапирмайди, жисмсиз... Қўлини сўраса бўлмайми?..

Унинг ўргимчакдек вазнисиз баданини ушлайди, қўлларини излаб топади; у ерда қўл ўрнида бўм-бўш енг осилиб туради...

Телеграф симларида... Телеграф симларига қараганинда вақт сезгисини йўқотасан, аммо мана Яҳудийлар кўчасидаги уйчадан қора кўзойнакли беш киши чиқиб келади, бешаласининг чаккасидан қон тизиллаб оқади... У жонжаҳди билан уни кутаётган Камиланинг ёнига боришга уринади...

Кара де Анхел тушида қўлларини ёзиб, ракиблари билан жанг қилади... Кўзи тинади... Йиғлайди... Тишлари билан уни одамлар тўдасидан ажратиб турган зулматнинг юпқа чойшабини йиртишга уринади. У ёқда – тепаликда каноф чодирда ўйинчоқлар, мевалар, елим гиламчаларни сотишади... У тирноқларини чиқаради... Аччиқланади... Кўприкка ташланиб Камиланинг олдига ўтишга ҳаракат қилади, аммо қора кўзойнакли беш киши йўлини тўсиб туришибди. “Қаранглар, уни бурдалаб ташлашяпти!.. – кичқиради уларга. – Мени ўтказиб юборинглар, ҳали бутунлай майдаланмаган!.. У ўзини ҳимоя қила олмайди, сабаби жони йўқ! Кўрмаяпсизларми?.. Қаранглар! Қаранглар, ҳар бир сояда мева бор, ҳар бир мева Камиланинг бир бўлаги! Наҳотки, ўз кўзингга ишониб бўлса? Уни қандай кўмишганини кўрдим, аниқ биламанки, бу бошқа одам, у мана шу ерда, мана шу қабристонда муаттар хид сочиб турган беҳи, манго, нок ва шафтолилар орасида, унинг танасида оппоқ каптарларга айланган бир дюжина, юзта пахтадан ясалган каптарлар, бўйнига тақилган рангдор ленталарга “Сени унутмайман”, “Ўлгунча севаман”, “Ҳар доим ёнимдасан”, “Абадий ёд эт”, “Мени унутма” каби таъсирли сўзлар ёзилган...” Унинг сўзлари сурнайнинг чийилдоқ овози ва қуритилган ичак-чавоқлардан ясалган ноғораларнинг гумбур-гумбурига кўмилиб кетди. Бир тўда одамлар, уларнинг орасида эски арава ғилдирагига ўхшаган катта оёқларини юқори кўтарган ёши катталар ҳам бор... бешта қора шарпа битта тери ичига жойлашган... Уйқусираган тутунлар орасида сароб изғийди. Салгина нарида уларнинг шакл-шамойили чаплашиб кетади... Ҳаводан сув ичадилар. Қўлларида байроқдай кўтарилган ҳаво тўлқинлари қалтирайди... Конкада учиб юрадилар... Кўзга кўринмас конка учувчилар ичида Камила ҳам сирғанади, кўзгу ёнида на яхшилик, на ёмонликни фарқиға бормайдиганлар... У ўзини ҳимоя қилиб ёқимли овоз билан жавоб қайтарганда атир-упалар таралгандек бўлади: “Йўқ, йўқ, бу ерда эмас!..” – “Нега бу ерда эмас?..” – “Сабаби мен ўлганман!” – “Хўш, нима бўпти!” – “Ҳеч нарса!” – “Нима дединг менга, нима?..” Тўсатдан уларни бепоён осмондан келаётган совуқ ва чопиб кетаётган қизил чолворли оломон ажратиб қўяди.. Камила уларнинг орқасидан эргашади... Ўрнидан қўзғалиши мумкинлигини сезгач, изма-из югуради... Ноғоранинг сўнгги зарбасидан кейин саф қўққисдан тўхтаб қолади... Сеньор Президент келмоқда... Олтинранг жонзот... Омма орқага тисланади, қалтирайди... Қизил чолворли кишилар бошларини ўйнатадилар... Қойил! Қойил! Яна бир марта! Такрорланг! Қандай моҳирлик билан бажаришади-я!.. Қизил чолворли одамлар буйруқни эмас, омманинг овозини эшитадилар ва ўз бошларини юқорига отишда давом этадилар... Уч босқич!.. Бир! Калла олинсин!.. Икки! Юқорига отилсин! Юлдузлар сочларини тараб кўйишсин! Уч! Қўл билан ушлаб, жойига кўйилсин!.. Қойил! Қойил! Яна бир марта! Такрорлансин!.. Ана шундай! Такрорлансин!.. Боши узилган товукнинг гўшти қизаради... Аста-секин овозлар учади... Ноғора садоси эшитилади... Ҳеч ким кўришни хоҳламаган нарсани ҳамма кўради... Қизил чолворли одамлар бошларини қўлга олиб, осмонга отадилар, аммо тутиб ололмайдилар... Юқоридан қайтиб тушаётган бошлар қўллари орқасига боғланиб икки қатор териб кўйилган ҳаракатсиз мурдалар устига тушиб, пачак-пачак бўлиб кетади.

Эшикни қаттиқ тақиллаши Кара де Анхелни уйғотиб юборди. Қандай даҳшатли туш! Хайриятки, бу фақат туш. Дафн маросимидан қайтгандан кейин ҳар хил хаёлларни унутиб, енгиллаша бошлаганини сезади. Ким тақиллатаётганини билишга ошиқади. Генералдан хабар келдимикан ё президент хузурига шошилиш чакориришмоқдами?

- Салом...
- Салом, – жавоб берди мулозим баланд бўйли, кичкина юзлари қизғиш кишига. У Кара де Анхелнинг овозини эшитиб бошини эгди ва узоқни кўролмайдиган кўзларини қадаб, уни яхшилаб илғаб олишга уринди.
- Марҳамат қилиб кечиринг. Менга айтолмайсизми, мусиқачилар тайёрлайдиган сеньора шу ерда турадимиз? Мотам либосидаги сеньора?
- Кара де Анхел унинг бурни тагида эшикни ёпиб қўйди.
- Кўзи ўтмас киши суҳбатдошини таниб олиш учун яна бир оз қараб турди. Олдида ҳеч ким йўқлигини сезгандан кейин қўшни уйга қараб юрди.
- Оқ йўл, митти Томасита, омадингиз келсин!
- Бозор айлангани кетаяпман!
- Иккала овоз бир пайтда чиқди. Эшик олдида яқинлашган Бўғмаилон гап қўшди:
- Бекорчилар.
- Ундай деманг...
- Эҳтиёт бўлинг, ўғирлаб кетишади!
- Рост айтасиз, ортиқча оғиз кимга керак!
- Кара де Анхел эшик олдида келди.
- Ишларингиз қалай? – сўради у турмадан қайтган Бўғмаилондан.
- Аввалгидек.
- Нима дейишяпти?
- Ҳеч нарса.
- Васкесни кўрдингизми?
- Йўқ, бўлмади, овқатни олишга олишди, аммо салдан кейин шундайлигича қайтариб беришди!
- Демак, у турмада эмас экан...
- Савагга қўл тегизилмаганини кўриб, оёқларим қалтираб кетди, аммо бир хизматчи сеньор уни ишга олиб кетишган, деб айтди.
- Турма бошлиғими?
- Йўқ. Бу палидни олдимдан ҳайдаб юбордим, у билагимдан ушламоқчи бўлди. Камила яхшими?
- Аҳволи ёмон... сўлиб бораёпти, бечора!
- Жудаям, жудаям ёмонми-а? Янаям бахти бор экан; бизни аҳволимизга тушган одам тағинам нариги дунёга жўнаб қолмасинми?.. Сизга ҳам раҳмим келади. Сиз учун ҳам бориб Исо де Марседга илтижо қилсаммикин? Ким билсин, балки мўъжиза юз берар?.. Бугун эрталаб турмага бораётиб, муқаддас даргоҳга бир кириб чиқдим, шам ёқдим ва астойдил сиғиниб, ялиниб-ёлвордим: “Кўряпсанми, жафокаш ота, сенга бош уриб келдим, сен бизнинг халоскор отамизсан, бизга мадад бер ва нолаи зоримизни эшит, маъсума кизнинг шифо топиши сенга боғлиқ – у ўлмаслиги керак. Мен бугун эрталаб, ҳали ўрнимдан турмасдан Муқаддас онамизга илтижо қилдим, ҳозир эса сени безовта қилиб, шу илтижони такрорлайман. Сенга атаб шам ёқаман ва беқиёс қудратингга ишониб орқамга қайтаман; яна бир куни хузурингга бош уриб келиш ва илтимосимни ёдингга солишдан умидворман.
- Карахтлиги тўла тарқалмаган Кара де Анхел ҳамон туш оғушида кезарди: кўзлари уккиникига ўхшаган прокурор қизил чолворли кишилар орасида имзосиз хатни ушлаб масхарабозлик қилар, уни ўпар, ялар, чеккаларини кемириб, қайта-қайта ўпиб, яна кемиришга тушар эди...

ХАТАРЛИ ЙЎЛ

Генерал Каналеснинг терга ботган, хориб-толган оти сўниб бораётган ёруғлик қўйнида қоқилиб-суқилиб зўрга қадам ташлайди. Ивиб, шалвираб қолган чавандоз эгарда аранг ўтирганига қарамай, жиловни маҳкам ушлаб олган эди. Қушлар тўқайзорларга кириб кетди, булутлар тоғ устига ястанди; чавандоз юқоридан-пастга, пастдан-юқорига дам олмасдан, тўхтамасдан йўл босади. Ҳозирча уйқусизлик ва чарчоқ уни ҳолдан тойдиргани йўқ. Бошни

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

айлантирадиган эниш ва кўтарилиш; туби мудроқ тошларга тўла серғалва дарёлар, отни ямлаб ютадиган шиддатли оқимлар; тик, сирғанчиқ ёнбағирлар, туёқ остидан кўчган тошларнинг гулдираб жарликка қулаши; одам қадами тегмаган чакалакзорлардаги тиканли маймунжонлар; миш-мишларга кўра жодугарлар ва қароқчилар макон тутган кийик сўқмоқлари – бари орқада қолди.

Тун узун тилини чиқарди. Атроф шудрингдан ҳўл бўлган текислик. Қора шарпа чавандозни отдан туширди, ёлғиз қакқайиб турган кулбага олиб кирди ва товуш чиқармасдан ғойиб бўлди. Аммо тез қайтиб келди. У чирилдоқлар чир! чир! чир!.. – чириллаб ётган кулбага бекорга қайтиб келгани йўқ. Шарпа кулбада кўп турмади, яна ғойиб бўлди. Мана, яна қайтди... Кетади ва қайтади. Киради ва чиқади. Кетганда йўловчи хақида хабар берадимми? Қайтганда у ҳалиям тургани ёки ғойиб бўлганини аниқламоқчи бўладими? Буниси номаълум...

Ниҳоят, у кулба олдига келиб тўхтади. Шамол дарахтлар япроғида сакрайди. Курбақалар тунги мактабида юлдузларни санашга ўргатади. Ҳамма нарса овқатланиш вақти келганидан дарак беради. Чироқ нури бешта ҳиссиётни қитиклайди... Кулба олдида жим ўтирган индамас тош-метин кишининг кўз ўнгида нарсалар маълум шакл-шамойилга кирди; у сабр-тоқат билан тонгни кутар ва ухлаб қолган йўловчининг бир текис нафас олишига тикилиб ўтирарди. У кечаси қора шарпа, кундузи – одам бўлиб қолади. Боя чавандозни отдан туширган эди. Ниҳоят, тонг ёриша бошлаганда гулхан ёқишга тугинди: тутундан қорайган тошларни салб шаклида тахлаб чиқди, сочилган кулларни қарағай бутоғи билан супурди ва қуруқ шох-шаббалар устига йирик ғўлаларни қўйиб, олов ёқди. Ҳўл ўтин чирсиллаб ёнди, зағизғондек чириллади, терлади, тўлғанди, йиғлади, қулди... Йўловчи уйғонди ва уёқ-буёққа аланглаб, тахтадек қотиб қолди: у қаерга келиб қолганига ҳайрон эди. Қўлидаги тўппончасини маҳкам ушлаб, бир сакраб эшик олдига келди – осонликча таслим бўлмайди. Қора одам даҳшатли қуролдан заррача чўчимасди, такаллуф қилиб ўтирмай, оловда шакиллаб турган идишга ишора қилди. Генерал унга эътибор бермай эҳтиёткорлик билан кулба эшигидан бошини чиқарди, шубҳасиз, аскарлар қуршаб олган бўлса керак, аммо қаршисида фақат қизғиш тутун қоплаган кимсасиз текислик ястаниб ётарди. Поёнсиз текисликлар! Каптарлар ювиб қўйган осмон. Дарахтлар. Булутлар. Чириллаган ўткир товушлар. Амата га боғланган оти мудрамоқда. Кўраётганлари туши эмаслигига ишонч ҳосил қилиш учун нафасини ичига ютиб, атрофга қулоқ солди; қушларнинг жарангдор овози ва отиб келаётган тонг сокин аллалаётган серсув дарёнинг эриниб шовуллашидан бошқа ҳеч қандай садо йўқ. Пиёладаги қайноқ қаҳвага тизиллаб тушаётган қумшақарнинг овози деярли эшитилмасди.

– Йўқ, сен бошлиқларга ўхшамайсан... – дўриллаб сўз қотди уни отдан тушириб олган киши. У орқа томонига тахлаб қўйилган қирқ-эллик боғ маккажўхори поясини кўрсатмасликка ҳаракат қиларди.

Йўловчи ҳамхонасига синчиклаб қаради. Пиёлдан лабини узмай бошини силкитиб қўйди.

– Татита!... – деди номаълум киши хурсандчилигини яширишга уриниб. Дайди итдек бесаранжом кўзларини генералга тикди.

– Мен – қочқинман...

Нотаниш киши маккажўхориларини унутиб, йўловчига қаҳва қуйиб бериш учун яқинроқ келди. Ғамдан қадди букилган Каналес гапира олмади.

– Мен ҳам, суньор; мен маккажўхориларни олиб кетиш учун бу ерга қочиб келдим. Аммо мен ўғри эмасман, бу мени ерим, уния, хачирларимниям мендан тортиб олишди...

Генерал Каналес ҳиндунинг сўзларига қизиқиб қолди: ўғри бўлмай туриб, қандай ўғирлик қилиш мумкин?

¹ Амата – ҳамиша яшил бўлиб турувчи дарахт.

² Татита (тата) – қатталарга ҳурмат кўрсатиб, эркалаб айтиладиган сўз.

– Кўряпсизми, татита, мен ўғирлик қилдим, аммо ўғри эмасман, сабаби мен, ҳа, ҳа, мен бу ерга яқин бўлган жойдаги ерни эгаси эдим, саккизта хачирим бор эди. Уйим, хотиним, ўғилларим бор эди, мен сизга ўхшаган ҳалол одам эдим...

– Хўш, ундан кейин-чи...

– Уйга бир йил бурун маҳаллий бошлиғимиз муқаддас Сеньор Президент номидан келиб, унга қарағай тахталарини ташиб берасан, деди. Мен хачирларимда ташиб бердим, суньор, бошқа нимаям қила олардим... У хачирларимни кўргач, мени қамокқа олишни буюрди, бу муттаҳам алькальд¹ билан тил бириктириб, хачирларимни бўлиб олишди. Мен ўз молимни ва бажарган ишларим ҳақини талаб қилдим, бошлик бўлса, сен ифлос ҳайвонсан, агар тилингин тийиб юрмасанг, сени сепо² га солиб ўлдираман, деб дўк урди. Жуда яхши, суньор бошлик, деб жавоб бердим унга, мени нима қилсанг қилавер, аммо бу хачирлар меники дедим. Бошқа ҳеч нарса дея олмадим, сабаби, у бошимга урди, мен ҳушимдан кетиб, ағдарилиб тушдим.

Мусибатга учраган кекса жангчининг оппоқ мўйлови остида аччиқ истехзо пайдо бўлди. Ҳинду овозини кўтармасдан бир оҳангда давом этди:

– Касалхонадан чиққанимдан кейин ўғилларингни армияга олишмоқчи, агар уч минг песо берсанг, қутулиб қолади, деган хабар келди қишлоқдан. Ўғилларим ҳали жуда ёш эди, мен комендатурага югурдим, еримни гаровга бериб, уч минг песо тўлагунимча ўғилларимни армияга жўнатмай туринглар деб илтимос қилдим. Пойтахтга бордим, у ерда хорижлик адвокат суньор билан гаплашиб, битга қоғоз ёзиб берди ва еринг эвазига уч минг песо берамиз деб айтди. Улар менга шундай дейишди, аммо қоғозга бутунлай бошқа нарса ёзилган экан. Кўп ўтмай суддан бир одам келиб: бу жой эди сеники эмас, уни сен хорижлик суньорга уч минг песога сотгансан, хозирок бўшатиб қўй деб буюрди. Мен Худо номига қасам ичиб, бу нотўғри гап, бундай бўлмаган деб айтдим, аммо менга эмас, адвокатга ишонишди, энди мен ўз еримдан чиқиб кетишим керак. Мендан уч минг песо олишганига қарамасдан ўғилларимни армияга жўнатишди. Битгасини чегарани кўриқлаётган жойида ўлдиришди, иккинчиси бедарак кетди, у ҳам ўлган бўлса керак: уларнинг онаси – хотиним терламадан ўлди. Шунинг учун, тата, мен ўғирлик қилсам ҳам ўғри эмасман, майли, мени ўласи қилиб урсинлар, сепода бўғиб ўлдирсинлар.

– ... Мана биз, ҳарбийлар, кимларни ҳимоя қиламиз!

– Нималар деяпсиз, тата?

Ўта адолатсизликни кўриб азобланган ҳар бир виждонли одам сингари кекса Каналес қалбида ҳам ғазаб бўрони жўш урди. Ҳаммаёқда қон оқиб ётгандек туюлди, ватанида кўрганларининг ҳаммаси мислсиз азобга айланди. Бутун вужуди – бадани ва мияси, сочларининг илдизи, тирноқларининг остида, тишлари орасида чидаб бўлмайдиган оғриқ турди. Атрофида нима бўлаяпти ўзи? Илгари у ҳеч қачон боши билан эмас, фақат фуражкеси билан ўйлар эди. Ҳарбий бўлиб ватан сотқинлари томонидан кўкка кўтариладиган юлғичлар тўдасини, золимлар ҳокимиятини кўриқлаш, қувғинда сарсон-саргардон бўлиб очликда ўлгандан кўра разиллик эмасми? Эзгу орзу-умидларни, кадрдон юртини, халқини сотганлар тузумини кўриқлашни қайси шайтонлар биздан талаб қилишмоқда?

Ҳинду ғалати мавжудотни кўргандек, ҳеч нарса тушунмай генералга анқайиб қолди.

– Кетайлик, татита... бўлмаса отлик полиция бостириб келиб қолади.

Каналес ҳиндуга бирга кетишни таклиф қилди; дарахт ўз илдизидан ажралгандек, ерсиз қолган ҳинду таклифга рози бўлди, бу муносиб эҳсон эди.

Улар оловни ўчирмасдан кулбадан чиқиб кетдилар. Катта машаққатлар билан чангалзорлардан йўл очиб бордилар. Қоплонлар сўкмоғидан юрдилар. Соя. Нур. Соя. Нур. Нақшинкор япроқлар. Орқага қараб, кулба учар юлдуздек чарақлаётганини кўрдилар. Туш пайти. Ҳаракатсиз булутлар. Ҳаракатсиз

¹ Алькальд – дастлабки пайтларда испан тилини биладиган ҳинду; кейинчалик ҳакам (судья).

² Сепо – қишан; Лотин Америкасидаги қийноқ усулларидан бири.

дарахтлар. Умидсизлик. Кўзни оладиган шуълалар. Тошлар ва яна тошлар. Майда чивинлар. Ҳозиргина дазмол қилинган ички кийимдек тоза, иссиқ курук суяклар. Гулгула. Қўрқоқ кушларнинг шовқин солиб учиши. Сув ва ташналик. Жазирама. Манзараларнинг ўзгариши ва абадият каби, иссиқлик каби ҳаракатсиз вақт...

Генерал бўйинини дастрўмол билан ўраб олди. Ҳинду оти билан ёнма-ён пиёда борарди.

– Ўйлайманки, тун бўйи юриб борсак, эрталаб чегарага яқинлашамиз. Энди таваккал қилиб катта йўлга чиқамиз; мен “Лас Альдеас”га – танишларим олдига боришим керак...

– Тага! Катта йўлгами? Нималар деяпсиз? Бир зумда отлик полиция тутиб олади!

– Қўрқмасдан орқамдан юравер. Таваккал қилмаган одам ютқзади, у ердаги танишларим биздан ёрдамини аямайди.

– Эй, бўлмади, тата!

Қўрқиб кетган ҳинду яна қўшимча қилди:

– Эшитяпсизми? Эшитяпсизми, тата?..

Отлик гуруҳ яқинлашиб келарди, аммо туёқлар товуши тезда узоқлашиб, йўқолиб кетди, гуруҳ гўё орқага қайтгандек туюлди.

– Жим!

– Отлик полиция, тата, сизга нима дейётганимни ўзим яхши биламан, “Лас Альдеас”дан чиқишимиз учун катта доира қилишга тўғри келади, лекин узоқ бўлсаям эски йўлдан кетаверганимиз маъқул.

Ҳиндунинг изидан генерал бошқа томонга бурилди. Шошилиш зарур эди, отнинг жиловидан етаклашга тўғри келди. Дара уларни борган сари ичига ютар, улкан чиганоқ ичидан кетишаётгандек туюларди. Бир кучайиб, бир пасайиб турган шамол дарахтларни силкитиб, гўё хавф-хатардан дарак берадиган сирли кушларни кўрқитиб учириб юбормоқда эди. Қизғиш булутчалар юлдузлар билан бирга сузишади – буларнинг ҳаммаси илгари турган жойларида қолиб кетди. Ҳозир у ердан отлик полиция ўтиб борарди.

Туни билан йўл юрдилар.

– Тепага чиқсак бўлди – “Лас Альдеас”га етамиз, хўжайин...

Ҳинду отни етаклаб олдинда кетди. Каналес келаётгани ҳақида яқинлари – уч опа-сингил – қариқизларга хабар бериш лозим эди. Улар осойишта, тинч ҳаёт кечиришарди: троицадан – томоқ оғриғигача, хотира маросимидан – шамоллашгача, тиш йиринглашидан – биқин санчишигача барчасини бирга баҳам кўришарди. Улар янгиликни эшитдилар. Хушдан кетишларига бир баҳя қолди. Генералга ётоқхона ажратдилар. Меҳмонхона тўғри келмас эди. Бу кишлоқларда шундай одат ҳукмрон: келган меҳмон овозининг борица “Аве Мария! Аве Мария!” деб қичкириши керак эди. Генерал тутила-тутила, ҳорғин товущда бошига тушган кулфат ҳақида гапириб берди, қизини эслаганда кўз-ёши тўқди. Қариқизлар аччиқ-аччиқ йиғлаб, бир нафас бўлса-да, ўз ғамларини, яқинда вафот этган онаси учун мотам тутаётганларини унутдилар.

– Биз, албатта, нима бўлганда ҳам қочишингизга қўмак берамиз. Мен бориб, қўшниларим билан гаплашиб келаман... бундай пайтда контрабандистларни эсламай бўладими?.. Оҳ, яхши биламан! Барча кечувларни полиция кўриқлайди.

Каттаси шундай деб, сингилларига савол назари билан тикилди.

– Синглим тўғри гапиряпти, генерал, қочишингизга ёрдам берамиз. Йўлга озгина озиқ-овқат ола кетсангиз, ҳалақит бермайди, мен овқат тайёрлайман.

Қўрққанидан тиш оғриғини ҳам унутиб қўйган кичик сингил ўртанча опасига қўшилди:

– Сиз бугун кун бўйи шу ерда қоласиз, зерикмаслигингиз учун мен ёнингизда бўламан.

Генерал қаттиқ таъсирланиб, опа-сингилларга қаради. Улар қалтис ишга қўл урмоқда эдилар. Сокин овозда азият етказгани учун узр сўради.

– Нималар деяпсиз, генерал!

– Ундай деманг, генерал, кераги йўк!
 – Қадрдонларим, менга самимий меҳрибонлигингизни кўриб турибман, аммо ўзингизни қанчалик хавф-хатарга қолдираётганингиз ҳам менга маълум...

– Бу дўстлик бурчи... Сиз, генерал, онамиз вафотидан кейин бизга қанчалик оғир бўлганини тасаввур ҳам қила олмайсиз..

– Онажонингиз қандай дард билан оғриган эди?

– Буни сизга синглимиз айтиб беради, биз эса бориб ишимизни битирайлик...

Катта сингил шундай деб хўрсиниб қўйди. Кейин ошхона томон юрди, кўйлаги астидаги корсет охиста ғижирлади. Ўртанча сингил товукхона ёнидаги эски аравалар орасида озик-овқатларни халтачага жойлаш билан банд эди.

– Онамизни пойтахтга олиб боролмадик, бу ерда эса касалини аниқлай олишмади; сиз, генерал, бунақа ишларни яхши биласиз-ку. Оғриб ётди, узок ётди... Жуда қийналди! У кўз ёши тўкиб, йиғлаб-йиғлаб кетди, бу ёруғ дунёда бизни ёлғиз ташлаб кетиш унга кўп оғир эди. Шундай бўлди... Энди бизнинг ҳозирги аҳволимизни тасаввур қилинг: даволаган шифокор билан қандай ҳисоблашишни билмай ўтирибмиз, у ўн бешта ташрифи учун мана шу уйимизни баҳосига тенг келадиган пул, бунинг устига отамиздан мерос қолган ҳамма нарсани талаб қилмоқда. Кечирасиз, бир дақиқа, йигитингиз нимани хоҳлаяпти – хабар олиб келай-чи...

Кичик сингил чиққач, Каналесни уйқу босди. Кўзлари юмилиб, бадани пардек енгил тортди...

– Нима излаяпсиз?

– Кечирасиз, қаерга ўтирсам бўлади?..

– Анави ерга, кўряпсизми? Аравани орқасига...

Соат ўн иккида генерални уйғотишди ва тушликка таклиф этишди. Чипилин¹ баргларига ўралган гуруч. Қайнатма шўрва. Косидо². Қовурилган товук. Ловия. Банан. Кофе.

– Аве Мария!

Сиёсий бошлиқнинг³ овози тушликни бузди. Ранги оқарган сингиллар нима қилишни билмай қолишди. Генерал эшик орқасига беркинди.

– Бунчалик кўрқиш ярашмайди, азизаларим, мен етти шохли шайтон эмасман-ку! Меҳмонни бунчалик илтифотсизлик билан қаршилаганингизни тушуниб бўлмаяпти, мен сизларга ниҳоятда яхши муомала қиламан-ку! Буни ўзингиз жуда яхши биласиз!

Бечораларнинг тили калимага келмай қолди.

– Ҳатто... кўнгил учун ҳам ичкарига таклиф қилмайсизлар, стул келтириб кўймадингиз, полга ўтир, десангизлар ҳам майли...

Кичик сингил қишлоқнинг олий мартабали раҳбари учун стул келтирди.

– Катта раҳмат! Дарвоқе, сизлар билан яна ким тушлик қилаяпти? Кўриб турибманки, уч кишига мўлжаллаб дастурхон ёзилган. Тўртинчи тарелка кимники?

Учала сингил баравар генералнинг тарелкасига қарадилар.

– Буми? Наҳотки... – чайналди катта сингил, қаттиқ сиқилган бармоқлари қарсиллаб кетди.

Ўртанча сингил ёрдамга шошилди:

– Сизга қандай тушунтиришнйям билмайман, гап шундаки, онам ўлгандан кейин ҳам ҳар доим тарелкасини столга қўямиз, руҳи ёлғиз қолмасин деймиз...

– Ўлай агар, бу аҳволда ҳаммангиз спиритка⁴ бўлиб қоласизлар...

– Тушлик қилган эдингизми, майор?

– Худоба шукур, ҳозиргина хотиним тўйдириб юборди, тушликдан кейин дам олишга улгурмасимдан бурун ички ишлар вазиридан телеграмма келди.

¹ Чипилин – овқатга ишлатиладиган хушбўй ўсимлик.

² Косидо – гушт ва сабзавотлардан тайёрланган таом.

³ Сиёсий бошлиқ – ҳукумат томонидан қўйиладиган масъул раҳбар.

⁴ Спиритка – ўлганлар руҳи нариги дунёда яшайди ва улар билан сўзлашиш мумкин, деган мистик таълимотга ишонувчи аёл.

Агар шифокор билан ҳисоб-китоб қилмасангизлар, иш судга оширилади...

– Аммо, майор, бу адолатсизлик-ку, адолатсизлик эканини ўзингиз ҳам кўриб турибсиз...

– Адолатсизлик, аммо иложимиз қанча? Худонинг ўзи хоҳлаб тургандан кейин шайтонга сўз йўқ...

– Тушунарли! – кўзда ёши билан хитоб қилди учала сингил.

– Сизларни асло ранжитмаган бўлардим... демак, ўзингизга маълум – тўққиз минг песо, уй ёки...

У ўрнидан туриб эшик олдида борди ва уларга улкан, жуда улкан елкасини дағаллик билан ўгириб хайрлашди. Унинг авзойидан ифлос режа амалга ошадиган кун яқинлашгани англаш қийин эмасди.

Генерал опа-сингилларнинг йиғисини эшитиб эзилди. Улар майор яна қайтади, деб ҳадиксираб эшикни тамбалаб, занжирни илиб қўйишди. Кўз ёшлари қовурилган товукқа томар эди.

– Яшаш оғирлашиб кетди, генерал! Сиз бу мамлакатни ташлаб кетаяпсиз, нақадар бахтиёрсиз!

– Сизларга қандай таҳдид солади у?.. – катта опанинг сўзини бўлди Каналес.

У булоқдек оқаётган кўз ёшларини артар экан, сингилларига мурожаат қилди:

– Сизлар айтинглар...

– Онамизни қабрдан чиқариб ташлайман деб таҳдид солди... – шивирлади кичик сингил.

Каналес кавшашдан тўхтаб, опа-сингилларга жиддий тикилди:

– Қандай қилиб?

– Мана бундай, генерал: онамизни гўрдан чиқариб ташламоқчи...

– Сира эшитилмаган гап-ку бу...

– Мана шундай, генерал; онамизни гўрдан чиқариб ташлайман деб кўрқитаёпти у...

– Нимани даъво қилаёпти?..

– Ҳа, сиз билмайсиз, генерал, қишлоғимиздаги шифокор уччига чиққан муттаҳам экан; бизни бу ҳақда огоҳлантиришган эди, аммо, барибир, то бошимизга тушмагунча бу гапларга эътибор бермаган эдик. Сиз нима қилмоқчисиз?! Қандай ифлос одамлар борлигини тасаввур қилиш жуда қийин...

– Редискадан олинг, генерал...

Ўрганча сингил тарелкани узатди, генерал редискани олаётганида кичик сингил гапни охирига етказди:

– Биз унинг тузоғига илиндик... унинг муттаҳамлиги шундаки, ўсал бўлиб ётган беморларни аввалдан билиб, даҳма тайёрлаб кўяр экан; қариндошлар гўр ҳақида ўйлаб ўтиришмайди ҳам... Вақти келиб, бизда айнан шундай бўлди – онамизни қуруқ зах ерга қўймаслик учун унинг даҳмасидан жой олишга рози бўлдик, бошимизга қандай фалокатлар олиб келишини билмас эдик...

– Мададга муҳтож, муштипар аёллармиз, – гап қўшди ҳикиллаб йиғлаб турган катта опа.

– У юборган ҳисоб-китоб қоғозини кўриб, эсимиз оғиб қолди: ўн беш марта келгани учун тўққиз минг песо, мана шу уй, чамаси, у уйланиш ниётида ёки... ёки агар пулни тўламасак, синглимнинг айтишига қараганда – буниси жуда даҳшатли! – даҳмадан “ўлакса”ларингизни олиб кетасиз, деб талаб қилипти!

Каналес столни муштлиди:

– Ярамас!

У столга яна бир мушт туширди – тарелкалар ва стаканлар жаранглади; бармоқларини ёзиб муштга айлантирди, гўё у фақат дипломли битта муттаҳамни эмас, ҳар қадамда уни шармандалиқ устунига миҳлаб ташлаётган бутун ижтимоий тузумни бўғиб ташламоқчига ўхшарди. “Буларнинг

хаммаси учун, – хаёлидан ўтказди у, – барча аблахларнинг қилмишларига чидаш учун бечора одамларга фаровон турмуш ваъда қилинади. Йўқ, етар! Мухташам салтанатни қачонгача кутиш керак?! Юкоридан пастгача, пастдан юкоригача тўла ўзгариш қилишга қасам ичаман; халқ бундай ўлаксахўр, ун-вонли маишатпарастлар тўдасига қарши кўтарилиши керак, бу ишқмасларни ер ҳайдашга жўнатиш лозим. Тошни тош билан кесиб бўлмайди”.

Қочиш соат ўнга белгиланди, шу уйга дўст контрабандачи ёрдам беришга кўнди. Генерал бир неча кишига – биринчи навбатда қизига хат ёзди. Ҳинду ҳаммол қиёфасида катта йўл бўйлаб чегарагача борадиган бўлди. Хайрлашувга кўп вақт ажратилмади. Туёғи ўраб қўйилган отлар товуш чиқармасдан йўл босди. Опа-сингиллар қоронғи тор кўчада деворга суяниб йиғлашди. Катта кўчага чиқишаётганда зулмат қўйнидан бир қўл чўзилиб, генералнинг отини тўхтатди. Шитир-шитир товушлар эшитилди.

– Кўркитиб юбординг-ку, – гўлдиради контрабандачи. – Ўтакам ёри-лаёзди. Бахтимизга, хавотир оладиган ҳеч нарса йўқ, бу одамлар доктор ишқий қўшиқлари билан маъшукаси кўнглини қандай овлашини кўришга кетишяпти.

Кўча охирида ёнаётган елим машғала олов тиллари билан уйлар, дарахтлар ва дераза остига тўпланган беш-олти кишини гоҳ яқинлаштириб, гоҳ узоклаштириб кўрсатар эди.

– Қайси бири табиб?... – сўради генерал тўппончасини қаттиқ сиқиб.

Контрабандачи отини тўхтатиб, қўлини кўтарди ва бармоғи билан гитарали кишини кўрсатди. Ўқ овози ҳавода янгради, гитарали одам шохидан узилган банан сингари ерга ағдарилиб тушди.

– О-хо-хо!.. Нима қилганини қаранглар!.. Тезроқ қочайлик. Бизни ушлашади... отни... чоптирамиз!

– Ҳам-ма-миз... ҳам... мам-ла-кат-да... тартиб... ўрнатиш... учун... мана... шундай... қилишимиз... керак, – деди Каналес отга сакраб минар экан.

Отларнинг чопиши итларни, итлар товукларни, товуклар хўрозларни, хўрозлар одамларни уйғотди. Улар эриниб, эснаб, керишиб, кўрқа-писа ҳаётга қайтадилар...

Полиция гуруҳи шифокорнинг жасадини олиб кетди. Қўшни ҳовлилардан фонарь кўтарган одамлар чиқишди.

Ишқ қўшиқларини қуйлаётган бир тўда одамлар кўз ёши тўкиб ўтирмади, аксинча, кўрқувдан довдираб, яримянғоч, оқарган қўлларида чироқ ушлаган кўйи жинояткор тун қўйнига тикилганча бакрайиб қолдилар.

– Дарёга етиб келдик, генерал; аммо биз ўтадиган жойга фақат ҳақиқий эркаклар тушади, олдиндан очиқ айтиб қўяй... Ох, ҳаёт, қани абадий бўлса...

– Йўқолсин кўрқув! – хитоб қилди жийрон отда изма-из бораётган Каналес.

– Жуда соз! Бу ерда шундай маҳлуқлар борки, одамнинг ҳидини олса бас, хужумга ташланади. Орқада қолмасдан мен билан изма-из юринг!

Чаплашиб кетган мавҳум манзара: ойнага ўхшаган, гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ ҳаво оқими. Оқаётган дарё шовқини, эгилган қамишлар.

Жарлик орқали кирғоққа пиёда тушдилар. Контрабандачи қайтишда олиб кетиш учун отларни кўринмайдиган жойга боғлаб қўйди. Қора соя босмаган жойларда юлдузли осмон акси жилваланади. Ғалати ўсимликлар, яшил чечаклар қопланган, оқимтир кўзли, оқимтир тишли дарахт шохлари сузиб боради. Қурбақа ҳиди келиб турган сув кирғоқдан-кирғоққа шалопплаб урилади.

Қуролини қўлда ушлаган контрабандачи билан генерал овоз чиқармай, оролчадан-оролчага сакраб ўтишади. Ўз соялари баҳайбат калтакесакларга ўхшаб изма-из эргашади. Баҳайбат калтакесаклар уларнинг сояларига ўхшайди. Майда чивинлар тўдаси юзни талайди. Шамол учирган қанотли захар. Ўз балиқлари, юлдузлари, чуқурликлари, оқимлари билан ўрмон тўрига тушган денгиз, денгиз ҳиди уфуради... Уларнинг боши узра мох тебраниб, узун, шилимшиқ саккизоёқлари билан ҳаётнинг сўнгги қолдиқларини

ушлагандек пайпаслаб кўради. Улар ўтиб бораётган жойлардан ҳатто ҳайвон юришга ботинолмайди... Баҳайбат калтакесак – қачонлардир инсон гўштини татиб кўрган шекилли, контрабандачига кутилмаганда ташланиб қолди. У бир сакраб чеккага чиқишга улгурди. Генерал хатардан сакланиш учун ўзини орқага олмоқчи бўлди, аммо бурилиши билан яшин ургандек қотиб қолди: бу томонда бошқа махлуқ тумшуғини катта очиб ютишга тайёр турар эди. Қалтис ҳолат. Елкасида совуқ нарса ўрмалади, оёқ-қўлига кишан урилгандек, бошидаги ҳар бир соч толаси тиккайиб кетгандек бўлди, тили танглайда қотди. Бармоқлари ўз-ўзидан сиқилди. Кетма-кет учта ўқ отилди, акс-садо такрорланди; йўлини тўсган махлуқ яраланиб қочганидан фойдаланиб, соғу-саломат яна олдинга сакради. Контарбандачи ҳам бир неча ўқ узди. Кўркув ўтиб кетгач, генерал унинг қўлини сиқиб қўймоқчи бўлди, қизиб кетган милтик бармоғини куйдирди.

Осмонга шуълалар таралганда улар мақбара ёнида видолашдилар. Паррандаларнинг мусиқа кутисига айланган зумрад далалар, қуюқ чангалзорлар орасидаги тоғлар ҳамда ёввойи ўрмонлар устида баҳайбат калтакесакларга ўхшаган булутлар нур хазинасини елкасига ортиб, сузиб борарди.

3-ҚИСМ

ҲАФТАЛАР, ОЙЛАР, ЙИЛЛАР

ЗУЛМАТДАГИ СУҲБАТ

Биринчи овоз:

– Бугун қандай кун?

Иккинчи овоз:

– Дарҳақиқат, бугун қандай кун?

Учинчи овоз:

– Тўхтанглар... Мени жумада қамокқа олишганди: жума... шанба... якшанба... душанба. Ҳақиқатан ҳам мен неча кундан бери бу ерданман? Сирасини айтганда, бугун қандай кун ўзи?

Биринчи овоз:

– Менга шундай туюлди.... Сизларда қандай?.. Назаримда биз жуда узокдамиз, даҳшатли даражада узокда...

Иккинчи овоз:

– Бизни ташландиқ гўристонга ташлаб, унутиб кетишди...

Учинчи овоз:

– Бундай деманг!

Иккала биринчи овоз:

– ...май-миз!

Учинчи овоз:

– Аммо сира жим тура кўрманглар; мен сукунатдан кўркаман; худди зулмат ичидан бир кўл чиқиб, мени ушлаб бўғаётгандек туюлади.

Иккинчи овоз:

– Жим турманглар, жин урсин! Шаҳарда нима қилишяпти, ахир сиз энг кейин келдингиз-ку; у ёқда, умуман, халқ нималарни гапирмоқда? Баъзан менга бутун шаҳар бизга ўхшаб зулмат ичига кўмилиб қолгандек, улкан деворлар билан ўралган кўчалар ўтган қишдан қолган ўлимтик лойларга тўлиб кетгандек туюлади. Сизларда қандайлигини билмадим, қиш охирлаганда бутун шаҳарни лой босиб кетади, деган ўй мени қийнайди. Шаҳарни эслаб гапирганимда иштахам жуда очилиб кетади: қанийди, ҳозир биттагина калифорния олмаси бўлса...

Биринчи овоз:

– Апелсинларни хохламайсизми? Йўқ, бир пиёла қайноқ чой ича олганимда ниҳоятда бахтиёр бўлардим!

Иккинчи овоз:

– Шаҳарда ҳеч нарса ўзгармаган, бу-ку маълум гап: ҳаммаси аввалгидек, гўё биз қамалмаганмиз. Трамвайлар қатнаб турибди. Хўш, соат неча бўлди?

Биринчи овоз:

– Тахминан шундай...

Иккинчи овоз:

– Тасаввур ҳам қилолмайман...

Биринчи овоз:

– Чамамда...

Учинчи овоз:

– Тўхтаманглар, гапираверинглар, азиз-авлиёлар ҳақи, тўхтаманглар, гапираверинглар... Сукунат мени кўрқитади: мен кўрқаяпман; худди зулматдан бир қўл чиқиб, томоғимдан ушлади ва бўғаётгандек туюлади!

Тутилиб, зўрға давом этади:

– Бу ҳақда гапирмасам бўларди, аммо бизни бўғизлашади, деб кўрқаман...

Биринчи овоз:

– Тилинг танглайингга ёпишсин! Калтаклашганда жуда даҳшатли бўлса керак.

Иккинчи овоз:

– Жазога дучор бўлганларнинг эваралари ҳам бу мудҳиш кунни унута олмайдилар.

Биринчи овоз:

– Доим шаккоклик қиласизлар, яхшиси, жим бўлинглар!

Иккинчи овоз:

– Рухонийлар учун дунёдаги ҳамма нарса шаккоклик...

Биринчи овоз:

– Аҳмоқлик! Каллангизни еб қўйибсизлар!

Иккинчи овоз:

– Айтаяпман-ку, рухонийлар доим бировни кўзига қараганда ҳам кир кидирадилар.

Учинчи овоз:

– Тўхтаманглар, гапираверинглар; азиз авлиёлар ҳақи, тўхтаманглар. Жимжитлик мени кўрқитади, мен кўрқаман; худди зулмат ичидан чиққан қўл томоғимдан тутади-ю, бўғиб ўлдиреди!

Ўша тунда қўлга олиниб тор қоронғи камерага ташланган гадолар орасига талаба билан ҳуқуқ ҳимоячиси Абел Карвахел ҳам қўшилган эди.

– Менинг қамалишим, – деган эди Карвахел, – жуда қайғули ҳолатда амалга оширилди. Шу кунни тонгда оксочимиз нон олиб келгач, хотинимга аскарлар уйимизни қуршаб олишганини айтди. Хотиним бу хабарни шу заҳотиёқ менга етказди, аммо мен бунга унчалик эътибор бермадим, ўзимча спиртли ичимликлар сотадиган қандайдир контрабандачини қамокқа олишмоқчи деб ўйладим. Хотиржам соқолимни олдим, ваннага тушдим, нонушта қилиб кийиндим. Президентни табриклаш учун боришим керак эди. Режаларим пуфакдек ёрилиб кетди... эшигим олдида расмий форма кийиб, савлат тўкиб турган ҳарбий прокурорни кўриб: “Салом, ҳамкасб, сизни кўрганимдан хурсандман!” – деб саломлашдим. “Сизни олиб кетишга келдим, – жавоб берди у. – Тез бўлинг, кечиқиб қолдик!” Биз биргаликда бир неча қадам юрдик, уйимни қуршаб олган аскарлар нимага келганини биласизми, деган саволига “йўқ” деб жавоб бердим. “Ундай бўлса, мен айтаман, исёнчи, – хитоб қилди у. – Улар сизни қамокқа олишга келишди.” Мен унинг юзига қараб ҳазил қилмаётганини англадим. Шу пайтда бир зобит келиб қўлимдан ушлади ва соқчилар қуршовида шалвираган танамни мана шу зиндонга ташлади. Фрак ва цилиндрда.

Озгина сукунатдан кейин у қўшимча қилди:

– Энди сизлар гапиринглар; мен сукунатдан кўрқиб қолдим, кўрқиб кетаяпман.

– Бу нимаси? – бақирди талаба. – Пономарнинг боши музлаб қолибди, тегиримон тошининг ўзи.

– Қаердан била қолдингиз?

– Туртиб кўрдим, у ҳеч нарсани сезмайди.

- Мени туртмай гапиринг, саволингизга жавоб бериб турибман-ку...
- Унда мен кимни туртдим? Сизними, ҳуқуқшунос?
- Йўқ...
- Демак... Демак, ёнимизда марҳум ётибди!
- Йўқ, марҳум эмас, бу мен...
- Сиз кимсиз ўзи? – талабани йўтал тутди. – Музлаб кетибсиз-ку!
- Жавоб зўрға эшитилди:
- Сизларнинг шеригингизман.
- Учаласидан баравар нидо чиқди:
- А-а-а?
- Пономар ҳуқуқшуносга ўз қисматини сўзлаб берди.
- Тўхтаманглар, гапираверинглар! – деди Карвахал узоқ сукутдан кейин.–
- Нимани бўлсаям гапираверинглар...
- Келинглар, эркинлик ҳақида гаплашамиз, – шивирлади талаба.
- Қандай мантиқсизлик, – шартта гапни бўлди Пономар, – турмада эркинлик ҳақида гапириш?..
- Беморлар-чи? Улар касалхонада тузалиш ҳақида гаплашмайди дейсизми?
- Бўғиқ, кийналиб айтилган тўртинчи овоз эшитилди:
- ... Эркинлик деб умид қилманглар, дўстларим; Худо ярлакаган бир кун келгунча бу ерда азоб чекишдан бошқа иложимиз йўқ. Ватанимизга чинакамига бахт келтиришни истаган фуқаролар ҳозир узоқда. Бири ёт эшиклар тагида тиланчилик қилиб юрибди, бошқалари совуқ қабристонларда чириб ётишибди. Шундай кун келадики, ҳозирги ваҳшийликлар туфайли кўчада ҳам юриб бўлмай қолади. Дарахтлар аввалгидек мева бермайди. Маккажўхори битмай қолади. Сувлар тозаламайди. Уйқу тетиклаштирамайди. Ҳаводан нафас олиб бўлмайди. Яралар юкумли касалликларни таркатади, бутун дунёда қиёмат-қойим бошланади. Буни биз кўзимиз билан кўрамиз, сабаби, биз лаънат остида қолган халқмиз! Самовий садолар момақалдинок бўлиб бизга хитоб қилади: “Эй, ифлослар! Аблахлар! Ёвуз кирдикорларга ҳамтовок ялақилар!” Ваҳший ўқлар юзлаб одамларнинг мияси билан турма деворларини бўяб битирди. Саройдаги мрамрлар бегуноҳлар қони билан ювилди. Эркинлик истаб, бошингни қаерга урасан?
- Пономар:
- Фақат қодир Худога!
- Талаба:
- Нима учун? У жавоб бермайди!
- Пономар:
- Демак, бу унинг илоҳий иродаси...
- Талаба:
- Минг афсус!
- Учинчи овоз:
- Тўхтаманглар, гапираверинглар; азиз авлиёлар ҳақи, тўхтаманглар. Сукунатдан кўрқаман, кўрқиб кетаяпман: зулмат ичидан чиққан қўл томоғимдан бўғиб ўлдиради!
- Ибодат қилиш керак...
- Яна талаба аралашди:
- “Ибодат қил” деганинг нимаси?! Биз ибодат қилиб ўтирмаймиз! Келинглар, мана бу эшикни бузиб, инқилоб сари борамиз!
- Кимдир икки қўли билан – ким экани номаълум – уни қаттиқ кучоқлади, унинг кўз ёшидан хўл бўлган соқоли юзига тегаётганини ҳис қилди.
- Коллежнинг кекса ўқитувчиси Сан Хосе де Лос Инфантес, сен хотиржам ўлишинг мумкин: ёшлар мана шу сўзларни дадил айтмоқда. Мамлакатда ҳали ҳамма нарса йўқолиб кетмаган экан!
- Учинчи овоз:
- Тўхтамасдан гапираверинглар, гапираверинглар!

ҲАРБИЙ ТРИБУНАЛ

Каналес билан Карвахелни исён кўтариш ва хиёнатда айблаб қўзғатилган иш барча оғирлаштирувчи ҳолатлар асосида қаппайиб борар эди; айбни исботловчи ҳужжатлар шунчалик кўп тўпландики, уларни бир ўтиришда ўқиб тугатиш мумкин эмасди. Бошқа бошпанаси йўқлиги туфайли Муқаддас арк остонасида ётиб юрадиган ўн тўрт киши бир овоздан қасам ичиб, генерал Эусебио Каналес ҳуқуқшунос Абел Карвахел билан биргаликда ҳарбий полковник Хосе Парралес Сонриентега ташланиб, уни бўға бошлаганига бевосита гувоҳ бўлганини тасдиқладилар; полковник ўзини арслондек ҳимоя қилиб, охирги нафасигача олишганига қарамай, қўққисдан ҳужумга ўтган ва сон жихатидан кўп бўлган рақиблирига кучи етмади. Гувоҳлар яна шуни тасдиқладиларки, қотиллик содир бўлгач, ҳуқуқшунос Карвахел генерал Каналесга қуйидагича ёки шунга яқин сўзлар билан мурожаат қилган: “Биз Чавандозни йўлдан олиб ташлаганимиздан кейин казарма бошлиқларининг ҳаммаси қуролларини ташлаш ва сизни, генерал, Олий бош қўмондон сифатида тан олишдан бошқа иложи йўқ. Тез ҳаракат қилайлик, ҳадемай тонг отади, мени уйимда кутиб ўтирганлар билан бирга республика Президентини қамоққа олиш ва йўқ қилиш, сўнг янги ҳукумат тузиш лозим.”

Карвахелнинг қойил қолишдан бошқа иложи йўқ. Ишнинг ҳар бир варағи унга қутилмаган янгилик “ҳадя” этар, тўғрироғи, кулгисини қўзғатарди. Аммо ахвол жиддий, куладиган вақт эмас. У ўқишда давом этди. Ним қоронғи хонага деразадан тушган кундузги ёруғликда ўқишга тўғри келди, ўлимга ҳукм этилганларга мўлжалланган бу хонада ҳеч қандай жиҳоз йўқ эди. Бугун тунда юксак лавозимли арбоблар иштирокида ўтадиган ҳарбий трибунал ҳукми эълон қилади; уни бу ерга иш билан танишиб чиқиш ва ўз ҳимоясига тайёрланиш учун олиб келишган. Вақт ўтиб борарди. Уни қалтироқ босди. У ўқир, ҳаяжон ичида бетларни варақлар, мисралар зулмат оғушида ғойиб бўлиб борар эди. Буюк ижод намунасини охиригача ўқий олмади. Қуёш нурини етаклаб олиб кетди. Қайғу-аламлар булути само ёритқичининг кўзини ўради. Охирги бет, икки оғиз сўз, сарлавҳа, йил, варақ... У варақдаги рақамни аниқлаш учун беҳуда ҳаракат қиларди, тун саҳифаларни қора сиёҳ доғи билан бўяди. Ҳолдан тойиб, қоғозлар устига бошини қўйди. Қоғозлар уюми жарликка улоқтиришдан олдин бўйнига осилган тошдек бўлиб туюлди. Турма ичидаги тор йўлаклардан оддий жиноятчиларнинг оёғига урилган кишанларнинг жаранглаши, олислардаги шаҳар кўчаларидан эса ғилдиракларнинг бўғиқ шовқини эшитилди.

– Ё, Худойим, музлаб бораётган баданим иссиқ бўлишини хоҳлайди, кўзларимга ҳозир қуёш нурига ғарқ бўлган нариги ярим шардаги барча одамлардан кўра кўпроқ ёруғлик ва ҳарорат керак. Агар ана шу одамлар мени мусибатларимни билганда, э, Худойим, сендан кўра кўпроқ меҳр-шафқат кўрсатган ва менга қуёшни қайтариб берган бўларди ва мен охиригача ўқиб чиқардим...

У қанча бет қолганини чамалаб кўрди, қайта санаб чиқди. Тўқсон бир бет. У бармоқ учлари билан катта ҳарфларда ёзилган сарлавҳаларни пайпаслаб чиқди, ғам-ғуссага ботиб, ўқишга уринди.

Кеч кирганда уни ёпик қаретада кучайтирилган қўриқчилар қуршовида Иккинчи полиция бўлимидан Марказий турмага олиб ўтишди; у яна кўчага чиққанидан, ундаги шовқинларни эшитиб кетаётганидан беҳад хурсанд бўлди, ҳатто уйимга олиб кетишяптимикин, деган ширин хаёлга ҳам борди. Аммо кўнглидаги сўзлар ғамгин сиқилган лаблари ва кўз ёшлари ичида йўқ бўлиб кетди.

У қўлида иш солинган папка, полициячилар тўдаси томон юриб борди, лабларида кўчадаги нам ҳаво таъми. Полициячилар қоғозларни тортиб олишиб, бир оғиз сўз айтмасдан уни қудратли ҳарбий трибунал ўтаётган хонага итариб киргизишди.

– Жаноб раис, ўтинаман, эшитинг, – деди Карвахел шоша-пиша минбар-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

да раислик қилаётган генералга қараб. – Мен қандай қилиб ўзимни ҳимоя қила оламан – ҳатто тергов материалларини охиригача ўқишга ҳам имкон беришмади...

– Ҳеч қандай ёрдам беролмаймиз, – жавоб қайтарди у, – тергов муддати қисқа, вақт ўтиб кетаяпти, кечиктириш мумкин эмас. Бизни бу ерга қоғозбозликни йўқотиш учун чақиришди.

Ундан кейинги воқеалар Карвахелга даҳшатли туш ичида кўринаётган ярим маросим, ярим ғаройиб комедияга ўхшаб туюлди. У асосий қахрамонга айланди ва ҳаммани шафқатсиз рақиблари томонидан осиб қўйилган ўлим сиртмоғига солиб томоша қила бошлади. Аммо заррача кўркув сезмади, ҳеч нарсани ҳис қилмади, ҳаяжонлари жонсиз парда орқасида қолиб кетди. У ўзини мардлар каторида санаши мумкин эди. Трибунал столи устига йўриқномада кўрсатилгандек, байроқ ёпилганди. Ҳарбий мундирлар. Баённома билан танишиш. Баённомалар ҳаддан ташқари кўп. Қасам ичиш. Столда, байроқ устида ҳарбий кодекс – тошдек турибди. Гувоҳлар скамейкасида... гадолар ўтиришарди.

Тергов материаллари эълон қилинган, қораловчи – юзи кичкина, сочи калта, боши катта мундири ёқасидан диккайиб чиқиб турган зобит минбарга кўтарилиб, жиноятчига ўлим жазоси берилишини талаб қилди. Карвахал яна трибунал аъзоларини кўздан кечирди: улар бирон нарсани англашга қодирми? Кўзига биринчи ташланган кимса ғирт маст эди. Қишлоқ байрамларида қарта ўйнайдиган дехқонларникига ўхшайдиган коп-қора қўлларини байроқ устига тираб олган. Ёнида кўкимтир юзли зобит ўтирар; у ҳам сархуш эди. Улгудек ичган раис оёқда аранг турарди.

Карвахал ўзини ҳимоя қилиб гапира олмади. Оғзидан зўрға бир-икки сўз чиқди, аммо шу дақиқадаёқ булар ҳеч нарсани англамайди, деган оғир изтироб вужудини қамради. Сўзлари томоғида ёпишқоқ ҳамирга айланди.

Аввалдан тайёрланиб ёзиб қўйилган ҳукм “қоғозбозликни йўқотиш” учун келган бу дағал жазоловчиларга заррача таъсир қилмаслиги кўриниб турибди. Қоқланган гўштдан тайёрланиб, олтин рангига бўялган бу кўғирчоқлар, бақакўз ювиндихўрлар, фуражка тасмасини чайнаб тош қотган соқов аскарчалар бировнинг уйида жиноят содир бўлаётганда қаққайиб турадиган мебелларга ўхшайди.

– Ҳукмга норозилик эълон қиламан!

Карвахалнинг овози даҳмадан чиқаётгандек бўғиқ эди.

– Бекорчи гапларни йиғиштиринг! – ўшқирди прокурор.

– Ҳеч қандай шикоят ва такрорий аризалар қабул қилинмайди; энди макру ҳийлаларингиз кетмайди!

Муқаррар ўлим даҳшати, умри тамом бўлаётганини ҳис қилиш, ўқ мажаклаб ташлайдиган суяклари, ҳали совимаган, қонга богган бадани, шишага айланган кўзлари, муз қотган кийимлари, совуқ ер – буларнинг ҳаммасини онг-шууридан бутунлай чиқариб ташлаш истаги ниҳоят, сув тўлдирилган оғир стаканни кўтаришга мадор бағишлади. Саросима ичида стаканни бўшатди, столга уриб, синдириб қўймаслик учун қалтироқ турган қўлларини зўрға мувозанатга келтирди. Таклиф қилинган сигаретни рад этди. Титраётган бармоқлари билан бўйинини қашлади, деворни пайпаслаб эмаклади.

У чалажон эди, оғзидан бодринг ҳиди анқир, кўзи тўла ёш, оёғида аранг турарди. Шу ҳолда шамол гувиллаб ётган йўлакдан судраб олиб кетдилар. Турна кўзли лейтенант унга хитоб қилди:

– Ҳуқуқшунос, сўнгги марта бир томчи ич...

У улкан шишани оғзига келтириб ичди.

– Лейтенант, – зулмат ичидан овоз келди, – эртадан батареяга жўнайсиз. Сиёсий маҳбусларга ҳеч қандай имтиёз берилмасин, деган буйруқ бор.

Яна бир неча қадам, сўнг уни ер остидаги узунлиги уч метр, эни икки ярим метр бўлган – ўлимга ҳукм этилган ўн икки киши консерва қутисидаги

балиқларга ўхшаб қалашиб ётган камерага ташладилар. Улар табиий эҳтиёжларини тик туриб бажаришар, бўшанишар ва нажасларини оёғи билан босиб, эзғилашар эди. Карвахал ўн учинчи бўлди, аскарлар чиқиб кетишгач, бадбўй ҳид ичида жон талвасасида қолган одамлар орасига даҳшатли сукунат тушди; бу жимликни тириклай кўмилган бир маҳбуснинг олисдан келаётган фарёдигина бузар эди.

Карвахал ташналик билан ўлдиришга ҳукм этилган бахтсиз маҳбуснинг нолаларини ўзи билмаган ҳолда ҳисоблаётганини сезиб қолди: отмиш икки!.. Отмиш уч!.. Отмиш тўрт!..

Оёқлар орасидан чиқаётган сассиқ ҳид ва ҳаво етишмаслиги туфайли у ўзини идрок этолмай қолди, бир ўзи тубсиз дўзах азобига тушган умидсиз одамлар тўдасидан юкори кўтарилиб, ташнанинг фарёдларини санаган кўйи айланиб юра бошлади.

Тирноқлари ва кўзлари қуриган арғувон япроғидек сарғайиб кетган Лу-сио Васкес кўшни хонада маҳбуслик азобини тортмоқда эди. Вақти келиб бошига тушган барча мусибатлар учун айбдор, деб билган Хенаро Родасдан ўч олиш туйғуси уни ушлаб турарди. Юрагини ана шу қора ният – зулматда судралаётган чувалчанг бутунлай эгаллаб олган, фақатгина рақиби қорнини ёриб ташлайдиган пичоқ зарбасини кўриш истаги ёвуз юрагига оз бўлса-да, тасалли берар эди. Сариқ лой ичидан чиққан чувалчанг – Васкес кўлларини мушт килиб, қасос алангасида ёниб-ўртанарди. Уни ўлдириш керак! Ёриб ташлаш керак! Худди рақиби ёнгинасида тургандай соясини ушлар, кафтида пичоқнинг совуқ дастасини хис қилар ва кутурган шарпа сингари хаёлан Родасга ташланар эди.

Тириклай кўмилган маҳбуснинг фарёди уни титраб-қакшатарди.

– Per Dio, per favorì... сув! Сув! Тинетига² сув беринг! Сув, сув! Per Dio, per favorì... су-у-ув, су-у-ув, сув!

Ўлимга маҳқум ташқаридан ғишт уриб ташланган эшикни тақиллатар, полни, деворни тепар эди...

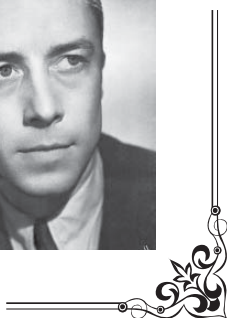
*Рус тилидан
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

(Давоми бор)

¹Худо ҳақи, шафқат қилинг (*итал.*)

² Тинети – президент Эстрада Кабрера томонидан сувсиз ўлдиришга маҳқум этилган италиялик.

Альбер КАМЮ

КАЛИГУЛА

(Пьеса)

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

Калигула
Цезония
Геликон
Сципион
Херея
Сенект, қари зодагон
Метелл
Луций
Лепид
Октавий
Девонбеги
Мерейя
Муций
Биринчи соқчи
Иккинчи соқчи
Биринчи хизматчи
Иккинчи хизматчи
Учинчи хизматчи
Муцийнинг хотини
Биринчи шоир
Иккинчи шоир
Учинчи шоир
Тўртинчи шоир
Бешинчи шоир
Олтинчи шоир
Еттинчи шоир

} зодагонлар

Биринчи, учинчи, тўртинчи саҳналар Калигуланинг саройида бўлиб ўтади; иккинчиси — Хереянинг уйида.

Биринчи ва қолган саҳналар орасида уч йил ўтади.

БИРИНЧИ САҲНА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Саройнинг хосхонасида зодагонлар тўпланган, улардан бири анча қари: барчалари асабий ҳолатда.

Биринчи зодагон. Ҳеч қандай хабар йўқ.
 Қари зодагон. Тонгда ҳам, шомда ҳам.
 Иккинчи зодагон. Уч кундирки, ҳеч қандай дарак йўқ.
 Қари зодагон. Югурдаклар тинмай бориб-келмоқдалар. Улар бош тебратиб, “ҳеч қандай хабар йўқ”, демоқдалар, холос.
 Иккинчи зодагон. Бошқа қиладиган ишлари йўқдай теварак-атрофни титкилаб чиқишди.
 Биринчи зодагон. Дарров хавотирланишнинг нима кераги бор? Кутайлик-чи. Балки қандай кетган бўлса, шундай қайтиб келар.
 Қари зодагон. Мен унинг саройдан чиқаётганини кўргандим. Кўзлари бежо эди.
 Биринчи зодагон. Мен ҳам ўша ерда эдим ва ундан нима бўлганини сўрагандим.
 Иккинчи зодагон. У нима деди?
 Биринчи зодагон. “Ҳеч нарса” – у шу биргина сўзни айтди, холос.

Пауза. Пиёз чайнаб, Геликон кириб келади.

Иккинчи зодагон (*аввалгидай асабий*). Жудаям хавотирдаман.
 Биринчи зодагон. Эй-й, ёшликда ҳамма ҳам шундай бўлади.
 Қари зодагон. Албатта, аста-секин ўтиб кетади.
 Иккинчи зодагон. Шундай деб ўйлайсизми?
 Биринчи зодагон. У унутади, деб умид қиламиз.
 Қари зодагон. Турган гап. Бирини йўқотса, ўнтасини топади.
 Геликон. Ҳаммасига мухаббат сабаб эканини қаёқдан била қолдинглар?
 Биринчи зодагон. Бўлмаса, не сабаб?
 Геликон. Эҳтимол жигари оғриб қолгандир. Ёки шунчаки ҳар куни сизларни кўравериш жонига теккан. Агар вақти-вақти билан ўз башараларини ўзгартириб тура олганларида эди, атрофдагиларга тоқат қилиш осонроқ бўларди. Афсуски, бу дастурхон ўзгармасдир. Ҳар гал бир хил қовурдоқ.
 Биринчи зодагон. Мен эса ҳаммасига севги сабаб деб ўйлагим келяпти. Шуниси таъсирлироқ.
 Геликон. Ва таскин бўлгулик, асосийси, анча таскин бўлгулик. Бу шундай дардди, у на доноларни ва на аҳмоқларни аяб ўтиради.
 Биринчи зодагон. Нима бўлганда ҳам, куйиб-ёнмоқ, бахтимизга, абадий эмас. Сиз бир йилдан ортиқ азоблана оласизми?
 Иккинчи зодагон. Мен? Йўқ!
 Биринчи зодагон. Бу ҳеч кимнинг қўлидан келмайди.
 Қари зодагон. Акс ҳолда яшаш ҳам мумкин бўлмасди.
 Биринчи зодагон. Ана кўрдингизми? Биласизми, ўтган йили хотинимдан жудо бўлдим. Кўп йиғладим, кейин эса унутдим. Гоҳо ғамгин бўлиб қоламан. Аммо, умуман олганда, бу ҳеч нарса эмас.
 Қари зодагон. Табиат ҳаммасини оқилона тартибга солган.
 Геликон. Сизларга қараганимда, гоҳо унинг, яъни табиатнинг ҳам хатолари бўладигандек туюлаверади.

Херея киради.

Биринчи зодагон. Нима гап?
 Херея. Ҳамон ҳеч қандай дарак йўқ.
 Геликон. Тинчланинг, тинчланинг, жаноблар! Ўзимизни рисоладагини тутайлик. Рим салтанати – бу биз. Агар биз ўз киёфамизни йўқотсак, салтанат бошини йўқотгусидир. Ҳозир фурсати эмас, асло фурсати эмас! Аввалига нонушта қилгани борамиз, бу салтанат учун фойдали.
 Қари зодагон. Ҳақ гап, ҳар хил хомхаёлларга берилиб, бор нарсаларни унутиш яхши эмас.
 Херея. Бу менга ёқмай турибди. Аслида ҳаммаси жуда яхши кетаётганиди. У етук император эди.

Иккинчи зодагон. Ҳа, энг муҳими – виждонли ва тажрибасиз.

Биринчи зодагон. Сизларга не бўлди ўзи, нега бунча оҳ-воҳ қиласиз! Нима учун у ишни аввалги кайфиятда давом эттирмаслиги керак? Албатта, у Друзиллани севарди. Бироқ охир-оқибат бу аёл унинг синглиси эди. Унинг вафоти учун бутун Римнинг ҳаловатини бузиш – бу энди мутлақо қуюшқонга сиғмайди.

Херей. Барибир. Бу менга ёқмаяпти ва унинг қочиб юришини ҳам тушунолмаяман.

Қаризодагон. Ҳа, оловсиз тутун бўлмайди.

Биринчи зодагон. Ҳар нима бўлганда ҳам, азбаройи давлат манфаатлари учун қон гупиришининг фожеага айланишига йўл қўймаслик керак. Шундай экан, майли, қон гуписин, лекин секингина.

Геликон. Биласизми, қон гупириши, албатта, қандайдир шовқин чиқаради. Айтгандай, бу ерда гап Друзиллада эканини сизларга ким айтди?

Иккинчи зодагон. Бўлмаса, нимада?

Геликон. Уйлаб кўринг. Бахтсизлик худди уйланишга ўхшайди, билсангиз. Сен ўзим танладим деб ўйлайсан, оқибатда эса сени танлаганлари аён бўлади. Нима ҳам қила олардинг? Калигуламиз бахтсиз, аммо балки негалигини унинг ўзи ҳам тушунмас. Тўғрироғи, у ўзини қийин-қистовга олаётганларини ҳис қилиб, шунинг учун ҳам қочиб қолгандир. Унинг ўрнида сизу биз ҳам шундай қилган бўлардик. Масалан, мана мен, агар ўзимга ота танлаш имкониятини берсалар, мутлақо туғилмаган бўлардим.

Сципион киради.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Херей. Янгилик борми?

Сципион. Ҳозирча йўқ. Аллақандай деҳқонлар кеча кечкурунги жалада унинг шу яқин атрофдан югуриб ўтганини кўришганмиш.

Херей сенаторларнинг олдига қайтади. Сципион ортидан эргашади.

Херей. Дарров уч кун ўтдими, Сципион?

Сципион. Ҳа. Ҳар доимгидек унинг ёнида эдим ва ҳаммасини кўрдим. У Друзилланинг жасадига яқин келди. Бармоқлари билан уни силади. Сўнг гўё ўйга ботгандай бўлди ва ортига қайрилдию, шахд билан юриб чиқиб кетди. Ушандан бери уни излашади.

Херей (*бош тебратиб*). Бу йигитча адабиётни жуда севарди.

Иккинчи зодагон. Унинг ёшида бу табиий.

Херей. Лекин бу унга тўғри келмайди. Император-ижодкор — бунга ҳатто ақл бовар қилмайди. Албатта, бизда бир-иккита бундайлар бўлган. Тиррақи бузоқлар ҳамма жойда бор. Бироқ бошқаларда амалдорликда қола билиш диди етарли эди.

Қаризодагон. Шуниси тинчроқ эди.

Қаризодагон. Барчанинг ўз хунари бор-да.

Сципион. Нима қилиш мумкин, Херей?

Херей. Ҳеч нарса.

Иккинчи зодагон. Кутамиз. Агар у қайтиб келмаса, уни алмаштиришга тўғри келади. Гап орамизда колсину, императорлар бизда етарли.

Биринчи зодагон. Ҳа, бизда ҳақиқий инсонлар етишмайди, холос.

Херей. Агар у хавфли бир кайфиятда қайтса-чи?

Биринчи зодагон. Ишонинг, у ҳали гўдак, уни биз ҳақиқат йўлига соламыз.

Херей. Агар у насихатларимизни эшитишни истамаса-чи?

Биринчи зодагон (*қулади*). Нима бўпти! Ахир давлат тўнтариши ҳақидаги рисола қачонлардир мен ёзмаганмидим?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Х е р е я. Албатта, мабодо зарурат туғилса! Лекин мени ўз китобларимдан айирмасликларини истардим.

С ц и п и о н. Авфу этгайсизлар (*кетади*).

Х е р е я. Ранжиди, шекилли.

Қ а р и з о д а г о н. У ҳам бола. Ёшларнинг ҳаммаси бир гўр.

Г е л и к о н. Бир гўрми ёки йўқми, улар ҳам барибир қарийди.

*Соқчи хабар келтиради: Калигулани сарой боғида кўришиганмиш.
Ҳаммаси кетади.*

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Саҳна бир неча лаҳза бўи туради. Чап томондан тисиб-беркиниб, Калигула киради. Унинг қиёфаси аянчли, кийимлари ифлос, сочлари хўл, оёқлари лойга беланган. У оғзини бир неча бор кафти билан беркитади. Кўзгу томон юради ва ўз аксини кўриб тўхтайдди. Нималарнидир алжирайди, кейин ўнгга юради, қўлларини тиззалари орасида осилтириб ўтиради. Чап тарафдан Геликон кириб келади. Калигулани кўриб, саҳнанинг бурчагида тўхтайдди ва унга унсиз тикилади. Калигула ўгирилади ва уни кўради. Пауза.

ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Г е л и к о н (*саҳнани бошига кўтариб*). Салом, Гай!

К а л и г у л а (*жўнгина*). Салом, Геликон.

Жимлик.

Г е л и к о н. Чарчаганга ўхшайсан?

К а л и г у л а. Кўп юрдим.

Г е л и к о н. Ҳа, анча вақт йўқ бўлдинг.

Жимлик.

К а л и г у л а. Топиш мушкул бўлди.

Г е л и к о н. Нимани топиш?

К а л и г у л а. Излаган нарсамни.

Г е л и к о н. Нени излагандинг?

К а л и г у л а (*аввалгидек жўнгина*). Ойни.

Г е л и к о н. Нимани?

К а л и г у л а. Ҳа, ойни излагандим.

Г е л и к о н. Ҳм-м... (*Жимлик. Яқинроқ келади.*) Нечун?

К а л и г у л а. Шунчаки... У менда йўқ нарсалардан бири, холос.

Г е л и к о н. Тўшунарли. Хўш, энди ҳаммаси жойидами?

К а л и г у л а. Йўқ, уни ушлолмадим.

Г е л и к о н. Афсус.

К а л и г у л а. Шундай, шунинг учун ҳам толиқдим. (*Пауза.*) Геликон!

Г е л и к о н. Шундай, Гай.

К а л и г у л а. Сен мени савдои бўлиб қолди деб ўйлаяпсанми?

Г е л и к о н. Мен ҳеч қачон бундай ўйламаслигимни жуда яхши биласан.

Унчалар ҳам аҳмоқ эмасман.

К а л и г у л а. Ҳа. Ҳар ҳолда ақлдан озганим йўқ, аксинча, фикрим ҳар қачонгидан тиникроқ. Биласанми, туйқусдан менга бўлиши мумкин бўлмаган нарсалар кераклигини пайқаб қолдим. (*Пауза*) Назаримда, мавжуд нарсаларнинг тартиботлари мутлақо яроқсиз.

Г е л и к о н. Жудаям сийқа фикр.

К а л и г у л а. Тўғри. Бироқ шу пайтгача бу нарсани билмасдим. Энди

эса биламан. (*Яна аввалгидек жўнгина.*) Бу оламни шундайлигича қабул қилиб бўлмайди. Шунинг учун менга ой керак, ёки бахт, ёки абадий ҳаёт, майли, қанақадир ақл бовар қилмас нарсами, зарур, фақат у мана шу оламдан бўлмаса бас.

Г е л и к о н. Мантиқли мулоҳаза. Лекин ҳамма ҳам мантиққа амал қилавермайди.

К а л и г у л а (*ўрнидан тураркан, ўшандай жўнгина*). Сен бу борада ҳеч нарсени тушунмайсан. Одамлар мантиққа мутлақо амал қилмаганликлари учун ҳам ҳеч нарсага эришиб бўлмайди-да. Лекин аслида то охиригача мантиққагина суяниб яшаш зарурдир балки. (*Геликонга қарайди.*) Нима ҳақда ўйлаётганингни биламан. Биргина аёлнинг ўлимига шунча тўполомми! Йўқ, гап бунда эмас. Рост, бир неча кун аввал мен севган аёл оламдан ўтганини эслагандай бўламан гўё. Бироқ севги ўзи нима? Арзимас нарса. Онт ичаманки, унинг ўлимининг бунга дахли йўқ. Фақат у менга ойнинг зарурийлиги ҳақидаги ҳақиқатни кўрсатиб берди. Бу жуда содда ва жудаям равшан ҳақиқат, лекин уни ўзинг учун кашф этиш қийин ва ҳазм қилиш оғиррок.

Г е л и к о н. У қандай ҳақиқат экан, Гай?

К а л и г у л а (*ўғирлиб, овозини ўзгартирмай*). Одамлар ўладилар ва улар бахтсиздирлар.

Г е л и к о н (*жим туриб*). Менга қара, Гай, бу ҳақиқатга бемалол кўникиш мумкин. Атрофингга бир қарагин. У одамларни нафсларидан маҳрум қилаётгани йўқ.

К а л и г у л а (*бирдан жунбушга келади*). Демак, мени ёлгон қуршаб олган, мен эса уларнинг ҳақиқат ила яшамокларини истайман! Ва менда айнан уларни ҳақиқатда яшашга мажбур этувчи восита ҳам бор. Ахир уларга нима етишмаслигини жуда яхши биламан-ку, Геликон. Уларда билим йўқ ва уларга нима деётганини ўзи яхши тушунгувчи мураббий етишмайди.

Г е л и к о н. Гапимга хафа бўлмагину, Гай, олдин бир ҳордиқ чиқариб олишинг керакмиди.

К а л и г у л а (*ўтиради ва сокин овозда гапиради*). Иложим йўқ, Геликон, энди бу ҳеч қачон қўлимдан келмайди.

Г е л и к о н. Нечун?

К а л и г у л а. Агар ухлагудай бўлсам, ойни ким олиб беради менга?

Г е л и к о н (*жим туриб*). Бу ҳам тўғри.

Калигула қийинчилик билан ўрнидан туради.

К а л и г у л а. Менга қара, Геликон. Анави ёқдан қадам товушлари эшитиляпти. Мени кўрганингни айтма ҳам унут.

Г е л и к о н. Тушундим.

Калигула чиқа бошлайди. Ўғирилади.

К а л и г у л а. Ва бундан буён менга ёрдам бер, ўтинаман.

Г е л и к о н. Бундай қилмасликка менда сабаб йўқ, Гай. Лекин кўп нарса билсам-да, оз нарса менга таъсир этади. Сенга қандай ёрдам беришим мумкин?

К а л и г у л а. Имконсиз нарсада.

Г е л и к о н. Ҳаракат қиламан.

Калигула кетади. Сциптон ва Цезония шошиб кириб келадилар.

БЕШИНЧИ КЎРИНИШ

С ц и п и о н. Ҳеч ким йўқ. Сен уни кўрмадингми, Геликон?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Геликон. Йўқ.
 Цезония. Геликон, у қочиб кета туриб ростдан ҳам ҳеч нарса демадимми?
 Геликон. Мен унинг учун надим эмас, томошабинман. Шуниси маъкулроқ.

Цезония. Ўтинаман сендан.

Геликон. Азизам Цезония. Гай художўй, бу барчага маълум. Бошқача айтганда, у ҳали тушунмади. Мен эса тушундим ва шунинг учун ҳеч нарсага аралашмайман. Лекин агар Гай тушуна бошласа борми, у ўзининг юмшоқ кўнгли билан, аксинча, ҳар нарсага аралашавериши мумкин. У ёғи нима бўлишини ёлғиз Худонинг ўзи билади. Вале, авф этгайсиз, нонушта пайти бўлди! (*Геликон кетади.*)

ОЛТИНЧИ КЎРИНИШ

Цезония ҳорғин ўтиради.

Цезония. Унинг бу ердан ўтганини соқчи кўрибди. Бутун Рим бўлса Калигулани ҳамма ёқда кўрмоқда. Калигула эса аслида фақатгина ўз ягонасини кўрмоқда, холос.

Сципион. Қандай ягонасини?

Цезония. Мен қаёқдан билай, Сципион!

Сципион. Друзилла?

Цезония. Ким билсин? Бирок Гай чиндан ҳам уни севарди. Кечагина бағрингни илитган аёлнинг бугун ўлаётганини кўриш — бу чиндан ҳам аламли.

Сципион (*ювошгина*). Сен-чи?

Цезония. Мен? Мен эски жазманман, холос.

Сципион. Цезония, уни кутқариш керак.

Цезония. Демак, уни яхши кўрасан?

Сципион. Мен уни севаман. У менга меҳрибон эди. У мени уйғотди. Унинг баъзи сўзларини эслайман. Ҳаёт мураккаб, — дерди у, — лекин бизга дин, санъат ва муҳаббат берилган. Бировга озор берган зот қаттиқ янглишганини бот-бот такрорлаб турарди. У одил бўлишни истарди.

Цезония (*ўрнидан тураркан*). У бола эди. (*Кўзгу олдида келади ва унга тикилади.*) Менинг ўз танамдан бошқа худойим ҳеч қачон бўлмаган. Бугун айни шу худога илтижо қиламанки, токи менга Гайни қайтариб берсинлар.

Калигула киради. Цезония ва Сципионни кўриб, қатъиятсизлик билан ортига чекинади. Айни шу дақиқада қарама-қарши томондан зодагонлар ва сарой бошқарувчиси — девонбеги кириб келади. Улар эсанкираганча тўхтайдилар. Цезония ўғирилади. У билан Сципион Калигулага интиладилар. Калигула эса қўл ишораси билан уларни тўхтатади.

ЕТТИНЧИ КЎРИНИШ

Девонбеги (*иккиланиб*). Биз... биз сени изладик, цезар.

Калигула (*ўзгарган қўпол овоз билан*). Кўряпман.

Девонбеги. Биз... яъни...

Калигула (*кескин*). Сизларга нима керак?

Девонбеги. Хавотирландик, цезар.

Калигула (*унга дўқ уриб*). Ким ҳуқуқ берди?

Девонбеги. Э-э-э... м-м-м... (*Қўққисдан тилдан қолади. Тезда ўзини ўнглаб.*) Бирок билансанки, давлат ғазнасига оид баъзи масалаларни ҳал этишинг керак.

К а л и г у л а (*ўзини тутолмасдан қаҳқаҳа уради*). Ғазна? Бу қанақаси? Албатта, ғазна – бу жиддий иш.

Д е в о н б е г и. Шубҳасиз, цезар.

К а л и г у л а (*қулиб, Цезонияга*). Ғазна – бу жуда муҳим, тўғрими, азизам?

Ц е з о н и я. Йўқ, Калигула, ғазна – иккинчи даражали иш.

К а л и г у л а. Сен бу борада ҳеч нарсани тушунмайсан. Ғазна муҳим ўрин тутади. Молия, жамоатчилик ахлоқи, ташқи сиёсат, кўшин таъминоти ва деҳқончилик қонунлари – ҳаммаси муҳим. Сенга айтяпман-ку, барчаси ўта жиддий масалалар. Римнинг улуғворлиги ва сенинг бодинг хуружи ҳаммаси бирдай муҳим. Ха! Мен буларнинг барчаси билан шуғулланаман. Менга қара, ҳей, Девонбеги.

Зодагонлар яқинроқ келишади.

К а л и г у л а. Сен менга содиксан, тўғрими?

Д е в о н б е г и (*гинали оҳангда*). Цезар!

К а л и г у л а. Хўш, сен учун бир режам бор. Биз бутун сиёсий иқтисодни икки юришдаёқ ағдар-тўнтар қилиб ташлаймиз. Зодагонлар кетганидан сўнг... мен сенга ҳаммасини тушунтириб бераман, Девонбеги.

Зодагонлар кетадилар.

САККИЗИНЧИ КЎРИНИШ

Калигула Цезониянинг ёнига ўтириб, унинг белидан қучоқлайди.

К а л и г у л а. Дикқат билан эшит. Биринчи юриш: барча зодагонлар, салтанатдаги каттаю кичик, беистисно қандайдир маълум мол-мулкка эга бўлган барча шахслар, мажбурий равишда ўз болаларини меросдан махрум этишга бурчли бўладилар ва ҳаммасини зудлик билан давлат ҳисобига ўтказадилар.

Д е в о н б е г и. Лекин, цезар...

К а л и г у л а. Сенга ҳали сўз берганим йўқ. Бу шахсларни бизга зарур бўлган миқдорда ўзбилармонлик билан тузилган рўйхат бўйича ўлдираверамиз. Агар бир гап бўлса, бу тартибни яна ўшандай ўзбошимчалик билан ўзгартиришимиз мумкин. Шу асосда ҳаммасига меросхўр бўлиб оламиз.

Ц е з о н и я (*ўзини олиб қочиб*). Сенга нима бўлди?

К а л и г у л а (*дона-дона қилиб*). Қатл тартиби, ростдан ҳам, муҳим эмас. Тўғрироғи, барча қатллар бирдай муҳим, бундан келиб чиқадики, улар умуман муҳим эмас. Охир-оқибат улар ҳам, бошқалари ҳам – ҳаммалари айбдор. Айтгандай, билиб кўйинг, фуқароларни тўғридан-тўғри талаш – кундалик эҳтиёж моллари нархларига дахлдор солиқларни киритишдан кўра ахлоқсизлик эмасдир. Бошқариш – талаш демакдир, бу ҳаммага аён. Фақат турлича усуллари бор. Мен эса ошқора талайман. Бу қуйи табакани озод этади. (*Фармонбардорона, кескин.*) Сен бу буйруқни кечиктирмай бажарасан. Барча римликлар васиятномани бугун кечкурун, вилоятлардаги аҳоли эса кечи билан бир ой ичида ёзадилар. Чопарларни йўлла!

Д е в о н б е г и. Цезар, сен ўйлаб гапирмаяпсан чоғи...

К а л и г у л а. Мени яхшилаб эшитиб ол, тўнка. Агар ғазна аҳамиятли бўлса, унда инсон ҳаёти муҳим эмас. Бу тушунарли. Уша сен каби ўйлагувчилар бу фикр билан келишишлари керак ва билиб қўйсинларки, уларнинг ҳаёти ҳеч нарса эмас, балки пул улар учун ҳадемай ҳамма нарсага айлангуси. Энди мантиқ билан иш тутмоқчиман, ҳокимият менинг қўлимда экан, бу мантиқ сизлар учун қандай қийматга эга эканини кўрасизлар. Мен қаршилар ва қаршилиқни келтириб чиқарувчиларнинг илдизини қуритаман. Зарур бўлса, сендан бошлайман.

Девонбеги. Цезар, онт ичаманки, менинг эзгу ниятимга шубха қилишинг ўринсиз.

Калигула. Меникига ҳам, ишонишинг мумкин. Бунинг исботи учун сенинг нуқтаи назаринг билан ҳисоблашишга ва давлат ғазнасини бош қотиришга арзийдиган нарса деб билишга тайёрман. Бир сўз билан айтганда, мендан миннатдор бўлавер, ахир сенинг ўйинингни қабул қиляпман ва сенинг қарганда ўйнапман. (*Жим тургач, хотиржам.*) Унинг устига, бу режам ўзининг оддийлиги билан жудаям доҳиёнадир, шунинг учун музокаралар тўхтатилади. Сенинг даф бўлишинг учун эса уч сония вақт берилади. Санаяпман: бир...

Девонбеги тезда кетади.

ТЎҚҚИЗИНЧИ КЎРИНИШ

Цезония. Мен сени таниёлмаяпман! Нима бу, ҳазилми?

Калигула. Унчалик эмас, Цезония. Бу мураббийна усул.

Сципион. Лекин бу имконсиз, Гай!

Калигула. Айнан шундай!

Сципион. Сени тушунолмаяпман.

Калигула. Айнан шундай! Гап айнан ўша бўлиши мумкин бўлмаган нарса ҳақида, тўғрироғи, бўлиши мумкин бўлмаганни бўлдира олиш хусусида боряпти.

Сципион. Лекин бундай ўйинда тўхташнинг иложи йўқ. Бу тентаклар эрмаги.

Калигула. Йўқ, Сципион, бу император қисмати. (*Юзида ҳорғинлик касб этиб, ўзини ортга ташлайди.*) Ва ниҳоят ҳокимиятга недан наф келишини тушундим. У имконсиз нарсаларга аллақандай имкониятлар беради. Бугундан барча келажак замонларда менинг эрким чексиздир.

Цезония (*гамгин*). Бунга хурсанд бўлиш керакмикан, Гай, билолмаяпман.

Калигула. Мен ҳам. Лекин, ўйлайманки, шундай яшамок керак.

Херей киради.

ЎНИНЧИ КЎРИНИШ

Херей. Қайтганингни эшитдим. Худолардан сенга саломатлик сўраб, илтижо қиламан.

Калигула. Соғлигим сенга ташаккур билдиради. (*Жим тургач, туйқусдан.*) Кет, Херей. Сени бошқа кўришни истамайман.

Херей. Тушунмадим, Гай.

Калигула. Ҳайрон бўлма, мен адабиётчиларни ёқтирмайман ва уларнинг ёлғонларига тоқат қилолмайман. Улар ўзларини тингламаслик учунгина гапиришади. Агар улар ўзларини тинглаганларида эди, нақадар тубан эканликларини тушунишарди ва унлари ўчарди. Йўқ, етар, мен ёлғончилардан нафратланаман.

Херей. Биз кўпроқ ихтиёрсиз равишда ёлғон гапирамыз. Ўзимни айбдор деб билмайман.

Калигула. Ёлғон айбсиз бўлмайди. Сизларнинг ёлғонларингиз эса одамлар ва нарсаларга қанақадир маъно тиркайди. Мана, нима учун сизларни кечирмайман.

Херей. Нима бўлгандаям, бу дунёни ҳимоя этиш керак, чунки унда яшашни ҳадемай истаб қоламиз.

Калигула. Ҳимоянинг кераги йўқ, бу иш яқунланди. Бу дунё аҳамиятсиздир ва кимки буни англаб етса, хурликка эришади. (*Туради.*)

Сизлар эркин эмассизлар ва шу боис сизлардан нафратланаман. Бутун Рим салтанатида ёлғиз мен эркинман холос. Севининг, ва ниҳоят, сизларни эркинликка ўргатувчи император дунёга келди. Кет, Херея. Сен ҳам Сципион, дўстлик мен учун кулгилидир. Римга хабар қилингики, ниҳоят унга эркинлик қайтарилди ва у билан бирга буюк синовлар ҳам яқинлашмоқда.

Улар кетадилар. Калигула тесқари қарайди.

ЎН БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Цезония. Йиғлаяпсанми?

Калигула. Ҳа, Цезония.

Цезония. Аслида нима ўзгарди? Сен Друзиллани севардинг, рост, лекин бир вақтнинг ўзида сен мени ва бошқа кўплаб аёлларни ҳам севгандинг. Унинг ўлими учун уч кечаю уч кундуз қаерлардадир сангишинг ва мана бундай бегона кийфада қайтиб келишингга сабаб бўлолмайди.

Калигула (*ўғирилади*). Ким сенга Друзилла ҳақида гапиряпти, тентак? Нима, сен одам севгидан ўзга нарса учун ҳам йиғлаши мумкинлигини тасаввур қилолмайсанми?

Цезония. Кечир, Гай! Лекин мен тушунишга уриняпман.

Калигула. Одамлар ҳамма нарса улар хоҳлагандек эмас, аксинча бўлаётгани учун йиғлашади. (*Цезония унга яқинлашади.*) Тинч кўй, Цезония. (*У тисарилади.*) Лекин ёнимда қол.

Цезония. Сен нени ихтиёр этсанг, бажараман. (*Ўтиради.*) Менинг ёшимда ҳаёт унчалар ҳам юмшоқ эмаслигини яхши биладилар. Ҳолбуки бу заминда ёвузлик бор экан, нечун энди уни кўпайтирмакка ўзимиз интилноғимиз керак?

Калигула. Тушунмаяпсан. Аҳамияти йўқ. Балки бундан қутулиб кетарман. Бироқ вужудимда аллақандай номсиз бир нималар уйғонаётганини ҳис қиляпман. Уларни нима қилай? (*Унга ўғирилади.*) Оҳ, Цезония, одамлар тушкунликка тушиши ҳақида билардим, бироқ бу сўзнинг замирида не борлигини англамасдим. Барча каби мен ҳам уни қалб хасталиги деб ўйлардим. Йўқ, аслида вужуд азобланаркан. Менинг этим, кўксим ва оёқларим оғрияпти. Кўнглим айнийди, бошим айланади. Энг даҳшатлиси – оғзимдаги таъм. Бу на қон, на ўлим, на безгак таъми, балки уларнинг ҳаммаси қоришган бир таъмдир. Тилимни кимирлатсам борми, атрофдаги ҳамма нарса қорайиб кетади. Одамлар эса жирканч кўринадилар. Одам бўлиш нақадар оғир ва аччиқ!

Цезония. Кўзни юмиш, узоқ ухлаш, хотиржам бўлиш ва ҳеч нарса ҳақида ўйламаслик лозим. Сен ухлаб олгунигча мен ёнингга ўтириб тураман. Уйғонганигда эса дунё сен учун яна аввалги ҳолига қайтган бўлади. Ва сен ўз ҳукмронлигингни ҳамон севишга арзигулик нарсалар севгиси учун сарфлашга ҳаракат қил. Ахир имконсиз нарса ҳам ўз имкониятига эришиши керак.

Калигула. Бироқ ухлаш керак, унутиш керак, мен эса бунга кодир эмасман.

Цезония. Ўта толиққанинг учун ҳам сенга шундай туюляпти. Вақт ўтиши билан яна ўз қаттиққўллигингга қайтасан.

Калигула. Фақат уни нимага уришни билиш зарур. Агар мен дунё тартиботларини ўзгартиролмас, токи куёшни Шарққа ботадиган, токи қайғу-азоблар йўқолиб, одамларни ўлмайдиган қила олмас эканман, менга бу қаттиққўлликнинг бу мисли кўрилмаган кудратнинг не кераги бор? Йўқ, Цезония, токи дунё тартиботлари устидан ҳукмронлигим йўқ экан, ухламоғу бедорлик фарқсиз эмасми?

Цезония. Демак, худолар билан беллашмоқни истайсан. Бундан даҳшатлироқ бемаъниликни билмайман!

К а л и г у л а. Сен, сен ҳам мени мияси айниган деб ҳисобляяпсан. Ҳе, ўша худо ким бўптию у билан тенглашмоқни истасам? Мен ҳозир бор кучим билан интилаётган нарса ҳар қандайин худолардан юксакроқдир. Мен фақатгина имконсизликка тўла салтанатни бошқаришга киришмоқдаман.

Ц е з о н и я. Токи осмон осмон бўлмай қолишининг, токи гўзал бир чехра жирканч башарага айланишининг, токи инсон юраги ҳиссиз бўлиб қолишининг уддасидан чиқолмайсан.

К а л и г у л а (*янада ҳаяжонланиб*). Мен осмон ва денгизни аралаштириб, гўзалликни расволик билан қориштириб, азобдан кулгининг парчаларини ажратиб олмоқни истайман.

Ц е з о н и я (*унинг рўпарасига келади, ёлвориб*). Лекин ахир эзгулик ва ёвузлик, улуғворлик ва пасткашлик, одиллик ва разолат ҳам бор-ку. Ишон, буларнинг бари мен учун ўзгармас бўлиб қолади.

К а л и г у л а (*аввалгидай куюниб*). Мен эса буларнинг барини ўзгартирмоқни истайман. Давримизга тенгликни инъом этаман, ҳаммаси тенг келганда имконсиз нарса ерга, ой эса менинг қўлимга келиб тушади, ўшанда балки мен учун ва мен билан бирга бутун дунё учун эврилмоқ вақти етар, ниҳоят шунда одамлар ўлишдан тўхтарлар, тамом бахтли бўларлар.

Ц е з о н и я (*қичқириб*). Сен муҳаббатни рад этолмайсан!

К а л и г у л а (*жазавага тушиб*). Муҳаббат, Цезония! (*Унинг елкасидан тутиб, силкийди.*) Мен бу не бало эканини тушунмадим. Бутунлай бошқа нарса муҳим – давлат ғазнаси! Ахир эшитдинг-ку, тўғрими? Ҳаммаси шундангина бошланади. Ва ниҳоят мана энди яшайман. Яшайман, Цезония, яшайман: ҳаёт ва севги эса бир-бирига зид нарсалардир. Бунини мен сенга айтяпман. Ва сени мисли кўрилмаган байрамга, бутун коинот судлов жараёнига, гўзал томошалардан бирига таклиф этаман. Бироқ менга одамлар, томошабинлар, жабрланганлар ва айбдорлар зарур.

У дўлногорага ташланади ва унга бор кучи билан тўхтамасдан ура бошлайди.

К а л и г у л а (*дўлногорага уриб*). Айбдорларни олиб кириб. Менга айбдорлар керак. Илло, ҳамма айбдор. (*Дўлногорани уриб.*) Ҳалигача ҳукм этилганларни олиб келишларини истайман. Омма, қани менинг оммам? Қозилар, гувоҳлар, айбдорлар, ҳаммаси олдиндан суд қилиб бўлинган? О, Цезония, уларга ҳеч қачон кўрмаган нарсалари – бу мамлакатдаги бирдан-бир озод одамни кўрсатаман!

Дўлногоранинг момақалди роқдай гумбирлаши остида сарой товушларга тўлади, улар баландлаб, яқинлашадилар. Овозлар, қуролларнинг шақирлаши, қадамлар ва гурсиллашлар. Калигула кулади ва дўлногорани уришида давом этади. Соқчилар пайдо бўладилар ва бирпас туриб, кетадилар.

К а л и г у л а (*дўлногорани уриб*). Сен бўлса, Цезония, менга итоат этасан. Менга ёрдам берасан. Бу жуда ғаройиб бўлади. Менга кўмаклашишга онт ич, Цезония.

Ц е з о н и я (*қулоғи батангга келиб, ҳар икки зарбнинг орасида*). Нега энди онт ичай, ахир сени севаман-ку!

К а л и г у л а (*дўлногорани уриб*). Не десам, шуни қиласан.

Ц е з о н и я (*икки зарб орасидаги фурсатда*). Нени истасанг, ҳаммасини, фақат бас қил!

К а л и г у л а (*дўлногорани уриб*). Шафқатсиз бўласан.

Ц е з о н и я (*ийглаб*). Шафқатсиз.

К а л и г у л а (*дўлногорани уриб*). Совуқ ва эгилмас.

Ц е з о н и я. Эгилмас.

К а л и г у л а (*дўлногорани уриб*). Ва азоб тортасан.

Цезония. Яхши, Калигула, лекин мен ақлдан озяпман.

Зодагонлар ва улар билан бирга сарой хизматчилари хавотирда югуриб чиқишади. Калигула охириги марта дўлногорани уриб, болгани кўтаради, ўгирилиб уларни чорлайди.

Калигула (*ўзини билмай*). Ҳаммангиз келинг. Яқинроқ. Сизга яқинроқ келишни буюряпман. (*Оёгини дупурлатиб.*) Император сизларга яқинроқ келишни буюради! (*Барча қўрқув билан яқинлашади.*) Тезроқ. Сен ҳам кел, Цезония!

У аёлни қўлидан ушлаб, кўзгуга олиб келади ва ялтироқ сиртдаги аксни болга билан асабий тарзда қириб ташилашга уринади.

Калигула (*кулади*). Кўрдингми, шу билан тамом! Хотиралар йўқ бўлди, барча юзлар ғойиб бўлди! Бўшлиқ. Биласанми, ким қолди? Янада яқинроқ кел. Қара. Сизлар ҳам келинглр. Қаранглр. (*У кўзгу олдида аҳмоқона бир қиёфада туради.*)

Цезония (*кўзгуга боқиб, даҳшатда*). Калигула!

Калигула (*юз кўринишини ўзгартиради, бармогини ойнага нуқиб ва туйқус қотган нигоҳ билан тантанали равишда дейди*). Калигула!

ПАРДА

ИККИНЧИ САҲНА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Херейнинг уйида зодагонлар йиғилишган.

Биринчи зодагон. У ор-номусимизни топтаяпти.

Муций. Уч йилдан бери.

Қаризодагон. У мени хотинжон деб чақиради. У мени калака қиляпти. Ўлим унга!

Муций. Уч йилдан бери.

Биринчи зодагон. Ҳар кеч сайр этмоқ учун шаҳар ташқарисига жўнаркан, бизларни ўз кўшки ортидан чопмоққа мажбур қилмоқда.

Иккинчи зодагон. Тағин, югуриш саломатлик учун фойдали, дейди.

Муций. Уч йилдан бери!

Қаризодагон. Бунга чидаб бўлмайди.

Учинчи зодагон. Ҳа, буни кечириш мумкин эмас.

Биринчи зодагон. Корнелий, у мол-мулкингни мусодара қилди. Сципион, у отангни ўлдирди. Октавий, у хотинингни ўғирлади ва томошагоҳга берди. Лепид, ўғлингни ўлдирди. Сиз бунга чидамоқчимисиз? Мен эса бир қарорга келдим. Бу таваккалим ҳозирги қўрқув ва чорасизликдаги чидаб бўлмас ҳаётни афзал кўрадим-йўқми, дея иккиланиб ўтирмайман.

Сципион. У отамни ўлдириб, мен учун ҳукм чиқарди.

Биринчи зодагон. Сен эса шундаям иккиланиясанми?

Учинчи зодагон. Биз сен билан. У циркдаги ўринларимизни халққа берди сўнг бизларни оғирроқ жазолаш учун плебейлар¹ билан мушглашишга ундади.

Қаризодагон. У қўрқоқ.

Иккинчи зодагон. Сурбет.

Учинчи зодагон. Масхарабоз.

Қаризодагон. У ҳезалақ.

Тўртинчи зодагон. Уч йилдан бери!

¹ Плебейлар – Қадимги Римда эркин, амо ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаган қатлам.

Гала-говур овозлар. Аслаҳалар шақирлайди. Машғалалардан бири қулайди, стол сурилади. Барча эшикка ошиқади. Бироқ шу пайт мутлақо хотиржам қиёфада Херей киради. У тугёнга келган бу шиддатни тўхтади.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Х е р е я. Қаёққа бунчалар шошяпсиз?

У ч и н ч и з о д а г о н. Саройга.

Х е р е я. Ўзим ҳам шундай дегандим. Сизларни киритади деб ўйлайсизларми?

Б и р и н ч и з о д а г о н. Биз рухсат сўраб ўтирмоқчи эмасмиз.

Х е р е я. Бирдан журъатли бўлиб қолибсиз! Менга ўтирмоққа имкон берарсизлар?

Эшикни ёпишади. Херей суриб ташиланган стол ёнига келади ва бир четига ўтиради, қолганлар уни ўраб олишади.

Х е р е я. Бу сизлар ўйлаганчалик осон эмас, дўстларим менинг. Айни дамда сизларни қуршаган кўркув жасорат ва совуққонликнинг ўрнини босолмайди. Буларнинг барига ҳали вақт бор.

У ч и н ч и з о д а г о н. Агар биз билан бўлмасанг, кетавер, бироқ тилингни тийиб юр.

Х е р е я. Ўйлайманки, мен ҳар ҳолда сизлар биланман. Лекин бошқа сабаб билан.

У ч и н ч и з о д а г о н. Сафсата ни бас қил!

Х е р е я (*тураркан*). Ҳа, сафсата етарли. Мен ҳаммаси аён бўлишини истайман. Агар сизлар билан бўлсам ҳам, азбаройи, бу сизлар учун эмас. Мана, нима учун сизларнинг усулингиз менга бўлмағур туюляпти. Сизлар ўз рақибингизни чинакамига тушунмабсизлар, илло унга майда-чуйда фикрларни тиркаяпсизлар. Унда эса улкан ғоялардан ўзгаси йўқ ва сиз ўз ҳалокатингиз сари ошиқяпсиз. Аввало, уни қандай бўлса, шундайлигича кўришни ўрганинг, ўшанда у билан яхшироқ кураша оласиз.

У ч и н ч и з о д а г о н. Биз уни қандай бўлса, шундайлигича – мустабид ҳукмдорлар орасида энг кутургани сифатида кўряпмиз!

Х е р е я. Ишонмайман. Тентак императорлар бизда аввал ҳам бўлган. Бироқ у бутунлай тентак эмас. У нима истаётганини билгани учун ҳам мен ундан нафратланаман.

Б и р и н ч и з о д а г о н. У ҳаммамизни ўлдиришни истайди.

Х е р е я. Йўқ, бу унинг кўшимча мақсади. Унинг қудрати янада юксакроқ, янада ҳалокатлироқ даҳшатли ният учун хизмат қилади. У биз учун ҳаммасидан муҳим бўлган нарсага хавф солмоқда. Албатта, бизда кимдир биринчи бор чексиз ҳокимиятга эга бўлаётгани йўқ, лекин биринчи бор ундан инсон ва дунёни бутунлай инкор этиш учун чексиз фойдаланмоқда. Мана, ундаги нима мени чўчитаётир ва нима билан курашмоқни истайман. Ҳаётдан ажралиш кўрқинчли эмас, керак пайтга бунга жасоратим етади. Лекин ҳаётимиз маъноси қандай эриб битаётганини, тирикчилигимиз асосини қандай йўкотаётганини кузатиб туриш – мана бунга чидаб бўлмайди. Асосга эга бўлмай яшаш мумкин эмас.

Б и р и н ч и з о д а г о н. Қасос – яшаш учун нечун асос бўлмасин?

Х е р е я. Розиман. Ва бунда сизларга кўшилмоқни истайман. Лекин, шуни билингки, сизларнинг арзимас гиналарингга ҳамдард бўлганим учун эмас, илло ғалаба қилса, қиёмат кўпиши муқаррар бўлган улуг ғоя билан курашмоқ учун шундай қилмоқдаман. Сизларни масҳара қилаётгани билан келишишим мумкин, бироқ Калигуланинг ўй-хаёллари барча орзу-ниятлари рўёбга чиқишига йўл қўёлмайман. У ўз фалсафасини ўликларга татбиқ этмоқда ва бу, афсуски, рад этиб бўлмас фалсафадир. Эътирозлар қолмаган пайтда қўлга қурол олинади.

Учинчи зодагон. Демак, ҳаракат қилиш керак.

Херей. Ҳаракат қилиш керак. Лекин сиз ҳозирча куч-қудратга тўла бу жинойткор ҳукуматни очик жангда ағдаролмайсиз. Золим билан курашиш мумкин, бу ёвузликка қарши холисона ёвузлик – хийла ишлатишдир. У пишиб етилишига қўмаклашиш, токи унинг мантиғи пуч бўлиб чиққунча кутиш керак. Буларнинг барини шунчаки ростгўйлик юзасидан айтяпман ва яна бир бор қайтараманки, билиб қўйинг, мен сизлар билан вақтинча биргаман, холос. Кейин эса мақсадингиз йўлида хизмат қилмайман, менга бор-йўғи дунёда яна аввалгидек қийматга эга бўлгувчи қалб ҳаловатига эришмоқ керак, холос. Узим учун ҳеч нарсанинг зарурати йўқ. Мени бошқа нарса – ҳаётимни арзимас нарсага айлантириб қўяётган кўркув, бу ғайриинсоний туйғулар бўрони қаршисидаги тафаккур кўркуви ҳаракатга ундамоқда.

Биринчи зодагон (*олдинга чиқиб*). Назаримда, мен сени, балки охиригача эмасдиру, лекин тушундим. Бироқ асосийси, сен ҳам худди биз каби жамиятимиз асослари қуламоқда, деб ўйлайсан. Ахир биз учун энг аввало маънавият зарур, шундай эмасми? Оила таянчлари лиқиллаб қолди, меҳнатга ҳурмат йўқолмоқда, бутун мамлакат шаккокликка юз бурмоқда. Эзгулик бизни ёрдамга чорламоқда, наҳотки унинг овозини эшитмай, қар бўлиб тураверсак? Дўстлар, наҳотки сиз зодагонларни Цезар ўз кўшки ортидан ҳар кеч югуртиришга мажбурлаб йўл қўйсангиз?

Қари зодагон. Уларни “ойимча” деб атасалар ҳам индамайсизларми?

Учинчи зодагон. Хотинларини тортиб олсалар ҳам-а?

Иккинчи зодагон. Болаларини ҳам?

Муцай. Пулларини ҳам?

Бешинчи зодагон. Йўқ!

Биринчи зодагон. Херей, яхши айтдинг ва бизни тўхтатиб тўғри қилдинг. Ҳаракат этмоққа ҳали фурсат келмади: бугун халқ бизга қарши бўларди. Муносиб фурсатни биз билан бирга кутмоққа розимисан?

Херей. Ҳа, Калигулага бундан кейин ҳам ўз йўлидан боришга имкон берамиз. Бунинг устига, уни багтарроқ ундаймиз. Унинг тентаклигини парваршилаймиз. Кун келиб, бир ўзи мурдалар ва мурдаларнинг қариндошларига тўлган мамлакат билан юзма-юз бўлади.

Барча маъқуллаб, овоз беради. Ташқаридан жарсурнайлар овози эшитилади. Барча жим қолади. “Калигула” исми оғиздан-оғизга ўтиб, эшитилади.

УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Геликон ва аскарлар қуришовида Калигула ҳамда Цезония кириб келишади. Калигула тўхтади ва фитначиларга қарайди. Индамай уларнинг олди-дан ўтади, бирининг бош кийимини тўзрилайди, тузукроқ тикилиш учун бошқасининг олдидан нарироқ боради, яна бир бор барига нигоҳ ташлагач, қўли билан кўзини беркитганча бирон сўз айтмай чиқиб кетади.

ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

Цезония (*тартибсизлик асоратларига ишора қилиб, киноя билан*). Жанг қилдингларми?

Херей. Жанг қилдик.

Цезония (*ўша оҳангда*). Не учун жанг қилдинглар?

Херей. Шунчаки жанг қилдик, холос.

Цезония. Демак, ундай эмас.

Херей. Нима ундай эмас?

Цезония. Сизлар жанг қилмагансизлар.

Херей. Демак, жанг қилмадик.

Цезония (*қулиб*). Яхшиси, бу ерни йиғиштириш керак. Калигула тартибсизликка тоқат қилолмайди.

Геликон (*қари зодагонга*). Охир-оқибат унинг жонини чиқарасизлар!

Қаризодагон. Ахир биз унга нима қилдик?

Геликон. Ҳамма гап шундаки, ҳеч нарса. Одам шунақаям жирқанч бўладими, ақл бовар қилмайди. Бунга чидаш мушкул бўлиб қолди! Узингизни Калигуланинг ўрнига қўйиб кўринг. (*Пауза.*) Сиз бу ерда, албатта, кичкинагина фитна уюштираётгандингиз. Шундай эмасми?

Қаризодагон. Ундай эмас, ишон менга. Нечун у бундай деб ўйляпти?

Геликон. У ўйлаётгани йўқ, аниқ билади. Лекин фаразимча, у бундан ичида оз-моз хурсанд ҳам бўлмоқда. Қани, келинлар, ҳаммаёқни тартибга солайлик.

Барча йиғиштириши билан машгул бўлади. Калигула киради ва уларни кузата бошлайди.

БЕШИНЧИ КЎРИНИШ

Калигула (*қари зодагонга*). Салом, ойимча! (*Қолганларга.*) Херей, сеникида бироз дам олмоққа қарор қилдим. Муций, хотинингни таклиф этмоқни ихтиёр этдим.

Девонбеги қарсак чалади. Қул пайдо бўлади, бироқ Калигула уни тўхтатади.

Калигула. Бир дақиқа! Жаноблар, сизларга маълумки, бу одатга анчадан буён ўрганиб қолганимиз учунгина давлатимизнинг молиявий аҳволи чидаб турибди. Лекин кечадан бошлаб ҳатто одатлар ҳам ёрдам бермай қўйди. Шунинг учун хизматчиларни қисқартириш каби ўта ачинарли бир заруратга мурожаат этишга мажбур бўлмоқдаман. Шубҳасиз, сиз кадрлай оладиган фидокорлик руҳида мен сарой харажатларини камайтиришга, куллардан баъзиларини озод қилиб, уларнинг ўрнига сизларни олишга қарор қилдим. Уриндикларни қўйиб, дастурхон тузашга киришинг.

Сенаторлар саросимада бир-бирларига қарайдилар.

Геликон. Қани, жаноблар, озгина эзгу ниятингизни намойиш этинг-чи. Бунинг устига, ижтимоий пиллапояда кўтарилишдан кўра тушиш осонроқ, бунга амин бўласиз.

Сенаторлар истаб-истамай, ўз жойларини тарк этадилар.

Калигула (*Цезонияга*). Норози кулларни қандай жазолашади?

Цезония. Менимча, қамчи билан уришса керак.

Сенаторлар шошиб қолишади ва уқувсизлик билан столларни қўя бошлашади.

Калигула. Урининг, урининг! Барча ишда асосийси – тартиб. (*Геликонга.*) Менимча, улар эпини йўқотганлар.

Геликон. Ростини айтганда, уларда эпнинг ўзи бормиди? Қилич ўйнатиш ёки буйруқ беришни айтмасе. Сабр қилиш керак, вассалом. Инсонни бир кунда сенатор қилиш мумкин, ишчан ходим эса ўн йилда яралади.

К а л и г у л а. Сенаторни ходим қилиш учун эса, кўркаманки, йигирма йил кетса кераг-ов.

Г е л и к о н. Бирок улар ҳартугул ниманидир эплашяпти. Менимча, уларнинг бу ишга иштиёқлари бор. Улар айнан қуллик учун яралганлар.

Сенаторлардан бири юзини артади.

Г е л и к о н. Қара, улар терлай бошлашди, бу – яхши нарса.

К а л и г у л а. Ажойиб! Ҳаддан зиёд кўп нарса талаб қилиш керак эмас. Бундан баттар бўлиши ҳам мумкин эди. Кейин эса адолат учун ўзингга бир дақиқагина имкон бериш ҳамisha ёқимли. Айтгандай, адолат ҳақида, шошилишимиз лозим – мен бугун яна қатл этишим ҳам керак. Ҳа, Руфийнинг омади бор экан, бирдан очқаб қолдим. *(Таъкидлаб.)* Руфий – бу ўлиши шарт бўлган чавандоз. *(Пауза.)* Нега энди у ўлиши керак, деб сўрамайсизларми?

Барча жим. Айни пайтда қуллар егулик олиб келишади.

К а л и г у л а *(юмишоқлик билан)*. Мана, ақлингиз ҳам кириб қолибди. *(Гўшт чайнаб.)* Ва ниҳоят тушундингларки, ўлмоқ учун бирор нарсада айбли бўлмоқ мутлақо шарт эмас. Аскарлар, мен сизлардан розиман. Тўғрими, Геликон? *(Чайнашни бас қилади ва дастурхон атрофидагиларга диққат билан тикилади.)*

Г е л и к о н. Албатта! Лашкармисан, лашкар! Бирок агар фикримни билишни истасанг, энди улар ақли бўлиб қолишган ва бошқа жанг қилишни ҳам исташмайди. Агар янада муваффақиятга эришсалар, салтанат қулайди.

К а л и г у л а. Фаройиб. Энди эса дам оламиз. Хоҳлагандай ўтираверинглар, одоб қоидаларини унутамиз. Ҳартугул ўша Руфийнинг омади бор экан. Ишонтириб айтаманки, у бу кичкинагина кечикишнинг қадрига етмайди. Ажални кечиктирган бу бир неча соат – бундан қимматлироқ не бўлиши мумкин?

У овқатланишга киришади, бошқалар ҳам. У ўзини дастурхон атрофида қандай тутишини билмаслиги аён бўлиб қолади. Суякчаларни ёнида ўтирганларнинг ликобларига иргитмаслиги, чала чайналган гўшт бўлақларини овқатга туфламаслиги, шунингдек, тишларини тирноғи билан қовламаслиги яна шунақаям нафрат билан бошини силқитмаслиги мумкин эди. Устига-устак, у буларнинг барини овқат пайтида ҳеч қандай хижолатсиз қилмоқда эди. Бирок тўйқусдан овқатланишини бас қилади ва синчков нигоҳини ҳамтовоқларидан бири — Лепидга қадайд.

К а л и г у л а *(кескин)*. Хафа кўринасан. Бу мен ўғлингни ўлдиришга буюрганим учунми, Лепид?

Л е п и д *(томоғига лўқма тиқилиб)*. Йўғ-е, Гай, аксинча.

К а л и г у л а *(ҳаяжонда)*. Аксинча! Юрак тўлғамларини юзнинг фош этмаслиги, оҳ. Менга нақадар ёқимлидир. Сенинг юзинг ҳамгин. Юрагингчи? Аксинча, Лепид, шундай эмасми?

Л е п и д *(қатъий)*. Аксинча, Цезар.

К а л и г у л а *(янада қувониб)*. Оҳ, Лепид, ҳеч кимни сенчалик севмайман. Кел, бирга қулишамиз. Менга бирон қувноқ воқеани гапириб бер.

Л е п и д *(ўз кучига ортиқча баҳо бериб.)* Гай!

К а л и г у л а. Хўп, яхши, унда мен айтиб бераман. Бирок сен қулсан, хўпми, Лепид? *(Ёвуз нигоҳ.)* Ҳеч бўлмаса иккинчи ўғлинг ҳаққи-ҳурмати. *(Яна қувноқ.)* Бунинг устига сен ҳеч нарсадан хафа эмассан-ку. *(Бир хўплам ичиб, гапиришга ундайди.)* Ак... Аксин... Қани, Лепид!

Л е п и д *(ҳорғин)*. Аксинча, Гай

К а л и г у л а. Жуда соз. *(Ичади.)* Энди эса эшит. *(Орзулаб.)* Оламда

ҳеч ким севмайдиган шўрлик бир император яшарди. У эса Лепидни севарди ва бу севгини юрагидан суғуриб ташлаш учун унинг кичик ўғлини ўлдиришни буюрди. (*Узгарган оҳангда.*) Турган гапки, бу нотўғри. Нахотки қизиқ бўлмаса? Кулмаяпсанми? Ҳеч ким кулмаяптими? Унда эшитинглар. (*Нафратли ғзаб билан.*) Мен ҳаммангизнинг кулишингизни истайман. Сен, Лепид, бошқалар ҳам. Туринглар ва кулинглар. (*Мушти билан столни уради.*) Эшитяпсизларми, қандай кулишларингни кўрмоқчиман.

Ҳамма туради. Бу саҳнанинг давомини Калигула ва Цезониядан бошқа актёрлар худди қўғирчоқлардай ўйнашлари мумкин.

К а л и г у л а (*тўхтовсиз кулиб, ерга қулайди*). Йўк, сен уларга бир кара, Цезония. Ҳеч нарса қолмади-я. Номус, ғурур, азиз ном, қадим тафаккур – буларнинг бари энди ҳеч нарсага арзимаиди. Кўрқув олдида ҳаммаси йўқолади. Ҳа, Цезония, кўрқув – мана юксак туйғу, ҳар турли аралашмаларсиз, тоза ва дахлсиз, унча кўп бўлмаган қоринга оид олижаноб туйғулардан бири. (*У пешонасини қўли билан артади ва ичади. Дўстона.*) Энди бошқа нарса ҳақида гаплашамиз. Херея, негадир жимсан.

Х е р е я. Фақат сен рухсат берсангина, гапираман, Гай.

К а л и г у л а. Жуда соз. Унда жим бўл. Мен дўстимиз Муцийни жон қулоғим билан эшитган бўлардим.

М у ц и й (*зўрға*). Хизматингга тайёрман, Гай.

К а л и г у л а. Қани, хотининг ҳақида гапириб бер-чи. Олдин эса уни мана бу ёққа – менинг чап ёнимга ўтказ.

Муцийнинг хотини Калигуланинг ёнига келади.

М у ц и й (*эсанкираб*). Менинг хотиним? Мен уни севаман.

Ҳамма кулади.

К а л и г у л а. Тушунаман, тушунаман, дўстгинам. Лекин бу қандай пасткашлик! (*Аёл энди унинг ёнида. У парижонлик билан аёлни чоп елкасини силайди. Ҳозирча зўрликсиз.*) Айтгандай, ҳали кирганимда сизлар бу ерда нимадир уюштираётгандинларми, а? Ҳойнаҳой кичкинагина фитна тузаётгандинлар?

Қ а р и з о д а г о н. Калигула, нималар деяпсан?..

К а л и г у л а. Арзимаган гап, чиройлигинам. Кексалик қуйилмоғи керак. Буларнинг бари ростдан ҳам арзимаган гап. Сизлар жасорат кўрсатишга қодир эмассизлар. Мен шунчаки яна қандайдир давлат ишларини саранжомлашим кераклигини кўкқисдан эслаб қолдим. Лекин аввало табиат томонидан вужудимизга жо этилган енгиб бўлмас эҳтиёжларга ҳурмат кўрсатамиз. (*Ўрндан туради ва Муцийнинг хотинини қўшни хонага олиб кириб кетади.*)

ОЛТИНЧИ КЎРИНИШ

Муций туришга уринади.

Ц е з о н и я (*назокат билан*). Муций, мана бу ғаройиб майдан яна озгина ичган бўлардим.

Муций итоат билан индамай унга май қуюди. Ҳамма ноқулай аҳволда. Ўриндиқлар гичирлайди. Кейинги гаплар бирмунча қовушмайроқ боради.

Ц е з о н и я. Ҳа, Херея! Ҳозиргина бу ерда нима учун жанг қилганликларингни энди айтиб беролмайсанми?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Х е р е я (*совуқ қилиб*). Ҳаммаси шундан бошландики, азизам Цезония, биз шеърият ўлим келтирувчи бўлиши мумкинми ёки йўқми, дея баҳслашиб қолдик.

Ц е з о н и я. Бағоят қизик. Албатта, бунга менинг аёлона ақлим етмайди. Бироқ мени сизларнинг санъатга иштиёқингиз туфайли бир-бирингиз билан муштлашишга тайёр эканингиз ҳайратга солмоқда.

Х е р е я (*ўшандай оҳангда*). Биламан. Бунақа иштиёқда, албатта, шафқатсизликдан бир томчи бўлиши кераклигини Калигула менга айтганди.

Г е л и к о н. Севгида эса – жиндеккина зўрликдан.

Ц е з о н и я (*чайнаб*). Бунда бирмунча ҳақиқат бор. Бошқалар қандай ўйлайди?

Қ а р и з о д а г о н. Калигула – чинакам рухшунос.

Б и р и н ч и з о д а г о н. У мардлик ҳақида жуда жозибали гапирди.

И к к и н ч и з о д а г о н. У ўзининг барча фикрларини жамлаб, ёзиб бориши лозим. Бу бебаҳо китоб бўларди.

Х е р е я. Бу уни чалғитиши мумкинлигини айтмаганда ҳам. Ахир кўриниб турибдики, у кўнгилхушликларга мушток.

Ц е з о н и я (*ейишда давом этиб*). У бу ҳақда ўйлаб кўрди ва айни дамда улкан бир рисола ёзмоқда, эшитиб хурсанд бўласизлар.

ЕТТИНЧИ КЎРИНИШ

Калигула ва Муцийнинг хотини кирадилар.

К а л и г у л а. Муций, сенга хотинингни қайтармоқдаман. У яна сеники. Бироқ узр сўрайман, мен қандайдир фармонлар беришим лозим.

САККИЗИНЧИ КЎРИНИШ

Ц е з о н и я (турганича қолган Муцийга). Биз шубҳа қилмаймизки, Муций, бу рисола энг машҳур асарлардан ҳам ўтиб кетади.

М у ц и й (*Калигула йўқолган эшикка қараб*). У ерда нима гап, Цезония?

Ц е з о н и я (*бепарво*). О, буни мен тушунмайман.

Х е р е я. Бундан хулоса қилиш мумкинки, унда шеъриятнинг ўлдирувчи кучи ҳақида сўз боради.

Ц е з о н и я. Айнан шунақага ўхшайди.

Қ а р и з о д а г о н (*қувониб*). Ҳа, нима! Херея айтганидай, бу уни чалғитиши мумкин.

Ц е з о н и я. Ҳа, гўзалгинам. Лекин қўрқаманки, рисоланинг номи сизларни довдиратиб қўйиши мумкин.

Х е р е я. У қандай номланган?

Ц е з о н и я. “Шамшир”.

ТЎҚҚИЗИНЧИ КЎРИНИШ

Калигула тез кириб келади.

К а л и г у л а. Мени кечиринглар, бироқ давлат ишлари ҳам кутиб турмайди. Девонбеги, сен ғаллаҳоналарни беркитишни буюрасан. Бу ҳақдаги хужжатни ҳозиргина имзолладим. Уни хобгоҳдан топасан.

Д е в о н б е г и. Бироқ...

К а л и г у л а. Эртадан очарчилик бошланади.

Д е в о н б е г и. Бироқ халқ норози бўлади.

К а л и г у л а (*ўта кескинлик ва аниқлик билан*). Мен эртадан очарчилик

бошланади деб айтдим. Очарчилик нима экани ҳаммага аён: бу миллий офат. Миллий офат эртага бошланади... Мен уни қачон хоҳласам, ўшанда тўхтатаман. *(Ийтирокчиларга тушунтиради.)* Охир-оқибат озод эканимни исботловчи усулларим унчалик ҳам кўп эмас. Ҳамиша кимнингдир ҳисобига озод бўладилар. Бу ачинарли, бироқ одатий ҳол. *(Муцийга назар ташлайди.)* Мисол учун рашкни олинг ва сиз менинг ҳақ эканимга амин бўласиз. *(Уйчан.)* Аслида рашк – бу жуда хунук нарса эса-да! Арзимаган иззат-нафс ва ўта таъсирли тасаввур учун қайғуриш! Сенинг хотининг қандайлигини кўз олдинга келтириш...

Муций муштларини қисади ва нимадир дейишга хезланади.

К а л и г у л а *(жуда тезликда)*. Қани, дастурхонга, жаноблар! Биз Геликон билан тинимсиз ишлаётганимиз сизга маълумми? Биз ўлим жазоси ҳақидаги мухтасар рисола ни тугаллаяпмиз ва сиз бу ҳақдаги фикрларингизни айтиб бергайсиз.

Г е л и к о н. Агар сизнинг фикрингизни сўрашгудай бўлса.

К а л и г у л а. Саховатли бўлайлик, Геликон! Уларга ўзимизнинг кичкинагина сирларимизни оча қолайлик. Шундай қилиб, учинчи бўлим, биринчи боб.

Г е л и к о н *(туради ва ифодали қилиб)*. “Ўлим жазоси енгиллик ва ҳалоскорлик олиб келади. Бу чора ўз ижроси каби ўз мақсадларида ҳам кенг камровли, руҳлантирувчи ва адолатлидир. Одамлар айбдор бўлганликлари учун ўладилар. Одамлар Калигуланинг фуқаролари бўлганликлари учун айбдордирлар. Калигуланинг фуқароси эса ҳаммадир. Бундан чиқадики, ҳамма айбдор. Ундан эса ҳамманинг ўлимга маҳкумлиги аён бўлади. Бу вақт ва сабр-бардош талаб этади”.

К а л и г у л а *(қулиб)*. Не дейсизлар? Сабр, мана бебаҳо кашфиёт! Агар билсангиз, бу сиздаги мени энг кўп хайратга солгувчи нарсанинг ўзидир. Энди эса, жаноблар, сиз озодсиз. Херея барчангизга руҳсат беради. Бирок Цезония қолсин. Лепид ҳам, Октавий ҳам! Яна Мерейя ҳам. Менинг томошагоҳимда ишлар қандай бораётганини сизлар билан муҳокама этишни истардим. Бу мени жудаям ташвишга солмоқда.

Қолганлар аста-секин кетадилар. Калигула кўзлари билан Муцийни кузатиб қолади.

ЎНИНЧИ КЎРИНИШ

Х е р е я. Хизматингга тайёрман, Гай. У ерда нима гап? Ходимлар ёмон ишлашяптими?

К а л и г у л а. Эй йўқ, бироқ фойда оз.

М е р е й я. Нархларни кўтариш керак.

К а л и г у л а. Мерейя, сен жим туриш имкониятини бой бердинг. Сенинг ёшингда бунақа нарсаларнинг қизиғи йўқ ва мен фикрингни сўрамаяпман.

М е р е й я. Унда нега менинг қолишимни буюрдинг?

К а л и г у л а. Чунки менга ҳадемай беғараз маслаҳат керак бўлади.

Х е р е я. Агар руҳсат берсанг, Гай, ўзимнинг ғаразли маслаҳатимни бераман ва нархларни ўзгартириш шарт эмаслигини айтаман.

К а л и г у л а. Тушунаман. Бироқ молиявий ишларимизни ўнглашимиз керак-ку. Мен режамни Цезонияга тушунтирдим, у сизларга баён қилиб беради. Мен эса жуда кўп ичдим ва мени уйқу элтапти. *(Этади ва кўзини юмади.)*

Ц е з о н и я. Ҳаммаси жуда ҳам оддий. Калигула янги нишон таъсис этади.

Х е р е я. Боғлиқлик кўрмайпман.

Цезония. Шунга қарамай, у бор. Бу “Фуқаролик жасораги учун” нишони бўлади. Уни Калигуланинг томошагоҳини энг кўп зиёрат қилган фуқаролар оладилар.

Херейя. Олижаноб фикр.

Цезония. Мен ҳам шундай ўйлайман. Айтишни унутибман, бу мукофот кириш чипталари санаб чиқилганидан сўнг ҳар ойда берилади: ўн икки ой давомида бу мукофотни олмаган фуқаро сазойи ёки қатл этилади.

Лепид. Нечун “ёки қатл этилади”?

Цезония. Чунки Калигуланинг айтишича, бунинг ахамияти йўқ. Мухими, у танлай олса бас.

Херейя. Офарин. Мана энди ғазна тўлади.

Геликон. Асосийси эса, эътибор беринг, қандай юксак маънавиятлилик усули билан. Қолаверса, республикавий давлатларда қилинганидек солиқни саховатпешага тўлаганларидан кўра, яхшиси, остонада олган маъқул.

Калигула кўзини қия очади ва четда турганча қандайдир ишша чиқариб, ундан ниманидир хўплаётган қария Мерейяга қарайди.

Калигула (*ётганча*). Нима ичяпсан, Мерейя?

Мерейя. Бу бўғмага қарши, Гай.

Калигула (*униңг олдига келади, қолганларни нари туришига мажбурлайди ва ҳидлайди*). Йўқ, бу заҳарга қарши дори-ку.

Мерейя. Йўғ-е, Гай. Ҳазиллашяпсан, шекилли. Кечалари нафасим қисганидан анчадан бери даволанаман.

Калигула. Демак, заҳарланишдан қўрқасан?

Мерейя. Менинг касалим...

Калигула. Йўқ. Ҳамма нарсани ўз номи билан атаймиз: сен мени заҳарлаб қўяди деб қўрқасан. Мендан шубҳаланасан, мени кузатиб юрасан.

Мерейя. Худолар ҳақки айтаманки, ундай эмас!

Калигула. Сен менга ишонмайсан. Ҳамиша мендан эҳтиётланасан.

Мерейя. Гай!

Калигула (*қўпол қилиб*). Жавоб бер. (*Рад этиб бўлмас даражада.*) Агар радиого ичар экансан, бундан келиб чиқадики, сен менга сени заҳарлаш ниятини тиркаябсан.

Мерейя. Ҳа ... яъни ... йўқ.

Калигула. Мени гўё сени заҳарлашга қарор этган дея тахмин қилиб, не йўл билан бўлса-да менинг хоши-иродамга қарши чиқишга уринасан.

Сукунат чўқади. Цезония ва Херейя бу гап бошланиши билан саҳна ортига чекиншиган; биргина Лепид хавотир ила уни тинглайди.

Калигула (*янада изчил мулоҳаза қилади*). Шундай қилиб, бизда сен қочиб кутулолмайдиган икки жиноят ва унинг муқобили: ё мен сени ўлдиришни истамаганман ва сен мендан, императорингдан нотўғри шубҳаланяпсан. Ёки мен истаганману сен, қари така, менинг режамга қаршилиқ қияпсан. (*Пауза. Калигула қарияга қониқиши билан қарайди.*) Хўш, Мерейя, бу фикрим қалай?

Мерейя. У... У бенуқсон, Гай. Лекин менинг ҳолатимга тўғри келмайди.

Калигула. Ва учинчи жиноят: сен мени телба деб ўйляпсан. Энди эшит. Мана шу уч жиноятдан бири, яъни иккинчиси сен учун шарафлидир. Бунақада сен тез орада мени қанақадир қарор қабул қилди, дея тахмин қиласан ва унга қаршилиқ кўрсатасан, демак, исёнчисан. Сен қўзғолон йўлбошчисан, инқилобчисан. Бу жуда яхши. (*Ғамгин.*) Мен сени жудаям яхши кўраман, Мерейя. Шул боис қолганлари учун эмас, иккинчи жиноятинг учун суд қилинасан. Исёнчилигинг учун эркакларга хос ўлим топасан.

Бу гап давомида Мерейя ўз ўриндигига тобора чўкиб бораверади.

К а л и г у л а. Ташаккур билдирма менга. Бу табиий бир ҳол. Ол. (*Унга шишани узатади ва илтифот ила таклиф этади.*) Шу заҳарни ичакол.

Мерейя хўнграшдан титрайди ва нажотсизларча бош силкийди.

К а л и г у л а (*сабри тугаб*). Қани, тезроқ.

Мерейя қочишга уринади. Калигула худди шер мисол бир сакраидаёқ саҳнанинг ўртасида унга етиб олади, пастак ўриндиққа ташилайди ва бир неча сониялик олишувдан сўнг шишани унинг тишлари орасига тикади ва мушт билан шишани синдиради. Мерейя талваса ичида титраб, жон таслим қилади: унинг юзи кўзёш ва қонга бўялган.

К а л и г у л а (*Мерейя ўзи билан олиб юрган шишанинг синиғини Цезонияга узатиб*). Бу нима ўзи? Раддиоғуми?

Ц е з о н и я (*хотиржам*). Йўқ, Калигула. Бўғмага қарши дори.

К а л и г у л а (*Мерейяга қараб, жим тургач*). Барибир. Нима фарқи бор? Сал олдину сал кейин...

Кўллари тўхтовсиз артиб, ташивишли бир қиёфада қўққисдан чиқиб кетади.

ЎН БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Л е п и д (*мутлақо ҳорғин*). Энди нима қиламиз?

Ц е з о н и я (*шунчаки*). Аввало жасадни йўқотиш керак деб ўйлайман. У жуда хунук турибди!

Херейя ва Лепид жасадни кўтариб, саҳна ортига олиб ўтишаркан.

Л е п и д (*Херейяга*). Шошилиш керак.

Х е р е я. Икки юз кишича бўлишимиз лозим.

Сципион киради. Цезонияни кўриб, чиқиб кетмоқчи бўлади.

ЎН ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Ц е з о н и я. Буёққа кел.

С ц и п и о н. Сенга нима керак?

Ц е з о н и я. Яқинроқ кел. (*Унинг ёқасидан олади ва кўзларига қарайди. Пауза. Совуқ қилиб.*) У отангни ўлдирдимми?

С ц и п и о н. Ҳа.

Ц е з о н и я. Уни ёмон кўрасанми?

С ц и п и о н. Ҳа.

Ц е з о н и я. Уни ўлдиришни истайсанми?

С ц и п и о н. Ҳа.

Ц е з о н и я (*уни бўшатиб*). Унда нима учун бунни менга айтяпсан?

С ц и п и о н. Чунки мен ҳеч кимдан кўркмайман. Уни ўлдиришим ёки ўзимнинг қурбон бўлишим – бу фақатгина барчасига барҳам беришнинг турли усуллари холос. Иннанкейин, сен мени сотмайсан.

Ц е з о н и я. Сен ҳақсан, мен сени сотмайман. Бироқ сенга бир нарса айтмоқчиман – тўғрироғи, сендаги мавжуд яхши нарсалар билан суҳбатлашишни истардим.

С ц и п и о н. Мендаги яхши нарса – менинг нафратим.

Ц е з о н и я. Нима бўлгандаям, мени эшитиб кўй. Ҳозир мен сенга

айтмоқчи бўлганим, бир вақтнинг ўзида ҳам ақл бовар қилмас, ҳам аниқ-равшан нарсадир. Лекин бу сўзни чинакамига тинглаганида эди, бу дунёни бутунлай ўзгартириб юборишга қодир ўшал бирдан-бир инқилобни амалга оширган бўларди.

С ц и п и о н. Унда айтақол.

Ц е з о н и я. Шошилма. Аввало отангнинг тилини суғуриб олаётган-ларида унинг оғриқдан буришган юзини эсга ол. Уша қонга тўлган оғиз, ўша тилка-пора қилинаётган ҳайвон қичқириғидай қичқирикни ўйлаб кўр.

С ц и п и о н. Ҳа.

Ц е з о н и я. Энди Калигула ҳақида ўйла.

С ц и п и о н (*борки нафратини овозга бериб*). Ҳа.

Ц е з о н и я. Энди эса кулоқ сол: уни тушунишга ҳаракат қил. (*Сципионни эсанкираган ҳолда қолдириб, чиқиб кетади.*)

Геликон киради.

ЎН УЧИНЧИ КЎРИНИШ

Г е л и к о н. Калигула шу ёққа келяпти. Шоир, сиз тушлик қилмоқчи эмасмисиз?

С ц и п и о н. Геликон! Менга ёрдам бер.

Г е л и к о н. Бу хавфсиз эмас-да, жонгинам. Унинг устига мен шеъриятда ҳеч нарсани тушунайман.

С ц и п и о н. Сен менга ёрдам бера оласан. Сен шунчалар кўп биласанки.

Г е л и к о н. Мен кунлар ўтаётгани ва овқатланишга шошилиш кераклигини биламан. Яна шунга биламанки, сен Калигулани ўлдира олишинг мумкин эди ва у ҳам бунга қаршилиқ қилмаган бўларди.

Калигула киради. Геликон кетади.

ЎН ТЎРТИНЧИ КЎРИНИШ

К а л и г у л а. Э, бу сен-ку. (*Ўзини қандай тутшини билмай, иккиланиб тўхтади.*) Сени анчадан бери кўрмагандим. (*Секин-аста у томон юради.*) Нималар қиялпсан? Ўзини ташламадингми? Менга сўнгги ёзган битикларингни кўрсатасанми?

С ц и п и о н (*у ҳам ўзидан айрилган: унда нафрат ва яна қанақадир бошқа, унинг ўзига ҳам тушунарсиз бўлган туйғу ўзаро талашади*). Мен бир неча шеърлар ёздим, цезар.

К а л и г у л а. Нима ҳақида?

С ц и п и о н. Билмадим, цезар. Балки табиат ҳақидадир.

К а л и г у л а (*эркинроқ*). Ажойиб мавзу. Қамровли. Табиат сенга не инъом этмоқда?

С ц и п и о н (*ўзини қўлга олиб, истеҳзо ва алам билан*). У мени цезар бўла олмаганим учун овутади.

К а л и г у л а. Ҳм-м! Сенингча қандай, у мени цезар бўла олганим учун овутишга ярармикин?

С ц и п и о н (*ўша оҳангда*). Унинг янада чуқурроқ жароҳатларни ҳам даволай олиши айти ҳақиқат-ку.

К а л и г у л а (*ҳайратланарли даражада жўн*). Жароҳатлар? Сен бунга алам билан айтдинг. Бу отангни ўлдириганим учунми? Аммо бу нақадар аниқ сўз эканини билсанг эди. Жароҳат! (*Бошқа оҳангда*.) Фақат нафратгина кишиларни ақллироқ қилади.

С ц и п и о н (*совуқ оҳангда*). Мен табиат ҳақидаги саволингга жавоб бердим.

Калигула ўтиради, Сципионга қарайди, кейин туйқус унинг қўлидан тутади ва куч билан ўзига тортиб, оёқлари остига ўтқзади. Унинг юзини кафтлари билан қисади.

К а л и г у л а. Менга ўз шеърингни ўқиб бер.

С ц и п и о н. Йўқ, цезар, ўтинаман.
 К а л и г у л а. Нечун?
 С ц и п и о н. Ёнимда эмас.
 К а л и г у л а. Уни ёддан билмайсанми?
 С ц и п и о н. Йўқ.
 К а л и г у л а. Ҳеч қиси йўқ, у нима ҳақда эканини айт.
 С ц и п и о н (*ўшандай зўриқиб ва гўё хоҳламай*). Мен унда айтганманки...
 К а л и г у л а. Хўш?
 С ц и п и о н. Йўқ, эслолмайман...
 К а л и г у л а. Уриниб кўр...
 С ц и п и о н. Мен хуфёна келишув ҳақида айтганманки, ер...
 К а л и г у л а (*худди ўз фикрларига шўнғигандай, гапини бўлади*)... ер
 ва товонлар аро...
 С ц и п и о н (*унинг боши қотади: шубҳаланиб давом этади*). Ҳа,
 эхтимол, шундай...
 К а л и г у л а. Давом эт.
 С ц и п и о н... ва Рим тепаликларининг кўринишлари ҳақида ва ўз
 ортидан кечани олиб келувчи ўша қисқа ва зирқиратувчи хотиржамлик
 борасида...
 К а л и г у л а... ва кўм-кўк осмондаги жарқалдирғочларнинг қичқирғи
 ҳақида...
 С ц и п и о н (*аста-секин эриб*). Ҳа, бу ҳақда ҳам.
 К а л и г у л а. Кейин.
 С ц и п и о н. Ва туйқус қайрилиб, жимирлаётган юлдузлар экилган
 ўзининг нариги томонини очувчи осмон ҳамон тилла рангда бўлган ўшал
 майин лаҳза ҳақида.
 К а л и г у л а. Замин у пайт тунга пешвоз чиққувчи тутун, дарахтлар ва
 дарёнинг ўшал бўйи ҳақида...
 С ц и п и о н (*жазавада*)...чирилдоқлар чириллайди, кундузги жазир
 рама пасаяди, итлар, кечиккан араваларнинг ғичирлаши, деҳқонларнинг
 овозлари...
 К а л и г у л а... Ва йўллар шамшод ва зайтунлар остида сояларга
 бурканади...
 С ц и п и о н. Ҳа, ҳа, ҳаммаси тўғри! Бироқ сен нечук фаҳмлаб қолдинг?
 К а л и г у л а (*Сципионни ўзига тортиб*). Билмадим. Балки бизларга бу ва
 бошқа ҳақиқатлар бирдай кадрли бўлгани учундир.
 С ц и п и о н (*сесканиб кетади ва юзини Калигуланинг кўксига беркитади*).
 Оҳ, агар мен ҳар ёнда фақат биргина муҳаббатнинг чехрасини кўрар эканман,
 барибир эмасми?
 К а л и г у л а (*унинг бошини силаб*). Бу буюк қалбларга хосдир, Сципион!
 Агар менга қалбнинг шундай тиниқлигини англаш берилганда эди! Лекин
 ҳаётга қанчалар ташна эканимни жуда яхши биламан, табиат уни босолмайди.
 Сен буни тушунолмайсан. Бошқа оламдансан. Мен ёвузликка, сен эса бус
 бутун эзгуликка дохилсан.
 С ц и п и о н. Мен тушуна оламан.
 К а л и г у л а. Йўқ. Менинг вужудимда унсиз гирдобга, ириётган сув
 ўтларига ўхшаш нимадир... (*Туйқус ўзгарган овоз билан*.) Шеъринг гўзалдир,
 балки. Бироқ агар фикримни билмоқчи бўлсанг...
 С ц и п и о н (*ўша туришида*). Ҳа.
 К а л и г у л а. Буларнинг бари қон камлигидан азобланади.

*Сципион кескин ортига сакрайди ва даҳшат билан Калигулага қарайди. У
 Калигуладан янада узоқроққа чекинарган, зўриққан бир ҳолатда унга қарай-
 қарай, паст овозда гапиради.*

С ц и п и о н. О махлуқ, жирканч махлуқ! Сен яна майнавозчилик қилдинг,
 а? Энди ўзингдан мамнунмисан?

К а л и г у л а (*енгил қайғу билан*). Сен айтаётган гапларда ҳақиқат бор.
 Мен майнавозчилик қилдим.

С ц и п и о н (*ўша оҳангда*). Юрагинг хойнаҳой қабих ва конхўр бўлса керак.
 Шунчалар алам ва нафрат – улар сени хойнаҳой тилка-пора қилаётгандир!

К а л и г у л а (*юмиоқлик билан*). Етар, жим бўл!
 С ц и п и о н. Сенга қанчалар раҳмим келади ва қанчалар нафратланаман!
 К а л и г у л а (*ғазаб билан*). Жим бўл!
 С ц и п и о н. Сен ҳойнаҳой тубсиз бир жирканч танҳоликда яшаётган бўлсанг керак!

К а л и г у л а (*гўё портлаб, унга ташиланади, ёқасидан олиб, силтайти*). Танҳолик! Сен уни тоғиб кўрганмидинг! Шоирлар ва мажмағиллар ёлғизлиги. Ёлғизлик? Қандай? Сен одам ҳеч қачон ёлғиз қолмаслигини билмайсан! Келажак ва ўтмишнинг борки юки ҳар ерда биз биландир! Улдирган кишиларимиз ҳам биз билан. Бу ҳали энг қийини эмас. Бироқ ўша биз севган, севмаган кишилар ва бизни севганлар, пушаймонлик, истак, талх ва мулойимлик, бузуклар ва худоларнинг барча тўдаси. (*Уни қўйиб юборади ва ўз жойига қайтади.*) Ёлғиз қолиш! О, агар мен фақат ёлғизликка, бироқ ўзгалар иштироки билан заҳарланган меникига ўхшаш эмас, балки чинакам сокинлик ва дарахт титроғига ғарқ бўда олганимда эди! (*Туйқус чулғаб олган ҳорғинлик ила ўтиради.*) Ёлғизлик! Йўқ, Сципион. У алам аччиғида ёриб ташланган ва тинган товушу овозлар ила мудом жаранглайди. У мен эркалаган аёллардан қабихроқ, бизни тун чирмаб олганда ва мен ниҳоят тўйинган танамдан ажралиб, ҳаёт ва мамот орасида йўқ деганда озгина эса-да ўзим билан қолишни умид қиламан, менинг ёлғизлигим ёнимда пинакка кетган аёлларнинг қўлтиғи остида то четларигача ҳузурнинг аччиқ бўйлари билан тўлади.

У гўё бўғилиб қолгандай. Узоқ жимлик.

Сципион Калигуланинг ортидан келиб, ишонқирамай унга яқинлашади. Қўлини Калигулага чўзиб, унинг елкасига қўяди. Калигула ўгирилмасдан, унинг қўли устига қўлини босади.

С ц и п и о н. Ҳар бир одамнинг ҳаётда қанақадир овунчоғи бор. У баридан воз кечишга имкон бермайди. Холдан тойган онда уни ёрдамга чақирадилар.

К а л и г у л а. Бу тўғри, Сципион.

С ц и п и о н. Наҳотки, ҳаётингда шундай нарса йўқ? Кўз ёшларнинг тошмоғи, сокин бир гўша?

К а л и г у л а. Бор шекилли.

С ц и п и о н. У нима экан?

К а л и г у л а (*секин*). Нафрат.

П А Р Д А

*Рус тилидан
 Наби ЖАЛТОЛИДДИН
 таржимаси*

(Давоми бор)

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ: АЛЬБЕР КАМЮ

Француз ёзувчиси ва файласуфи Альбер Камю (1913-1960) ўтган асрнинг 50-йилларида жаҳон интеллигенцияси тафаккури ва дунёқарашига катта таъсир кўрсатган ижодкорлардан саналади. Замондошлари унга “Ғарб виждони” деган шарафли ном бергандилар.

Альбер Камю 1913 йилнинг 7 ноябрида Жазоирда яшовчи француз оиласида дунёга келди. Ёш Альбер шу ердаги бошланғич мактабда саводини чиқарди. Аъло ўқигани учун у мактаб маъмурияти йўлланмаси билан лицейга ўқишга қабул қилинди. Бирок, сил касалига чалиниб, бир муддат касалхонада ётиб даволанди. Бахтга қарши бу касаллик умрининг охирига қадар ундан аримади, адибнинг руҳий ҳолатига жиддий таъсир кўрсатиб, ҳаёти ва ижодида салбий ҳолатлар туғдирди.

1932-1937 йиллар Камю Жазоир университетининг фалсафа факультетида таҳсил олди. Бу йилларда у Андре Жид, Ф.М. Достоевский, Ф.Ницше асарларини катта қизиқиш билан мутолаа қилади. 1936 йил Камю “Неоплатонизм ва христианлик таълимоти” мавзусида магистрлик диссертациясини ҳимоя қилади. Диссертация мазмунида Платон фалсафасининг Аврелие Августин теологик фалсафаси ва диний таълимотига таъсири хусусида фикр юритилган эди. Шундан сўнг, у С.Кьеркегор, Л.Шестов, М.Хайдеггер ва К.Ясперснинг экзистенциализм фалсафасини кунт билан ўрганишга киришади. Айни пайтда даврининг машхур ёзувчиси Андре Мальро прозасининг туб моҳиятини

ифодаловчи “ҳаётнинг абсурдлиги” ғоясини ўрганиш билан машғул бўлиб, ўзи ҳам шу мавзуга яқин “Бахтли ўлим” номли илк қиссасини ёзади.

Альбер Камю талабалик йилларида француз коммунистик партияси ғояларига хайрихоҳ бўлиб, 1935 йилда шу партия сафига киради. Орадан кўп ўтмай Жазоирдаги халқ демократик ҳаракатида фаол иштирок этгани учун уни “троцкийчилик” да айблашиб, партиядан ўчирадилар. Шундан сўнг Камю сиёсатдан узоқлашиб, театр санъати билан шуғулланади, ўзининг “Меҳнат театри” труппасини тузади. Унда илк даъфа француз тилида Ф.М. Достоевскийнинг “Ака-ука Карамазовлар” романини сахналаштиради. Камюнинг ўзи Иван Карамазов ролини ижро этган эди. 1937 йилда у ўзининг “Авра-астар” номли илк эсселар тўпламини нашр қилдиради.

1938-1940 йилларда Камю Жазоирдаги бир қатор газеталарда муҳаррирлик қилади. 1940 йили рафиқаси Франсис Фор билан Парижга келади ва “Пари Суар” газетасида техник муҳаррир бўлиб ишга киради. Адиб шу йили ўзининг машхур “Бегона” қиссасини ёзиб тугатади. Фашизмга хайрихоҳ бўлган Петен ҳукуматига рақиб журналистлар қаторида бўлгани учун Камю “Пари Суар” таҳририятдан ҳайдалади. Қамал қилинган Парижда қолишни истамаган адиб Оран шаҳрига кўчиб ўтади. 1941 йилнинг февралда “Сизиф ҳақида афсона” эссесини ёзиб тугатади. Айни пайтда Камю Қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг фаол иштирокчисига айланади, Парижга қайтиб, яши-

рин “Комба” газетасига муҳаррирлик қилади. 1942 йили адибнинг “Бегона” қиссаси ва “Сизиф ҳақида афсона” эссеси нашр қилинади. 1943 йилдан то умрининг охирига қадар Камю машҳур “Галлимар” нашриётида фаолият кўрсатади. Шу йили Камю Жан-Поль Сартр (1905–1980) билан танишиб, унинг ижодини тарғиб қилиш, пьесаларини сахналаштиришда яқиндан кўмаклашади. 1947 йилда адибнинг “Вабо” романи нашр қилинади.

1947 йили Камю сўл ҳаракатчилар, жумладан Сартр билан алоқасини узади. Бирмунча вақт анархистлар ва сўл синдикалистлар билан алоқа ўрнатади, уларнинг органи бўлмиш “Либертер” журнали ва “Монд либертер” газеталарида ҳамкорлик қилиб, публицистик мақолаларини чоп эттиради. Жумладан, “Либертер” журналида адибнинг “Исёнкор одам” (1951) эссеси чоп қилинади. Адиб ушбу эссесиде инсонни куршаб турган муҳитнинг, у кечираётган ҳаётнинг абсурд (маъносиз) лиги ғояси анатомиясини тавсифлашга ҳаракат қилади. Ёзувчининг бу ғоясига сўл танқидчилар, жумладан, Сартр ҳам қарши чиққан эди.

Бу орада Камю ЮНЕСКО қароргоҳида ҳам бирмунча хизмат қилади. Ташкилотга генерал Франко ҳукумати бошлик Испания давлати ҳам аъзо бўлиб киргач, адиб ундан узоклашади. Айни пайтда у Европада кечаётган сиёсий воқеаларни диққат билан кузатиб боради. Шарқий Европа мамлакатлари, жумладан, Францияда авж олиб бораётган коммунистик партия фаолиятини қоралади. Бу ҳаракатнинг бошида турган, уни маблағ билан таъминлаётган СССРнинг олиб бораётган сиёсатига қарши чиқади.

1954–1956 йиллар Камю яна театр соҳасига қайтиб, ўз пьесаларини сахналаштириш билан машғул бўлди. 1956 йилда адиб “Кулаш” қиссасини, бир йилдан сўнг “Кувғинлик ва Подшолик” ҳикоялар тўпламини нашр эттирди. 1957 йили Швеция академияси унга “адабиёт ривожига қўшган улуг хизматлари, унда инсон виждонини реал воқеликка айлантиргани учун” халқаро Нобель мукофотини беради. Мукофот топшириш маросимида сўзлаган нутқида, адиб ўз ҳаёти ва

ижодига назар ташлар экан, жумладан, шундай хулоса қилади: “... мен ўз замонимнинг галераси (кемаси)га миҳланганман, бошқаларга қўшилиб эшкак эшишим, кемада балиқ ҳиди анкиб турганлиги, жаллодларнинг бисёрлиги, бу ҳам етмагандек, нотўғри йўл олинаётганига қарамай, ундан тушиб қолмаслигим учун маҳкам кишанлаб қўйилганман”.

Альбер Камю ҳаётининг сўнгги йилларида қарийб ҳеч нарса ёзмади. 1960 йилнинг 4 январь куни яқин дўсти Мишель Галлимар билан унинг машинасида Провансдан Парижга қайтаётганларида автоҳалокатга учраб, 47 ёшида вафот этди. Адиб портфелидаги нарсалар орасида охирига етказилмаган “Биринчи одам” қиссаси қўлёзмаси ва ишлатилмаган темир йўл чиптаси топилади. Ким билсин, агар чиптадан фойдаланганида у омон қолган бўлармиди. Камюнинг жасадини Франция жанубидаги Лурмарен шаҳарчаси қабристонига дафн этадилар.

2009 йилда Франция Президенти Никола Саркози Камю хокини Париж Пантеонига кўчириб келиш таклифини айтганида адибнинг ўғли ва қариндошлари рад жавобини бердилар.

Альбер Камюнинг фалсафий қарашлари хусусида фикр юрилтадиган бўлсак, у ҳеч қачон ўзини донишманд файласуф, устига устак экзистенциализм тарафдори деб ҳисобламаганлигининг шоҳиди бўламиз. Нима бўлганда ҳам, экзистенциализм фалсафаси Камю ижодига таъсир кўрсатганлиги шубҳасиз. Айни пайтда, унинг экзистенциализм руҳидаги масалаларга шуурли ва ғайришуурий равишда мойиллиги, энг муҳими, болалигидан давосиз хасталикка чалинганлиги (ўлим яқинлигини доимо ҳис этиб яшаш) ва касаллик билан олишиб ижод қилиш экзистенциализмга яқин ғоя ва фикрларни илгари сурганлигини, қисман бўлса-да, изоҳлайди.

Экзистенциализмнинг йирик намояндалари – “диний экзистенциализм” пешвоси, немис файласуфи К. Ясперс (1883–1969), “атеистик экзистенциализм” раҳнамоси, француз файласуфи Ж.П. Сартрдан фарқли ўлароқ, Камю

абсурд билан курашнинг ягона йўли унинг борлигини, у мавжуд эканлигини тан олиш деб ҳисоблаган. Камю яратган қаҳрамонлар бу ҳолатга тааллуқли бўлмаган, тақдир тақозоси билан вужудга келган мураккаб аҳвол, оғир шароит, мушкул вазият (ҳаётга таҳдид, яқинларининг вафоти, виждон азоби ва ҳоказо) таъсири остида руҳнинг, қалбнинг ана шундай ҳолат, кайфиятга келганликларига қарамасдан, уларнинг кейинги тақдирини мутлақо ҳар хил. Камю фикрича, капитализм, коммунизм, социализм каби сунъий “изм”лар, жамиятни мажбуран яхшилашга бўлган турли-туман ва хилма-хил “уриниш”лар – абсурднинг юксак даражадаги кўринишидир. Инсонпарварлик ва демократия тарафдори бўлган Камю “ғайриинсоний ва золимона ҳаракат воситасида жабр-зулм ва адолатсизлик билан курашиш ундан-да катта ситам, жабр-жафо ва истибод адолатсизликнинг авж олишига сабаб бўлиши мумкин, деб ҳисоблаган.

“Биродар Карамазовлар” романи қаҳрамони Иван Карамазовнинг “Ҳамма нарса мумкин” деган сўзлари – эркинликнинг ягона ифодаси”, – деб ёзган эди Камю. Абсурд, ҳаётнинг бемаънилиги (“Ҳамма ерда абсурд ҳукмрон”) хусусида; ҳаёт ўтқинчи, ўлим ҳақ эканлиги (“ўзининг ким ёки нима эканлигини англаш – ўлимни англаш демакдир”) хусусида; “Худонинг лаънатига учраган” ёвуз ва қабих ташқи оламдан узоқлашиш, бегоналашиб кетиш, бешафқат ҳаётда ёлғизликни чуқур ҳис этиш (“ҳамма нарса менга ёт”) хусусидаги фикрлар – Камю прозаси ва драматургиясида доимий ва ўзгармас мавзудир. Бироқ экзистенциализмнинг ишлатилавериб авра-астари чиққан ушбу “қолип”и Камюнинг ҳаётини тажрибаси орқали “тўғрилаб” борилган. Ўта камбағал, бир бурда нонга муҳтож бўлган оилада ўсган Камю учун “инсон қисмати”, “инсоннинг пешонасига ёзилгани ва насиб этгани” ҳар доим “инсон ҳаёти, у борлигининг шарт-шароити”, яъни ҳеч қачон унутилмайдиган қашшоқлик, нотавонлик, инсонга номуносиб тарзда беэтиқ, роҳат-фароғат кўрмай кун кечиришни олдиндан тақозо этган, бунга замин яратган, шу мезон билан

ўлчанган. Бундай мудҳиш шароит, яшаш учун тўғри келмайдиган мушкул вазият Камюнинг “исёнкорона” ҳаракатига кўп жиҳатдан замин яратган, уни рағбатлантирган, қалбига олов пуркаган. Камюнинг сиёсий фаолиятдан имкон борича узоқлашганлигига қарамасдан, “соф санъат”, “санъат санъат учун”, жамиятнинг энг сараъзоларига тушунарли бўлғувчи “элитар санъат”га ишонмовчилик ва аксинча, оддий халқ учун тушунарли бўлган санъатни қадрлаш, муносиб баҳолаш адиб ижодининг негизини ташкил қилган. У “тарих юки”ни ўз елкасида кўтариб ёруғликка олиб чиқди, ҳаёт қийинчиликларига бардош берган қаҳрамонларни унутмасликка ҳаракат қилди, десак янглишмаган бўламыз.

Альбер Камюнинг “романтик экзистенциализми” Жазаирдаги дастлабки ҳаётини таассуротлари мевасидир. У ўзининг замондоши, аниқроғи “табиатни узоқ кузатиш ва узоқ мушоҳада қилиш азобидан халос бўлган” замондоши ҳақида ёзиш ниятида қўлига қалам олгани хусусида кўп бор айтган. Ҳақиқатдан ҳам, Камюнинг илк асарларида табиат гўзаллигига маҳлиё бўлиш, оламнинг турфа рангларга бурканишини кузатиш, ўзини шу олам мавжудоти, унинг суюкли фарзанди эканлигини ҳис этиш, янада аниқроқ қилиб айтганда, Жазаир денгизи ва қуёшидан баҳраманд бўлиш устун туради. Экзистенциализм руҳидан бегоналашиб кетаётгани, ҳаётдан узоқлашиб бораётганини ҳис этган Камю “табиат билан доимий алоқа”да, “ҳаётнинг хайрихоҳлиги”, “муҳаббат илтифоти”га бўлган эҳтиёжидан фориг бўлолмайди: унинг “абсурд ҳукмронлик қилади, муҳаббатни кутқаради”, деган пурмаъно сўзлари унинг асарларининг умумий ғоясига айланади.

“Бегона” романи қаҳрамони Мерсо айнан шундай “экзистенциалист романтик” қиёфасида намоён бўлади. Муаллифнинг ўзи романнинг икки – метафизик ва социал маъносига тўғридан-тўғри ишора қилган. Муаллиф Мерсонинг ғалати хатти-ҳаракатларига изоҳ бераркан, биринчи навбатда унинг “урф каталог”ларига қараб ҳаётга бўйсунини хохламаслигига

этибор қаратади. Муаллиф “Бегона” сюжетини “расмиятчилик учун қабул қилинган одоб-ахлоққа ишонмаслик” ташкил қилади, деб ҳисоблаган. Оддий одамнинг жамият билан тўқнашуви, яъни ҳар қандай одамни “урф каталоги” бўйича яшашга, “катъий қоидалар доирасидан, расмий қабул қилинган қараш”лардан узоқлашмасликка ўргатувчи жамиятга рўбару келиши романнинг иккинчи қисмида янада равшанлашади, муросасиз оҳангда янграйди. Мерсо ушбу доира қонунларидан чиқиб кетади, аниқроғи ўзида ушбу қоидаларни инкор қилишга куч топа олади. Натижада уни суд қилишади, айблашади ва жазога тортишади. У ўзига нотаниш, мутлако бегона одамни ўлдиргани учун эмас, балки қоидаларга бўйсуниб яшамаганлиги учун – онасининг дафн маросимида мириқиб қаҳва ичганию, сигарета чекиб ўтиргани учун жазога лойиқ деб топилади. Мерсо – Худонинг яратган ғофил бандаси, у бироз телбанамо, чунки у бошқа олам – табиат оламига бутунлай мансуб мавжудотдир. Қотиллик пайтида у ўзини коинотнинг бир парчаси, самовий манзаранинг ажралмас бир бўлагидек ҳис қилади, унинг ҳаракатларини эса гўё само жисмлари, яъни куёш бошқаргандек туюлади. Қотилликкача Мерсо табиий, оддий одам киёфасида кўринса-да, бирок у узоқдан-узоқ ва ҳеч бир сабабсиз куёшга тўғри тикилиб қарай олади. Мерсо – келгинди, ўзга сайёралардан келган мавжудот; унинг сайёраси – мавжланиб турувчи денгиз ва чарақлаб турган куёшдир. Мерсо – романтик, бугунги ҳаётга кечиқиб келган оташ-параст одам. Бу фикрни инкор этмаган ҳолда, Мерсонинг “экзистенциалист романтик” десак ҳам бўлади. Жазонинг аждарнафас куёши, чўғдек қизиган қуми, киргоққа тинимсиз урилиб турувчи денгиз тўлқинлари Мерсонинг хатти-ҳаракатларига таъсир қилади, уни “турткилаб” туради. Мерсонинг жиноий хатти-ҳаракатларини социал жиҳатдан асослаб бўлмайди, расмий одоб-ахлоққа қарши исён деб ҳам бўлмайди. “Бегона” романида рўй берган қотиллик – жаҳон адабиётидаги яна бир сабабсиз, ҳеч нарса тақозо этмаган қотилликлардан

биридир. Мерсонинг иккиланмасдан Ф.М. Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” романидаги Раскольников ёнига қўйиш мумкин. Улар ўртасидаги ягона фарқ шундаки, Мерсо нима мумкин, нима мумкин эмаслиги ўртасидаги чегара хусусида бош қотирмайди, рухсат берилган ва тақиқлаб қўйилган нарсалар хусусида ўйлаб ҳам кўрмайди, – ўз-ўзидан тушунарли-ку, эркин инсон учун ҳамма нарса мумкин! У мутлако эркин, унга ҳамма нарсага ижозат берилган. Раскольников эса бу ҳақда кўп ўйлайди.

Ақлдан оздирувчи фикр. Лекин ўйлаб кўрсак, “абсурд ҳукмрон” бўлганлиги учун ҳам Мерсо мутлако эркин, ўзини абсурд дунё қаҳрамонидек сезгани учун ҳам эркин, бу дунёда Худо йўқлиги, маъно йўқлиги, ягона ҳақиқат – ўлим ҳақ эканлиги учун ҳам у мутлако эркиндир. “Бегона” романи ўлим сюжетидан бошланади, унинг марказий нуқтасини ҳам ўлим ташкил қилади, ҳикоянинг давомида ўлим мавзусидан четга чиқилмайди ва ниҳоят, романи ўлим яқунлаб беради. Роман охирида ҳамма нарса ўлим тарозисида тортилади, баҳоланади. Хулоса шуки, дунёдаги ҳамма нарса, тирик жон ҳам ҳеч қандай қимматга, баҳога эга эмас, ҳеч қандай аҳамият қасб этмайди. Фақат ўлим муқаррар. Мерсо ўлим жазосига маҳкум этилгани билан дунёда ҳеч нарса ўзгармайди. У худди бошқа ғофил бандалар каби ўлимга маҳкум этилган, лекин бусиз ҳам вақти-соати келганида ўлади-ку. Беихтиёр одамнинг одам устидан ўлим ҳукмини чиқаришга ким рухсат берибди, деган савол туғилади. Мерсо судланиши мумкин эмас, у судга бўйсунмаслиги ҳам мумкин, лекин ҳамма учун бирдек қоида уни мажбурлайди. Ҳаётнинг бемаънилиги, қабул қилинган ўлим ҳақидаги ҳукмнинг бемаънилиги уни гуноҳидан, жиноятдан озод қилади. Мерсо том маънода яшамайди, у шунчаки кун кечиради, у худди оддий бир ҳужайра каби ҳаракатланади. Унинг “яшаш режа”си ҳам йўқ. У яшашга асос бўлувчи бирорта ғоядан ҳам мосуво. У бир сониядан иккинчи сониягача, фалакнинг гардиши билан тирикдир. Ж.П.Сартр асарда ҳикоя қилиш услубининг қурилишига этибор бераркан,

“... ҳар бир жумла – бу ўткинчи лаҳза, қўз очиб юмгунча ўтадиган сония <...> ҳар бир жумла оролга ўхшайди. Биз ҳам жумладан жумлагача, фанодан фанога сакраб-сакраб ҳаракатланамиз” деб ёзади.

Асар тили ва услубининг алоҳида таъкидланган совуқлиги, босиқлиги ва ҳиссиётсизлиги бош қаҳрамоннинг лоқайд ва бепарво характериға мос келади. Камю тилға оид ифода этиш воситаларининг одатдан ташқари қисқа ва унчалик бой бўлмаган томонларини бўрттириб кўрсатишни амалда қўллайди. Бунинг оқибатида тадқиқотчилар Камю услуби – бу “классицизм руҳи”даги услуб, ёзувчи бизларни “XVII аср буюк тамойиллари”ға қайтармоқчи, дея ўз фикрларини исботламоқчи бўладилар. Бу бир жиҳатдан тўғри. Бу ерда тилға оид ифода воситаларининг етарли эмаслиги, одатдан ташқари қисқалиги ва унчалик бой эмаслигида, ҳис-туйғулар деярли йўқлигида қандай “буюклик” мавжуд, деган саволни бериш ўринли бўлар эди. Франциялик адабиётшунос Пьер-Анри Симон фикрича, Камю “бизнинг ҳақиқий дунёмиздан фарқли ўлароқ анча издан чиққан, вайрона ва беўхшов дунёни яратишда, оддий одамлардан кўра кўпроқ ақлдан қолган, эҳсушини йўқотган ва майиб-мажруҳға айланган одамни тасвирлашни кашф этганлиги билан ўз меҳнатини анча енгиллаштирди”¹. Ушбу фикрни исботлашға ўзида журъат топган Пьер-Анри Симон, эҳтимол, бошқалардан кўра ҳақиқатға яқинроқдир.

1942 йили адабнинг “абсурд ҳақида эссеси” – “Сизиф ҳақида афсона” асари нашр этилди. Бу асарида Камю ўлим ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини, яъни ўз-ўзидан беғоналашиб кетиш, воқеликни билиб бўлмашлик, яшаш маъносини англашнинг мумкин эмаслиги, эркинликнинг ягона манбаи сифатида абсурдни кўрсатиш хусусидаги мушоҳадаларини бир жойға тўпларкан, абсурд дунёнинг бош қаҳрамони ролиға афсонавий Сизифни танлайди. Сизифнинг тер тўкиб бажараётган иши бемаъни, бемақсад; маъбудлар

¹ (Sartre J.-P. *Interprétation de l'Étranger*. Paris, 1970. p. 56).

² (Simon P.-H. *Histoire de la littérature française*. Tome II, Paris, 1957. p. 194).

амри билан у харсанг тошни чўққиға кўтариб чиққанида тош яна пастға қараб қулайди ва ҳаммасини янгидан бошлашини у яхши билади. Яна шуни биладики – у чўққиға чиққудек бўлса маъбудлардан ҳам юқорилайди, тақдир устидан ғалаба қилади, демак, тошни кўтариш унинг азалий иши ва мақсадиға айланади. Шуни билишнинг ўзи кифоя, бунинг англаш эркинликни қафолатлайди. Санъат асари ҳам абсурд дунёға мансубдир, бироқ ижод жараёни хаос қоплаган дунёда эс-хуш, энг муҳими тафаккурни сақлаб қолишға, ақлни йўқотмасликка имкон беради.

Шу аснода Камю ижодида романтик руҳдаги оптимизмнинг яна бир манбаи – санъат пайдо бўлади. У томонидан юксак қадрланган, муносиб баҳоланган француз романи тақдирни енгиллаштириш, тақдир зарбалариға бардош берувчи қудратли куч сифатида намоён бўлади. Муаллиф романнинг бадиий макони ва замонида тақдирни “шакл”ға солади, уни “санъат қоида”лари асосида қуради. Бу хусусият шак-шубҳаға ўрин қолдирмайди, шунинг учун ҳам у бадиий адабиётда азалдан мавжуддир. Камюнинг ўзи ҳам классик аъёналарға содиқ қолиш, уларға риоя қилишдек юксак ҳислатларни сақлашға ҳаракат қилган.

Қаҳр-ғазабға тўлган маъбудлар Сизифни бемаъни ва мақсадсиз ишни бажаришға маҳкум этдилар. Бу билан уларда бемаъни, фойдасиз ва умидсиз меҳнатдан даҳшатлироқ, шафқатсизроқ жазо йўқ, деган тушунча пайдо бўлди.

Камю эса ушбу афсонаниннг қаҳрамонини абсурд одам деб ҳисобларкан: “У ўзининг олижаноб ва қабих ҳис-туйғуларида ҳам, азоб-укубатида ҳам ўзгармайди, абсурдликка қолади”, деб ёзади. Сизиф ердаги ҳаёти, жиловланмаган эҳтирослари, худоларға бўйсунмагани ва дунёни чиндан севгани учун жазоға маҳкум этилган. Қаҳрамоннинг қисқа вақт тўхтаб, тин олиш пайти, яъни поёни йўқ азоб-укубатлардан бир дақиқа бўлсада, қутилган ҳолати қизиқарлидир. Айнан шу дам Сизиф хушиға келади, унға ҳис-туйғулари яна қайтади. Ёки тош қайтадан пастға юмалаётганда, меҳнатдан бир зум фориг бўлган Сизиф бемаъни меҳнатидан қутилганини ҳис

этиб, ўзини эркин ва озод сезади, ҳатто бахтли одамдек қувонади ҳам. Афсонанинг фожиавийлиги Сизифнинг онгли равишда бемаъни ишни бажараётганида, абадул-абад тошни кўтаришга маҳкум этилганлигини англашида асосланган, десак тўғрироқ бўлади.

Камю замонавий одам ҳаётини ушбу афсона билан таққосларкан, ҳаёт фожиали ва кўп жихатдан бемаъни деб ҳисоблайди. Одамларнинг хатти-ҳаракати, яшаш учун кураш олиб боришлари чархпалак айланишига ўхшайди, бир зайлда кечади ва ҳеч қандай фойда келтирмайди. Қаҳрамоннинг ақли расолиги, эс-хуши жойидалиги, онги аниқ-равшанлиги тақдир устидан ғалаба қозонади ва азоб-уқубатларни хурсандчиликка, шод-хуррамликка айлантиради. Бу бахт Сизиф чин қалбдан севган гўзал дунё ва ширин ҳаёт ҳақидаги хотирада мужассам бўларкан, унинг юраги “чўккига чиқиш учун кураш” билан тўлиб-тошган. Камю фикрича, Сизифни бахтли одамдек тасаввур қилиш лозим. Шубҳасиз, Камю қадим юнон мифологиясидан олинган машҳур афсонага янги ҳаёт бағишлайди. Сизифнинг иши замонавий инсонлар меҳнати билан бир хил эканлиги хусусидаги фикрни рад этиб бўлмайди. Кўп одамлар янгилик яратмайдилар, кашфиёт ва ихтиро қилмайдилар, фақат бир зайлдаги ҳаракатлардан иборат юмушини кундан кунга бажараверадилар. Сизифнинг бахти шундаки, у, бир қарашда бемаъни ва бефойда бўлиб кўринган ишида ўзича маънони кўради.

Альбер Камю асарлари ва фалсафаси хусусида аниқ бир тасаввур ҳосил қилиш осон эмас, чунки унинг адабий ва фалсафий асарларида баён этилган қарашларни ҳар хил алпозда, турлича талқин қилиш имкониятига эга бўламиз. Айти пайтда ушбу фалсафанинг ўзига хос хусусияти, йўналиши ва муаммолар мажмуи тарихчи ва файласуфларга уни экзистенциализмнинг бир кўриниши сифатида баҳолашга замин яратди. Ҳақиқатдан ҳам, Камю дунёқараши ва ижодида Ғарб фалсафаси асрлар оша босиб ўтган йўлнинг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлди.

Камю дунё, умуман объектив воқеликнинг реаллигидан шубҳа-

ланмаган, унинг тадрижий ривожланиши, тўхтовсиз ҳаракатланиши муҳимлигини англаб етган. Унинг фикрича, дунё ақл-идроқка асосланиб қурилмаган, у хаотик. Дунё инсонга нисбатан шафқатсиз. Адоват руҳи билан суғорилган дунё инсонга доимо таҳдид солиб туради. Бу адоватли, шафқатсиз, тажовузкор дунё минг асрлар ошиб бизгача етиб келди. Бу дунё ҳақида биз билганимизни ишонарли деб бўлмайди; тўрлаган билимимиз етарлича асосга эга эмас, тажрибада исботланмаган. Дунё ҳар доим кўз ўнгимиздан ғойиб бўлади, тутқич бермайди, ўзгариб туради. Ҳаёт, объектив борлик хусусидаги тасаввурида Камю “борлик ўзини фақат шаклланишида намоён қилиши мумкин, шаклланиш эса мавжудликсиз, реал тарзда борликсиз ҳеч нарса, йўқ нарса”, деган ақидага асосланади.

Ёзувчи фикрича, борлик онда акс этади, лекин “инсон ақл-идроқи орзумидлар оламида ҳаракатланмагунча ўзининг тўлиқ ифодасини топмайди. Агарда у уйғонса, ҳамма нарса ўзаро уйғунлашиб кетиб, яхлит ҳолга келади, муайян тартибга тушади. Агарда ташқаридан бирон бир таҳдид келса, хавф-хатар туғилса, ушбу дунё парчаланиб, худди ойна каби синиб, минглаб бўлақларга бўлиниб кетиши мумкин. Ундан кейин инсоннинг дунёни билиш қобилияти, ақли-заковати учун беҳисоб ялтираб турувчи синиқ ойна парчалари қолади. Уни териб олиш эса инсон ақлига боғлиқ”. Камю шу тарика дунёни ўзгартиришнинг ягона манбаи деб билишни кўрсатади, айти пайтда, билимдан ўйламасдан, бемаъно фойдаланмасликка ундайди.

Камю илм-фан дунё ва инсон хусусидаги билимларимизни чуқурлаштиради ва кенгайтиради дегувчи пурмаъно фикрга қўшилади, лекин бу билимлар ҳали етарлича мукамал эмаслигини таъкидлайди. Унинг фикрича, илм-фан бугунги кунгача ҳам энг муҳим, энг долзарб, яъни ҳаёт маъноси, дунё мавжудлигининг мақсади, бутун борлик, яъни ўсимлик ва ҳайвонот, умуман тирик организмнинг яшаш маъноси ҳақидаги саволга жавоб беролмайди. Одамлар бу дунёга, бу тарихга тасодифан тушиб қолишган. Улар ўлимга маҳкум этил-

ган ва ҳаёт кўз ўнгимизда гўё абсурд дунёдаги бемаъни ҳаракат, яшаш учун курашдек намоён бўлади. Ушбу адоватли, тажовузкор, совуқ ва иссиқ, зулмат ва ёруғ, машриқ ва мағриб, шамс ва камар, ҳаёт ва ўлимдан иборат дунёда Инсон нима қилмоғи лозим?

Камю бизни бу саволга кечиктирмай жавоб топишга чорлайди. Авваламбор, инсон “ҳаёт нима, у яшаб ўтишга арзийдими, умуман яшаш, ҳаёт кечиришда маъно борми, йўқми?”, дегувчи мураккаб бир саволга жавоб бериши лозим. Фалсафанинг ушбу бамаъни саволига жавоб топиш – ўта мураккаб фалсафий муаммони ечиш демакдир. Камю фикрича, “қолган барча нарса... иккинчи даражалидир. Яшашга интилиш, тўлақонли ҳаёт кечириш учун тиришиш, инсоннинг дунёга бўлган меҳр-муҳаббати билан ўлчанади, “ушбу муҳаббатда дунёдаги жамики азоб-укубат, жабру жафо, қийнок ва ситамлардан кучлироқ нарса мужассам”дир”. Дунёвий муҳаббат инсонга ҳаётни севиш ва ҳаёт ўртасидаги тафовутни, келишмовчиликни енгиб ўтишга имкон беради. Гарчи ушбу тафовут устунлик қилгудек бўлса, дунёда абсурд ҳукмронлик қилади. Инсонга беназир ақлу заковат, зехн, тафаккур, энг муҳими, онг ва тил берилганки, у дунёни муайян тартибга солиши, эзгулик ва ёвузлик хусусидаги тушунча ва тасаввурига мос равишда уни ўзгартириши лозим.

Альбер Камю яшаш бу – абсурдни чуқур ва кенг тадқиқ қилиш, унга қарши исён кўтариш, деб ҳисоблайди. “Мен абсурддан, – деб ёзади адиб, – учта натижа (хоҳласангиз манфаат, хоҳласангиз сабоқ) кутаман – абсурд менинг исёним, менинг эркинлигим ва менинг эҳтиросимдан ҳосил бўлади. Ақлимни ишга солиб, ўлимга итоат-корона бўйсуниб қоидасини яшаш қоидасига айлантираман ва ўз жонимга қасд қилишни рад этаман”.

Ёзувчи фикрича, инсон танлаш ҳуқуқига эга: ё ўз даврига мослашиб яшаш ё уни ўжарона рад этган ҳолда қарши курашиш, лекин давр билан битим тузиши ҳам мумкин. Кейингисидан “ўз даврида яшаб абадиятга ишониш” тамойили устун туради. Қизиқ ҳолат, абадиятга ишониш Ка-

мюга унчалик ҳам хуш келмайди. Унинг фикрича, дунёдаги абсурддан, яъни дунё бемаъниликдан азалий ва абадий қадриятларга эътиқод қилиш, кундалик ҳаёт иллюзиясига шўнғиб кетиш ёхуд бирорта ғояга эргашиб яшириниш, бошқача айтганда, абсурд босимини тафаккур ёрдамида пасайтириш мумкин.

Энди мазкур сонда эълон қилинаётган “Калигула” пьесаси тўғрисида икки оғиз сўз. Рим императори Калигула (янги эранинг 12-41 йиллар) нинг исми илк бор Альбер Камю кундалигидаги ёзувлари орасида (1937 йил январидан) “Калигула ёхуд ўлим мазмуни. 4 парда” кўринишида учрайди. Уша пайтлар Камю инсон қисматининг бартараф қилиб бўлмайдиган фожиавийлиги, пешонага ёзилгани муқаррар рўй бериши хусусида чуқур ўй-мулоҳазалар юритиш билан банд эди. Унинг фикрича, ҳаётдаги хатти-ҳаракат, феъл-атвор хусусиятларини бахтли ёки бахтсиз тақдирдан ахтариш лозим. “Атроф-муҳит, умуман бизни ўраб тургувчи воқелик абсурд эмас, балки гўзал ва нафосатли бўлиши мумкинлигига ишонч туфайли замонамиз муқаррар ҳалокатга учрамоқда”, – дегувчи Калигуланинг охириги сўзларини адабиётга эндигина қадам қўйган драматург шундай тасаввур қилади.

Дастлаб пьеса “Калигула, ёхуд Қиморбоз” деб номланиб, шуёҳасиз, Камюнинг Ф.М. Достоевский ижоди хусусидаги фикр-мулоҳазалари билан боғлиқ бўлган. У пьесасига рим тарихчиси Светонийнинг “Ўн икки Цезарь ҳаёти” асарида тасвирланган давр сарҳадларидан келиб чиқувчи умумий маъно-мазмунни бағишламоқ ниятида эди. Анахронизм, яъни бир даврни тасвирлашда бошқа бир даврга хос хусусиятларни унга тааллуқли қилиб кўрсатиш ёхуд ўз замонасига мос келмайдиган эски қарашлар, урф-одатлар, турмуш тарзини тасвирлашдан қочиб, Камю ўз замонасига ҳамоҳанг, даврга мос келувчи фожиани сахнага олиб чиқмоқни мақсад қилган. Фожа марказида – императорнинг метафизик руҳидаги исёни турибди, унинг асосий ғояси, қолаверса бошланғич нуқтаси – Достоевскийнинг “Хукм” асарида

акс эттирилган “руҳан ва жисмонан зўриққан” қаҳрамонининг руҳий ҳолати, тушкунлик кайфияти билан айнан мос келади.

Севиқли аёли (Цезония – М.Х.) нинг жасади олдида ёш император “оддий ва очиқ-ойдин, бир оз бе-маъни ва чидаб бўлмас ҳақиқат”ни англаб етади: “Одамлар ўлади ва улар бахтсиздирлар”. Ўлганлари учун бахтсиздирлар; “ҳақиқат”га ишонмаганликлари учун бахтсиздирлар; ўлим ҳақида ўйламаганлари учун, ўз-ўзига ва бошқаларга ёлғон гапирганлари учун бахтсиздирлар; майда-чуйда қизиққанлари, арзимас манфаат ва қабих ниятлар, худбинларча хатти-ҳаракат қилганлари учун бахтсиздирлар”.

Инсонлар тўққан кўз ёшларнинг сабаби ушбу “разолат” ва “қабохат”да ётибди. Аммо Калигулани ўраб олган зодагонлар бундай ҳаётга ташналик билан чирмашиб олганлар. Бу борада Ф.М. Достоевский “Хукм” асари қаҳрамонининг: “Улар яшашга бажонидил рози бўлишади, лекин хайвонларча, яъни ҳалқумига келгунча еб-ичиш, ғафлат босиб ухлашу ин қуриб, насл қолдириб яшашга розидирлар. Бу каби “инсонларча” яшаш – талон-торож йўли билан мол-дунё орттириш демақдир”, дегувчи сўзлар муҳим аҳамият касб этади. Ўз жонига қасд қилган кишининг файласуфона фикрлари Камю пьесасида экзистенциал руҳдаги “кўз очилиш” шаклида ифодаланади. Яна бу каби “кўз очилишларнинг” тағмаъноси қалб оғриғи, руҳий хасталик Камю онг ва тафаккурида “ҳаётдаги қисмат”, “ёзмиш”даги мавҳум, метафизик руҳияти ўй-фикрлар билан қоронғилашади. Пьеса қаҳрамонининг хатти-ҳаракатлари шахсий заифлик, ношудлик, бу дунёда бирор нарсани ўзгартира олмасликдан ожизлигини чуқур ҳис этиш билан астойдил қурашга қаратилган. У вужудига кириб олган, онгини заҳарлаган иблисдан қутилмоқчи бўлади-ю, бу курашда ўзи ҳам иблисона йўл туттади.

Дарвоқе, мавжуд дунё борлиғи билан Калигулани қаноатлантирмайди. Бу дунёда ўлиш ҳам мумкин, бахтсиз бўлиш ҳам мумкин – буни ҳеч ким кўрмайди ва бу ҳақда ўйламайди ҳам.

Шунинг учун Калигулани ўраб олган муҳит, манфаатпараст ва тамаъгир зодагонлар ёлғон ва сохта кўринади. У дилемма олдида турибди: “Нима қилиш керак: ёлғонда яшашми ёки даҳшатли ҳақиқатни кўришми?”. Ёш император тақдирга қарши чиқиб: “Мен ҳақиқат ила яшамокчиман?”, дея хитоб қилади. Бутун борлик саробдан, зодагонларнинг “ақли расолиғи” ёлғон, фиску фужур, гина-қудратдан иборатлигини тушуниб етган Калигула қалбида борлиқнинг “зеб-зийнат ва безак”ларига қарши норозилик туғилади. Унинг фикрича, дунё “энг юксак маъно”дан маҳрум бўлган, ҳаёт эса – сохта ва мунофиқона. Пьесанинг асосий ғоясидан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, ҳаёт маъноси масаласини муаллиф ўлим муаммосининг қай тарзда ҳал этилишига боғлиқ ҳолда кўриб чиқади. Ушбу муаммонинг моҳияти шундаки, нариги дунёга эшик ҳаму учун ҳам, у яратган персонаж учун ҳам ёпиқдир. Ноумидлик ва бутун мавжудотнинг азалий ва абадий ўзгармас бирламчи асоси – руҳ (Худо) га интилиш билан вобаста ҳолда Калигула танлаган йўлини белгилайди.

Ўз вақтида ёзувчиға яқин дўст, кейинчалик эса муросасиз рақиб бўлган Ж.П. Сартр Ғарбий Европанинг маънавий, ижтимоий ҳаётида Камюнинг эгаллаган ўрни ва маънавий қиёфаси ҳақида куйидаги фикрни билдиради: “Камю бизнинг асримизда, қолаверса, улкан дарёдек оқиб ўтаётган тарихда Монтень, Ларошфуко, Вольтер, Дидро, Руссо каби эзгуликка йўғрилишни, саховатпеша бўлишни ўргатувчи moraliste, яъни маърифат ва маънавий тарғиботчиси бўлди. Уни аввало, файласуф, кейин эса ижодкор деса бўлади. Унинг мероси француз адабиётида абадий қолажак. Камюнинг сабот-матонатли, соф ва нозик, жиддий ва эҳтиросли инсонпарварлиги даврининг қақшатқич ва хунук нишонларига қарши кураш олиб борди. Бу курашда ким ғолиб чиққанлигини келажак кўрсатади. Лекин у ўз сўзи билан инсонлар қалбида маънавий қадриятларни мустаҳкамлаган санъаткордир”.

*Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

“ОЛМОН ШЕКСПИРИ” ЁХУД АБАДИЙЛИК ТАНТАНАСИ

Буюк немис шоири Фридрих Шиллер 1759 йил 10 ноябрда сартарош, ҳаммомчи, жарроҳ, табиб Каспар Шиллер хонадонида 7 йиллик уруш айна авжига чиққан пайтда “уруш фарзанди” бўлиб дунёга келади. Унга она қорнидаёқ ўғил бўлса, Фриц деб исм қўйишни ният қилишади. Бирок, у Фридрих I га қарши жанг пайтида туғилгани учун (душманлигига қарамасдан), унга шу исмни қўядилар. Фрицнинг болалиги Лорхда ўтади. Ўқиш, ёзишни шу ерда ўрганади. Лорх дикқатга сазовор тарихий обидаларга бой жой бўлиб, Фриц атроф-муҳитни, тарихий воқеликларни болалигидан шоирона идрок қила бошлайди. Ёшликдаги пишиб егилмаган хаёллари кейинчалик теранлашиб бориб, муҳит ва замон колорити унинг трагедия, драмаларида ўз аксини топади.

Фриц болалигидан лотин тили ва грек тилларидан бошлангич сабоқ олади. Саккиз ёшида эса Людвигсбургдаги мавкеи баланд лотин мактабига қабул қилинади. У ўн ёшга тўлмасданок Штутгартда давлат имтиҳонини муваффақиятли топшириб, лотин, грек ва қадимги яхудий тилларига ихтисослашган юқори синфга ўтказилади.

Фриц ўша пайтлардан жўшқин шеърлари билан атрофидагиларнинг эътиборини торта бошлайди.

Шиллерлар оиласи черковда ўтказиладиган фортепьяно концертлари, мусика назарияси бўйича маърузалар,

адабиёт хақидаги суҳбатларда доим қатнашиб турарди. Бу бўлажак шоирнинг ижодий ўсишига ўз таъсирини кўрсатади. Кейинчалик Фриц черковнинг бундай тадбирларида ўз шеърлари билан фаол иштирок эта бошлайди, эътирофларга сазовор бўлади. Унинг шеърлари илк бор ўн етти ёшида “Оқшом”, “Швабия журналы” да эълон қилинади.

У Людвигсбургдаги мактабни битиргач, Карл Евгенийнинг “Карлсшутле” (“Куллар плантацияси”) харбий академиясида таҳсилни давом эттиради. Фрицнинг бу ерда француз тили, математикадан ўзлаштириши биров сусайган бўлишига қарамай, грек тилини юқори даражада чуқур эгаллайди. Тарих, антик адабиёт, немис классик ёзувчиларининг асарлари, Шекспир ижоди, Клопшток ва Гёте асарлари билан яқиндан танишади. Эзоп масалларидан таржималар қилади.

Академияни тугатгач, Штутгарт гарнизонида полк врач бўлиб ишлай бошлайди, адлия ва табобат илми билан шуғулланади. У бу фаолияти билан қаноатланиб қолмай, ўзини ҳамisha адабиёт дунёсига дахлдор сезади. Шиллер Шекспир ижодидан драматургияни ўрганган бўлса, Вольтер, Дидро, Руссо, Лессинг, Гёте асарлари унинг дунёқарашининг шаклланишига, бадий тафаккурининг бойишига хизмат қилган. Айниқса Гёте билан дўстлашуви унинг ижодкорлик салоҳиятига қатта таъсир кўрсатган.

Шиллернинг драматургик фаолияти “Қароқчилар” романтик драмаси билан бошланади. Бу пайтда Шиллер ўн саккиз ёшда эди. Асар 1782 йилда Маннхайм театрида илк бор сахна юзини кўради. Пьеса кейинроқ Париж театрида ҳам сахналаштирилади. Шиллернинг “Генуяда Фиесконинг фитнаси” – биринчи тарихий драмаси эса “Қароқчилар”дек муваффақиятли чиқмайди. 1784 йилда “Луиза Миллер” драмаси нашр қилинади ва Франкфурт-

да театр директори Далберг таклифига кўра “Макр ва муҳаббат” номи билан сахналаштирилади.

У 1790 йилда отасининг яқин биродарларидан бирининг қизи Шарлотта фон Ленгфельдга уйланади. Улар Карл, Эрнест, Каролина, Эмилия исмли тўрт фарзанд кўрадилар.

Шиллер “Musen-Almanach” журналининг ташкил қилади. Уша даврда шоирнинг “Шодликка”, “Горн садолари”, “Шундай ёқимлики”, “Пролог”, “Муҳаббат тантанаси”, “Кўшиқ кудрати”, “Ҳаёт поэзияси”, “Асоратдаги Пегас”, “Метафизик”, “Даҳо”, “Замин таксимоти”, “Умид”, “Ҳеро ва Леандр”, “Кўлқоп”, “Рыцарь Тогенбург” сингари бетакрор шеърлари ва балладалари ёзилади. Германиядаги 30 йиллик уруш тафсилотлари ифодаланган “Валленштайн” трилогияси Ваймар театрида сахналаштирилади. Пьесалари ўз даврида яратилган юксак асарлар бўлгани учун ҳам немис мунаққидлари Шиллерни “Олмон Шекспири” деб атайдилар.

Шиллер “Мария Стюарт” трагедиясини 1800 йилда ёзиб тугатади. Шекспирнинг “Макбет” трагедиясини немис тилига ўгиради. 1802 йилда “Орлеан кизи” трагедияси дунёга келади. Шундан сўнг драматургнинг “Мессиналик келин”, “Вильхельм Телль” каби драмалари яратилади. Шиллер рус тарихидан олинган сохта шахзода Дмитрий тақдирини ёритишга киришади. Бироқ асарни тугатиш Шиллерга насиб этмади. Асарнинг биринчи пардасини тўла, иккинчи пардасининг уч кўринишинигина ёзишга улгурган адиб 1805 йилнинг 12 майида 45 ёшида вафот этади. Гёте бу драмани ниҳоясига етказишга уриниб кўради, бироқ кейинчалик ниятидан қайтади.

Шиллернинг шухрати Ўзбекистонга ўтган асрнинг бошларида етиб келди. Унинг асарларини Шамсиддин Шарифидинов – Хуршид биринчилардан бўлиб ўзбек тилига ўгирди. 70-йилларда “Қароқчилар” драмаси Асқад Мухтор таржимасида ҳозирги Миллий Академик драма театри сахнасида узоқ вақт ўйналди. Режиссёр Баҳодир Йўлдошев ва унинг авлодош актёрлари номини элга танитган дастурий спектакль бўлиб жаранглади. 80-йил-

ларга келиб, Шиллер адабий меросини ўрганишда Ўзбекистонда янги давр бошланди. Шоир ижоди бўйича изланиш ва таржималар қилиш изчил тус олди. Таржимон ва тадқиқотчиларнинг сафи кенгайди. Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Муҳаммад Алилар томонидан унинг шеърлари ўзбек тилига таржима қилинди. Шоирнинг 250 йиллигига бағишлаб, “Жаҳон адабиёти” журналарида бу таржималардан намуналар эълон қилинган.

Шиллер ижодининг ўрганилишини Ўзбекистонда 3 босқичга бўлиш мумкин. Биринчи босқич 1920-1950 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда икки тенденция кўзга ташланади. Биринчиси, Шиллер асарларининг илк бор ўзбек тилига таржима қилиниши, сахнага қўйилиши билан характерланади. Иккинчи босқич 1960-1990 йилларни қамраб олади. Мазкур босқичда Шиллернинг драматик, трагик ва поэтик асарлари таржима қилиниши билан ажралиб туради.

Учинчи босқич Мустақиллик даврига тўғри келади. Ўтмишда шоир ижодидан билвосита (рус, татар, озарбайжон) таржималар қилишга, асарларини сахналаштиришга эътибор қаратилган бўлса, бу даврда келиб асл нусхадан таржима қилина бошланди. Драматург ижоди юзасидан маърузалар қилишга, илмий ва оммабоп характердаги мақолалар, рисола ва монографиялар яратишга эътибор қаратилди.

Шиллернинг маданий ҳаётимизга кириб келиш тарихи ўзбек профессионал театри ва драматургиясининг шаклланиш арафасига тўғри келади. “Макр ва муҳаббат” Ҳамза номидаги театр жамоасининг таклифига кўра, К.Яшин ва М.Ҳаким томонидан русча М.Михайлов вариантдан қайта таржима қилинган. Асар 1939 йилда лотин алифбосида нашр қилинган. 30-40 йиллар ўзбек театр тарихида Шекспир ва Шиллер даври бўлган. Халқ Шекспир ва Шиллер асарларини томоша қилиш учун театрларга интилган. Бугунги кунга қадар Шиллернинг “Қароқчилар”, “Макр ва муҳаббат”, “Мария Стюарт” сингари асарлари сахналаштирилди. “Қароқчилар” ўзбек сахнасида қарийб 100 йилга

якин вақт мобайнида яшаб келмоқда. Илк бор 1920 йилларнинг бошларида режиссёр Маннон Уйғур томонидан сахнага қўйилган бўлса, 1955 йил режиссёр А.О.Гинзбург, 1974 йилда эса Б.Йўлдошев сахналаштирган. Самарқанд давлат рус драма театрида “Орлеан қизи” драмаси асосида спектакль яратилди. 2009 йилнинг 27 сентябрида Тошкентдаги Гёте институти Немис академик айирбошлаш хизмати раҳбарлигида асарнинг янгича талқини немис тилида ўзбек сахнасига чиқди. Спектакль ЎзДЖТУ талабалари томонидан “Илҳом” театрида немис тилида ижро этилди.

Шиллер жаҳон адабиётида ижтимоий-фалсафий ва бадиий-эстетик тафаккур камолотига улкан ҳисса

қўшган сўз санъаткоридир. Нобель мукофоти совриндори Х.Хессе Шиллер ижоди масаласида тўхталиб: “... инсон сифатида унинг руҳи ҳамда ҳаёти мен учун ғоятда ардоқли ва улуғ ҳодисадир”, деган эди. Айни чоғда айтмоқ жоизки, Шиллер ижодининг кўп қирралари ҳали очилмаган, унинг талайгина асарлари ўзбек тилига таржима қилинмаган. “Дон Карлос” пьесаси, “озодлик мадҳияси” бўлиб янграган “Вилхельм Телль” драмаси, фалсафий ва лирик руҳ билан йўғрилган шеърляти, элегиялари, хатлари, бугунги кун ўқувчиси учун ниҳоятда муҳим бўлган эстетикага оид ишлари ўз тадқиқини кутмоқда.

*Ровияжон АБДУЛЛАЕВА
филология фанлари номзоди*

ОРИФОНА, ОШИҚОНА ОҲАНГЛАР ИЖОДКОРИ

Мақоламиз қахрамони билан биринчи суҳбатимиз 1992 йилда осон кечмаган эди. Дони Зокиров номидаги миллий чолғу оркестрининг бадиий раҳбари ва бош дирижёри бўлиб ишлаётган чоғларида ҳамisha ижод уммонига ғарқ бўлгани учунми, биз кутган мусохаба жуда қисқа бўлди.

Яна бир куни ижодхонасига кирмоқчи бўлганимда “Бугун у киши Ҳазрат Навоий мутолааси билан банд...” деб рухсат беришмади. Мавлоно Румийнинг “Девони кабир”идаги орифона, тасаввуфий ғазалларини катта таважжуҳ билан қайта-қайта кироат қилганини ҳам кўп гувоҳи бўлганмиз.

Бу сатрларни келтиришдан мақсад шуки, неча йиллардан буён Мустафо акани кузатган бўлсак, у энг аввало, вақтни кадрловчи, китоб мутолаасини севувчи, ижод, ижод ва яна ижод билан банд, бемаъни суҳбатлардан ўзини парҳез қилувчи инсон сифатида гавдаланади. Мана шу меҳнатсеварлик, Шарқ адабиётининг забардаст шоир-у мутафаккирларининг асарларини мутолаа қилиш, Шашмақом, халқ куйи ва кўшиқлари билан бир пайтда дунё мусикасининг нодир намуналарини ўрганиш, энг асосийси мусиқа санъатига бўлган завқ-шавқ у кишини катта салоҳиятли ижодкор, забардаст бастакор даражасига олиб келди...

Буюк мутафаккир Муҳаммад Ҳижозий “Ҳаёт табиат (Яратгувчи) томонидан бизга берилган мусикий создир. Ушбу мусикий созни яхши чалиш бизнинг истеъдод ва интилишимизга боғлиқдир”, деган эди. Атоқли бастакор Мустафо Бафоев ўз устозларидек, истеъдоди ва интилиши билан инсон ҳаёти ва умри мусикий гармонияга ёки ўзига хос симфонияга монанд эканлигини исботлади.

Гоҳида ўз ҳаётида ҳеч бир ишни қойил қилмаган инсонлардан “агар менда ҳам исталган шароит бўлганида, мен ҳам фалон-фалон ишларни бошлардим”, деганларини эшитиб қоламиз. Агар ҳаёт, умрнинг мукофоти фақат шаро-

ит, мухайёлик билан вобаста бўлиб қолганида эди...

Мустафо Бафоев учун орзу-мақсадини рўёбга чиқариш йўли осон бўлмаган. У 1946 йил 10 ноябрь куни Бухоро вилояти Когон тумани Ганжкеш кишлоғида оддий оилада дунёга келди. У йилларда эндигина кўзини оламга очган ганжкешлик бола кейинчалик мусиқа санъати уммонидан дур-у ганж териб олишни албатта ҳеч ким тасаввур қилолмас эди. Чунки Иккинчи жаҳон уруши кейинги йилларга ҳам ўз таъсирини, асоратини қолдирганди. Мусиқачи ёки бастакор бўлиш хомхаёл бўлиб туюларди. Халқ йўлидаги мусиқа ва тароналарни замзама (хиргойи) қилиб юрган ёш Мустафони кузатган амакиси найчи Аҳад Қодиров унга Бухоро мусиқа билим юртида маҳоратини синовдан ўтказишни маслаҳат берди. Заковати, қувваи ҳофизаси зўр ўспирин ота-онаси учун кутилмаган ҳолатда санъат йўлини танлади ва мазкур билим юртида ғижжак бўйича таҳсил олди. Бу даргоҳда Самижон Воҳидов, Аҳмад Ихтиёрлов каби устозлардан созандалик сир-асорини ўрганди.

Ҳа, устозларнинг билим ва истеъдоди шогирдларга ҳамisha қанот бағишлаган. Мустафо Бафоев Тошкент давлат консерваториясида ўқишни давом эттирди. Мутаваккил Бурҳонов, Дони Зокиров, Мардон Насимов, Владимир Белинский, Борис Гиенко каби устозларнинг мактаби, сабоқларидан завқ-шавқ олиб, мустақил ижод йўлига ўтди ва касбу кор, маслак танлашда хато қилмади.

Мавлоно Жалолиддин Румий айтганларидек,

Ҳар ки аввал бингарад поёни кор.

Андар охир ў нагардад шармсор.

(яъни: иш аввалида унинг сўнги, поёнини кўра билган инсонгина қилган иши, амалидан шармсор бўлмагай).

У 1963 йили ўзининг биринчи асарини яратди. Бастакор негадир биринчи оҳанглари ҳақида батафсил гапиришни хоҳламайди, камтарлик қилади. Ҳазрат Навоий таъкидлаганидек, камтарлик олға интилаётган инсоният кемасининг елканидир. Ижодкор шундай инсонки, у ўзи яратган асаридан мардонавор воз кечиб, ундан-да гўзалроқ асарлар яратишига киришади. 1977 йили у илк

мукамал асари, “Бухоронома” номли ораториясини устоз бастакорлар, мусиқа мунаққидларига тақдим этди. Яхши ниятлар билан яратилган мазкур асар Ўзбекистонда яна бир келажак порлоқ бастакор мусиқа санъати майдонига шахдам қадам қўйиб келганидан кўпчиликка дарак берди. Ушбу асар билан у Москвада ёш композиторлар танловида ғолиб чиқди.

Бу асардан сўнг, бебаҳо муסיқий хазинамиз Шашмақомдан илҳом олган Мустафо Бафоев Навоий, Машраб, Фурқат ғазалларидан иборат “Ғазал” симфониясини яратди. Шу тариқа, истеъдодли бастакор буюк зотларнинг орзу-армонлари, дардини мусиқанинг сеҳрли тили билан баён этувчи бир қатор асарлар: “Ибн Сино”, “Мовароуннахр”, “Ҳолати Алишер Навоий”, “Ҳамза” (шоир ҳаётидан лавҳалар) каби симфониялар, театр учун муסיқий драмалар (“Еттинчи жин”, “Узилган торлар”, “Зўлдор”, “Тошкентда туман”, “Рожа”, “Прометей”, “Парикишлоқ афсонаси”, “Тўмарис”), 6 та опера (“Умар Хайём”, 1994 йил), “Севги самоси”, “Ибн Сино”, “Борбад”, шоир Х. Даврон билан ижодий ҳамкорликда “Бухорои шариф”, (Навоийнинг “Лисон-ут-тайр” достони асосида – опера-феерия), яъни бир-биридан жанр жиҳатдан ҳам, мазмун нигоҳидан ҳам ранг-баранг, бир-биридан гўзал, аммо руҳияти миллий, асл халқона муסיқий асарларни яратди. У 200дан ортик кўшиқлар оҳангининг муаллифи ҳамдир. 15 йилга яқин Дони Зокиров номидаги миллий чолғу оркестрининг бадиий раҳбари ва бош дирижёри сифатида ўз иқтидори ва раҳбарлик, устозлик маҳоратини намоён этди.

1997 йил Самарқандда бўлиб ўтган Биринчи “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивалида қатнашган немис мусиқашуноси ва созандаси Томас Оггер айнан Мустафо Бафоевдек бастакорларимизнинг асарларини эшитиб: “Бу мусиқалар илоҳий мусиқа, уларда жон, руҳ бор. Бугунги кунда агар Европада мусиқа худди бир техника ҳодисасидек ўзини “намоён” этаётган бўлса, Ўзбекистонда доно халқ руҳиятини мужассам этган, сомеълар қалбини дарҳол забт эта оладиган мусиқани кўраяпман”, дея эътироф

этган эди (Дарвоқе, айнан мана шу фестивалда М.Бафоевнинг “Буюк ипак йўли” асари янграган эди). Тўғри, опера, балет, соната, опера-феерия каби мусиқа жанрларининг ватани Ғарбдир. Лекин мазкур жанрларга миллий руҳни бағишлаб, халқнинг тийнатиини сингдириш орқали жаҳон маданияти билан уйғунликда миллий мусиқани ривожлантириш, дунё сахнасидан муносиб жой олиш бастакорнинг вазифаси, бурчи эканлигини англаган Мустафо Бафоев мазкур йўналишларда энг сермахсул ва муваффақиятли ижод қилаётган бастакорларимиздан ҳисобланади. Биргина “Зикр-ул-ҳақ” концерт-воқеа мисолида ҳам шуни англаш қийин эмас. Асарда мақом шўьбаларидан фойдаланган ҳолда, Ғарб ва Шарқ мусиқаси бир-бирини тўлдирганини кўрамыз. Ушбу асар барча инсонларни миллиати, динидан қатъи назар эзгулик, покликка даъват этади. Атоқли шоиримиз Абдулла Ориповнинг “Ҳаж дафтари” асосида ёзилган “Ҳажнома” ораториясида ҳам айнан шу ҳолатни кузатиш мумкин.

Жорий йилнинг бошида Ўзбекистон давлат консерваториясининг Катта залида Бухоронинг “Мавриги” ансамблининг концерти бўлиб ўтди. Концерт сўнггида М.Бафоев сахнага чиқиб, мухлисларга қарата: “Мана сизларга Бухоронинг симфонияси. “Мавриги” Ғарбнинг қайси симфониясидан кам?! Бу минг йиллик санъат намунаси олдида дунё таъзим қилса, арзийди”, дея ирод этди.

Яқинда айнан мана шу залда М.Бафоев асарлари асосида ташкил этилган концертда ҳам машҳур санъатшуносларимиз атоқли бастакоримиз ижодига баҳо бериб, айни юкорида зикр этилган сўзларни таъкидладилар: “М.Бафоевнинг асарлари қайси машҳур хорижий бастакорлар асаридан кам?!”

Шу боисдан бўлса керак, Мустафо Бафоевнинг асарлари, айниқса, Мустақиллик йилларида нафақат Ўзбекистон ёки минтақамизда, балки дунёнинг турли гўшаларида янграмоқда. Жумладан, 2004 йилда Япониянинг Нафис санъат университети таклифи билан ушбу мамла-

катга бориб, симпозиумда қатнашган М.Бафоевнинг танбур ва симфоник оркестр учун яратилган концерти турли мамлакатлардан тақдим этилган асарлар ичида энг яхшиси, деб эътироф этилди. Ёки 2000 йил машҳур виолончелист Йо Йо Ма томонидан АҚШнинг Массачусетс штатида ташкил этилган халқаро мусиқа анжуманида иштирок этган М.Бафоев виолончел ва ўзимизнинг олтига миллий чолғу – сурнай, най, қўшна, чанқовуз, доира, ноғора учун “Бухороча” концерт дастурини энг талабчан мутахассислар ҳукмига ҳавола этди ва уларнинг олқишига сазовор бўлди (Таъкидлаш жоизки, созанда Н.Рўзиев мана шу концертда 6 та миллий чолғуни бир ўзи чалган). Концертдан сўнг уни ASCAP (Америка бастакорлари, муаллифлари ва ноширлари жамияти) нуфузли халқаро ташкилотига аъзоликка қабул қилишди. 2006 йилдаги Туркияга қилган сафари ҳам янги асарлар яратилишига сабаб бўлди. Россия, Франция, Германия, Испания, Ҳиндистон, Қозоғистон, Озарбойжон, Эстонияда ҳам унинг асарлари ҳамиша олқишлар билан кутиб олинмоқда.

Мустафо Бафоев Ўзбекистонда бастакорлардан биринчи бўлиб телеопера, хор симфонияси, телебалет жанрига қўл урган ижодкор ҳисобланади. “Нодира”, “Улуғбек буржи”, “Темурий маликалар”, “Мозийдан нур” каби телебалетлари учун у Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотига лойиқ деб топилди. Агар асарларининг рўйхатига эътибор берсак, уларнинг қахрамонлари халқимизнинг буюк фарзандлари Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Навоий, Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад ал-Фарғоний, Нодира, Улуғбек, Фурқат, Борбад ва бошқалар. Бунинг учун композитор ҳар томонлама илмли бўлиши лозим.

Давлатимиз мадҳияси мусиқасининг муаллифи Мутаваккил Бурҳонов билан унинг 80 йиллиги арафаларида суҳбат қилганимизда “Агар мен санъатга қайтадан кириб келганимда, албатта, Мустафо Бафоевдан сабоқ олган бўлардим...”, деганди. Бундан юксак баҳо борми ижодкор учун! Қолаверса, у Ўзбекистон Давлат консерваториясининг бастакорлик ва чолғулаштириш

кафедрасининг профессори сифатида ўнлаб шогирдларни тарбиялади ва тарбияламоқда.

Ўз қасби ва маслагининг билим-дони, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган санъат арбоби, Давлат мукофоти лауреати, “Фидокорона

хизматлари учун” ордени соҳиби, профессор Мустафо Бафоев миллий мусикамизни янада бойитиб, маданиятимизни жаҳон узра тарғиб қилишдек эзгу мақсадларини рўёбга чиқариш йўлида бардавондир.

Шоқаҳҳор САЛИМОВ

ГЕРХАРД ГАУПТМАН

Герхард Гауптман XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи ярмида Германиянинг энг кўзга кўринган драматурги эди.

Унинг ижодида ўша давр немис ёзувчиларининг изланишларини ўзида мужассам қилган характерли хусусиятлар ёрқин акс этган. Гауптманнинг серкирра ижоди турли адабий жанр ва йўналишларнинг ўзига хос хусусиятларини қамраб олган. Унинг ижодида баҳо берар экан, Томас Манн шундай дейди: “Гауптманнинг ҳаёти давомида яратган ишларида ўша даврнинг жуда кўп адабий-бадий оқимлари бирлашди, натурализм, символизм, неоромантизм охир-оқибат реализмга айланди, борлиқ ҳаётни жанговарона фош этиш поэзия билан чирмашиб кетди”. Шу боис, Гауптман драматургиясини даврлаштириш осон эмас. Чунки, адабий-бадий оқимлар унинг ижодида кетма-кет келмайди. Гауптман ижодининг илк даврида кўпроқ натуралистик пьесалар яратилган. Унинг бирмунча кейин ёзган асарларида эса натурализмнинг айрим хусусиятлари эпизодик тарздагина учрайди. Кейинчалик Гауптман пьесаларининг бадий йўналишлари маълум хронологик шаклга сиғмайди, улар кўпинча бир асарда бирга (хамоҳанг) келади. Бунга 1893 йилдаги ижоди ёрқин мисол бўла

олади. Ўшанда Гауптман бирин-кетин ижтимоий мавзудаги сатира – “Кундуз пўстин”, реализм элементлари мавжуд мистика – “Ганнеленинг арши аълога кўтарилиши”дек турли характердаги пьесаларни яратган бўлса, 1898 йили фантастик мазмундаги “Пастароль” ва реалистик пьеса “Аравакаш Геншель”, 1911 йилда эса “Каламушлар” ижтимоий драмасы, яна бир йил ўтиб символик-пессимистик драма “Габриэл Шиллингсанинг қочиши” ва ниҳоят 1932 йили “Ҳаёт шоми” реалистик пьесасини яратган. 1933 йилда эса ўрта аср сюжети асосида “Олтин арфа” мистикасини ёзган.

Гауптман умрининг охирларида антик сюжетларга мурожаат қилади. Бу ҳол драматургнинг фашистлар режимида нисбатан ўзига хос норозилиги бўлган. Ижодкор бу даврда замонавийликдан қочиб, антик мавзуга мурожаат этиш орқали нацистлар ғояларини қабул қилмаслигини намоён этган.

Драматургнинг у ёки бу бадий оқимлар орасида доимо иккиланиши, оғишларга йўл кўйиши адабиётшунослик ҳамда санъатшуносликда ўша давр немис зиёлиларининг ҳаёт қарама-қаршиликларини илғаш ва тушуниш учун олиб борган доимий, азобли изланишлари билан изоҳланади.

“Инсон ва муҳит” муаммоси Гауптман ижодининг энг аввалидан бошлаб мавжуд бўлган ва у ўзининг илк пьесаларида бу масалани айни натуралистик позициядан туриб ҳал этган. Унда инсон ўзини қуршаб турган шарт-шароит қурбони, унинг бу ҳолатдан қутилиб чиқишга кучи етмайди, шунинг учун ҳаёт шартларига итоаткорона бўйсунди. У қийинчиликларга қарши бошқача йўл билан қурашишни билмайди, ҳатто қурашишни истамайди. Зеро “собит натуралистларнинг” талаби

шундай бўлгани сабабли Гауптманнинг илк пьесаларидаги образлар ҳам шундай эди.

Реалистик пьесаларида драматургнинг ушбу масалага муносабати анча ўзгарди. Уларда қахрамонлар шарт-шароит ва табиий муҳитга пасив бўйсунмайдилар, аксинча, уларга қарши курашадилар, исён қиладилар. Бу ҳолат инсон ва уни қуршаб турган дунё ўртасида тигиз конфликтни келтириб чиқаради. Айни шу жиҳатлар Гауптман ижодининг етук палласи асосларини ташкил этади. Ушбу мавзу унинг импрессионистик ранг берилган “Ғариблар” пьесасидан то охириги реалистик драмаси “Ҳаёт шом” гача бўлган барча пьесаларида намоён бўлади. Гауптман драматургиясининг ижтимоий аҳамияти ҳам худди шундадир.

Гауптман 1862 йили 15 ноябрда Силезиянинг Оберзальцбрунн курорт шаҳарчасидаги меҳмонхона эгаси оиласида дунёга келади. Қишлоқ хўжалиги мактабига кириш мақсадида гимназияни тарк этади. Кўп ўтмай, Бреславдаги рассомлик билим юртига ўқишга киради. Лекин бу ерда ҳам ўқишни охирига етказмайди. Шундан кейин у Иен университетининг тарих факультетида ўқишга муваффақ бўлади. Сўнгра Римга бориб, ҳайкал яшаш билан машғул бўлади-ю, бу фаолияти ҳам узок давом этмайди. 1880 йилнинг ўрталарида ватанига қайтиб, Берлин шаҳридаги турли адабий кеча ва анжуманларда қатнаша бошлайди. Аввалига шеърлар, кичик ҳикоялар машқ қилган Гауптман учун бу жараён унинг ёзувчи ва драматург бўлиб шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Энди у профессор А.Форель қўл остида “ирсият назарияси” билан шуғуллана бошлайди. Ҳар куни ишга қатнаш экан, тўқув устахонаси ёнидан ўтаётиб, дастгоҳ устига мук тушиб, ҳолдан тойгунча, чанг ютиб ип йиғираётган ишчиларни кузатар, уларга ич-ичидан раҳми келар, лекин уларга қандай ёрдам беришни билмасди. Бу ҳол кейинчалик унинг машҳур “Тўқувчилар” пьесасининг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Берлинга қайтгач, адабиёт, хусусан драматургия билан жиддий шуғуллана бошлаган. Айниқса, Ибсен драматургиясини ўрганиш унинг ижодига

катта таъсир кўрсатади. 1889 йилда Гауптманнинг биринчи йирик пьесаси – “Тонг олдида” эълон қилинади. Асар Отто Брамнинг “Эркин сахна” театрида муваффақиятли сахналаштирилади. “Тонг олдида” пьесаси маиший турмуш тарзини чуқур тасвир этиш орқали немис драматургиясида янги усулдаги асар пайдо бўлганлигидан дарак берарди. Лекин, ушбу драмада натурализм услубининг ожиз томонлари ҳам намоён бўлган. Пьеса аввалида асосий ўринда турган ижтимоий адолатсизлик муаммоси охирида четга сурилиб, ўрнини ирсий хасталик муаммоси эгаллаган. Оила бошлиғи Краузенинг ичкиликбозлиги, бадхулқлиги унинг хонадонини барбод қилган. Гарчи натурализмнинг алоҳида элементлари унинг охириги драмаларига ҳам хос бўлса-да, Гауптман кейинги асарларида воқеликни бундай бирёқлама, тор натуралистик концепцияда ифодалаш усулидан воз кечишга уринган. Бу унинг кейинги “Ғариблар” пьесасидаёқ намоён бўлади. Асарда қахрамоннинг драматик тақдири ирсий нобоплик билан эмас, балки ижтимоий-психологик характердаги сабаблар билан изоҳланган.

Гауптман қахрамонларининг деярли барчасини фожиавий интиҳо кутади. Олим Фокерат ҳам (“Ғариблар”), рассом Арнольд Крамер (“Михаил Крамер”, 1900) ҳам, қишлоқ кизи Роза Бренд (“Роза Бренд”, 1903) ҳам, аравакаш Геншель (“Аравакаш Геншель”, 1898) ҳам худди шундай. Гауптман дунёни оптимистик ҳис этишдан йироқ бўлган, чунки у ўз даври иллатларини кўрган, аммо ўша иллатлардан қандай қутилиш йўлини билмай курашган.

Агар “Ғариблар” зиёлилар драмаси бўлса, 1892 йилда ёзилган “Тўқувчилар” пьесасида эзилган ва охир-оқибат исён кўтарган оддий халқ вакиллари-нинг умумлашма образини яратади. Пьеса 1893 йили О.Брамнинг “Эркин сахна” театрида ҳамда шу йилнинг ўзидаёқ Францияда А.Антуаннинг “Эркин театр”ида сахналаштирилиб, кенг жамоатчилик томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинади. Лекин, инқилобий рух Гауптманнинг ижодига хос бўлмаган.

“Тўқувчилар” билан деярли баравар ёзилган “Ҳамкасб Крамптон”

(1891) ва “Қундуз пўстин” (1893) комедиялари ҳам илғор ижтимоий характерга эга бўлган. Уларнинг биринчисидан немис зиёлиларининг маънавий кашшоқлашган қисми фош қилувчи кулгига учраса, иккинчисидан димоғдор, ўзига бино қўйган амалдорлар ўткир сатира остига олинган.

Гауптман ўз ижодий фаолияти давомида маиший ҳаётни, турмуш иқриқчикирларини тасвирловчи натуралистик услубдан ташқари рамзий-фантастик, афсонавий ва тарихий образларга ҳам мурожаат қила бошлаган. “Чўкиб кетган кўнғироқ” (1896), “Шлюк ва Яу” (1901), “Бечора Генрих” (1902) пьесалари шулар жумласидандир. “Чўкиб кетган кўнғироқ” фалсафий эртақ пьесасининг қахрамони инсофли, диёнатли темирчи уста Генрих. У улкан кўнғироқ ясаб, кишлоқ яқинидаги баланд тоғ чўққисига ўрнатиб қўймоқчи бўлади. Шу йўл билан кишлоқнинг зерикарли, тўпори ҳаётини ўзгартириб, файз киритишни орзу қилади. Лекин, кўнғироқни тоғ тепасига олиб чиқишаётганда, у қулаб кетиб, кўлга ғарқ бўлади. Бу ҳолатдан таъсирланган уста, кишлоқнинг худбин муҳотида ясалган кўнғироқ тоғнинг беғараз, беғубор бағрига бегоналик килди, деб тушунади. Шунинг учун ҳам пастга қайтиб тушишни истамайди, шу ерда фаришталар кўмагида қайтадан, янги кўнғироқ яшашга аҳд қилади.

Гауптман 1932 йили ўзининг энг машҳур асари “Ҳаёт шомини” драмасыни ёзди. Пьеса марказида Маттиас Клаузен образи туради. 70 ёшли бу инсон махфий тижорат маслаҳатчиси, каттакон шаҳарнинг фахрий фуқароси, йирик китоб нашриётининг эгаси. Гауптман ушбу драмасыни дастлаб “Янги Лир” деган ном билан атамоқчи бўлган. Чунки, ўз фарзандлари томонидан таъкиб остига олинган Клаузен тарихи унга XX аср Лирининг тарихи бўлиб кўринган. Фақат бу ерда “Қирол”ни “мол-мулкидан” зўравонлик билан маҳрум этадилар холос. Асарда воқеалар ривож бир томондан ёш ва покиза қиз Инкен Петерсни севиб қолган Клаузен, иккинчи томондан ота меросини қўлдан чиқиб кетишидан ташвишга тушган болалар ўртасидаги тўқнашувлар орқали юзага келади. Клаузен оиласи Гауптман учун ички курашлар авж олиб бораётган ўша давр Германиясининг ўзига хос

моделидир. Муаллиф пьесада Маттиас болалари “Ит, мушук, бўри ва тулкиларга айланиши”, оталарини таъкиб этиб, охир-оқибат уни “тилка-пора этишлари”нинг ижтимоий-психологик сабабларини диққат билан таҳлил этади, маънавий кадрятларнинг, чин инсоний туйғуларнинг бостириб келаётган маънавий тубанлик, жоҳиллик, зулм ва жаҳолат билан муросасиз тўқнашувини кўрсатади. Аслида, пьеса воқеалари Германия бўйлаб тобора ёйилиб бораётган фашизм шарпасининг аянчли оқибатларига ишора эди.

“Ҳаёт шомини” драмасы 1974 йили Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма) театрида сахналаштирилган. (Ҳамид Гулом таржимаси, сахналаштирувчи режиссёр Ф.Шейн). Бош қахрамон Клаузен родини Олим Хўжаев, Инкен родини эса Ойдин Норбоева ижро этган.

Гауптман ижодининг сўнгги даврларида миф ва афсонавий воқеалар асосида катор драматик асарлар яратиб, ўз замонасининг долзарб воқеликларини рамзий ишоралар орқали намоён этишга ҳаракат қилади. 1940-1944 йилларда яратилган “Ифегения Авлидада”, “Ифегения Дельфада”, “Агомемноннинг ўлими”, “Электра” номли асарлар шулар жумласидандир.

Герхард Гауптман 1946 йил 6 июнь куни ватани Силезиядаги Агнетендорф шаҳарчасида вафот этган.

Герхард Гауптманнинг маънавий ва санъати соҳасидаги хизматлари бекиёс. Инчунин, унга адабиёт соҳасида Нобель мукофотининг берилиши (1912 йил) ҳам бежиз эмас. Унинг кенг миқёсли, серкирра ижоди XIX ва XX аср немис театри тараққиёти йўлини кўп жиҳатдан белгилаб берганлиги билан, умумевропа драматургияси ва театри ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилган. Шунинг учун ҳам, унинг сермазмун ижоди ва мураккаб ҳаёт йўли жуда кўп мутахассислар томонидан шу кунгача ҳам ўрганилиб, тадқиқ этиб келинмоқда.

*Ҳамиджон ИКРОМОВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси,
профессор.*

ТАБИАТ МЎЪЖИЗАСИ

Лопе де Вега тириклигидаёқ афсонага айланган ижодкорлардан эди. Унинг ижоди шу қадар сермахсулки, бошқа бирон бир драматургни бу борада у билан тенглаштириб бўлмайди. Шоир замондошларининг гувоҳлигича, унинг 1800 та кўп пардали, 400 га яқин бир пардали пьесалари мавжуд бўлиб, ўз даврида “Театр санъатининг султони” сифатида тан олинган. Лопе де Веганинг инсон дарди, алами, орзу-истаклари мадҳ этилган ижоди испан уйғониш даври театрининг чўккисига айланди.

Лопе де Вега 1562 йилнинг 25 ноябрида Мадридда деҳқон оиласида туғилган. У тили чикар-чикмас шеърлар тўқиши, беш ёшида испанча, лотинчада ўқий олиши, нафосат оламига фавқуллодда қизиқиши билан кўзга ташланган. “Илҳом париси Феб кистовида учи тўмтоқ ручкамда, сариқ тумшукли жўжаларимга атаб пьесалар ёзганман”, деб эслайди у болалик чоғларини.

Лопе де Веганинг ёшлиги ғаройиб саргузаштларга бой бўлди. У театр раҳбарининг қизи Еленани севиб қолади, унга тегажоглик қилгани учун оксуяк йигитни дуэлга чакиради, кизни эса хиёнатда айблаб, аччиқ, захарханда шеърлар ёзиб масхара қилади. Шу қилмиши учун уни авахтага ташлайдилар ва охири Мадриддан кувгин қиладилар. Мазкур воқеадан сўнг ёш драматург Валенсия шахридан

қўним топади. Илм-фан, санъат анча тараққий этган бу шахар адибнинг ижодий такомиллида алоҳида аҳамият касб этади. “Анжеликанинг хусни-жамоли” номли достони айни шу шахарда яралади (1588 йил).

Мадридда эса Лопе де Вега ижодининг янги даври бошланади. У эришилган тажрибаларга суяниб шундай изланишлар қиладики, натижада шоирона рух билан йўғрилган инсонпарварлик ғояларига лиммо-лим чинакам миллий драматургия дунёга келади. Унинг фикрича, сахнада акс этган инсон ҳаёти асл ҳолатини йўқотмаган ҳолда янги шоирона тус-тароват ила акс этиши керак. Унинг пьесаларини қаҳрамонлик драмалари ва комедияларга бўлиш мумкин. Уларда зодагонлар ва деҳқонлар образлари ор-номус ва ахлоқий комиллик нуқтаи назаридан идрок этилган. Номус масаласи асарларда инсоннинг шахсий фазилати, чин инсонийлиги мезони тарзидигина эмас, балки буткул асарнинг концептуал асосини белгиловчи ғоя тарзида намоён бўлади. Масалан, “Севилия юлдузи” драмасида қиролга содиклик туйғуси билан ор-номус туйғуси қарама-қарши қўйилган. Унда ўз хирсини жиловлай олмай Эстерепя хонасига бостириб қирган ҳукмдорнинг халқ олдида шарманда қилиниши ҳамда ўз синглиси ор-номуси ҳимоysi йўлида қиролга қарши кураша олган ака жасорати тасвирланади. Пировардида, қирол халқ олдида изза бўлиб, кечирим сўрашга мажбур бўлади.

Лопе де Вега асарларида шох образи тез-тез учраб туради. Унинг замонида якка ҳокимлик шох тимсолида мамлакатни бирлаштирувчи куч сифатида намоён бўлган. Ёзувчи шохни ахлоқий жиҳатдан танқид остига олса-да, уни инкор этиш тарафдори бўлмаган. “Қўзибулоқ” (“Фуэнте овехуна”) Лопе де Веганинг энг йирик ижтимоий драмаларидандир. Асар тарихий воқеа асосида яратилган бўлиб, унда Қўзибулоқ қишлоғи деҳқонларининг бошлиқ бебошлигига қарши исёни ва унинг ўлдирилиши ҳақида ҳикоя қилинади. Бу ерда ор номус ғояси ижтимоий эркинлик ғояси билан уйғун тарзда ифода этилган. Лопе де Вега унда инсон шаъни, виждони, эътикод

туйғусини ажойиб тарзда ифода этади. Асардаги сюжетга кўра, Лауренсия севгилиси Фрондосо тўйи чоғида зўрлик билан олиб кетилади. Ўзаро уюшмаган, пароканда деҳқонлар қаршилик кўрсатмайди. Бу – драматург ўзларини ҳимоя қила олмаган деҳқонларни виждон азобига рўбарў қилиб, ор-номус туйғуларини жунбишга келтирувчи ўзига хос ифода усули эди. Шу усул орқали учинчи пардада қонга ботган жабрдийда Лауренсиянинг халққа қарата айтган монологи улкан ижтимоий даъватга айланади. “Фуэнте овехуна” асари Ҳамза номли ўзбек давлат академик драма (ҳозирги Ўзбек Миллий академик драма) театрида С.Сиддиқ таржимасида 1931 (реж. О.Деветев) ва 1944 (реж. Ш.Қаюмов) йиллари саҳнага қўйилган. Асар кейинроқ Ҳамид Ғулом таржимасида нашр этилди.

Лопе де Вега асарларининг мавзу доираси ғоятда кенг. Пьесаларининг бир қисмини тарихий драмалар ташкил этади. Улар орасида қадимги Рим, Италия, Франция тарихига оид асарларни учратиш мумкин. Бу асарлар ижтимоий мазмуни билан эътиборли.

Драматургнинг бутун диққат эътибори ўз замини тасвирига қаратилган эди. “Ракс муаллими”, “Ўзига доно, ўзгаларга тентак”, “Валенсия беваси”, “Содда муғомбир маъшука”, “Кўза тутган киз” каби пьесаларида уйғониш палласининг шуқуҳи, манзараси кенг кўламда ифода этилган.

Ўзаро тенглик ғояси севги мавзусидаги асарларида ўз ифодасини топган. “Ит емас, отга бермас” комедиясида графиня Диана ўз хизматкори, қуйи табақадан чиққан Теодорони севиб қолади. Лекин олий табақали қизнинг оддий хизматкор билан никоҳга киришиши мумкин эмас. Диана табақа таомилига риоя қилишга қанчалик ҳаракат қилмасин, севги, кўнгил хоҳишига қарши боролмайди ва ўз хизматкорига турмушга чиқади. Диананинг ишқий шеърлар ўқиб, нозик имо-ишоралар, нозу қарашмалар билан Теодорони ўзига ром этиши, қутилмаган мулоқотларда уни таъқиб қилиши бу югурук сюжетга яна ҳам жозиба бағишлайди. Шу енгил, шуқуҳбахш ҳодиса остида инсоннинг

ўз тақдирини ўзи белгилай олиши ғояси яққол аксини топади.

Гуманист Лопе де Веганинг инсон кадр-қиммати ва муҳаббат мавзусидаги комедияларида хотин-қизлар образлари феодал тутқинликдан қутилиб, ўз тақдирларининг чин эгалари бўлишга интилган аёллар тимсолида намоён бўлади.

Драматург “Бизнинг давримизда комедия ёзишнинг янги усули” рисоласида ўз ижоди табиатидан келиб чиқиб, испан драмасини мустақил ва эркин ижод маҳсули деб баҳолайди. Комедия инсон хулқ-атворини ифода этиб, ўткир мазмуни, киноя-қочиримлари билан кишида ҳис-ҳаяжон, ўй-фикр уйғотиши керак, дейди.

Лопе де Вега ижоди туб мазмун-моҳиятига кўра ўша даврда ҳукмрон услубга айланган классицизм поэтикасига зид равишда, жонли инсоний тимсоллар орқали ҳаётни кенг кўламда акс эттирувчи ижод намунасиدير. Классицизм услуби трагедияни соф ифода этилиши, қаҳрамонларнинг юқори табақа вакилларидан танлаишини талаб этади. Лопе де Вега асарларида эса фожеавий воқеалар атрофида кулгили ҳолатлар, эпизодлар ҳам учраб туради. Шунингдек, оддий деҳқонлар, ҳунармандлар қаторида аслзода зодагонлар образлари ҳам ёнмаёن гавдаланиши мумкин. Инсоннинг улғуворлиги, ор-номус ва маънавий етуклик – Лопе де Вега асарларининг энг муҳим жиҳатидир. Бу хусусият драматург ижодининг асосини ташкил қилади. Унинг ижодкор сифатидаги ноёб, мўъжизакор қудрати асарларида мужассам. Дарҳақиқат, Сервантеснинг уни “табиат мўъжизаси” деб атагани бежиз эмас.

Лопе де Вега 1635 йили ҳаётдан кўз юмди. Унинг кўпқиррали, сермазмун ижодий фаолияти, бой адабий мероси, шубҳасиз, умумжаҳон адабиёти ва санъатининг тарихий ривожланиш босқичларида муҳим аҳамият касб этди.

*Сотимбой ТУРСУНБОЕВ,
санъатишунослик фанлари номзоди,
профессор*

УЧИ ТУГУК ДАСТРҰМОЛ

Раззоқ Ҳамроев ҳаёт бўлганларида бу йил 103 ёшга тўлган бўлар эдилар. Орамиздан кетганларига эса 30 йилдан ошди. Ҳали-ҳамон ёдимда, Тошкент театр ва рассомлик санъати институтида ўқиб юрган кезларимиз, у киши кўринишлари билан йўл бериб, орқаларидан қараб қолардик. Раззоқ ака талабами, ўқитувчими бирдай илтифот билан саломлашиб, кимгадир ҳазил қилиб, кимнидир кўнглини олиб шахдам қадамлар билан аудиторияга кириб кетардилар...

Институтда Раззоқ Ҳамроевга исми шарифлари билан эмас, “домла” деб мурожаат қилишарди. У кишига қараб “домла” сўзининг нақадар улуғ мартаба эканлигини тасаввур қилардик. Ҳозир эсласак, талабалик йилларимиз ана шундай том маънодаги, чинакам “ДОМЛАЛАР” ардоғида ўтган экан... Бир куни институт ўқув театрида Домланинг ижодий кечаси бўлиб ўтди. Профессор-ўқитувчилар, шогирдлар, келган меҳмонлар у кишини табрик-лашди, дил сўзлари, куй-қўшиқлар янгради. Шу куни институт жуда кўп машҳур артистлар билан яшнаб кетди. “70 ёш – санъаткор учун авжи етуклик палласи, хали яна кўп йиллар ўзларининг беназир санъатлари билан халқимизни баҳраманд қилишлари” тўғрисида эзгу тилаклар билдирилди. Кеча сўнгида Домла ўзлари давраларда севиб ўқийдиган, машҳур “Учи тугук дастрўмол” шеърини ўқиди.

*Кўшим ишга кетаётир саҳарлаб,
Бир қўлида учи тугук дастрўмол...*

Домла шеър ўқир экан, томоша залига сукунат, жимлик чўкди. У кишининг бутун саҳна бўйлаб тобора баландлаб бораётган ширали овози, ўйчан, айна пайтда, ниҳоятда ўткир нигоҳи, гўё шеърнинг мағзи, мазмун-моҳиятини тасвираб бераётгандай ҳавода муаллақ сузаётган қўл ҳаракатлари ҳаммани сеҳрлаб, ўзига бутунлай ром қилганди. Кичик саҳнада ўқилаётган мўъжазгина шеър, гўё катта ҳаёт йўлини босиб ўтган инсон умрининг рангин манзараларини чизиб бергандай, инсон қалбининг туб-тубида яширин орзу, армон, қувонч, ташвиш, севги, муҳаббат, изтироб, шукроналик... сингари туйғуларни жунбушга солувчи оташин монологдек жаранглади.

*Шошма дўстим, барча ишинг битади,
Битмас иш йўқ, ошиқмасин юрагинг.
Инсон умри ахир елдек ўтади,
Бош кўтариб атрофингга қарагин.*

Шеър тугагач, томоша залида гулдурос қарсақлар янгради, саҳнада эса қўлларида дастрўмол, сал жилмайган кўйи, тавозе билан қоматини тик тутганча машҳур Раззоқ Ҳамроев турарди. (Баҳонада Эркин Воҳидовнинг ушбу шеъри кўпчилигимизга ёд бўлиб қолди). Орадан кўп ўтмай, у киши бир муддат кўринмай қолдилар. Кейин яна институтда учратиб қолдик, қўлларида ҳасса пайдо бўлибди. Ўшанда билмаган эканмиз, тез орада бизни бутунлай тарк этишларини...

1981 йил йил, 5 май. Хайрлашув маросимида тумонат одам йиғилди. Каттаю кичик, ёшу қари, таниш-нотаниш ҳамманинг юзида қайғу, юраклар безовта, оғрикли урарди. Магнитофондан эса Раззоқ Ҳамроевнинг овози янграб турарди.

*Ҳаёт аста сўнар экан кўзингда,
Юрак сендан ҳисоб сўрар ўша кун.
Бўлганми ҳеч ихтиёринг ўзингда,
Бирор соат яшадингми бетуғун?*

Назаримда, ушбу дақиқаларда ҳамманинг кўз ўнгидан Раззоқ Ҳамроев билан боғлиқ хотиралар ўтди, у киши-

нинг ҳаёти, ижоди, ўйнаган роллари ҳамкасблари, партнёрлари, шогирдлари ҳаёлида бир зумга жонланди...

Раззоқ Ҳамроев 1910 йил Бухоро вилояти Шофиркон тумани Тезгужар қишлоғида оддий дехқон оила-сида дунёга келди. Табиатан илмга, шеърятга, санъатга мойиллиги уни 1925 йилларда Тошкентдаги ўзбек ўлка эрлар билим юртига етаклаб келди ва ўша жойда очилган драма тўғарагининг фаол иштирокчисига айланди. Кейинчалик “Кўк кўйлақликлар” тўғарагига қатнаша бошлади. Тўғаракка Сотти Ҳусайн раҳбарлик қиларди, Миртемир адабий эмалдош, яна бир қатор ижод аҳли биргаликда уюштирган бадиий кечалар, интермедиялар ва қатор спектакллар ўша давр театрчилик ҳаракатларининг илк намуналари сифатида тарихга муҳрланиб қолди. Ёш Раззоқ ҳам ана шундай қизғин ва қизиқарли ижодий муҳитда саҳналаштирилган бир неча ҳаваскорлик спектаклларида роллар ижро этди, томошаларни кўриб завқланган инсонларнинг қувончу олқишларини ҳис қилди ва умрининг охиригача саҳнага боғланиб қолди.

Билим юртини тугатгач, йўлланма билан Наманганга ишга юборилди ва у ердаги мактаблардан бирида ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси сифатида ўз меҳнат фаолиятини бошлади. У ҳар сафар дарс ўтиш жараёнида мумтоз адабиётимиз намуналаридан, бирон бир ғазал, шеър ёки масал ўқиб берарди. Айниқса, Навоий, Фирдавсий, Муқимий, Фурқат ғазалларини севиб ўқир, аудиторияни бутунлай ўзига ром қиларди. Унинг драма тўғаракларида қатнашиб орттирган озгина тажриба ва кўникмалари ҳам беҳуда кетмаганди. Санъатга лаёқати бор ёшларни тўплаб драма тўғараги ташкил қилди. Тўғарак аъзолари билан турли бадиий кечалар, композициялар, кичик-кичик лавҳалар, интермедиялар тайёрлади, кейинчалик эса спектакллар саҳналаштиришга уриниб кўрди. Унга табиат актёрлик касбини эгаллаши учун зарур бўлган ички ва ташқи имкониятларни мўл қилиб берган эди. Бўй-басти келишган, ҳозиржавоб, таъсирчан, кенг диапазонли овоз, айниқса катта-катта, ниҳоятда сермаъно кўзларида бутун

бошли драмани ўқиш мумкиндек туюларди. Бунинг устига тобора етилиб бораётган педагогик маҳорати ҳам атрофига йиғилган ёш истеъдодларни бирлаштириб, кучли ижодий жамоа туза олишига имкон берди. Айнан шу жамоа 1931 йили Наманган вилоят театрининг ташкил топишига баҳона бўлди ва янги театрнинг ўзагига айланиб қолди. Раззоқ Ҳамроев ўзи асосчиларидан бири бўлган ушбу театр жамоасида 15 йил давомида актёр, адабий эмалдош, режиссёр, бош режиссёр бўлиб ижод қилди, ўз устида тинимсиз изланди, пьесалар ёзди, спектакллар саҳналаштирди, роль ижро этди, кўплаб санъаткорларни тарбиялаб вояга етказди. Москва Бадиий театри қошидаги студияда, кейинчалик Тошкент театр ва рассомлик санъати интитути режиссёрлик бўлимида таҳсил олишга ҳам улгурди. Ўзтибор берсангиз, гўё ҳаммамиз яхши таниган ва нуруний қиёфасига ўрганиб қолган машҳур халқ артисти Раззоқ Ҳамроев ҳақида гапираёلمиз-у, аслида бу ҳаммаси, нафақат санъат оламига, балки катта ҳаёт саҳнасига эндигина қадам қўйиб келаётган 20-25 ёшли йигитчанинг эҳтироси, балки тасаввуридаги ширин орзулар сари илк интилишлари эди ҳолос. Лекин, барининг негизида улуғ бир максад ётибдики, у ҳам бўлса ўз иқтидори, санъати ва ёшлик шижоати билан юрт қорига яраш, манзур бўлиш, назарга тушиш, ҳаётда яхши ном ва амаллар қолдириш. Шулар ҳақида ўйлар эканмиз, беихтиёр яна магнитофондан янраган овоз ҳаёлимизни олиб кетади:

*Одам яшар замон юкин орқалаб,
Сергалвароқ кечасидан бугуни.
Ором бермас кўкрагида бетинч қалб,
Бамисоли дастрўмолнинг тугуни.*

1946 йили санъатда анчагина суяги қотиб, ижодий изланишлари ва ютуқлари билан танилиб қолган Раззоқ Ҳамроевни Тошкентга, Муқимий номидаги ўзбек давлат мусиқий театрига таклиф қилишади. Бу даргоҳда умрининг охиригача актёр, режиссёр, бош режиссёр сифатида фаолият юритиб, турли жанр ва мавзуларда қатор спектакллар саҳналаштирди, ўзи ҳам роль ўйнаб, кўшиқлар айтди. Шу

билан бирга, Тошкент давлат санъат институтининг профессори сифатида кўплаб шоғирдлар етиштириб, истеъдодли санъаткорлар авлодини қолдириб кетди. У саҳналаштирган “Фарход ва Ширин”, “Тоҳир ва Зухра”, “Навоий Астрободда”, “Равшан ва Зулхумор”, “Тошболта ошиқ”, “Алпомиш”, “Паранжи сирлари”. Фарғона тонг отгунча”, “Ажаб савдолар”, “Жон кизлар”, “Нурхон” “Ёшликда берган кўнгил” сингари ўнлаб спектакллар Муқимий театрининг шоҳ асарлари сифатида тарихга абадий муҳрланиб қолди. Албатта, Раззоқ Ҳамроев ҳақида гапирганда, 1947 йили Комил Ёрматов томонидан суратга олинган “Алишер Навоий” фильмидаги бош қаҳрамон Навоий образини эсламаслик мумкин эмас. Бу роль санъаткор ижодининг яна бир муҳим қиррасидир. Гарчи, шунгача у “Тоҳир ва Зухра” фильмида Нозим (1945 йил), айниқса, “Насриддиннинг саргузаштлари” фильмида (1947 йил) Насриддин образларини яратиб танилган ва бир мунча тажриба орттирган бўлса-да, актёрга шон-шухрат айнан шу роли орқали келган эди. Навоий образи Раззоқ Ҳамроевни нафақат мамлакатимизда, балки жаҳон бўйлаб машҳур актёрлар қаторида тилга олинишига сабаб бўлди. Навоий образидан кейин Раззоқ Ҳамроев кино санъати билан бир умрга мустақкам боғланиб қолди. Узоқ йиллар мобайнида актёр томонидан ярилган Беруний (“Ибн Сино”), Муқимий (“Фуркат”), Уста Шариф (“Маҳаллада дув-дув

гап”), Фармоншоҳ (“Улуғбек юлдузи”), Мирзакарим Қутидор (“Ўткан кунлар”), Ибн Ироқ (“Абу Райҳон Беруний”), Ота (“Тўйлар муборак”) сингари 70 дан ортиқ турли характердаги теран образлар ўзбек кино санъатининг энг ёрқин намуналари сифатида шу кунгача томошабинларни тўлқинлантириб келмоқда.

Ўзбек театри ва кино санъатининг тарихий ривожланиш босқичларида жуда катта мавқе ва салоҳиятга эга бўлган, кўпқиррали актёр, истеъдодли режиссёр, моҳир педагог, устоз-мураббий Раззоқ Ҳамроевдан авлодларга бой маънавий хазина билан бирга, ажойиб санъаткорлар сулоласи ҳамда ўнлаб истеъдодли шоғирдлар ҳам меърос қолди. 2003 йилда санъаткорга “Буюк хизматлари учун” орденининг берилиши ҳам бежиз эмас. Зеро, Раззоқ Ҳамроев бутун умри, ақл-идроқи ва истеъдодини миллий санъатимиз йўлида бахшида этган, чинакам фидойи санъаткорлардандир. Унинг 1979 йили нашрдан чиққан “Ҳаётим мазмуни” китобини варақлар экансиз, бунга яна бир қарра ишончингиз қилма бўлади. Ўз ҳаёт йўлини мактаб ўқитувчиси сифатида бошлаган, орзу-умидлари бир дунё, ҳаётга, муҳаббатга, ижодга, буюк ишлар қилишга чанқоқ йигитчанинг, эл суйган, номдор санъаткор бўлиб етишгунгача бўлган мураккаб, айни пайтда ёшларимизга катта мактаб ва сабоқ бўлишга арзигулик ҳаёт йўллари эслар эканмиз, беихтиёр яна магнитофондаги овоз ёдимизга тушади:

*Ўйла, дўстим, келмай туриб ўша дам,
Исроф қилма ёш юракнинг кучини.
Мана бу гап ҳеч чиқмасин ёдингдан,
Тугиб кўйгин дастрўмолнинг учини.*

*Омонулла РИЗАЕВ,
санъатишунослик фанлари номзоди*

МУҚОВАМИЗДА...

Сеҳрли мўйқалам сохиби Мирослав Цейб (Szeib) 1963 йилда Польшанинг Мендзиздрое шахрида дунёга келди. Аини пайтда Свиноуйсьцеда яшайди. У Шециндаги санъат лицейини тамомлаб, узоқ йиллар мобайнида расм чизишни ўзининг оддий кизиқиши деб билган. Бирок вақт ўтиши билан бу кизиқиш унинг ҳаёти мазмунига ҳамда тирикчилик манбаига айланди. У ўз суратларига ўта талабчан. Атиги 30x40 ҳажмдаги суратга ўзининг истеъдоди, тафаккури ҳамда маҳоратини жо кила олади. Рассом мўйқаламига мансуб асарлар асосан реализм йўналишида чизилган. Шунинг учун ҳам суратлар харидоргир ва кўпчиликнинг кўнглига яқин. Улар бир манзарага монанд чизилган. Бундан ташқари бир қанча суратлар мойбўёқда матога туширилган.

1990 йилдан бошлаб у денгиз манзараларини чизишга қизиқа бошлайди. Асарларида нафақат денгиз, балки ундаги жанглари ҳам гавдалантиради. Денгиз жанглари суратини жадал равишда чиза бошлайди. Бу пайтда у иккита расмни чизиб битиради. Расмларнинг ҳар бирининг ҳажми уч метрдан ошади. Улардан бирининг номи “Виборг остонасидаги жанг”, иккинчиси “Копенгаген остонасидаги жанг” деб номланади. Мазкур суратлар устида бир йилдан ортиқ вақт мобайнида узукун ишлайди. Муваффақиятли чизилган суратларнинг бирига Швециядан, иккинчисига эса Даниядан харидор чиқади. “Виборг остонасидаги жанг” сурати эндиликда Карлскрунадаги денгиз музейининг захирасида сақланади. Польшада Мирослав Цейб (Szeib) қаламига мансуб суратлар жуда машҳур. Асарларнинг харидоргирлиги ҳам айнан мана шунда. Германияда ҳам рассомнинг денгиз манзаралари акс этган суратларига талаб катта.

Вақт ўтиши билан унинг ижодида яна янгилик пайдо бўла бошлайди. Эндиликда у романтикага бой суратларни ярадади. Бу суратлар рассомнинг кайфияти билан узвий боғлиқ эди. Унинг кайфиятидаги ўзгаришлар натижасида суратлар пайдо бўлди. Бирок рассом ижод намуналарининг аксарияти XIX-XX аср шаҳарлари акс этган суратлардан иборат. Уларнинг ҳар бирида ўша давр кўриниши, одамларнинг ҳаёт тарзи юксак маҳорат билан тасвирланган. Жумладан, Варшава, Краков ва Гданьск шаҳарларининг ажойиб суратлари фикримиз далили бўла олади. Аксарият расмларда ибодат кийимидаги яҳудийлар ҳам кўзга ташланади.

Бугунги кунда унинг галереясида эркин ижод намуналари билан бирга буюртма асосида чизилган суратлар ҳам бор.

*Зилола ЖАЛОЛОВА
тайёрлади*

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАН ЭДИЛАР...

4 НОЯБРЬ

1889 йил. Рашод Нури Гунтекин, турк ёзувчиси. “Тамға”, “Яшил кеча”, “Чоликуши”, “Муҳаббат симфонияси”, “Хазонрезги”, “Қон даъвоси”, “Тегирмон”, “Сирли кўл” романлари, “Ҳалала”, “Миршаблар ва гўзаллар” пьесалари билан шуҳрат топган.

5 НОЯБРЬ

1913 йил. Вивиан Мери Хартли (Вивьен Ли), британиялик актриса. “Англия узра аланга”, “Цезар ва Клеопатра”, “Шамолларда қолган ҳисларим”, “Орзулар трамвайи”, “Гамильтонхоним”, “Анна Каренина”, “Лондон кўчалари”, “Аҳмоқлар кемаси” каби фильмлардаги образлари дунёга машхур.

6 НОЯБРЬ

1564 йил. Кристофер Марло, инглиз шоири, драматург. Икки қисмдан иборат “Буюк Темур”, “Доктор Фаустнинг фожеали тарихи”, “Мальталиқ яхудий”, “Париждаги конхўр”, “Генрих IV”, “Тит Андроник” каби трагедиялар муаллифи.

9 НОЯБРЬ

1818 йил. Иван Сергеевич Тургенов, рус ёзувчиси. “Боқиманда”, “Қишлоқда бир ой”, “Бўйдоқ”,

ТАҚВИМ

“Қишлоқи қиз”, “Оталар ва болалар”, “Дворянлар уяси”, “Арафа”, “Рудин” ва бошқа кўплаб асарлар билан шуҳрат қозонган.

11 НОЯБРЬ

1821 йил. Фёдор Достоевский, рус ёзувчиси. “Камбағаллар”, “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар”, “Ўлик уйдан мактублар”, “Телба”, “Жиноят ва жазо”, “Иблислар”, “Ўсмир”, “Ака-ука Карамазовлар” каби романлари дунёга машхур.

1911 йил. Одиссеас Элитис, грек ёзувчиси, шоир. “Муносиб мавжудлик”, “Албания урушида ҳалок бўлган кичик лейтенант ҳақидаги қаҳрамонона ва мунгли кўшиқ”, “Шоҳ-Қуёш”, “Ёруғлик дарахти ва ўн тўртинчи гўзаллик”, “Мария Нефели” каби асарлар ёзган. Нобель мукофоти лауреати (1979).

14 НОЯБРЬ

1840 йил. Оскар Клод Моне, франциялик rassом. “Богдаги аёллар”, “Япон киманосидаги Камилла”, “Нилуфарлар”, “Сен-Лазар вокзали”, “Чаринг-Кросс кўприги”, “Пурвилдаги пляж” каби картиналари дунёга машхур. Импрессионизм оқими асосчиларидан бири.

15 НОЯБРЬ

1906 йил. Дмитрий Лихачев, рус адабиётшуноси, маданиятшунос, жамоат арбоби. “Игорь жангномаси”, “Қадимги рус адабиётида инсон”, “Андрей Рублев ва Епифаний Примудрий даврида рус маданияти”, “Қадимги рус адабий поэтикаси”, “Рус табиати ҳақида қайдлар”, “Ўтмиш-келажакка” каби кўплаб адабиётшунослик ва тилшуносликка оид асарлар муаллифи.

16 НОЯБРЬ

1922 йил. Жозе Сарамаго, португалиялик шоир ва адиб. “Гуноҳ

замини”, “Чизмачилик ва каллиграфия дарслиги”, “Квазиобъект”, “Исодан Инжилгача”, “Тош сол”, “Ўнгири”, “Барча номлар” каби романлари, “Шу ва нариги дунёдан лавҳалар”, “Балки, бу шодликдир”, “Эхтимолий шеърлар” каби шеърӣ китоблари машхур. Нобель мукофоти лауреати (1998).

1922 йил. Лутфулло Муталлиб, уйғур шоири, драматург, ёзувчи. “Довонлар ошганда” романи, “Самсоқ аканг қайнайди”, “Бўрондан кейин офтоб”, “Чаман ва полвон”, “Тоҳир ва Зухра” каби пьесалар муаллифи.

20 НОЯБРЬ

1927 йил. Михаил Ульянов, рус театр ва киноактёри. “Кўнгиллилар”, “Раис”, “Ака-ука Карамазовлар”, “Ватангадолар”, “Халоскорлик”, “Сўнгги кун”, “Шахсий ҳаёт” каби юздан ортик фильмлардаги роллари шуҳрат келтирган. Театр саҳнасида Юлий Цезар, Ричард III, Наполеон Бонапарт каби тарихий шахслар образларини яратган.

22 НОЯБРЬ

1869 йил. Андре Жид, франциялик ёзувчи. “Андре Вальтернинг дафтари”, “Ботқоқлик”, “Замин неъматлари”, “Ватикан ер ости йўлларида”, “Сен қаердасан?”, “Қалбаки пул ясовчилар” каби асарлари билан ном қозонган. Нобель мукофоти лауреати (1947).

25 НОЯБРЬ

1946 йил. Қизлархон Дўстмуҳаммедова, Ўзбекистон халқ артисти, раққоса. “Гўзал” ансамбли ташкилотчиларидан. “Тонг маликаси”, “Гўзал”, “Бухоро юлдузи”, “Севги таронаси”, “Интизор”, “Сафти мискин”, “Гулузорим”, “Муножот” каби рақслари машхур. Ўзбек миллий рақсларини хорижий давлатларда саҳналаштирган ва кенг тарғиб этган.

28 НОЯБРЬ

1881 йил. Стефан Цвейг, австриялик адиб, новелланавис. “Нотаниш аёл мактуби”, “Амок”, “Мураббия”, “Юракни ўртовчи сир”, “Лепорелла”, “Куйган кўнгил фарёди”, “Кечаги дунё”, “Мария Стюарт”, “Башариятнинг юлдузли онлари” каби асарлари дунёга машхур.

30 НОЯБРЬ

1874 йил. Уинстон Черчилл, Буюк Британия давлат арбоби, Консерваторлар партиясининг раҳбари, буюк сиёсатдон. Адабиёт йўналиши бўйича Нобель мукофоти лауреати (1953). Унинг ҳарбий фаолиятга доир “Малокандаги уруш майдони”, “Дарё жанги”, “Жаҳон инкирози, 1916-1918”, “Ҳаётимнинг илк йиллари” автобиографик асари, “Мальборо ҳаёти” оилавий эпопеяси, тўрт жилдлик “Инглиз тилида гаплашувчи халқлар тарихи” китоблари нашр этилган.

М.МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади

RESUME

 The magazine "World Literature" in November 2013 is dedicated to the Polish People's Republic, in recent month it will be celebrating its independence. To you, dear readers, at this issue of magazine the first time published stories and poems called "Angel" and "Musician Janko" in Uzbek by Polish writer Henryk Sienkiewicz awarded with the Nobel Prize and poetess Wislawa Szymborska and the verse of Polish poetry.

 The continuation of the famous novel "Demons" by F.M.Dostoevsky and "Senior President" by M.A.Asturias and "Father Sergius" by Lev Tolstoy, written in the spirit of religion. And so you can read "Face to Face" by the story writer Chingiz Aitmatov, published for the first time in its entirety. As well as in category "Drama" you can read the play on existential view called "Caligula" by Albert Camus, in connection 100 anniversary of the birth of the great French writer.

 Articles on the category of "World Culture and Art" you are interested in not only for its subject, but also essayistic and methodical features. In this issue will also become familiar with the life and creative work of such figures artistic as Lope de Vega, Schiller, G.Gauptman, M.Bafoev and others.

РЕЗЮМЕ

 Журнал «Мировая литература» за ноябрь 2013 года посвящается Польской Народной Республике, которая в данном месяце будет праздновать свою государственную независимость. Вы, уважаемые читатели, в этом номере журнала прочитаете впервые изданные на узбекском языке рассказы и стихи лауреатов Нобелевской премии польского писателя Генрика Сенкевича под названием «Ангел» и «Музыкант Янко» и поэтессы Виславы Шимборской, а также стихи из польской поэзии.

 Вашему вниманию предлагаются продолжение известных романов Ф.М.Достоевского «Бесы» и М.А. Астуриаса «Сеньор Президент» и повесть Л.Н.Толстого «Отец Сергей», а также повесть великого киргизского писателя Ч.Айтматова «Лицом к лицу», впервые изданную в полном объеме. В рубрике «Драматургия» печатается пьеса А. Камю «Калигула» в связи 100 летием со дня рождения великого французского писателя.

 Статьи в рубрике «Мировая культура и искусство» заинтересуют Вас не только тематикой, но и эссеистически-методическими особенностями. В этом номере также познакомитесь с жизнью и творческой деятельностью таких деятелей мировой культуры, как Лопе де Вега, Ф.Шиллер, Г.Гауптман, М.Бафоев и др.

Бош муҳаррир:

Шухрат РИЗАЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Омонулла РИЗАЕВ

(масъул котиб)

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖЎРАЕВА

Музаффар АҲМАД

Дилдорхон АЛИЕВА

Олимжон УСМОНОВ

Алимурод ТОЖИЕВ

Шаҳноза НАЗАРОВА

Севара АЛИЖОНОВА

Жаҳон АДАБИЁТИ

2013 йил ноябрь сони

Навбатчи муҳаррирлар А.ФАЙЗУЛЛА, С.АЛИЖОНОВА

Техник муҳаррир З.ЖАЛОЛОВА

Мусаххих Д.АЛИЕВА

Компьютерда саҳифаловчи М.АЛИЕВА

Жаҳон адабиёти, 2013

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинмиши шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 30.11.2013 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Жами 1600 нусха. _____ рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида. “Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўқитувчи” НМИУда чоп этилди.

100206, Ўзбекистон, Тошкент ш. Янгишаҳар кўчаси, 1.

© **Жаҳон адабиёти, 2013 й.**

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

208